

ANKLIN-KÖNYVTÁR

MAGYARORSZÁG A TÖRÖK HÓDÍTÁS KORÁBAN

IRTA

SALAMON FERENCZ

Második javított kiadás

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IRODALMI INTÉZET

POLLAKZS.

MAGYARORSZÁG
A TÖRÖK HÓDÍTÁS
KORÁBAN.

IRTA

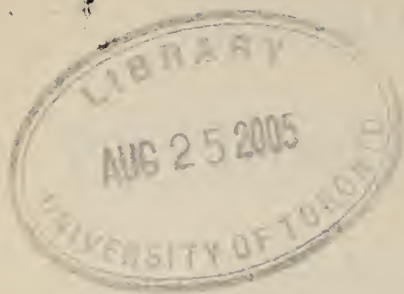
SALAMON FERENCZ.

MÁSODIK JAVÍTOTT KIADÁS.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐSZÓ AZ ELSŐ KIADÁSHOZ.

A történet magyaráz legteljesebben és világosabban. Íme hát *könyvem története.*

A *Budapesti Szemle* szerkesztője, a nagy érdemű Csengery Antal, a sűrűn megjelenő történelmi kútfők rövidebb vagy hosszabb ismertetésére szólított föl 1859-ben. Egy kis könyvről akartam szólani mindenekelőtt, mely 1856-ban Kecskeméten jelent meg Szabó Károly és Szilágyi Sándor szerkesztése alatt. Ez a *Nagy-Kőrösi Krónika* volt, melynek egy része, valamint a hozzácsatolt okmánytoldalék, Nagy-Kőrös városának a török uralom alatti állapotját tárgyazta. Egy addig merőben ismeretlen helyzetből egyes pontokat mutatott föl, melyek minél kevésbé elégítették ki a kiváncsiságot, annál alkalmasabbak voltak fölserkentésére. A curiosumok eme kis könyvével együtt akartam bemutatni az Akadémia kiadta *Történelmi Tár* 1859-iki egyik még érdekesebb közleményét, mely Borsodmegye helységeinek török adózására nézve számos részletet foglalt magában. Ugyanazon évben az Akadémia figyelmét magára vonta volt egy értekezés, vagy inkább hasonló tartalmú, XVII-ik évszázbeli okmánytár bemutatása Ráth Károly levelező tagtól, melynek egy részét kéziratban is levén alkalmam

látni rövid időre, meggyőződtem, hogy Borsod- és Győrmegyében a török adózás nagyon hasonlított egymáshoz. Tudtam ezenkívül, hogy az Akadémia levéltárában több alföldi város török levelei magyar fordításban megvannak, boldogult orientalistánk, Repiczky János szorgalmából.

Így határoztam el, hogy a *Szemlé*ben bibliographiai jelentés vagy a munkálatok tartalmának száraz egymás mellé állítása helyett magát a tárgyat ismertessem s egybevetések és combinatiók utján megmagyarázzam azon curiosus tüneményeket, melyeket a merőben új adatok hieroglyphái mutattak.

De valamint a borsodi adatok merőben különböztek a kőrösiektől, úgy némi rémülettel tapasztalám, hogy minél több új meg új adatot kapok, nemhogy több-több világosságot nyerném, hanem csak az ellenmondások száma növekedik. Magyarázgatási kisérleteim csak új meg új talányokra vezettek. Egy-két átalános tünemény, mely következtetések útján földerült, minő az volt, hogy a török csak várakban lakott, minél érdekesebb volt s nagyobb fontosságúnak látszott, az indokolás s a tények kapcsolala annál több bizonytalanságot hagyott fenn. Az adatok magokban, akár mi renddel és móddal forgatám, csak azt akarták elhitetni velem, hogy íme van egy kivételes tárgy a földi viszonyokban, melyben semmi rend, melynek semmi törvénye! — Korábban mathematikai tanulmányokkal foglalkozván s e téren némi dilettans kisérletekre adván magam, legalább az a hasznom volt, hogy kézzel fogható példák győztek meg, hogy a természetben mindenütt van rend s mindenben van

törvény: csak tulajdon gyöngeségünk, ha föl nem találjuk. Történészi zavaromban elő kellett hát vennem ama korábban szerzett meggyőződést, s így indultam oly vállalatra, melyet magam is csak kalandos kisérletnek tekintettem. Szerencse, hogy a kezdő felét sem látja előre azon akadályoknak, melyekkel útjában meg kell küzdenie!

A mit nyertem hát az első adatokban — egy csoport megfejtetlen kérdés volt. Ez is nyereség, gondolám. Mihelyt az adatokból kérdéseket formulázhatunk, már van biztos kiindulás a további kutatásra és megbírálásra.

Irodalmunkban hasztalan kerestem nemcsak tüzetesebb munkát ebben a tárgyban, hanem csak egy vagy más oldalról útbavezető értekezést is. Hogyan is létezhetett volna ilyes, míg a hozzávaló anyagok: a városi és megyei levéltárak török okmányai olvasatlanul s a magyar és latin kútfők is e részben használatlanul s szintoly olvasatlanul hevertek! Legtermészetesebb volt, hogy a mohammedán és ozmán törvényeket és államszervezetet tanulmányozzam, kapcsolatban a török állam történetével, másfelől az idevágó magyar intézményeket vegyem különösen szemügyre s a tényleges helyzetről nyerhető fogalom szolgáljon összehasonlításul ama törvények és az adatokban foglalt eltérések közt.

De ebben a részben is csak új nehézségekre találtam. Hammer eredeti kútfők szerint egy könyvet adott ki a török államéletről; de nemcsak hogy Magyarországra nézve semmi közvetlen adattal nem szolgál, hanem maga a munka a legrendetlenebb könyv, mely valaha kezemen forgott, s a mit maga a szerző a dolog földe-

rítésére hozzá tesz, csak a zavar öregbítésére alkalmas. D'Ohsson rendszeresebb művéből csak egy-két kötet volt található — s az átalánosabban szólott, hogysem oly aprólékokra kiterjedne, minők a török magyar tartományának ügyei. Használtam Marsigli, egy szemtanú könyvének egyes rövid adatait s némely másodrendű kútfőket, melyek sok becses átalános fölvilágosítást adtak, de részletet s közvetlen tárgyamra tartozót mentül kevesebbet. Átalán véve a külföld történetirodalma előtt, mely pedig oly gazdag a török birodalom szervezetét s multját tárgyazó munkákban, oly ismeretlenek az ozmánoknak a magyar földön való nagyon sajátságos viszonyai, mint előttünk voltak. Csak átalánosságban szólanak e tárgyról a legnagyobb művek is, s csak közvetitő segéd-tanulmányunkat mozdítják elő. És a mi még jeles ismertetések mellett is mindig főfőnehézség marad, a külföldi művekből is bajos a mohammedán és ozmán intézmények szellemébe hatni. Oly idegenek azok legtöbb és épen a leglényegesebb részben minden keresztyén civilisatiótól, hogy az ember közepettök némileg egy második Chinában képzeli magát. A magyar okmányoknak a török intézményekről szóló leirásokkal összehasonlítása még azon bajjal is egybe volt kötve, hogy a török okmányok kezemnél volt magyar forditásaiban a török műszavak, melyek minden irodalomban meghagyatnak, mind magyarra fordíttatván, elveszték specialis jelentésöket. Elég legyen megemlítenem, hogy a «bég», «pasa», vagy «spáhi» szó sem fordult elő máskép；mint «kormányzó» és «lovas», mi miatt az okmányoknak a török törvények szerint való magyarázata

csak tetemesen megnehezített combinatiók által volt lehetséges. Azonban látván, hogy fölvett tárgyam megértésére a leglényegesebb a mohammedán intézmények szellemének fölfogása, a török államszerkezet ismerete, különösen erre helyezém tanulmányom fősúlyát. Az elősorolt, mind ingadozó alapokon ügyekeztem biztos álláspontokat nyerni.

Ingadozó volt az alap más tekintetben is. Ha a török állam maga is sok kényszerű és egy keresztyén fogalmakban nevelkedett ember előtt nehezen fölfogható sajátságokat mutat, mennyivel bonyolultabbá lett a kérdés, midőn a török és magyar közötti viszonyról vala szó! Tudjuk, hogy a magyar állam magában is a középkori épitészet modorában sok századon át különböző részekből lazán egybefüggött conglomeratum volt. Még lazábbá lett az összetartás a török betelepedése után, s nemcsak a megyék önállósága, hanem egyes nagy országrésznek sok tekintetben független, s a visszonyok szerinti kivételes eljárása merőben lehetlenné teszi, hogy az ország valódi helyzetére az államszervezet normalis szabályaiból s a törvények szószerinti magyarázatából vonjunk következtetést. Így két, meglehetős rendetlenségben volt államnak soha sem rendezhetett egymás közti viszonya mily anomaliákat szülhetett! Hozzá kell tennem, hogy a tárgyamra nézve különösen fontos magyar honvédelmi szervezetre sem találtam készen oly részletekben gazdag munkálatokat, minők épen tárgyamhaz voltak szükségesek, habár Horváth Mihály jeles történetirónknak egy ifjúkori ily tárgyú kis értekezése becses ujjmutatásokat szolgáltatott.

Első munkám emez anyagai eléggé magyarázzák a *Budapesti Szemlé*ben megjelent értekezésem minőségét. Világos, hogy habár ama többféle ingadozó alapok közt sikerült is szilárd álláspontokat találnom, ha az útak sokfélesége megengedé, hogy némely, egyenes úton meg nem fejthető kérdés megoldásához megkerülés által férjek hozzá, többnek kellett értekezésemben lennie a hypothesisnek, s olykor csak gyanításnak, mint a positiv állításnak, — s így az előadásban inkább a bizonyítgató, mint a leiró előadás uralkodott. Továbbá magam is csaknem egy évi folytonos munkálkodásom közben tanulván legnagyobb részben azt, a mit tanítottam, érthető, hogy mikor az év végén az ötödik közleményt írtam, sokkal tisztába jöttem már, a mire nézve az első czikk ingadozást és csak tapogatózást árul el. Nemcsak fölfogásom válhatott határozottabbá sok tekintetben a tartós foglalkozás alatt, hanem találtam időközben oly adatokat, melyek váratlan megvilágításokkal leptek meg. Munkám folyamában jó késői folyamodám Pestmegye levéltárához, mely — köszönet a derék levéltárnok, Gerlóczy Imre úr készségének és utasításainak — merőben új és tán legérdekesebb oldalát tünteté föl a magyar és török közötti viszonynak, azonkívül, hogy sokat változtatott bizonyossággá, a mit azelőtt csak gyanítottam.

Első művem nem akart egyéb lenni, mint átalános tájékozás a török alatti terület állapotjáról, mintegy megmérése a tárgy terjedelmének, a kétes oldalokra nézve határozott formulázása a kérdéseknek, s mintegy kitüzése az irányoknak, melyekben a kutatásnak haladnia s az elveknek, melyek szerint az adatokat meg le-

hessen birálni és berendezni. Mindezt annyival kevésbbé tartám fölöslegesnek, mivel saját vizsgálatom győzött meg arról, hogy a gondolkodás, egybevetés, a lényeges kérdések szerinti csoportosítás, szintannyit segít egy-egy tárgy földerítésében, mint az új meg új adatok felkutatása, — sőt hogy gyakran meghatározott szempontok hiányában, minél több az adat, annál nagyobbá lehet a zűrzavar.

De épen azért, mivel a *Budapesti Szemlé*nek 1859—1860-iki folyamában megjelent munkámat nem tartám hasztalannak, óhajtva óhajtám újra dolgozását. Az azóta lefolyt három év után nemcsak tisztultabb nézetekkel foghattam hozzá, hanem több tárgyismerettel is. Egy s más oldalról jobban beavathattam magam alapos művek nyomán az ozmán államszervezetbe s sokban a magyarba is, — aztán a tárgyra tartozó közvetlen források is bővebben fölnyiltak. Azóta jelent meg az Akadémia által kiadott «*Török-magyarkori emlékek*» két első kötete, mely Szilágyi Sándor és Szilády Áron egy, adatokban gazdag gyüjteményét foglalja magában, — valamint Hornyik *Kecskemét városa történeté*nek második kötete, mely a török alatti kort tárgyazza hasonló becsű tartalommal, — nem is említve saját újabb kutatásaim nyomán lelt s némely más, e munka folytában idézendő kéziratokat és nyomtatványokat.

Így lőn lehetségessé, hogy a mi előbbi művemben tapogatózás, gyanítás és hypothesis volt, sok részben biztos fölvilágosítás, állítmány és positivitás legyen.

Azok a tárgyak, melyek egész előbbi munkámat képezték, ezen könyv IX-ik, X-ik, XI-ik és XII-ik feje-

zetében találhatók. A ki előbbi munkámat olvasta, látni fogja a változásokat. A magyar honvédelmi rendszerről, melyet korábban csak futólag s átalánosságban érintettem, bőven s a könyv terjedelméhez képest nagy részletességgel értekezem. Valamennyire megbővítém s megváltoztatám azt a részt is, mely a töröknek városainkban való gazdálkodását tárgyazta. Ellenben rövidebben szólok a török adókról. Új adatok nyomán e tárgyban egyszerűbb rendet fedeztem föl. A szakasz, mely erről szól, merőben újnak mondható, habár ugyanazon főeredményekre juték, mint előbbi munkámban. Legtöbb maradt meg korábbi művemből a következő fejezet számára. A mit korábban a *megyéről* elmondtam, kevés módosítással azt hiszem most is. Csakhogy míg előbbi munkámban a megye nemcsak hogy utolsó szakasznak, hanem a magyarnak a török területen gyakorlott hatóságára nézve theoriám alapja volt s csak mellékesen sejtetém a földesúri jog nagy szerepét, most egy lépéssel tovább menve, két külön fejezetben kimutatom az uralkodó és a földesúr fontos befolyását a hódoltsági viszonyok alakulására, — sőt a földesúri jogban és hatalomban találom valódi kulcsát egy hallatlan viszony megfejtésének. — Azt hiszem, ezáltal is egyszerűbbé és érthetőbbé lett a fölvett tárgy.

Azonban a megnevezett hat fejezetben, mely e könyv törzsrészét teszi, az olvasó nem annyira a tények elbeszélését, mint a tények elemzését találja. Államintézményekről szólok, azaz oly tárgyakról, melyek a tények és események magyarázatai. Ilyenek magukban is az előadás más nemét kívánják s annyival inkább ha új s

alig vitatott kérdések forognak fenn, mint itt e könyvemben. Azonkívül szólok ugyan a XVI-ik évszázbeli viszonyokról is, — míg előbbi értekezéseim majd kizárólag a XVII-ikre vonatkoztak, — de se az adatok mennyisége, se a tárgy természete meg nem engedi, hogy az ügyeket chronológiai fejlésökben tüntessem elő. Mint az illető helyen ki fogom emelni, a török és magyar közötti viszony nagyon kevés változást és fejlési fokozatot mutathat föl — kivéve a folytonos romlás és pusztulás processusát. Ezért jobbnak, a tárgyat világosabban előtüntetőnek tartám korszakok helyett egyes főkérdéseket venni föl a IX-ik szakasztól a XIV-ikig, melyek a hódoltság helyzetét egész átalánosságban s korszakokhoz szorosan nem kötve tárgyazzák.

Más nemüek könyvem többi fejezetei. Az első nyolcz s az utolsó két fejezetben megtartom az időrend egymásutánját, — szólok, habár röviden, nevezetesb eseményekről és egy-egy korszakban nagy eszméket képviselt s az ország ügyeit vezetett férfiakról; ügyekszem vázlani a kort — szóval a históriai előadáshoz közelebb járok.

Nem csupán azért tevém, hogy munkámnak több változatosságot adjak. Első művemben nem szóltam az ország külső és belső politikai helyzetéről. Habár egy nemzet sorsára az intézmények természete döntőbb hatással van, mint egyes férfiak s az időnkénti külső helyzet változásai, félreismerhetlen, hogy ezek viszont hatással vannak az intézményekre s a belső állapotokra. Ezért tárgyalja könyvem külön-külön fejezetekben a korszakokat, melyek a törökök első hódító föllépte óta a

hazánkba lett betelepedésig s onnan a hódítás teljes megszüntéig a nevezetesebb fordulatokat képezik.

Így munkám szélesb alapot nyert, s átalánosan akarja kimutatni, minő intézkedéseket tett a magyar nemzet a török elleni védelemre, minő külső és belső bonyodalmak közt végezte abbeli föladatát, hogy pajzsa legyen az összes keresztyén világnak. — Mindezt azonban röviden vázolom. — A török elleni önvédelem története sokkal terjedelmesb munkát kívánna, ha egész részletességgel akarnók tárgyalni. Vigasztal az, hogy sok adatot össze nem halmozván, annál inkább kiemelhettem azon fővonásokat, melyeket lényegeseknek véltem s mellőzvén az események körülményes előadását, annál érthetőbbekké tehettem nézeteimet a korról, emberekről és eseményekről. Itt is, mint munkám másik részében nem adatok közlése, hanem az adatokból elvont tanulság előadása volt czélom. Ügyekeztem itt is a mult hieroglypháit olvasni — s a kérdes csak az, helyesen olvastam-e? Ezen kérdésnek kiteszi magát minden történetiró, mihelyt véleményt mond vagy csak bizonyos kérdés szerint s némi czélzattal csoportosítja a tényeket. Az irigylendő csalhatlanság dicsősége azon, különben is nagy érdemű férfiaké marad, kik minden commentar nélkül híven lemásolva közlik a történelmi documentumokat.

Munkám jelen új alakban és terjedelemben egészen különböző könyv a *Szemlé*ben megjelent értekezéstől; de most is csak kisérlet nagyobb mérvben. Most is oly kezdemény, melyben a török hódításoknak hazánk külső és belső ügyeire való hatását csak alapvonásaiban tár-

gyazza: mintegy formulázni akartam a fontosabb kérdéseket s megmérni a tárgy terjedelmét. Átalános körvonalakat vontam s nem egy részletezett rajzot adok, azt remélvén elérni, mi gyakran a vázlat előnye, hogy egyszerűbbé, világosabbá teszi az ismertetés tárgyait.

Azon szakaszokban, melyek inkább közelítnek az események históriai elbeszéléséhez, nem az események részletes előadása levén czélom, hanem magyarázatuk, nem az adatok puszta hieroglypháit akarván közleni, hanem azt, a mit belőlök ki lehet olvasni, fölöslegesnek tartám a többnyire ismert adatok forrásának gyakori idézését.

Eme könyvben némely rész merőben új adatok nyomán készült, — más részek oly régi és közönséges könyvek adatain épülnek, mint Katona vagy épen a *Corpus Juris.*

Csak azt tettem ezzel, a mit a jobb történetiró tesz. Aztán saját tapasztalásom is meggyőzött róla, hogy elavultnak vagy közönségesnek hirdetett gyüjteményeinkben nagyon sok oly adat található, mely hogy egy-egy merőben új fölfedezés magvául vagy hathatós segítségéül szolgáljon, csak kutató és magyarázó belátásától függ. Történeti kérdések földerítésében előitélet, sőt gyermekes elfogultság a szerint becsülni az adatokat, a mint újabbak vagy régebbiek. Minden a fölhasználástól függ. Új adatok ép úgy lehetnek kevéssé földerítők, sőt egészen meddők, mint régi adatok termékenyek és új világosság terjesztői.

Nem akarok én mind ezzel könyvemről bármit is igérni, csak azon nézeteimet előadni, melyek könyvem

elkészitésében vezéreltek. — Hihető, hogy nem felel meg eléggé a tárgynak s talán jó szándékomnak sem; meglehet, nem is érdemes ily hosszú élet- és jellemrajzra. De miután már megvan, szabatosan ki akarám tenni irodalomtörténeti datumát s miután mind külső felosztására, mind formájára nézve különbözik a szokásos történelmi művektől, alakulását s az alakításában uralkodott elveket szükségesnek láttam elmondani. Ezáltal a munka jobbá nem lesz ugyan; de úgy hittem, szerkezete világosabban érthető, s rosszabbá sem lesz vele.

Pest, 1864, január 6.

Salamon Ferencz.

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ.

Munkám első kiadása teljesen elfogyott. Ez eléggé indokolja az újabb kiadást, melynek sajtó alá rendezésére a Franklin-Társulat volt szives fölszólítni már több évvel ezelőtt. *Budapest Történeté*nek kötelezett megirása foglalván el minden időmet, mi hivatalos teendőim végzéséből fennmaradt, a teljes átdolgozásra időm nem volt. Különben is a munka törzsrészére nézve az újabban fölmerült adatok legnagyobb részben csak a bizonyítékokat szaporították. 1864 óta nyers anyagnál egyéb alig jött napfényre. Senki sem írt azóta e tárgyban valamit, a mi új szempontokat mutatna fel. — Ezenkívül tartanom lehetett attól, hogy a sok toldás-foldás által a munka egyöntetűsége veszít s érthetősége megzavartatik. Végre jónak láttam meghagyni azt a részt azért is, hadd viselje ez a munka addig, míg más avatott kéz nem alkotja meg másképen és jobban, azon irodalomtörténeti datumot, melyben iratott. A munka főrésze, melyben a *hódoltság* állapotát rajzolom, mondhatni érintetlenűl maradt, — csak némi correcturán ment keresztül. Ellenben átdolgoztam a munka bevezetését, vagyis azon fejezeteket, melyek az 1541-diki török foglalás előtti kül- és belpolitikai viszonyokat illetik. Ez

levén az én első történetirodalmi kisérletem, elfogadtam volt sokat a XV-ik és XVI-ik századra nézve az 1860 körül divatos politikai nézetekből. Azóta folytatott tanulmányaim némely részben módosították akkori fölfogásomat.

Munkám, egészben véve, a jelen alakban, nem átdolgozott, hanem javított kiadás.

Kelt Budapesten, 1885, október 28.

Salamon Ferencz.

I.

Az ozmánok első hódításai.

Krisztus után a tizedik száz év folytában veszi föl a nagy török nép egy ága Mohammed hitét. Ez az ág *ogur* nevet visel, Ázsia belsejében lovas vándor nép, s ebből rajzanak ki a későbbi ozmánok. Oly nép, melynek nincs állandó lakása, könnyebben változtatja vallását, s az ogurok nem mutattak nagy ellenszegülést az új hit iránt, annyival kevésbé, mivel a vallás változásával nem kellett egyszersmind vándor életmódjokat megváltoztatniok. Az ogur kitérése után csak mintegy három száz évvel foglal állandó lakhelyet Kis-Ázsiában.

1224 körül, midőn hazánkba II. Endre már visszatért volt szentföldi útjáról, Dzsenkiszkhán mongol seregei kiszorítják az ogurokat Khorasszánból. Ötvenezer lovasuk jön nyugatra Szulejman-sah vezérlete alatt s telepszik meg Felső-Örményországban, csaknem minden ellenállás nélkül. Öt évig marad ott. Szulejman-sahot vagy a mongolok, vagy a föld terméketlensége kényszeríti odahagyni az új hazát. Oguraival visszaindul Khorasszánba, előbbi honába. Az Eufrat vize partján mennek le csaknem Aleppóig. Elhatározzák itt, hogy átusztatnak ezen a nagy folyón. A vállalat nem hallatlan ugyan a középkor nomád népeinél; de ezuttal vakmerőnek bizonyult be. Szulejman-sahot lovastúl elragadja az ár, s népének szemeláttára merűl el. A vezér

halála nagy benyomást tett kisérőire, — s a véletlen eldöntötte a csecsemőkorát élt nemzet jövendőjét. A sereg négy részét Szulejman-sahnak négy fia vezérelte. Ketteje, Szöngörtekin és Güntogli keletnek ment az ősök lakhelyére, más kettejét, Dundárt és Ertogrult a hír és dicsőség szomja új hon felkeresésére hajtá az ismeretlen nyugoti tájak felé. A két elsőről még a rege sem szól többé, a két utóbbi közűl Ertogrul lesz az ozmán nemzet Árpádja, — testvére Dundár nemsokára meghalván. A rege Ertogrullal, még fia, Ozmán születése előtt olyszerű álmot láttat, mint a magyar ősrege Álmossal. Álmát úgy fejtik meg, hogy fia születik majd, kinek birodalma kiterjed az egész földön. — Az első ozmánokban a jövő nagyság sok eleme megvolt. A lovas hunnok harczi ügyességével ama vallásos fanatismus párosult nálok, mely a mohammedán népeknél csaknem páratlan példáit mutatja föl a merészségnek és önfeláldozásnak. Ehhez járultak a pásztornép egyszerű erkölcsei, józan életmódja és rendszeretete. Mintegy vele születettnek látszik a szervezőtehetség, s csakugyan oly erős államot egy mohammedán nép sem alkotott, mint az ozmánok. — Azonban nagy mértékben szolgált nekik a szerencse is. Minden belső életerő mellett sem tenyészhetik vala a fiatal nemzet, ha kedvező s mintegy számára előkészített földet nem talál. E kedvező föld pedig az új nemzeteknél, mint az új reformoknál a felbomlás processusában levő szomszéd népek és intézmények. Új államok is rothadtakból veszik táplálatukat. Szulejman-sah fia és unokája pedig két birodalmat talált rothadásban Kis-Ázsia gyönyörű földén: a szeldzsukokét és a görög birodalmat.

A szeldzsuk dynastia alatt Kis-Ázsiában s jóval azontúl kiterjedt hódító nép szintén a török népfajhoz

tartozott. Annál könnyebben fogadtatott be a vallásokra és nyelvökre nézve rokon ogurok néptörzse Ertogrul alatt birodalmukba. A szeldzsukok akkori leghatalmasb fejedelme, Alaeddin-Keikobad, Cæsarea és Aleppo közt terjedelmes földet ad lakhelyül a bátor jövevényeknek, hogy a szeldzsuk birodalom határait a rettegett mongolok ellen védelmezzék. Ertogrul diadalmasan harczol a mongolok ellen s egyszer az uralkodó Alaeddin életét menti meg tőlök. Ertogrul neve már is rettegett volt Kis-Ázsiában. A görög császárok, kik e föld nyugoti részeit birták, kénytelenek voltak erődöket, sánczokat építtetni s hadsereget küldeni ellene, — míg a rokon szeldzsukok szabadítóikként nézték a nomád törököket. Ertogrul megmaradt a hűségben és alattvalói függésben Alaeddintől, holott a szeldzsuk szultánok hatalmát már korábban nagyon megingatták a trónkövetelők közötti véres viszálkodások, a birodalom többszöri feldarabolása, sőt egyes emireknek (kormányzóknak) függetlenné válása. Ez emirek példáját nem követte Ertogrul. Viszályaikat arra használta fel, hogy egyik a másikat az ő segítségével megrontván, a maga befolyását és hatalmát terjeszsze. A görög még gyengébb volt tán Kis-Ázsiában. Kis-Ázsia partjain csaknem farkasszemet nézett Konstanczinápolylyal Nicæa, mely egy második görög császárság székhelye volt. A két császárság örökös viszálkodásban állt egymással, sőt a tartományi helytartók közül is sokan független uralkodókként viselték magokat.

Ertogrul 1188-ban meghalván, Ozmán folytatta apja politikáját nem csak annyiban, hogy ügyesen tudta felhasználni a szeldzsuk emirek és görög helytartók egymás közötti viszályát, hanem folyvást hű maradt Alaeddinhez, a szeldzsuk szultánhoz; *Ozmán* csak

akkor kiáltja ki magát szultánnak, midőn az utolsó szeldzsuk uralkodó meghalt az 1300-ik év táján.

Ozmán első szultánja azon népnek, mely mint nemzet tőle vette nevét is. Ravasz, önmérséklő s egyszersmind bátor harczos; a fanatismus erkölcsi tulajdonokkal párosult nála; rabló és pusztító hadjárata közepett a nagylelkűség némi vonásaiban tűnik fel s a gazdag görög városokban nyert roppant kincsek mellett megtartja és megtartatja a patriarchalis életmódot. Még fiatal, könnyen végveszélybe jutható hatalmának útjában a két enyésző félben volt birodalom annyi munkát adott, hogy a nemzet erejét megedzze, de nem oly nehéz feladatot, hogy a siker valószínű ne legyen. A szeldzsukok egyes főnökeinek alávetése folyton foglalkoztatá s habár még sok volt hátra, a terjeszkedés gyorsan haladt. Ennél nagyobb dicsőség volt azonban a görög városok egymásután történt bukása. A gazdag Brussa Ozmán kezébe kerül 1326-ban, mely aztán fővárosa a török birodalomnak. — A görög várak elestében feltünő, hogy az ozmánok könnyű lovasságon kívül más katonák felett alig rendelkeztek még. — A viszonyok s saját erejök ismerete megadta a módot. Mielőtt a török egy-egy czélba vett vár bekerítéséhez fogott volna, környékén messze földre elpusztította és néptelenítette a vidéket. Akkor a vár körül feküdt kisebb erődöket foglalta el. Az elszigetelt s minden külső közlekedéstől elzárt erősséget, melynek falai közt az odamenekültek nagy száma is öregbítette a fogyasztók és demoralizáltak számát, akkor vette körül az ozmán had, hogy kiéheztesse.

Ozmán fia, Urkhán alatt tovább foly e terjeszkedés. 1340-ig Bythinia, azaz a Konstanczinápolyhoz legközelebb eső kisázsiai terület is az ozmánoké, miután

a történeti nevezetességű Nicæa és Nicomedia városa is kezökbe került volt. Egymásután esnek el a görög várak. Némelyik megadja magát a török seregnek csak láttára is, más a nélkül is a szultán adófizetőjévé lesz, melynek lakossága meghagyatik, hogy aztán apránkint váljék török teleppé.

A keresztyén lakosok seregesen költöznek már által az európai partokra, s Kis-Ázsia veszve volt a görög császárokra nézve. Ellenállásról annyival kevésbbé volt szó, mivel Urkhán már gyalogságot is állít fel hadseregében a lovas hűbéresek mellé. Már Európába is átátcsapnak rabolni a törökök, s 1356-ban várat és kikötőt foglalnak el ott. Először Tzimpét, aztán Gallipolist foglalják el. Urkhán után fia, I. Murád szultán következik, ki nagyban folytatja az európai hódításokat. 1361-ben beveszi Drinápolyt, következő évben Filippopolist foglalja el. Az előbbi város 1365-ben fővárosa lesz az ozmánok európai birtokainak.

Az Európában történt gyors kiterjedés, mint az ázsiai, főkép a görög császárság végső gyengülésének tulajdonítható. E császárság, mely a Balkántól Morea legdélibb csucsáig s a Kis-Ázsiára és szigeteire kiterjedt, holt tömeg volt már régóta. A népvándorlások, s még az avarok idejében is nagy hadseregeket tudott kiállítni; de épen e népvándorlások merítették ki és szaggatták szélylyel. Éjszaki tartományait, melyek a Duna jobb partján feküdtek, rendre pusztíták a góthok, hunnok, avarok, bolgárok s átalán a népvándorlás legtöbb raja a Duna mentén jött fel s a Duna tulsó partján keresett gazdag zsákmányt. Az eredeti népfaj a byzanti műveltség maradványaival együtt, kivált a Balkánig kiveszett, s azontul is a nagyobb városok maradtak meg. A görög nép már ekkor megszokta kerí-

tett városokba vonulni s zsákmányúl hagyni a védetlen helyeket. A «barbár»-ok gyakran járták be pusztítva a keleti birodalmat Konstanczinápolyig, sőt behatottak már korán délibb részekbe is. A góthok még jóval a hunnok bejövetele előtt kipusztítják a Peloponnesusnak nevezett görög félszigetet s seregesen telepednek meg az elűzött, kiirtott hellének helyébe. — A bolgárok, avarok bejárják hosszában és széltében a balkáni félszigetet, s főleg az utóbbiak vándorlása idejében történik a legnevezetesebb változás az egykori hellének nemzetiségi viszonyaiban. A szlávok telepítik be csaknem az egész birodalom pusztán maradt helyeit. Nemcsak a régen Szlavoniának, ma Horvátországnak nevezett részek, hanem le a korinthusi szorosig, sőt azon túl is, szlávok foglalják el a tért, hogy a hajdani hellénekből alig maradt valami csekély vérvegyület a birodalom lakosságában. A szlávokon kívül a birodalom egy részét bolgárok, más, tetemes részét oláhok szállják meg, kiknek nagy része vándor pásztori életet folytatott s a nemzetiségi szerkezetet tartá meg igen sokáig. Legfeljebb a nagyobb városok maradtak tisztán az idegen elemektől körül vett területen, megannyi szigetekként, melyek barbárnak tekinték azután is a vidék népét, miután nemsokára a görög egyház fölvétette vele a keresztyén vallást. A görög civilisatiónak volt ugyan még annyi ereje, hogy a Peloponnesusban s Thraciában, Macedoniában a szláv nyelv idő folytával beolvadjon a görögbe; de annyi erő nem volt benne, hogy a népvándorlás minden népét áthatott függetlenségi szellemen diadalmaskodva, egy állammá legyen képes olvasztani az önállóságra törekedett néptörzseket. — Boznia, Szerbia, Bolgárország és Oláhország voltak a főcsoportozatok, melyek a hajdani európai

görög birodalomból legtöbb önállóságra vergődtek. Habár időnkint a görög felsőbbség alatt állottak, de később mind jobban elváltak tőle s a magyar állam megszilárdulásával még korán az Árpádok alatt ennek véduralma alá kerültek.

A magyar királyok mindent elkövettek, s ebben a pápákkal kezet fogtak, hogy a katholikus hitre térítsék legalább a nevezett nagyobb tartományokat, — azonban ép oly sikertelenűl, mint a pápák, kik arra törekedtek, hogy a keleti egyházat egyesítsék a nyugotival. — E változás üdvös lesz vala a keleti birodalom sorsára és mind szellemi, mind anyagi újjá születésére. A görög *külön* egyházánál fogva el volt *különözve* azon szellemi mozgalomtól, mely a katholikus egyház kebelében meg nem szünt föl-fölújítni a gondolkodást és azon fris tetterőt, mely lelkesedés által magasb rendű czélokért nagyszerű vállalatokra képes. A Constantin alapította városban nem hiányzott a tudomány, s volt civilisatio. Mindkettő nagyobb mértékben, mint Olaszországot kivéve, bármely részében Európának. De a keleti császárság székhelyén a tudomány egyes betűk feletti vitában, kisszerű kérdések körüli kutatásban állott; mig nyugaton a szentkönyv hatalmas népszónokok, térítési vágyból magokat feláldozó szerzetesek és egész szerzetek buzdítására szolgál. Keleten a betű, nyugaton a szellem. A keleti műveltség is csak külső viszfénye volt a római császárság ragyogásának. A régi császárság politikai formáiból kibontakozni nem birt a keleti birodalom. Absolutismusát le nem vetkezheté azután sem, hogy oly népek kerültek pálczája alá, melyek egyéni szabadságot követeltek. Idegen zsoldosai, kiket nem birt mindig fizetni a kincstár, gyakran lázadtak fel s megújult olykor a római imperialismus azon

régi átka, hogy egy-egy császári-házbeli vagy csupa katonai kalandor az előbbi uralkodó letételével emelkedett trónra. — A birodalom saját népeinek erejét nem tudta felhasználni azon módon, mint Európa többi részeiben szokás volt, mely mód kiegyeztette az állam hadi erős voltát a szabadsággal. — A császári udvar fényüzése, kicsapongása egy elavult civilisatio czifra rongya volt, s csak szomorú emléke a hajdani hatalomnak. Mozdulatlan és tehetetlen állapotban maradt a görög állam még akkor is, midőn Európában egy nagyszerű tény új lendületet adott a keresztyén nemzeteknek; s e tény a keresztes háborúk. A keleti egyház ezekben részt nem vett, épen külön állása miatt, s a katholikus Európa végre ép oly érdemnek tekinté a schismaticusok, mint a mohammedánok rovásán terjeszteni hódításait. Nem hozom fel, hogy az Árpád-házbeli királyoknak e részben való törekvését mennyire elismerte a pápa és egész Európa — csak azon nagyszerű tényt említem meg, hogy az 1202-ben Velenczéből kiindult keresztes hadnak sikerült Konstanczinápolyt bevenni, s vele a keleti birodalom egy részét elfoglalni. A nyugoteurópai lovagok alakítnak kisebb-nagyobb államokat és hűbéreket keleti Európában, s átalán hűbéri rendszert visznek be. A keleti birodalom ezen megaláztatása, mely tehetetlenségének egy újabb nagy bizonyítéka, nem hogy újjáteremthette volna a keleti birodalmat, hanem még gyöngítette. A katholicismus, az európai államszervezet terjedése nem nyert vele semmit, ellenben a hűbériséggel együtt járt daraboltság hátrányai megmaradtak. Velencze foglalta el kivált a szigeteket s a partok egy részét, hogy a török uralomig birtokában maradjanak, sőt addig is új hódításokkal gyarapítsa, míg a Konstanczinápolyba beült franczia

lovagokból lett császárok uralma nemsokára (még a XIII-ik században) megszünvén, a görög eredetű uralkodók azok maradtak, a kik régen voltak, csakhogy folyvást roszabb viszonyok között.

Midőn még az ozmán nem is nevezhető hatalomnak, a görög császárok nemcsak a harcztéren alázzák meg magokat előtte, hanem politikailag, s száz évig mintegy koldulják többnyire a szultánok kegyelmét. Nem egy izben történik, hogy a császári trón követelői török segítséget kérnek viszálkodásaikban s egyik-másik császár egészen a szultánok védelme alá adja magát. Már korán járnak ozmán segédhadak Konstanczinápolyban, sőt telepednek meg törökök a városban. Már Urkhán alatt, ki személyesen nem is vezetett csapatokat Európába, a görög császár egyik leányát szultánnénak adja.

A török hódításnak majd semmi gátja nem volt a Balkánig. Európában követte a mit Ázsiában kezdett. A várak környékén a falukat s kisebb városokat feldúlták a török portyázók legtöbb esetben, vagy legalább alávetették az egész vidéket messze földre, mielőtt a vár ostromához fogtak volna. A Hellespont partjain tették azt is, hogy az elfoglalt föld egész nemességét s műveltebb osztályát elszállították Kis-Ázsiába, s csak a köznépet hagyták meg lakhelyein. A magát megadott köznép, mely adót fizetett, nem tetszett oly félelmes alattvalónak. — A meghódított városokat a szultán kiürítette, s Ázsiából tömegesen szállította át a törököket benépesítésökre. Már az első hódítások idején nagy volt a mohammedánok átvándorlása Kis-Ázsiából azon elfoglalt európai részekbe, melyek lakosságát a török rabszijra fűzve *Ázsiába* költöztette által.

Bár a török még 1365-ben átteszi a fővárost az

ázsiai Brussából az európai szárazföldi Drinápolyba, s a Balkánig terjed hatalma, Konstanczinápoly csaknem száz évig marad még a görög császárok székhelye. A török ostromolta nehányszor időközben is; de a várak vívásában gyakorlatlanabb volt még, hogysem boldogult volna ily nagy vár ellen. Azonban kivált Bajezid alatt csak a szultán akaratján mult, hogy csellel be ne vegye. — Elmulasztá, mert fontosabb ellenségekkel volt dolga, mint e különben is neki hatalmában volt fejedelemmel. A görög császárnak nem is volt más birtoka, mint Konstanczinápoly és határa. Egész Thracia minden városa már a török kezében volt.

II.

Első érintkezések a magyarral.

A török hatalommal szemben 1362 óta első sorban a magyar korona alatt kisebb-nagyobb hűbéries függésben volt Bolgárország, Szerbia és Boznia állottak. Valameddig a török végkép meg nem hóditotta e tartományokat, fejedelmeik, kiknél a teljes önállóságnak csak vágya volt meg, de nem a hozzávaló erő, a töröktől jöhető veszélyt nem tekintették politikájok főszempontjának. — Hol a szultánhoz hajoltak, hol a magyar királyhoz. Úgy látszik, nem volt meg a török és déli szlávok közt az a kölcsönös gyűlölködés, melyet később a más felekezetbeli keresztyének részéről tapasztaltak az ozmánok. A bolgár és szerb mintegy a konstanczinápolyi udvar példáját követte, midőn keresztyén fejedelmi lyányokat ad a szultánhoz feleségűl s véd- és daczszövetséget köt vele.

Midőn a magyar hadak először mérkőznek is a törökkel, vele van a déli bolgárok fejedelme Sismán, ki török források szerint már korábban nemcsak adófizetője lett a szultánnak, hanem leányát is háremébe adta volt. Ez még Nagy Lajos uralkodása idejében történik, 1366-ban. A királynak értésére esvén, hogy a bolgár a törökkel szövetkezve támad a magyar ellen, azonnal Erdélyen át Oláhországba vezérli hadait s Vlajkó havasalföldi vajda erejét is magához vevén, Bodonnál kemény

csata után megveri az egyesült bolgár és török hadat. — Nagy Lajos Bolgár- és Oláhországban a politikai intézkedéseken kívül *vallásos* változáson is fáradozott. A rendkívüli hév és sietség, melyet a fentebbi hadjárat után a vallásos térítésben kifejt, arra mutat, hogy a török elleni erkölcsi erő és a katholicismus közt természetes kapcsolatot látott. Egyszerre, s mindjárt győzelme után, kétszázezer bolgár hagyja el a keleti egyházat, hogy katholikussá legyen. Lajos rábirja Vlajk oláh vajdát is a kitérésre. Konstanczinápoly, az ó hitüek központja, végkép elvesztvén erejét, s császárai, ha színből is, hajlandóknak mutatkozván a keresztyénség két nagy egyházának egyesítésére, Lajos alkalmasnak vélte az időt a térítés művének nagyban folytatására. Azt sem gondolta, hogy már késő lenne.

Nagy Lajos még nem vélhette oly hatalmasnak a török hadsereget, minővé később fejlett ki. És valóban a törökök addigi hódítása inkább csak a görögök merő tehetlenségét bizonyítá. A török csak egyes rabló kalandok által tehetett károkat a határokon. Az egykoruak képtelenségnek tartották volna, hogy a török könnyű lovasok és gyalogok derék csatában ki mernék magok ellen híni Nagy Lajos birodalmának vasba öltözött s túlnyomó számú banderiumait. A török nem látszhatott veszélyesnek, s a Balkánon túli részekből kiszorítni nem állott még Magyarország érdekében; mert a magyar birodalom természetes határai nem estek túl a Balkánon. — Mi haszna azon földnek, melyről ha az újonnan betelepített ozmánokat kihajtják, egy puszta terület csatoltatik a különben is messze kiterjedt birodalomhoz? A görög császár, Palæolog János még 1370-ben megy Velenczébe, s a pápához segélyért az ozmánok ellen s szólítja fel rá Lajost is; de a magával jótehe-

tetlent ha segítni nem is tartotta tán veszélyesnek, — a vállalat költségesnek s kevés haszonnal járónak látszott.

Nemcsak maga az egykori görög császárság törzse a Balkántól délre eső rész szakadt volt külön apró fejedelemségekre, hanem az attól éjszakra esett görögnemegyesült népek közt sem volt összetartás. Oláhország, Bulgária, Szerbia, Boznia nehezen voltak egyesíthetők. De maga Bulgária is két versengő fejedelem közt volt megoszolva: délen Tirnovóban Sismán, éjszakon Bodonban testvére Sracimir uralkodott, kinek birtoka felett terjedt ki azután Nagy Lajos fentebbi uralma. Szerbia éjszaki részében Lázár volt a fejedelem, a déliben Pristina körül Brankovics. Végre valamennyinek közös gyöngesége volt, hogy a trónon az öröködési vagy legalább formákhoz kötött választási rendszer nem birt megállapodásra jutni. Egyes kalandorok nemzetsége inkább ideiglen bitorolni látszott a főhatalmat, nem pedig jogosan birni.

A török veszély épen a leggyengébb oldalon közeledett hazánk határai felé. Első sorban Bulgária volt kitéve a támadásnak. Miután I. Murad szultán 1365-ben Drinápolyba tette át birodalma székét, öt év alatt elveszett mindaz, a mit a bolgárok a Balkántól délre birtak. Nem is volt természetes, hogy ők ezen vonalon túl terjeszkedtek. Ma is bizonyos, hogy mihelyt Konstantinápolyban egy erős hatalom áll fenn, a Balkántól délre eső bolgár birtokot meg fogja hódítni, mert meg kell hódítnia. De a török ez idő alatt mintegy első rohamra áttörte a Balkán szorosokat is, meghódítván az éjszaki bejáratnál eső Ichtimánt és Szamakovot is, a Sophiába vezető úton. Az ekkor alávetett bolgárok nemcsak megadták, hanem hadi szolgálatra kötelezték magokat a

szultánnak. Ők alkották később is a *vojnákok* fegyvernemét, — a tábori podgyász állandó őrei lettek.*

1382-ben, Nagy Lajos halála évében történik, hogy a török elfoglalja Bulgária fővárosát s legerősb várát, Tirnovót.

Magyarországot a nápolyi követelések miatt válságos belzavarok gyengítették 1382 után, — s Zsigmond király csak nehezen birta megszilárdítni uralkodását.

A közveszély most azt a maga nemében páratlan tüneményt idézte elő, hogy a szerb, bosnyák s némileg a bolgár nép egyesült egy közös vállalatra a török ellen. Tvartkó bosnyák király és Lázár szerb fejedelem híven teljesítették kötelességöket. De a hagyomány Brankovicsot, déli Szerbia urát, átpártolással vádolja, s ennek tulajdonitja a *rigómezei* ütközet elvesztését. Nem sokat adnánk ily állítmányra, ha ezen népek közt előbb és később ily elpártolások napirenden nem lettek volna. Különös az, hogy a délszláv traditiók mondahőse, bizonyos Márkó fejedelem (kit mellesleg szólva, a valódi történet nem ismer), a monda szerint is a szultán szolgálatában hősködik utoljára!

Az 1389-ben Kossovónál, a Rigómezőn vívott nagy harcz hőstettei közt a délszláv monda különösen egy orgyilkosságot emel ki, melyet Obilics Milos követett el I. Murad szultánon. Lázár szerb fejedelem, ki foglyul esett volt, fejével lakolt e miatt. Fia, István adófizetője és vazallja lett a szultánnak, ki már Nist (Nissát) elfoglalta volt Szerbiában.

Bulgária ezen megkisérlett új erőfeszítés után a szultán hatalma alá került, bár a bolgár királyságnak némi árnyéka megmaradt. 1392-ben már az az ország

* A mai *rumun* nyelvben *vonyik* = derék legény, bajnok.

a szultáné volt, s Magyarország tulajdonképeni határain kezd dúlni a török.

Zsigmond a nevezett évben egy hadjáratot intéz Bulgáriába, s Bodon táján ver meg egy oláhokkal egyesült török hadat. De győzelme következményei nem tűnnek fel. Az új török szultán, Bajezid, Konstantinápolyt akarván kézrekeríteni, nem intézett nagy invasiókat határaink ellen. Zsigmond fegyverkezései a török ellen csak hadi készületek maradtak, maga is inkább a bosnyák-nápolyi conspiratiók leverésével levén elfoglalva.

1396-ban történt egyike a legnagyobb hadi vállalatoknak a török ellen, melynek czélja a töröknek Európából, vagy legalább Bolgár- és Szerborszagból való kiűzése volt.

Megelőzte a hadjáratot egy eset, mely illustrálja, hogy a magyar király jogot tartott Bulgáriához, nemkülönben azt is, hogy a szultán mily nemű jogon birta azt.

Zsigmond király követeket küldött Bajezid szultánhoz, kik tőle a bolgár erődöket visszakövetelјék, melyeket nem jog szerint birtokol. A szultán válasza ím ez volt: «Térjetek csak vissza uratokhoz, s mondjátok meg neki, hogy Bolgárországhoz jogom ezekben a fegyverekben áll, melyeket itt láttatok» s a sátra falán függött díszes fegyverekre mutatott.

E szavak bevezetését képezik a nikápolyi ütközetnek, mely 1396-ban történt. A had, melyet Zsigmond vezérlett, az európai keresztyénség hadának volt tekinthető a mohammedanismus ellen. Részt vettek benne az oláh és bosnyák fejedelmen, a magyar hadakon kívül francziák, németek és lengyelek. — Ez volt az első összecsapás, mely eléggé bizonyítja, mily csekélylő

véleménynyel volt egész Európa az ozmánok hadi ereje iránt. Az egyesült keresztyén hadak egész eljárása csupa elbizottság, gondatlanság, — míg a török, habár legalább is egyenlő erővel jelent meg, nagyon óvatosan és terv szerint járt el. A nikápolyi csatában megtanulhatták volna a keresztyén harczfiak, mily erő rejlett azon rendezett könnyű gyalogságban, melyet jancsárságnak neveztek, s melylyel megfelelőt a keresztyének nem tudtak szembeállítni.

A nikápolyi ütközet anyagi veszteségeken kívül nagy erkölcsi vereség volt egész Európára nézve, mely ezután nem ügyekezett többé oly hévvel keresztes hadjáratra jőni a török ellen, s nagyon emelte az ozmánok önérzetét. A győzelem nemcsak Zsigmond királyon, hanem a keresztyén fejedelmeken nyert győzelemnek látszott. István szerb fejedelemmel ez alkalommal a mohammedánok soraiban harczolt s az egykorú összes keresztyénség nagyobb gyalázatnak tekintheté azt, hogy a végperczekben csapatjai döntőleg és diadallal működtek a keresztyén hadak ellen, mint ha maga is seregestől a legyőzöttek és elesettek közt foglalt volna helyet.

A nikápolyi ütközet következménye volt, hogy Bodon török kézre került 1398-ban, s hogy Bulgária végkép meghódított török tartománynyá lett.

Már Peloponnesusban is diadalmaskodtak a török fegyverek. Komoly veszély fenyegette Magyarországot is, s már most bekövetkezik vala tán a II. Mohammed vagy Szulejmán kora, ha egy rendkívüli esemény meg nem zavarja, és legalább egy félszázaddal hátra nem veti a török birodalom növelkedését. Timur khán roppant sereggel üt az ozmán birtokra, s K.-Ázsia belsejében megsemmisíti az eléje sietett Bajazid győzelemhez szokott seregét. Bajazid az új hódító lealázó fogságá-

ban hal meg. A mongol fergeteg csakhamar elvonult. De a szultán fiai közt fegyveres versenygés támadt a trón felett.

Tovább tíz évnél, 1413-ig tart a török birodalom belsejében a viszály, s ezentúl ismét csaknem tíz évig kerül a trónra jutott I. Mohammed minden nagyobb hadjáratot, s maga keresi a békét, hogy birodalmában belülről ismét megszilárdítsa az egykori rendet. Az ozmán nemzet szervezetének nagy épségére mutat, hogy a legnagyobb külső csapás után s az iszonyú belháborúk közepett is az institutiók erőben maradtak. A birodalom alig vesztett egyebet időnél mindezen viszontagságokban.

Most volt ideje, hogy a magyar király s az európai fejedelmek támadólag lépjenek föl, mint Nikápolynál, vagy mint a következő embernyom alatt Hunyady János korában, miután a nikápolyi vereség eléggé bebizonyítá, mily veszélyes új elem Európában az ozmán hatalom. Legalább túl űzni a Balkán vonalán nem lett volna nehéz. De Zsigmond király épen a szerfelett nagy tevékenységi ösztön miatt nem ért rá, hogy egy-egy nagy vállalatnak szánja magát. A sokféle gond egymást kergette nála s nagyobb eszmék nem verhettek mély gyökeret lelkében. A pillanati szükség kényszerítését várja be mind politikájában, mind pénzügyeiben. — Szeret beavatkozni mindenbe, s néha leginkább oly dolgokba, melyekhez legkevesebb köze. A török ügyet pihenni engedte, hogy fényes kisérettel bejárhassa Párist és Londont s hivatlan békéltető szerepet vigyen a franczia és angol király közt. — Sok gondot ád neki a cseh viszály, a német ügy, a versenygő pápák, a nagy zsinatok, Olaszország, hol az emberiség ügyeinek rendezésére meglátogatja a pápát, — s sok helyen csak na-

gyobbítja a zavart. Legalább csehországi kormányzása, s Huss megégettetése nem tartozik sikeres működései közé.

A török elleni támadó fellépés legkedvezőbb éveit egyátalában nem használta fel, holott a kihivások nem hiányoztak; mert a török még akkor is, midőn szükségét érezte a békének, olykor-olykor egyes csapatokat küldött ki a magyar korona alatti területek megrablására. Már I. Mohammed alatt, 1416-ban történnek becsapások a magyar területre. De valódi ellenségeskedés színét csak II. Murád szultán alatt (1421—1451) öltik ismét a határvillongások.

Szerbiában Istvánt Brankovics György váltotta fel, ki teljes mértékben elismerte 1426-ban egy szerződés által a magyar király fennhatóságát, sőt halála esetére az ország közvetlenül a magyar koronára volt szállandó. Egyszersmind azonnal átadni kötelezte magát Szerbia 17 várát, köztük Belgrádot, s a szintén dunaparti Galambóczot. Brankovics ennek fejében Magyarországon nyert terjedelmes birtokadományt, Budán házat és magyar főuri rangot. Ily későn látták be a szerbek, hogy Magyarország az egyedüli támaszuk a török hatalom ellen. Hogy Belgrád elszánt védelem mellett mily akadály a hódító útjában, az nemsokára bebizonyult. — A törökök némely pusztító beütései után, 1437-ben Szendrőt (Semendria) akarták bevenni, mely a Dunaparton kulcsa volt a Moráva völgyének. A magyar hadak Szentmiklósi Pongrácz alatt fényes győzelmet vívtak felettök. Itt tünik fel a harczok történetében először Hunyady János neve. Oláhország adófizetője volt a szultánnak s folytatta az ingadozó politikát a török és magyar szövetkezés közt. Szerencséje az volt, hogy kívül esett az ozmán hóditások irányvonalán.

Az 1437-ik évben Zsigmond meghal félszáz évi uralkodás után.

Nem mondható, hogy ő, vagy inkább az egykorú magyar kormányférfiak ne látták volna a veszélyt s ne tudták volna, mit kell tenni ellene. — Csak a kivitel s a következetes kitartás hiányzott a királynak a magyar ügyektől idegen elfoglaltatásai miatt.

Bizonyság a tudatra nézve az is, hogy 1405-ben, s majd 1433-ban és 1435-ben a honvédelem rendezésére bölcs törvényeket alkotnak.

Zsigmond 1405-iki rendelete, mely a városok számára adatott ki, mindjárt bevezetésében igen helyesen mondja, hogy mindazon pusztulásnak, melyet hazánk régen a besenyőktől, mongoloktól s újabban a törököktől szenvedett, fő oka a nagyobb kerített városok hiánya volt. Azért elhatározta némely kerítetlen város bekerítését s némely helység városi rangra emelését. — Nem is volt a középkorban más mód erős várak létesítésére, mint polgári, városi lakosságot gyűjteni össze nagyobb tömegben alkalmas pontokra. A polgárság nemcsak maga erején épített és tartott fenn falakat, — nemcsak hogy maga ingyen tett garnison szolgálatot, hanem még a királyi adó által gazdag jövedelmi forrásul is szolgált. Ehhez külföldről hozott telepítés kellett. Mert hazánkban, mint positiv egykoru adatok is mutatják, nem létezett népelem, mely vár- és gyalog szolgálatra alkalmas lett volna. A hazai fegyveres nemesség csupán lóháton és sík téren akart szolgálni. Zsigmond rendeletét a kerített városokról könnyebb volt megírni, mint valósítni, bár kétségtelenül igazságot mond.

Azon időben mondja ki ezt a magyar törvény, midőn még az ágyuk tökéletlen ostromeszközök voltak, s csak kőgolyókat lőttek ki; a tömörebben épített falakban nem

sok kárt tettek, — szóval a védelmi fegyver erősebb volt a támadó fegyvernél. Annak van nyoma, hogy Zsigmond Budát s 1428-ban Belgrádot jobban megerősítette, Galambóczczal szemben a Duna balpartján egy olasz tüzérekkel is megrakott váracsot épített, melynek Sz.-Lászlóvár nevet adott. A kis-oláhországi szörényi bánságot a német lovagrendnek adta védelem végett. Azonban ennek nem volt tán elegendő ereje s ideje sem, hogy ott erős állást foglaljon el. 1432-ben a törökök megsemmisítették Magyarország ezen előbástyáját, — kezet fogván a gyakran öngyilkos politikát követett oláh vajdasággal. Zsigmond a városok felvirágzására sokat tett, mi által azok képesebbek lettek önvédelmökről jobban gondoskodni. A mi a fentebbiekből logicailag folyna, hogy kitartóan igyekezett volna Zsigmond külföldi tömegesebb betelepítések által az alsó Duna és a Száva mellékén új kerített városokat létesítni, arról nem tudunk; de látjuk, hogy azon században apránként erőddé válik, a mi azelőtt nyilt város, vagy annál kevésbbé volt jobb. Így Pest Mátyás idejében erős fallal kerített várossá lesz. Brassót, melyet 1421-ben a török könnyű csapatok képesek bevenni s a tanácsbelieket a lakosság nagy részével rabságra hurczolni, a XV. század végén már a csaknem bevehetetlen várak közé sorozzák.

Az országos mezei haderő szervezésére is sokat tett Zsigmond, vagy jobban mondva az ország akkori főurai; mert 1432-ben és 1433-ban, mely évekről egy érdekes törvényjavaslat készül, Zsigmond király nincs is itthon. Külföldön kalandozott az 1431-ik év ősze óta, az 1434-ik év őszéig. A király gyakori s hosszas távolléte alatt hazai kormányzók vitték az ország ügyeit, s kifejlett az önkormányzat és önsegély a nemzetben. Az 1433-iki honvédelmi törvényjavaslat teljességgel nem a király

művének tekinthető. — Kisérlet az, hogy az addigi elemek jogainak fentartásával az ország határai megvédhetők legyenek.

Ezen rendelkezésben a vármegyék főispánjai, — a hajdani várispánok örökösei, — népeikkel együtt a hadi rend utolsó sorába szorultak. Első sorban áll, mint mindig, a királyi és királynői dandár, melyet ezek a magok jövedelméből állítanak ki. Következtek a főpapok dandárai, melyeket ezek részint birtokaik, részint tizedjövedelmeik fejében tartanak készen a harczra. Aztán a tartományi kormányzók: az erdélyi vajda, a székelyek grófja, a macsói bán s a horvát- és tótországi bánok az illető tartomány jövedelmeiből állították ki. Következtek a nagybirtokosok, kik semmi hivatalos czímet nem viseltek, s kik családi névvel, nem pedig hivatalos czímmel jelöltetnek meg.

Alapelv volt ebben, hogy mindenikre birtoka arányában volt kiróva a contingens. De csak nagyjából; mert a harczosok száma mindig egy általánosan meghatározott csapategység vagy kerek százas szám Zsigmond alatt.

A csapategységet *banderiumnak* (olaszul bandiera = zászló), tehát zászlóaljnak nevezték, s Zsigmond király idejében 500 lovasból állott, kivéve a királyi banderiumot, mely 1000 lovas volt. Voltak főurak, kik 10, tehát ötödrész banderiumot tevő, de kerek szám lovast voltak kötelesek készen tartani. Hihető, hogy ily czélirányos intézkedés ősi magyar szokás volt. A csatatéren csak a csapategységek ily meghatározott száma mellett lehetett összetartó serget állítni össze. Mindazok, kik a banderiumnak egy alosztályát képezhető egységet nem tudtak kiállítni, az ehhez hasonlítva gyülevésznek nevezhető megyei hadba soroztattak.

A királyi, főpapi, főuri banderiumok alkották az ország rendes katonaságát. Másod sorban állott a köznemességnek birtokarányában kiállított hada. Minden száz jobbágytelek (porta) után 3 (minden 33-ból egy) lovast kellett kiállítni a megye ispánjának vezérlete alá. Ez volt a *portalis* katonaság. Nevezetes az 1433-iki szabályzatban, hogy megyei contingensül is vasas lovasokat (pharetrati) kiván kiállíttatni. Mennyivel inkább kivántatott meg, hogy a banderium egy részben vértes lovasság legyen!

A nem vértes contingensektől megkivánták, hogy nyíllal legyenek fegyverkezve.

Nevezetes még az 1433-iki végzésekben, hogy az országot katonai kerületekre osztották, s meghatározták, mely kerületek tartoznak az országot éjszakon a huszszita támadások, délen a török becsapások ellen védelmezni. Ez az, a mit ma békeidőben is kész csatarendnek (ordre de bataille) neveznek. Csak a déli vidékre szorítkozva:

1. Dalmatia és Horvátország felől tartozott kiállítni a horvát bán egy, Corbavia grófja egy, Csetina grófja egy, Segnia grófja egy banderiumot; a király a maga banderiumát. Ezen kívül Ragusa város, s a horvát megyék s ott lakó vlachok a mennyit kiállítni birnak.

2. Az Unna folyó felől: Tótország bánja egy, Blagay urak egy, az auraniai perjel egy, a zágrábi püspök egy banderiumot; Tóth László 100 lovast.

3. Uzora (keleti Boznia) felől: Matkó Zrebernik kerületéből 1000, János, maróthi bán 1000 lovast; János, a Gergely fia egy, a pécsi püspök egy banderiumot; a pozsegai gróf (comes curiæ) 100, a bozniai püspök 100, Némai Cseh Péter 100, a macsói bánok

400, Bothos fiai 100, Gara János 100, Vajdafia Henrik 100, Lorand fia, Serkei György 100 lovat. Ezen kívül a rácz despot, a mennyit bír; továbbá a következő megyék népei: Zágráb, Pozsega, Bodrog, Zala, Verőcze, Bács, Somogy, Varasd, Valkó, Tolna, Körözs, Szörény és Baranya.

4. Temesköz felől: a kalocsai érsek egy, a váradi püspök egy, a csanádi püspök egy, király ő felsége egy banderiumot. Aztán ezek a megyék: Temes, Arad, Csongrád, Kövi (Kewer), Csanád, Zaránd, Krassó, Torontál. Végre a despot a mennyit bír; a kunok, jászok, oláhok és szlávok.

5. Az erdélyi részek felé: az erdélyi püspök egy, az erdélyi vajda két, a székelyek grófja két, a király egy banderiumot. Továbbá ezek a megyék: Bihar, Szatmár, Mármaros, Ugocsa, Közép-Szolnok, Békés, Szabolcs, Bereg, Kraszna, Külső-Szolnok.

A moldvai vajda tartozik az oláhországi vajda és a török ellen egész hadi erejével szolgálni. Végre a szászok, nemes székelyek, az erdélyrészi oláhok egész erejökkel.[1]

Nevezetes ezen törvényjavaslatban az is, hogy meg van ugyan tartva a régi elv, hogy a haderő csak az ország határán belül tartozik szolgálni; de a haza határai alá befoglalja Bulgária, Oláhország, Szerbia és Boznia egész területét is.

A királynak 1435-iki forma szerint kiadott törvénye lényegesen nem változtatott a fentebbieken. Nincs szó még arról, hogy a zászlós urak: a vajda s a bánok a királyi kincstárból vett pénzen tartsák banderiumaikat. Ez később Hunyady János idejében kezdett szokásba

[1] Kovachich, *Supplementa ad Vestigia Comitiorum.* I. 425. l.

jőni s Mátyás alatt rendessé vált. Együtt járt az állandó zsoldos hadsereg fölállításával.

Fegyvernemre nézve az ország hadi ereje állott igen túlnyomó részben lovasságból, melyben nagy különbség volt a nehéz és könnyű fegyverzetű közt. Az akkori időhöz képesti tűzérséget s némi gyalogságot a városok állították ki. De ezen gyalogjáró emberek valódi gyalogságot nem alkottak, mely síktéri harczban a janicsárokkal vagy cseh husszitákkal szemben meg bírt volna állani. Csak várfalak védelmére volt alkalmas.

III.

Hunyady János.

Ha Zsigmond halálakor már a Duna vonalát érte el a török, csakhamar bekövetkezik még ugyanazon szultán, II. Murad alatt a török visszaszoríttatása a Balkán hegysorig. Hunyady János lép fel Magyarország és a keresztyénség védőjeül. Első hadi tetteivel Magyarország földéről veri ki az ozmán rabló-hadakat — egy csapással helyreállítja Szerbországot, s visszanyeri Havasalföldet.

1440 táján Brankovics György szerb despota ki volt szorítva minden birtokaiból. Magyarországon talált menedéket. Nándor-Fehérvárt magyar őrség tartotta megszállva. II. Murad szultán mindenekelőtt e várat akarta hatalmába ejteni. Ez nemcsak Szerbia hódítását fejezte volna be, hanem tágasabb kaput nyit vala neki arra, hogy magyar földre tegye át a háborút. 1440-ben Murad ostrom alá fogja Nándort, melyben Tallóczi János a parancsnok. E papkatonának vakmerőséggel határos bátorsága, az akkori hadtudományban, kivált a tüzes hadi szerekkel bánásban szerzett avatottsága s belátással párosult erélye megszégyeníti az elszánt és roppant számú ozmán hadsereget, melynek szintén avatott és eszélyes vezérek parancsoltak. Murad szultánra nézve nagyobb volt ez erkölcsi vereség Belgrád ostromának

meghiusultában, mint a roppant veszteség embereiben. Az elbizakodott hódító kész lett a békealkudozásra.

Tallóczi és bajtársai győzelme fényes előpostája a bekövetkezendő diadaloknak. Mintegy kezesség arra, hogy a lángeszű Hunyady János egy új nemzedék újra föllángolt erkölcsi erejére támaszkodhatik. A magyar harcziasság, mely Zsigmond alatti szunnyadozásában változó szerencsével folytatta a küzdelmet s sokáig nem bírt fölocsudni a nikápolyi csata által okozott levertségből, most a veszélynek közvetlen közelsége sőt jelenléte által teljes erejében kezdett mutatkozni. A magyar honvédelmi rendszernek a nemesek fölkelésében álló ereje fényesen kitünt most, mihelyt a haza földjét belül kellett védelmezni. Erdélyben a Mezit-bég alatt betört ozmánok ellen a magyar és székely fölkelőkkel nyert teljes diadalt, úgy, hogy maga az ellenség vezére, a török sereg főemberei szine odaveszett s csak töredékei menekültek meg a Szeben alatti mészárlástól. Az akkori magyar nemesség közt uralkodott szellem megörökíté itt magát Kemény Simon tettében, ki a vezér ruhájába öltözve, élte feláldozásával mentė meg a hazának Hunyadyt s volt eszköze a legfényesebb diadalok egyikének. — Az ujonnan éledt harczias szellemnek mélyebb erkölcsi értéke volt, mint a pillanatnyi fölhevülés. Személyes bátorság s a pillanat hevében való önfeláldozás soha sem hiányzott a magyarnál. Itt fegyelme tünt ki.

Hadi tactica szempontjából a szebeni ütközet terve ez volt: Hunyady legjobbik vasas banderiumát a legmegbízhatóbb alvezér alatt kiteszi a török könnyű lovasság tömeges támadásának. Egy vasas lovas, ha összetartó a csapat, megfelelt három-négy könnyű lovasnak. Míg a török ezen áttörhetlen vaskorláttal küzködik,

maga a fővezér vegyesen nehéz és könnyű lovasságával oldalt és hátban támadja meg s veri szélylyel a különben vitéz török hadat. Ezt a tactikát követi gyakran s nagy sikerrel Hunyady János.

Föltünik mindjárt Szeben alatt, — s látjuk későbbben is, — egy segéd fegyvernem: egy mozgósított szekértábor, megrakva tűzi fegyverekkel. Ez teljesen bizonyossá tesz, hogy itt csehek vagy morvák, a husszita Ziska tanítványai is közreműködtek: tehát *zsoldos* gyalogsága is volt vagy Hunyadynak, vagy a vajda, vagy a király dandárának. Ez a fegyvernem is szerepel a szebeni oldaltámadásnál.

Ily vegyes fegyvernemekkel működő hadvezér pontosan kivitt tactikájához a hadvezéri képességen kívül jól begyakorlott, gyors fölfejlésre ügyes csapatok és szófogadó alvezérek kellettek.

Jellemző még Hunyady összes hadjárataiban, hogy a várakkal nem törődött. Kétségkívül úgy vélte, hogy nyilt téri döntő csaták által lehet a várakkal együtt egész országrészeket megtartani vagy elveszteni. Jellemző az is, hogy a hadi terv mindig vagy teljes győzelem vagy teljes vereség. És ez nem csak a vezér jelleméből folyt. — A két harczoló fél fegyvernemei nem engedtek más tervet. — Újkori katonai szakírók hibáztatják, hogy Hunyady messze a Balkán vonaláig vitt három hadjárata egyikénél sem tett semmit a *visszavonulás* biztosítására. — A hibáztatás egy körülmény nem ismerésében hibázik. — Hunyadynak kicsiny, válogatott hadaiban a legbecsesebb s jókora contingens nehéz fegyverzetűekből állott; a török lovasság igen nagyszámú könnyű lovasokból. Vagy 10 ezer nehéz lovasból álló visszavonuló sereg vagy 60—80 ezer könnyű lovas által nyomon *üldözve*, minden oldalról

folyton háborgatva, csalhatlanul veszve lett volna. Jól ismerték a magyarok míg csupa könnyű lovasok voltak, ezt a tactikát s sokszor sikerrel alkalmazták a nyugotiak ellen. Hunyady és katonái ismervén a két fél erejét, oly elszántan harczoltak, mint a kikre nézve más választás nem volt, mint győzni vagy meghalni.

Innen van, hogy Hunyady két vesztesége, a várnai 1444-ben, és a rigómezei 1448-ban egy-egy egész hadseregbe került.

Mindkét helyen csupán a janicsárok tömegén hiusult meg a győzelem reménye. Oly összetartó gyalogság előállítására képtelen volt Magyarország, s képtelenek voltak az akkori feudalis nyugoti államok is. Csak a schweizi parasztok és a husszita parasztok tudtak a janicsárokéhoz hasonló jeles gyalogságot alkotni. Nemesi elemek arra merőben alkalmatlanok voltak mindenütt. A Hunyady által használt cseh contingensek, úgy látszik, pénz szüke miatt nem voltak elegendő számban.

A mi a Hunyady Jánossal egykorú magyarban meglep, az a rendtartás, fegyelem, mi által a hadvezér képes volt pontosan vinni ki bonyolultabb és gyorsaságot kivánó hadi mozdulatait. Fényes bizonyíték erre a Szeben alattit csakhamar követett győzelem a Vaskapunál. Nyolczvanezer gyakorlott, harczban edzett, győzelemhez szokott török ellen tizenötezer magyar áll szemben. A török jancsárok, kik áttörhetlen soraikból nem szoktak hátrálni, megsemmisíttetnek, a világhirű szpahik szétveretnek s az egész török sereg részint halomba vágatik, részint rendetlen futásban keres menedéket, túl a Dunán. Java oda veszett, — csőcselék menekült meg. Hunyady katonáit nemcsak a találékony lángész által felgondolt legszebb rendben tudta vezetni, hanem csata

közben a rend gyors és pontos változtatása által nyerte, dönté el az ütközet sorsát. Valamint a hadvezér, úgy katonái is mások voltak, mint a kik Nikápolynál harczoltak közel ötven évvel annakelőtte.

A Vaskapunál harczolt magyar sereg, úgy látszik, nem a megyékből összeszedett nemesi fölkelőkből állott, hanem azon gyakorlottabb katonákból, kiket a főurak zsoldjukban tartottak, s mintegy állandó katonaságot képeztek a hatalmasabb urak zászlói alatt, szóval banderiumokból.

A magyar fegyvernek négy fényes győzelme, melyek két év alatt sűrün követték egymást, örömmel és bámulattal töltötték el egész Európát; mert már az összes keresztyén világ régóta aggodalmasan tekinté az ozmánok félelmes terjeszkedését. — De az eddigi harczok kizárólag védelmiek voltak, s a határszéli várak körül vagy hazánk földén vívattak. Gyorsan követte ezeket egy merészebb terv; a törököt saját földjén támadni meg. Hunyady a Balkánon túl akará szorítani azt. — A terv merész volt; de Hunyady nem fogott hozzá számítás nélkül. Nem csupán Magyarországra támaszkodott, — mert ennek ereje külső hadjáratokra csekély. A fölkelések, melyekben az ország hadserege állott főleg, nem voltak támadó harczra alkalmasok. A maga és főurak egy részének banderiumaiban s egy részt külsegélyben bízott Hunyady. Mindenekelőtt a pápától lehetett várni, ki mint a török elleni harczot vallásos szempontból pártoló egyházfőnök nemcsak a keresztyén fejedelmeket buzdíthatá, hanem keresztes háborút hirdethetett s Európaszerte pénzt gyűjthetett e czélra. Valamint a pápától, úgy Velenczétől is főleg pénzsegély s tengeri erő telt ki, mely szükséges volt a török birodalom elleni általános támadásra. Hunyady fáradhatlan volt diploma-

tiai tevékenységében is a czél előmozdítására; de Európa vagy közönyös maradt, vagy mi néha rosszabb volt, csupán csak igéreteket tőn. Magyarországnak csaknem merőben magára hagyatva kellett folytatnia a harczot, sőt volt szomszéd ez időkben, ki épen fel ügyekezett használni a török miatti szorultságunkat rövid látó, önző czéljaira. — Németország azon időben annyira szét volt szakgatva, a közszellem annyira alá szállott benne, hogy semmit sem lehetett várni tőle. Midőn jó szándék mutatkozott is, a birodalmi gyüléseknek évek kellettek, míg nehány katonát s nehány aranyat megszavazott s midőn a határozat megvolt, nem tudták teljesedésbe venni. — III. Fridrik német császár alatt birodalmában általános volt a politikai felbomlás. A belháborúk s a hatalmasak erőszakoskodásai tetőpontot értek s ezzel együtt tetőpontot ért a német birodalom merő tehetlensége is. Azonban ha jóra tehetlen, ártani elég tevékeny volt a nevezett császár. Mindkét Hunyady idejében gondoskodott arról, hogy csak maga Magyarország se fordíthassa teljes erejét az ozmánok ellen. Ő nem volt harczias uralkodó, de jártas a diplomatiai rejtekutakon. Ügyesen tudta szítani Magyarországon a viszályt, segíté I. Ulászló és Mátyás uralkodása idejében a magyar pártosokat, — többször háborgatta haddal s kisebb foglalásokkal a magyar határszéleket, — szóval ha véd- és daczszövetségben volt volna is a törökkel, érdekeinek hűbb szolgálatokat alig tehetett volna. Hosszúra terjedt császárságára elég legyen ez általános jellemzés, mely mutatja, hogy hazánk mi segedelmet várhatott azoktól is, kik közvetlenül érdekelve voltak a török háborúkban.

Mindemellett nem kell félreismernünk, mily nagy szerepet játszott Hunyady János idejében az európai

solidaritás és katholicismus a török elleni harczokban. Maga a hős nemcsak a hazafiság, hanem a keresztyénség emelkedettebb lelkű képviselője. — Ő és bajnoktársai nemcsak arra voltak büszkék, hogy Magyarországot védik, hanem a keresztyénséget mentik meg az ozmán veszedelemtől, s úgy látszik, hogy a magyar hazafisággal együtt nyert új erőt hazánkban a vallásosság Hunyady János idejében. A magyar hős, ha külföldről nem nyert is dandárokat segítségül, tudta, hogy egész Európa rokonszenve vele van, hogy a mily közfájdalmat okozna veresége Európa minden keresztyén nemzeteinél, oly örömmel ülik meg a diadalünnepet minden főváros székesegyházaiban. A solidaritás emez érzete, Európa moralis segélye, bár a remények gyakori meghiusultával vásároltatott meg, nagy szellemi tényező volt azon lelki emelkedésben, melyet Hunyadyban, s azon hősiségben, melyet mind benne, mind katonáiban csodálunk.

Azonban a pápa és magyar király felszólításai nem voltak merőben eredménytelenek. A hős lengyelek contingenst küldtek a hadjárathoz, kiknek dzsidásai Hunyady egyik győzelmében nagy szerepet játsztak. A külföldi nép ezenkívül fogékonyabb levén, mint uralkodói, a nagy eszmék iránt, Német-, Franczia- és Csehországban fölvevék sokan a keresztet, a nagy vállalatra siettek, Julián pápai követ vezérlete alatt résztveendők a hadjáratban. — Hunyady előbbi győzelmei által a felszabadulás új reményével kecsegtetett oláh és moldvai vajdák is állítának ki dandárokat. Azonban a deréksereg magyarokból állott. Az előbbi országgyűlés e külső hadjáratra nem rendezett ugyan fölkelést, de van jele, hogy némely déli megye nemessége csatlakozott a királyhoz, ki saját hadait, a mennyire az ország hátrahagyott ellenségei

ellen való védelem engedé, kiállította. A Magyarországon nagy kiterjedésű földeket bírt Brankovics György, kinek országa visszafoglalásáról volt szó főkép, a legnagyobb áldozatot tette. Kölcsön vett pénzen állíta ki zsoldosokat. — Ezenkívül a Magyarország déli részeiben egész területeket bírt Ujlaki Miklós, Hunyady János méltó honfitársa, a maga költségén szintén tetemes hadat toborzott, melyet eleinte Hunyady közvetlen vezérlete alatt hagyott. Maga Hunyady, ki már szintén a legnagyobb birtokúak közé tartozhatott, egyike volt azoknak, kik a magukéból legtöbbet áldoztak.

A sereg számát, midőn Budáról 1443-ban julius ntolsó felében kiindul, csak 25,000 emberre teszik Ulászló király személyes vezérlete alatt. — De útközben szaporodott: a segédhadak a Dunáig, s azontúl is folyvást erősbíték. A sereg el volt látva társzekerekkel, melyek több mint elégségesnek látszott élelmet szállítottak s egyszersmind a csatákban szekérvárak alakítására használtattak a cseh szokás szerint. Számíthatott Hunyady arra is, hogy a szerbek és bolgárok a felszabadítandó vidékeken hozzá fognak csatlakozni. S ez teljesedett is. Szabadítókként üdvözlé a bolgár a keresztyén hadakat s seregesen csatlakozott hozzájok. Azonban sem e nevezetes hadjáratban részt vett hadak számáról, sem annak sok részletéről nem ad kellő felvilágosítást eddigi történetírásunk, holott tény az, hogy Hunyady e hadjárata a legszebbek közé tartozik a magyar történetben, — s habár visszavonulással végződik, eredménye *hat* nagy diadal, az ellenség katonai fő erejének megtörése, egész Szerbia fölszabadítása s az ozmánoknak a Balkánra való szorítása lett. Elég legyen három diadalt említenem. Nissát Szerbia déli tájain a magyar sereg beveszi s megsemmisíti; nem messze a vártól egy éji megrohanással

Hunyady a törököknek egy 20,000 emberből állott seregosztályát meglepi és merőben tönkreteszi. November 3-ikán történik ez, — s nemsokára Sophia várát veszi be és dulatja fel Hunyady, miután újra szétverte három pasa seregét.

Most arról volt szó, hogy a keresztyén hadak a Balkán szorosain áttörvén, Filippopolisnak nyomúljanak, hová II. Murád az ozmán deréksereggel tartott. A magyar király a tél bekövetkezését s az elpusztult vidéken a számos lovasság mellett az élelem hiányát adván okul, hajlandó vala visszatérni; de Hunyady és Julián bibornok a hadjárat folytatását sürgették, mi határozattá vált.

Karácsony táján nagy hóban és erős hidegben jutott a magyar sereg a Balkán sziklái közé, a szulu-derbendi szoroshoz, melyet II. Murad járhatlanná igyekezett tenni, s számos hadakkal rakott meg. A fagy, az ellenség hozzáférhetlen állása okozta fáradalmak között Hunyady egy győzelemmel önt új lelket vitézeibe. Tettetett hátrálással kicsalja az ellent erős állásából a síkra — s tökéletes győzelmet vesz rajta, melyben a királynak személyesen is része volt. De a hegyormon áthatolni lehetlenségnek bizonyúlt be, főleg a természeti akadályok miatt. A magyar sereg rendben és kevéssé háborgatva folytatá visszavonulását, s februárban számos diadaljellel, a nép nagy lelkesedése közt érkezett meg Budára a király, mintegy hét hónapi hadjárata után.

II. Murád még 1444-ben igen előnyös feltételek mellett békét kért. E szerint Bolgárországot meg volt tartandó, de a mai Szerbországot, s mindent, mit Bozniában, Herczegovinában bírt, Albánia egy részével visszabocsátá a magyar korona alá, minden várral együtt. Visszabocsátá Oláhországot is, csak azt kötve ki, hogy

fejedelme adófizetője maradjon a szultánnak. A bosnyák fejedelem István, a Tamás fia, hűséget esküszik újra a magyar koronának. Ez időtájban támad fel Skanderbég is Albániában a török ellen, hogy maroknyi népével husz évig vessen gátot az ozmán hódításnak, s ez által nehezítse Boznia felé a török terjeszkedést. Hunyady János három évi működése kevés kivétellel megsemmisíté a töröknek oly sok évi fáradozását a Balkán és Duna közti részek meghódításában.

Azonban mind Magyarországot mind a keresztyénséget a diadal mámorának szédelgése fogta el. — A kinek váratlanul nagy kincs jutott birtokába, gyakran lesz oly kapkodóvá, mint a ki nagy veszélyben forog. 1444-ben februárban tértek vissza a magyar harczosok a diadalmas hadjáratból, mint fennebb írtam. Alig pihenik ki magokat, szövetségre lép a magyar király Velenczével, a pápával, az arragoniai királylyal a hadjárat folytatására, melyet a szerb fejedelem, Brankovics, is sürget, ki egész régi Szerbiát vissza nem nyerte volt. A hadi készületek közben érkeznek II. Murád előnyös békeajánlatai. Hamar elfogadják s megesküszik rá a király. Brankovics a béke mellett volt, mely kevés híjján visszaadta birtokait. Ez augusztus elsején történik. Alig távozik el a török követség, midőn híre érkezik, hogy a szövetséges hajóraj a Hellespontusban van s a pápa, Velencze, Genua és Burgundia hajói elzárák útját az Ázsiában volt Murád seregének, ki ott a karamáni lázadókkal van elfoglalva. Albánia hőse, Skanderbég 15,000 embernyi segítséget igér a hadjárat folytatása esetében; a konstanczinápolyi császár Palæolog János igérte, hogy szintén segédsereget állít ki, s habár a higgadtabbak a tapasztaláson okulva, merőben számba nem jöhetőnek tekinték a számításban, a fölhevült kép-

zelet tényezőnek láttatá a merő semmit is. A mult hadjáratok dicsőségei, az általok az ozmán haderőn ejtett anyagi veszteség s erkölcsi megaláztatás mindent a legszebb színben mutathattak. Eljöttnek vélték az időt az ozmánoknak Európából leendő kiűzésére. S valóban nem is volt ez képtelen ábránd. A török nem bírta még Konstanczinápolyt, fővárosa Drinápoly volt. Ha sikerül egy csatában megverni az ozmánok hadait, melyek nagy része át sem kelhetett Európába, vagy csak későn, ha sikerül bevenni Drinápolyt, a föladat csaknem megoldva látszott lenni. Annyi bizonyos, hogy minél nagyobb volt az eszme, melyet Julián pápai követ egész hő meggyőződéssel vitatott, mely szerint soha sem volt kedvezőbb alkalom a keresztyénség halálos ellenségének uralmát Európában megtörni, annál alkalmasabb volt a lelkesedés fölgyulasztására. A háború végzéssé lett augusztus 4-dikén.

A várnai szerencsétlen ütközet részletei eléggé ismeretesek. A számítások, melyekre a siker építve volt, mind meghiúsultak. Maga a kiindúlt sereg csekélyebb volt, mint a tavalyi. Brankovics, ki békekötés által a magyar király, s illetőleg Hunyady kezéből visszanyerte országát, természetes ellensége volt a békebontásnak, — s nem hogy részt vett volna a hadjáratban, hanem már, úgy látszik, titkos szövetségese volt a szultánnak. Skanderbég nem érkezett meg. 15,000, mások szerint 30,000 emberével, Szerbia határáig érkezett, hol Brankovics György vonakodott őt átbocsátani Szerbia területén, s ott vesztegelt, midőn a magyar had Várna felé vonúlt. Velencze és Genua a legrútabb árulást követték el. A helyett, hogy a szultán csapatjainak a Bosporuson átkelését gátolnák, magok szállították át. Emberét egy aranyával fizette a szultán. Az oláhok a csatában ha-

mar megszaladtak s vajdájok árulása kitűnt, midőn a vesztett csata után Hunyady Jánost foglyává tevé s csak nagy pénzváltságért bocsátotta szabadon. Mondanunk sem kell, hogy a görög császár veszteg maradt. — Viszonyait ismerve, lehetett is tudni, hogy ha akar, sincs módjában legkevesebbet is tenni. A várnai ütközet a szám aránytalansága mellett is legalább eldöntetlen maradhat vala, ha a királyt szerencsétlenül nem ragadja heve az ellenség legerősebb állása ellen, hol a sűrű tömegeken erőt nem vehetett. Általán mind az ő, mind utána a többi magyar hős rettenthetlen bátorsága itt is a janicsárok tömegén tört meg.

Miután Hunyady nem osztozott eleinte azon ábrándos tervekben, melyek szerint a törököt most sikerülhet kiűzni Európa területéről, valószínű, hogy e hadjáratra nézve az eseményekre bízta annak eldöntését, minő mértékben vigye ki a programmot. A merész terv sikerül talán, ha Európában a magyaron kívül kéthárom elsőrendű hatalom egész lélekkel csatlakozik hozzá. De már a hadjárat kezdetén alkalmasint alább hagyott reményével. Nem lehetetlen, hogy beérte volna Bolgárország visszafoglalásával, mely Várna kézrekerítése s az ottani csata megnyerése által biztosítva lehetett. Talán nem is tulajdonított nagyobb fontosságot e csata megvesztésének, mint Bolgárország visszafoglalásának nem sikerülését. A bolgár erődök a Duna-part hosszában a csata előtt nem foglaltattak vissza, s így a török ez oldalon a «status quo»-t tartotta meg. A magyar fegyverek becsülete sem szenvedett nagy csorbát. A török győzelmének ára felért egy vereséggel. — De a felhevült képzelet, mely mind Magyarországon, mind Európában a csata előtt a világrész sorsát eldöntő vállalatnak tekinté ezt a hadjáratot, nem csoda, hogy utána

annál nagyobbnak láttatá a megaláztatást, veszteséget, sőt veszedelmet is. Mindez csak képzeleti volt.

A török szultán hadseregét visszavonta a várnai ütközet után s győzelmét nem használta fel új hódításra a magyar korona rovására. — A király eleste azonban belső változást idézett elő ismét az országban. Hunyady János nem sokára kormányzóvá választatván meg, Fridrik római királylyal, a Cilleyekkel s Giszkrákkal volt elfoglalva, kik nem engedék, hogy az ország teljes erejét az ozmánok ellen fordítsa. Törvény kél, hogy a király, a főpapság és főnemesség dandárai, valamint az alsóbbrendű clerus költségén kiállítni szokott hadak részt vegyenek a hadjáratokban az állandó szolgálatra kötelezett székelyekkel és kunokkal együtt, míg a nemesség csak azon esetben állítandó ki, ha ama hadak elégteleneknek bizonyulnának. De részint a nagyon elhatalmasodott urak gőgje, részint nyugat és éjszak felőli háborgatások nem engedték a világi és egyházi urak egész erejének kiállítását. — Mindamellett Hunyady meg nem szűnt a török ellen új támadó háborúra készűlni. A pápánál és külhatalmaknál segélyt sürgetett, annyival inkább, mivel Murád szultánt egészen elfoglalta az albániai háború, melyben a hős Skanderbégtől egyik vereség után a másikat szenvedte. De addig is, míg az új hadjárathoz kezdene, először Oláhországot akará engedelmességre téríteni, melynek vajdája, Drakul, a várnai csata után oly álnokul viselte magát iránta. — Drakul török segítséget hívott s Hunyady őt segítségével együtt megvervén, elfogta, kivégeztette, s helyébe Dánt, egy előbbi hasonnevű vajda fiát tette e méltóságba.

A várnai ütközet után négy év mulva indul Hunyady a harmadik támadó hadjáratra a török ellen, hozzá csatlakozván az új oláh vajda, Dán nyolczezer ember-

rel, míg Brankovics, a szerb fejedelem, titokban értesíté Murádot Hunyady szándékairól. — Murád Albániában odahagyván hadi működését, sietett Hunyady elébe, s találkoztak a Rigómezőn, Kossova mellett. Az ütközet két nap és egy éjjel tartott. Másodnap a döntő perczben az oláh segédhadak átállottak s törökhez, s azonnal a magyar ellen fordíták fegyvereiket. A török, bár itt is fölötte drágán vásárolta meg a győzelmet, de a győzelem az övé volt. A magyar itt is magára volt hagyatva; itt is a jancsárok menték meg a török sereget s itt is azt az árulást követé el ugyanazon szerb despot, kinek Hunyady győzelmei adták vissza országát, hogy a menekülő hadvezért a Dunánál foglyává tette s csak súlyos feltételek alatt, Magyarország fenyegetésére, bocsátotta szabadon.

A várnai és rigómezei csatavesztés a törököt meggyőzte a felől, hogy mitsem tarthat egy európai coalitiótól, — magára hagyatott a magyar s Velencze békét is kötött Muráddal még 1446-ban. Magyarország érzé, hogy egymaga áll a hódító világhatalommal szemben s a korona azon déli tartományai, melyeknek megtartásáért annyi vért ont, nem hogy segítségére volnának, hanem tulajdon magok játszák el saját függetlenségöket s teszik hiuvá Magyarország törekvését e természetes előbástyák megmentésében. Brankovics György abban is kimutatta hálátlanságát, hogy a magyar házában akkor dúlt pártokkal szövetkezett Hunyady, a kormányzó ellen.

1451-en kezdve a török birodalomban nevezetes fordulat állott be. Az ozmán házbeli uralkodók egyik legnagyobbika, a hódító II. Mohammed lépett trónra. Két év mulva elfoglalta Konstanczinápolyt, mi az egész keresztyén világot jajveszéklésre fakasztá. Különösen a

pápa volt az, kinek ezt az eseményt a legjobban kell vala fájlalnia. De a katholikus egyház akkori feje béke-, művészet- és tudománykedvelő ember volt. Minden, a mit tett, abból állott, hogy temérdek pénzzel biztosokat küldött keletre, kik a konstanczinápolyi császárság levéltáraiban fenmaradt régi codexeket bevásárolják. Nagy és maradandó szolgálatot tőn a civilisatiónak a classicai hajdankor számos emlékeinek fentartásával — s ki tudja, volt volna-e harcziasabb buzgólkodásának valami láttatja Magyarország és az összes akkori Európa védelmére az ozmánok ellen?

II. Mohammed a meghódított Konstanczinápoly benépesítésére folytatta azt, mit elődei tettek: egyrészben kicserélte a népességet. A számos, török rabságba hurczolt görögök helyébe az európai keresztyén tartományokból vitt új lakosokat. Szerbiát egy ízben elözönlötték hadai s a kétszázezernyi szerb rabszolga egy részét Konstanczinápoly benépesítésére fordították. — A szerb fejedelem, ki ily szorúlt helyzetekben mindig kérve-kérte a segítséget Magyarországtól, azután ismét adófizetőjévé lett a szultánnak. Hunyady még egy-két ízben kiszorítá II. Mohammedet Szerbiából, míg végre a merész szultán elhatározta egy döntő csapással megnyerni egész Szerbiát. Hosszú készületeket tőn e czélra. Nándor volt azon pont, melynek megejtése kettős tervét egy csapással valósítandja. A szultán fennen hirdeté, hogy nem sokára Budán üti fel hadi szállását. 1456 volt az év, melyben a hódító tervét ki vala viendő. — Az akkori világ két legnagyobb hadvezére és két legvitézebb hadai még azon évben eldöntő küzdést tartának Nándorfehérvár falain. Már Belgrádot körülvették azon török hadak, melyek három évvel azelőtt a bevehetlennek tartott Konstanczinápolyt bevették. Sok

száz nagy ágyú kezdte rongálni a falakat s sok száz folyami hadihajó lepte el a Dunát, hogy a vár Magyarországtól el legyen zárva. Első merész terv volt ezen zárvonalon áttörni s a roppant török sereg szeme láttára Hunyadynak ép sereggel bevonulni Nándorfehérvár falai közé. A viadal egyenlő elszántsággal, észszel folyt mindkét részen, — a mi előnyt a keresztyénségnek a várfalak adtak volna, részint pótolá az ellenfél óriásilag túlnyomó ereje ágyúkban és emberekben, részint még ez előnyt is büszkén elveté magától a hallatlan merészségű magyar hadvezér. Nem tudom, történt-e hasonló a háborúk történetében, mint Hunyadynak az a csele, hogy beengedi az ellenség legválogatottabb hadát, a jancsárságot, az ostromlott város falain belől, hogy a bevett falak közt semmisitse meg, — Nándor veszve van, ha Hunyady bizton nem számíthat katonáira, hogy a lehetetlenségnek látszót is megkísérlik szavára, s hogy a vakmerőséggel a legszigorúbb rendet tudják párosítani; mert a vezér pillanatokra kimérten készítette tervét.

Nevezetes az, hogy a nagyszámú s szokás szerint gyűlevész, rosszúl és egyenetlenül fegyverzett s többségében gyakorlatlan *keresztes had* is rendet tartott s kitünő szolgálatot tett. Igaz, ebben nagy érdeme van a fő-keresztesnek, Capistrán Jánosnak is. De a tömeg rendes élelmezése, mi nélkül azt összetartani és fegyelmezni nem lehetett s a hadi rendezés kétségkívül Hunyady szervező tehetségének érdeme.

A krónikák szerint a keresztesek utolsó rohama, mely végleg döntő volt, mely a török tábor teljes elfoglalásában s a török szultán megszalasztásában érte el teljességét, Hunyady parancsai ellen történt. Nem ritka tévedése lehet ez a krónikáknak, melyekben kivált a

gyorsan lefolyó hadi események rendét s mikéntjét összezavarják. Még a csatában részt vett szemtanúkon is megtörténik. Sőt van eset rá, hogy vezérférfiak is eltérnek egyes részletekre nézve az előadásban. Ismervén Hunyadyt és tacticáját, meg lehetünk győződve, hogy Capistrán vitézeinek támadása a Hunyady terve szerint történt.

Bár nem elég pontosan, de mégis sikeres volt. Nagyjából a hadi terv az, a mit Hunyady másutt is követett. Belgrád várát s benne a maga seregét kitette a török sereg színe-java összes támadásának, — kívül hagyta a váron erős állásban az összes keresztes hadat, melynek egyes osztályai gyakorlott cseh gyalogokból állottak. Mikor a török sereg színe nagy részben odaveszett, akkor támadtak a keresztesek egész erővel a török ágyúkra s a szultán főhadi szállására.

Nándor-Fehérvár védelme hű képe marad örökké a török-magyar háborúknak. Egyfelől az ozmán túlnyomó támadó hatalma, másfelől a magyar védelmi állásban, — egyfelől Hunyadyban a hazafias érzés, másfelől hű bajtársában, a keresztes bajnok Capistranban a keresztyén hit fog kezet a lelki erő azon kifejtésére, melyre az ember képes. A csapás, melyet a büszkeségéből lealázott II. Mohamed szenvedett, nagyszerű volt. Ezután a török csak lopva nyesegette a magyar birodalom határait, de mintegy hetven évig nem mert többé azon kérkedő ábránddal indulni hadjáratra, hogy Buda templomaiba köti be lovait. Pedig még sokáig uralkodott és tett nagy hódításokat II. Mohamed.

Hunyady Jánosnak nem sikerült a Balkán-vonalon túlra szorítni vissza az ozmánokat, harczosainak aránytalanul csekély száma miatt. De a török is vissza volt verve a Duna partjairól. A harcztér Szerbia, Bosnyák-

ország maradt, s a török illő távolban tartatott a magyar területre való berohanástól.

A Hunyady János halálával beállt zavarok közt lesz feltünővé, mi által volt képes ezen nagy férfiú vezetni a magyar politikát és a hadjáratokat. Feltűnik az, hogy ő mint magánember is számos nagy birtok ura, de ezenkívűl a kezében volt valamennyi királyi vár s rendelkezett csaknem az összes királyi s a talán szintannyit ért királynői birtokok és jövedelmek felett, melyeket tudniillik a felföldön Giszkra cseh zsoldosai s párthívei nem bitoroltak. 1444 óta, midőn lengyel Ulászló Várnánál elesett, s különösen 1446 óta, mikor a nemzet őt nem csak fővezérré, hanem kormányzóvá nevezi ki, az ország jövedelme felett jog szerint is rendelkezett. Sőt még 1453 után is, mikor a kormányzóságot letette, hogy a fiatal László király vegye át az uralkodást, a várak feletti rendelkezés s a fővezérlet meghagyatott nála. Sőt a közjövedelmek is, leszámítván a király számára fentartott huszonegyezer arany-forintot, az ő rendelkezése alatt maradtak. Bajos érteni, hogy az egy czímen kívül mi hiányzott ezután is a kormányzói hatalomból. Ezenkívül a legtöbb ép erővel rendelkezett erdélyi vajdaságot megtartotta, melyhez, mint láttuk, a Tiszán túli megyék nagyobb része is szolgáltatta contingenseit, s végre mint földesurat megerősitette a király a beszterczei grófságban s kétségkívül minden más nagy kiterjedésű birtokaiban.

Belgrád fölmentése s a nagy hős halála után 1456-ban a Hunyady-ház örököse, László kezén voltak a királyi javak, — míg más részről tudjuk, hogy a királyi udvar Budán, mondhatni, inségben szenvedett. A királyi javak és jövedelmek feletti vita okozta főkép először a királyi rokon Cilley, majd Hunyady László

halálát. A koronajavak ezután Hunyady János özvegyének s Szilágyi Mihálynak kezében voltak. — Az ország többsége nem csupán atyja iránti hálából választotta meg Hunyady Mátyást 1458-ban királylyá, hanem egyszersmind azért, hogy a leggazdagabb oligarcha s a királyi javak tényleges birtokosa volt. Mátyás hosszú uralkodása alatt ezen javak inkább nőttek és szaporodtak, mint apadtak.

Így készítette elő Hunyady János kétségkívül nem akarva is, fia királyságát. Nem csak a szellemi, hanem az anyagi örökség is óriási volt. Meg kell adni azonban, hogy utóbbival sem az apa sem a fiú nem volt fukar. Bőkezűen pazarolta mindkettő a vagyont az ország szolgálatában, csakhogy modoruk eltérő volt.

IV.

I. Mátyás király.

Brankovics György halála után Szerbia nemsokára török tartománynyá lett, leginkább a szerbek közönye és visszavonása miatt. 1459-ben megadván magát Szendrő vára II. Mohammednek, vele együtt számos kisebb vár került hatalmába. Szerbia szandsákká lett, s a török a seregestül rabszolgaságra hurczolt lakosok helyett a városokba ozmánokat költöztetett s bevitte igazgatását. Egyedül Nándor állott annyi területtel, a mennyire a vár magyar őrségének fegyveres hatalma terjedt.

1460-ban a Peloponnesus veti alá magát II. Mohammednek, s Velencze itt keservesen bűnhödött korábbi lanyhaságáért és pillanati haszonleséseért, melylyel az ozmánok elleni háborúkban viselte magát.

1462-ben Oláhország lesz az ozmánok zsákmánya. — Ott az iszonyú kegyetlenségeiről híres Vlad volt a fejedelem, ki a szultán némely követeléseit megtagadván, ennek haragját vonta magára. Vlad még 1461-ben követséget küldött Mátyáshoz, hogy véd- és daczszövetséget kössön vele. — Maga pedig sereget gyűjtvén, elbizottságában a török területet pusztítá s mintegy 25,000 foglyát karóba húzatta. II. Mohammed nagy sereget gyűjtött, s Oláhországba hozta, hol a vajda az egész lakosságot a fenyvesekbe parancsolá s maga is seregével ott foglalt állást. Mohammednek nem sikerült Vlad

kézrekerítése; de seregét megfogyasztá s az egész tartományt kirabolván és felégetvén, visszatért, Radult, Vlad öcscsét nevezvén ki az oláh fejedelmi székre, egy jókora török helyőrséget hagyván a tartományban. Vlad hiába folyamodott most kegyelemért II. Mohammedhez. Azért a magyar oltalmába ajánlá fel magát és országát. De az Erdélyben oltalmat keresett Vladot Mátyás király ott elfogatta és Budára küldvén, börtönbe vetteté.

A magyar történetírásban még nincs megfejtve Mátyás ezen eljárásának oka; de világosan megfejti azt Vladnak egy levele, melyet Mohammedhez intézett 1462-ben, s melyet magyar vitézek útközben elfogtak. Vlad ezt írta a szultánnak:

«Ozmánok nagy uralkodója! Én, János, oláhok vajdája, a te rabszolgád, alázatosan bocsánatodért esdekled mindazért, a mit ellened és országod ellen vétettem. Könyörűljön rajtam a te kegyelmességed s engedje követeket küldenem tehozzád. *Én igen jól ismerem Erdélyt s egész Magyarországot. Ha felségednek úgy tetszik, bűneim bocsánatjául kezébe adhatom egész Erdélyt*; és ha az egyszer kezedben van, könnyen meghódíthatod egész Magyarországot. Követeim többet is mondanak neked majd e tárgyban. Életfogytiglan tántoríthatlan hűségű rabszolgád vagyok. Isten engedjen számos esztendőt országlásodnak.»

E levél a nagyvezérhez szóló hasonértelművel együtt Mátyás kezébe kerűlvén, meg van fejtve világosan a király eljárása. A király eme bolgár nyelven írt leveleket II. Pius pápának megküldötte.[1]

[1] A pápai levelek közül juthatott GOBELLINI tudomására, ki *Commeatarjai*ban közzé tette. Lásd ZINKEISEN *Geschichte des*

1463-ban kerűl a sor Bozniára, melynek főhelyét, Jaiczát II. Mohammed beveszi. Boznia királya, István, Kliucs várába menekűlt, melyet kegyelemre szintén fölad. A szultán nem áll szavának: a királyt lenyakaztatja. A város lakosságát három részre osztják a törökök. Egyiket meghagyják a városban, másikat a katonák közt osztják ki zsákmánykép, harmadikat a szultán portájának adják által.

Mátyás 1463 karácsonján visszaveszi Jaiczát, s vele csaknem egész Bozniát. — Herczegovina adófizetés mellett magyar kézben marad Kazarics herczeg alatt. Következő évben Mohammed vissza akarja foglalni Jaiczát; de Mátyás ezt fölmenti a török ostrom alól. Ellenben ez hiában ostromolja Zvornikot a töröktől.

De mint a fenebbiekből látjuk, Mátyás uralkodása kezdetén a többi déli tartományt a török alávetette. — Hunyady János halála után öt év alatt a török nagy hódításokat tett. Ha közvetlenűl Magyarország meghódítására nem indúlt, úgy látszik, legkevésbbé sem tartott attól sem, hogy a magyar országos támadó háborút indítson ellene. Annyival kevésbbé lehettek aggodalmai, mivel időközben egy nagyszerű európai készülődés mindjárt az első lépésnél megsemmisült. Még 1459-ben az ozmánok ellen minden pápa közt legbuzgólkodóbb II. Pius, kinek azelőtti írói neve Aeneas Silvius, európai congressust tartott, hogy nagyszerű expeditiót indítson az ozmánok ellen. A congressus egyértelműleg elhatározta, hogy *minden haladék nélkül megkezdendő a török hadjárat.* Volt oly olasz fejedelem is, ki azt kívánta, hogy a szárazi hadsereget egé-

osmanischen Reiches in Europa. Gotha, 1854. II. k. 176. l. HAMMER sem tud e levélről.

szen Olaszország állítsa ki. Francziaország 70,000 gyalogot, 30,000 íjászt, 40,000 lovast igért később. De minden buzdítás elenyészik a pápa azon szándéka mellett, mely szerint kinyilatkoztatá, hogy *a minden nemzetekből összegyűlendő kereszteseket maga személyesen fogja vezérelni a szent harczba.* Midőn 1463 végén a hadjárat meg volt kezdendő, s a pápa a bibornoki tanácsban kinyilatkoztatta szándékát, mindnyájan könyekre fakadtak, s valószínű, hogy e határozat elérzékenyítő hatással volt az egész keresztyénségre. Még ez titokban tartatott 1463-ben octoberig. Ekkor jutott egy körlevél által köztudomásra. Pius 1464 martiusban hagyta el Rómát, hogy a hajóhadak főgyűlhelyére, Anconába utazzék, hová julius közepén betegen érkezett meg. A csalódás, hogy ott se katonákat, se hajókat, se pénzt nem talál, tán sietteté halála bekövetkeztét.

Minél nagyobb volt a zaj és készülődés, annál szánandóbban tünt ki az összes keresztyénség közönyös volta a mohammedaniusmus terjedésére nézve s a szultánok ezután méltán űzhettek gúnyt minden oly fenyegetéssel, mintha képesek volnának egyesűlni ellenök a keresztyén fejedelmek.

Mátyás nem is folytatott nagy háborút a török ellen. Védelemre s némi megtorlásra szorítá ez oldalon működését, — annyival inkább, mivel a török is csak kisebb-nagyobb rabló-, de nem hódítási szándékú csapatokat küldött át olykor a különben jól védett határokon. — A magyar király eleinte nem akart békélni a törökkel. A bosnyák hadjárat után 1465-ben a szultán követséget küldött hozzá, mely békére szólítsa fel. Mátyás kihallgatás nélkül utasítja vissza a békebiztosokat. Ugyanazon évben a király nagy sereget von össze a Dráva mellett; de a török nem támadván Bozniára

s a keresztyén fejedelmek nem készülvén támadó háborúra, feloszlatja táborát.

1466-ban, midőn Mátyás a felső vidékeken némely lázadók lecsendesítésével foglalkozott, egy török pasa Szerbiába hozván csapatjait, Végszendrőt meglepi és beveszi. Mátyás közfölkelést rendel. Híre jött, hogy maga a szultán Szofiánál van, honnan Magyarország meghódítására indul. A király Sz. György napra a fölkelők Nándor-Fehérvár felé indulását rendeli el. Azonban kitűnt, hogy a szultán Albániára, Skanderbég ellen indult. A király nem akart támadó háborút viselni — s seregeit feloszlatta. Ez időtájban halt meg Kozarics István Herczegovina fejedelme. Egyik fia mohammedán hitre tért, s ez és testvére megosztották magok közt a két tartományt.

A király ha nem folytatott is támadó háborút, mit a pápa szemére vetett, gondoskodott a végek oltalmáról s kisebb beütéseket kapitányai is tettek a török területre. Az apróbb csetepáték mindenikét nem is jegyzék fel a magyar évkönyvek. De hogy folytak, mutatja a királynak a pápához intézett levele:

«Lelkiismeretem mondja, hogy a hanyagság vádja nem érhet... Minden kalózcsapattól megóvni a végvidékeket lehetetlen. De ha albániai módra kérkedni akarnék, ha fölvetném, hány ellenséges falut hamvasztottak el végbeli őreim, kivilágl anék, hogy az idén sem voltam tétlen, ha magam Budán tartózkodtam is. Mint király illetlennek tartom a személyes részvételt minden apró csatában..... Középszerű erőtől nagy dolgokat nem várhatni. Parányi külsegélylyel a sereget nem vihetni át a Balkánon és Rhodopén a Fekete-tengerhez, s ha erőmet meghaladó vállalatba bocsátkoznám, feddést érdemelnék; mert a balkövetkezés nemcsak engem

érne, hanem az összes keresztyénséget is. Fellépésem a rendelkezésem alatt álló eszközökhöz van mérve.»[1]

A török-magyar végeken nagyobb esemény 1470-ben adta elő magát. A török a Száva jobb partján, pár mérföldre Zimonyon felül új erődöt építtet — ez a nevezetessé lett *Szabács* volt. — A király az akkori «egész Szalavonia bánját» Thúz Jánost börtönbe veti hanyagságáért, hogy ezt véghez engedte menni. Mindjárt királyi dandárokat rendelt Mátyás az erőd bevételére; mi azonban nem sikerülvén, a folyó innenső partján a magyar had hasonló erődöt emelt.

1474-ben egy jókora török dandár a szendrői pasa vezérlete alatt a Tiszán túli vidékeket pusztítja s kirabolja Nagyváradot is. Ugyanazon év nyarán a Szerémben, Tótországban s fel egészen Krainig pusztítnak a törökök, egyszerre 15—20 ezer foglyot hurczolván magokkal. Következő 1475-ik évben fényes elégtételt vesz Mátyás a törökön. Szabácsot körülfogja és beveszi. E vár elvétele magában is fontos volt; de fontosabbá tette azt a király katonáinak vitézsége s főleg az, hogy maga Mátyás a rettenthetlen bátorságnak s hadvezéri képességének oly kétségbevonhatlan példáját adta. Egy rossz ladikon az ellenséges golyók közt maga megy a vár falai alá, hogy azokat megvizsgálja s utoljára az általa kigondolt cselre esik el a vár. Míg maga serege nagy részével futást szinlel, s a török őrség üldözőbe veszi, megbujt válogatott katonái, a fekete seregbeliek, a várnak ismert gyenge részére rohannak, mire a megfutamodottak is visszatérvén, Szabács csakhamar kezökbe kerül, — a janicsárok hősisége szégyent vallott a fekete sereg előtt. Mátyás fölépíttette a

[1] Szalay. III. k. 220. l.

várat, és sánczczal körülvévén, szigetté alakította. Győzelmes seregét bevitte Szerbiába s ott körülfogta Szendrő várát is. De ostroma sikeréhez mostan reménye nem lévén, megelégedett három fa- és földvár építésével ellenében. Az ily kis erődöket nevezték később palánkoknak. Oltalmukra helyőrségeket hagyott hátra a király. A török beütéseit e kettős működés által megnehezítette. Mindemellett a török kilopódzott a végvárak közt s még azon évben Krainban nagy pusztításokat tőn.

1476-ban a török és oláh hadak rá mennek Moldvára, István moldvai vajdát megverik; de Báthory István erdélyi vajda közeledésének hírére visszatérnek. Báthory üldözőbe veszi őket s feles számúakat leöldös közülök. István moldvai vajda 1474-ben hűséget fogadott volt a magyar koronának s azért Mátyás most védelme alá fogván, Báthory István bemegy Oláhországba. A törökkel szövetkezett Bazarád vajdát elfogván, helyébe Mátyás a Budán fogva tartott Dánt teszi meg havasalföldi vajdává. Míg ez foly, Szendrőnél ismét átkél a török s Temesvárig pusztít. De a nándorfehérvári és temesvári magyar őrség megtámadja a rablókat és tönkre veri. A tőlök elvett zsákmány igen nagy volt.

1478-ban és 79-ben új nagy rablások történnek. Az előbbi évben Kraint, Friault, sőt a Velenczéhez közel eső részeket pusztítják. Utóbbi évben Vas- és Zalamegyében dúlnak. Egy részöket a Rába mellett Szapolyai István és Geréb Péter fölkonczolja. Mátyás hadai kölcsönben Boznia török részében száguldanak.

Mátyás maga nyomul másod izben Jaiczáig. Verbász nevű boznyák vár bégje levén az, ki az említett rablásokban nagy részt vett, a király 16,000 embert küld rá. Éjjeli rohanással ez beveszi Verbászt; de a török és csapatja kiillan belőle. A magyar had utóléri

és megsemmisíti e csapatot, azután egész török Bozniát Herczegovináig feldulja. Így torolta meg Mátyás a török beütéseit.

De nagyobbszerű diadalt aratott ugyanazon évben két vezére, Báthory István és Kinizsi Pál. A Kenyérvize síkságán negyvenezer rabló török és és oláh-török közül csupán a harcztéren harminczezer maradt halva octóber 13-ikán. A diadal oly nagyszerű és teljes volt, mint a mily elszánt és engesztelhetlen dühvel folyt az ütközet azok közt, kik egymást hitetlennek tekintették. A rettenthetlen és rettenetes Kinizsi ébersége és gyorsasága dönté el a nagy, rendszeres csatát; mert a temesi gróf a maga idejében termett a már-már győzedelmes ozmánok háta megett. Kivetkőztetvén e nevezetes hadi tény előadását regényességeiből, a magyar hadvezérek tacticája ez volt: az erdélyi vajda a maga kipróbált contingensét kitette az összes török erő rohamának, s ezen roham közben a temesi gróf dandárai hatalmas és gyors oldaltámadás által döntik el a harcz ingadozni látszott szerencséjét a magyar fegyverek nagy dicsőségével. Íme, Hunyady János harczmodora! Báthory és Kinizsi az ő iskolája növendékeinek bizonyulnak be.

Kinizsi Pált 1481-ben Szerbiában találjuk. A török e valódi ostora, már természeténél fogva is legjobban tudott igazságos mértékkel mérni a töröknek. Kegyetlen, vad öröme mintha az ozmánoktól volt volna eltanulva. Mátyás épen a török ellen különb vezért alig találhatott volna.

A megtorlást mindenre kiterjeszté, s az említett szerbiai expeditiót egyik sajátságos neménak czéljából rendelte. A török t. i. időről-időre többször beütvén a temesi bánságba és Szerémségbe, az előbb népes területet csaknem merőben pusztává tette volt. — A király

legjobbnak látta, hogy ő meg a török területen elfogandó rabokkal népesítse be ezeket a vidékeket. Folyamodott a pápához, engedje meg ezt katonáinak, kiknek lelkiismerete a keresztyéni érzettel meg nem férőnek találta eddig az ellenség földéről emberek rabságba hurczolását. — Kinizsi Krussováczig dúlván a török-szerb területet, ötvenezer szerbet és ezer törököt hajtott el magával, kik nagy részben önként mentek vele; s az ilyféle gyarmatosítás alkalmasint egészen szokássá lett. Kinizsi következő évben más bajnoktársaival együtt a temesi bánságra tört szendrői pasának háromezer emberét aprította le.

1483-ban Herczegovina, mely egy részben már török volt, egészen a szultán kezébe kerül. — S ez éven végződnek Mátyás török hadakozásai. Békét köt öt évre, mely 1487-ben megújíttatván három évre, 1491-ben volt lejárandó, midőn Mátyás már nem élt. Még 1481-ben halt meg a hódító II. Mohammed, hogy II. Bajazid következzék helyébe.

Az 1483-ban kötött békét következő évben csak a moldvai ügyek zavarták meg egy kevéssé. A szultán hadai pusztítva törtek be Moldvába. Mátyás békeszegéssel vádolta a szultánt, ki azzal menté magát, hogy Moldva és Oláhország nem foglaltatott a békeszerződésbe. Mátyás hajlandó volt szemet hunyni, más nagy ügyekkel lévén elfoglalva. Moldva pedig látván elhagyatottságot, lengyel felsőség alá adta magát. Mátyás király Bécs ostromára készült — s élte hátralevő részét a nyugoti ügyek foglalják el.

Mind Hunyady János, mind Mátyás legkitünőbb férfiak voltak korukban s nemcsak Magyarországon, hanem az egész akkori keresztyénségben, mely sok kiváló egyeseket szűlt. De ha nagyságban apa és fia egyenlők, majd

minden más tekintetben különböző jellemek s különböző politikát követnek.

Hunyady János utolsó és egyike legmagasztosabb mintaképe a középkori keresztes vitézeknek, míg Mátyás, ki atyja halála után két évvel ül trónra, az európai classicai ujjá születés legelső és egyik legkiválóbb embere — egészen római szabású jellem s mintegy ennek jelképeül családi neve helyett *Corvinusnak* nevezi magát. Az első mellé a keresztyéni egyszerűség, s erős hit embere Capistrán oda illik, — a másodiknak homlokára szintoly jól illik az imperatori koszorú, mint körébe a fény és kényes izlés, s azon olasz tudósok, kik a hajdankori Róma tudományában és költészetében talált szellemi forrásokból frisitik fel a lankadó keresztyén civilisatiót. De Mátyásnak soha sem volt egy oly mérkőzése is a törökkel, mely atyja nagy ütközeteihez volna hasonlítható. A fentebbi krónikai összeállítás mutatja, hogy a *defensivára* szorítkozott, míg atyja legtöbbnyire támadó hadjáratokat intézett.

Hunyady János eszméje szembetünőbb, nagyobb tettekben nyilatkozik maga az eszme természeténél fogva: kiűzni Európából a törököt, a keresztyénség segedelmével, — vagy ha Európa nem segíti, csupán magyar erővel s ha ez sem támogatja eléggé, nagy részben a maga költségén, s bárminemű áldozattal, — oly czél, mely ha egészen nem teljesűlt, de 65 évvel vetette vissza a török hódítási terveket Magyarország belsejéből; s mely fényes győzedelmek által elég szembetünő.

Mátyás király belátta, hogy apja merész hadjáratainak teljes sikerét nemcsak az európai fejedelmek hanyagsága gátolá, hanem maga a magyar politikai és katonai szervezet belső fogyatkozásai, melyek miatt a nemzet soha sem volt képes összes erejét egy főczélra

fordítni. — A mennyire harminczkét évi uralkodásának tényeiből itélhetünk, élete czéljának tekinté belülről megszilárdítni, egyesítni a nemzetet s megujítni főleg a katonai szervezetet, hogy aztán védelmi és támadó háborúkra egyaránt alkalmas legyen bármely ellenséggel szemben. — A honvédelmi rendszer reformja volt a czél; de ez maga után volt vonandó észrevétlenül az egész magyar államgépezet reformját.

Hunyady János nevezetesebb csatáiból az volt a tanulság, hogy a legjobb vezérlet mellett s csak rendkívüli körülmények közt történhetik meg, hogy a magyar hadsereg sík téren győzhessen a török derék sereg ellen; különösen a miatt, hogy nem volt annak rendes gyalogsága, mely a janicsár sereggel megmérkőzhessék.

Hunyady Mátyás trónrajutván, teljesen átértette ezt a nagy tanulságot. Már uralkodása elején törekszik tekintélyes gyalog hadsereget teremteni, a banderialis magyar lovasság mellé. De a gyalogságot csak rendes zsold mellett lehetett használhatóvá tenni. — Mátyás Magyarországnak megszerezte ezen védelmére szükséges fegyvernemet.

Az állandó hadsereg létrejöttének története Magyarországon ugyanaz, a mi kevéssel azelőtt a Francziaországban. Amaz alig huszonöt évvel korábbi emennél. Amott a franczia-angol százados háború zsoldos csapatokkal folyt, melyek annak szolgáltak, ki jobban fizetett. Mihelyt a hadjárat be volt fejezve, s így minden őszszel, megszünt a zsold. De a nagy *bandák,* — több ezernyi egy kapitány alatt — nem oszlottak fel. Rablásból teleltek ki, Francziaországnak oly károkat téve, mint maga a hadjárat. A XV. század közepe felé VII. Károly franczia király országát ezen csapástól úgy mentette meg, hogy a rablóbandák egy részét állandó zsoldjába vette,

fegyelmezte, s azzal verte szét a többit. Ez a franczia rendes katonaság eredete.

Mátyás trónraléptekor már vagy húsz év óta pusztították a magyar felföldet azok a csehek, kik a huszszita háborúkban legyőzhetlen sereg hírében állottak, s mint rablóbandák Giszkra alatt csaknem külön országot kezdtek alkotni a felső megyékből. Mátyás nehány győzelem után a javát állandó zsoldjába fogadta Giszkrával együtt. A hasonlatosság még tovább vihető. Mátyás idejében egy nyugateurópai nagy nemzetből sem telt ki valódi gyalogság — legfeljebb gyalog járó fegyveres. Csak két nép volt kitünően alkalmas rá: a schweizi paraszt, ki megvert volt szomszédságában minden más fegyvernemet, s a cseh parasztság, mely előtt a német császárság híres vitézei mindig megszaladtak. Maga Hunyady János is csak két hadseregen nem birt győzedelmeskedni: a török gyalogságon és a cseh gyalogságon. Mátyás egy nagy török invasio esetén valószínü sikerrel állítja vala szemben a cseh gyalogot a janicsárral. Nem minden tekintetben volt szerencse, hogy próbára nem volt alkalom. Mert tényekkel kell vala meggyőzni a magyar népet és utódait arról, hogy állandó gyalogság mellett a szultán derék seregét is át lehet törni, mi Hunyady Jánosnak nem sikerült.

Senki sincs s nem is volt kétségben az iránt, hogy a Mátyás korabeli s későbbi franczia királyok miért követtek el mindent, hogy Schweiz állandó szövetségét biztosítsák magoknak. Az az ország mást nem adott nekik, mint kitünő gyalogságot, — bár drága pénzen. Abban sem volna kétség, hogy Mátyás, mint mindenek felett katona, nem annyira a hussziták elleni vakbuzgalomból foglalta el Csehország melléktartományait, mint inkább azon számításból, hogy hadserege nélkülözhetlen

eleménck, a gyalogságnak, megszerezze az ujonczozás ki nem apadó forrását. Csak azért nem veszik ezt észre, mivel Csehországnak ezen kívül más előnyei is voltak, gazdag iparos városaiban és bányáiban, meg abban, hogy a cseh korona viselője Németország választó fejedelme, magasb rangú, mint az ausztriai főherczeg, ki nem volt választó fejedelem. Bár nem megvetendő előny volt a pápa szövetsége; de bizonyosnak vehetjük, hogy az megmarad akkor is, ha Mátyás nem csap fel keresztes vitéznek a husszitak ellen.

A rendes katonaság másik része, a lovasság nemzeti elemekből állott, nálunk szintúgy, mint Francziaországban. Utóbbiban *gens-d'armes*-oknak, szóról-szóra fegyveres embereknek nevezték, csakhogy *arma* a középkorban nem kardot és nyilat, hanem vas sisakot és vas pánczélt jelentett — tehát vasas lovasság értendő a fegyveres alatt. Meg volt ez előbb is; — de a XV. század második felében a korábbi független feudalis urak most a király zsoldosaivá lettek, kik az ő kincstárából évenkint kapott pénzen toborozták össze a szegényebb nemességből az állandó katonát. Így lett a korábbi kis király az uralkodó zsoldosává s a kis nemes fegyveres cselédséggé.

Ezek fizetésére rendes financzia kellett. A franczia királynak számos, gazdag és népes városai voltak. A királyi kincstárak ezen fő gazdagítói Magyarországon se nagyok se számosak nem voltak, s kevés köztök az aránylag gazdagnak nevezhető. Mátyás Ausztria, Morvaország és Slezia megszerzésével az adóalapot rendkívül kiszélesítette. Ezen kívül ő, mint magán birtokos, atyjáról roppant uradalmakat örökölt az összes királyi és királynői javakkal együtt. Itthon pedig Mátyás a nemességet minduntalan fölmentvén a fölkelési kötelezettség

alól, az adót tetemesen följebb emelte. — Elkezdődött, mint Francziaországban, a rendes adózás.

Mátyás alatt már látjuk szerepelni a tiszti banderiumokat, kikről még az 1433-diki törvény nem szól. Úgy látszik elkezdődött ezek rendes fizetése már Posthumus László, vagy jobban mondva Hunyady János idejében. — Tehát ez is, mint a csehek zsoldba fogadása nem volt egészen új Mátyás idejében. Csakhogy alatta lett mindkettő rendszeressé, állandóvá. A tiszti banderialisták nem voltak egyebek, mint a franczia *gens-d'arme*-ok.

A király néhány országos főtisztviselőnek évi pénzt szolgáltatott ki, melynek fejében tartoztak bizonyos számu nehéz és könnyű lovast állandóan készen tartani s a királyt minden hadjáratára elkisérni. Legrendesebb és nagyobb számu serge volt az erdélyi vajdának, a temesi grófnak és a tót- és horvátországi bánnak. Ezek védték a déli határt egész hosszában a törökök ellen. Módot adott ez az intézmény egy erélyes királynak, hogy az aristocratiát udvari szolgává tegye, sőt maga emeljen fel hozzá hű, merőben új embereket, — mit Mátyás meg is tett.

Kevesebb adat van arra, hogy az akkori mezei hadaknak egy új eleme, a tüzérség ügye, miképp állott Mátyás alatt. Európában csak két állam volt a XV. század második felében, melynek állami tüzérsége lett volna olyan, melyet a király rendeletére bizonyos egyenlő formák szerint gyártottak: a franczia és a török állam. A többi szedett-vedett különbféle darabokból, nagy részint a polgári városok falairól kölcsönvettekből állott, nem mindig gyakorlott tűzmesterek alatt. Hogy nálunk értettek már a tüzérséghez, bizonyította Belgrád két rendbeli sikeres megvédése a török ellen s az, hogy

II. Mohammed is Konstanczinápolynál egy magyar öntötte ágyút használt. — Mátyás maga nemcsak várakat ostromol meg, hanem Boroszlónál 1474-ben egy elsánczolt tábor tüzérsége által diadalmaskodik az egyesült lengyel-cseh túlnyomó számu hadakon.

De azt az igen fontos kérdést, hogy vajon ez királyi rendes s állandó tüzérség volt-e, ez az eset el nem dönti. Mindenesetre ha az volt is, az csak addig maradhatott meg, míg az ország hadereje nagy részben a király által készpénzen rendesen fizetett seregben állott. A rendes financzia erre oly szükséges volt, mint az állandó gyalogságra nézve.

Mátyás a mellett, hogy az ország adózó képességét jobban megerőltette, mint (talán atyját kivéve) bármelyik elődе, maga mint már kiemelten, mint magán-ember is tán a legnagyobb birtoku földesura az országnak. Ezenkívül uralkodása utolsó felében adóztak neki Slezia és Morvaország iparos városai s uralkodása utolsó öt évében Ausztria is Bécscsel együtt. S mindemellett pénzügyei egyáltalán nem voltak rendezetteknek nevezhetők.

Ő a rendes hadsereggel s rendes, súlyosbított adózással már véget vetett volna a középkornak hazánkban, ha intézményei állandósulnak. Ezek mellett fölöslegessé vált volna a nemességnek középkorias személy szerinti fölkelési kötelezettsége s vele számos privilegium.

A középkorban a nemességből állott az ország védelmi ereje, nem zsold, hanem a földbirtok fejében. Annyi jogot élvezett mindenki, a mennyi kötelességet teljesített, így a főpap és főúr jóval többet, mint a kis birtokú nemes.

Mátyás 1486-diki nevezetes törvénye valamennyi nemest — kivéve egy-két örökös grófot — a törvény

előtt egyenlőknek nyilatkoztat, a megyei hatóság alá rendel. Egyszersmind a nemességet elszoktatja a fegyveres fölkelésektől s mintegy az igazságügyi s közigazgatási békés pályára utalja. Az 1486-iki törvény a Mózes táblája Werbőczy Hármas könyvének, ez pedig canonja volt a táblabiró világnak.

V.

A mohácsi vész és előzményei.

Mihelyt Mátyás halála után megszünt az állandó sereg tartása, s különösen a rendes gyalogságé s országos tüzérségé, világossá lett, hogy tán egy lángeszű Hunyady János sem mentheti meg a magyar hadakat egy nagy török invasio esetében a vereségtől. A mohácsi ütközet sorsa el volt döntve már harminczhat évvel azelőtt.

Arra, hogy Mátyás hadi intézményei állandósuljanak, szükséges lesz vala a trónöröklés oly szakadatlan rendje, minő Francziaországban volt. De nálunk a dynastiáknak törvényes fimaradékokban való kihalta tág tért nyitott a politikai irányok változtatásának is. Már pedig minden rendszerváltoztatás sok kárral s összeférhetlen viszonyok előidézésével jár. — Bizonyosnak vehetjük, hogy ha XI. Lajossal Francziaországban kihalnak *Capet* utódai s a franczia nemzet kénytelen királyt *választani,* első dolga lesz vala a koronázási feltételek közé igtatni az állandó sereg s az új adók eltörlését. Ez történt meg Mátyás halála után is. A nemzet szabad kezet nyervén, megváltoztatta a neki nem tetsző belső intézményeket; de oly hosszú uralkodás s oly uralkodó, mint Mátyás mély nyomokat szokott hagyni maga után, melyek sok részben meg sem változtathatók.

Mátyás ugyanis törvénytelen fiának, Corvin Jánosnak magyar királylyá választatását azzal igyekezett biztosítani, hogy a családi és koronajavakat, valamint az ország várait, s köztök Budát rá szállította. Ily módon kényszerhelyzetbe vélte hozni az ország rendeit; mert nyilvánvaló, hogy bármely más trónkövetelő koldusnak és gyengének tünnék fel mellette. A király tudatában volt annak, hogy az ő trónrajutása is egyrészben ama javak birtoklásának volt köszönhető.

Azonban az ország rendei, mást, a cseh Ulászlót választván meg, a nagy király czélzata meghiusult; de meg volt a bűnhödés abban, hogy annak s fiának uralkodása alatt a király a szegényebb főurak közé tartozott.

Szemére veti a holtak felett néha könnyen itélő utókor nem egy történésze a magyar nemzetnek, hogy Mátyás után nem azt választotta királylyá, a kit ő óhajtott. A személy szerint vádolt Zápolya István, Báthory és Kinizsi a szemrehányásra igen találó választ adhattak. Elmondhatták: Ha oly királyra volna szükségünk, kinek üstökét majd a markunkban tarthatjuk, nem kell messzire fáradnunk: itt van kézügyben Corvin János. A meghalt rendkívüli férfiú nem volt ment az apák közönséges gyöngeségétől. Neki megbocsátható, a mi nekünk nem lenne az. A fiatal herczeg törvénytelen gyermeke volt Mátyásnak, — de a cseh korona egyesítése a magyarral egész uralkodásának törekvése volt. Ez nevezhető az ő édes magzatának. Megválasztván Ulászlót, a cseh királyt, békés úton érjük el, a mit a lángeszű király annyi egyforintos adókivetés s magyar vér árán sem tudott elérni.

Hozzá tehették volna, hogy ez már kétszáz éves *nemzeti* politika. Róbert Károly óta minden választott

király vagy hozott, vagy szerzett magának idegen koronát is. Jobb ha hoz.

S soha sem volt Magyarországnak nagyobb szüksége külső szövetségre, mint azon időkben. Mátyás Csehország egy részének s Austriának megszerzésében következetes volt magához is. Diplomatiája folytonosan azt hirdette, hogy Magyarország egymagában nem bírna ki egy nagyméretű hadjáratot a törökök világbirodalmával. Austria, Csehország és melléktartományaik birása nemcsak megkétszerezi az erőt, hanem módot nyujt arra is, hogy a közös uralkodó döntő befolyást gyakorolhasson a német birodalmi gyülésekre. És még hozzá lehetett tenni azt a kérdést: hol halt meg a nagy király 1490-ben ápril 6-án? *Otthon*, Bécsben.

A cseh király által biztosítottnak látszott Austria birása, míg ha az Austriára jogot tartó Habsburgit választanak, az által Csehország épen ki lenne zárva. II. Ulászló még a lengyel szövetséget, s esetleg a lengyel korona egyesítését is remélni engedte. Nem más, mint az ő édesatyja volt akkor a lengyel király. Mivel tudott ez ellenében kinálkozni Corvin János? Legfeljebb háborúval mind Austria, mind Cseh-, mind Lengyelország részéről; melyekből Corvin mint hadvezér nem fogja kivágni magát: Zápolya, Báthory és Kinizsi s az ország eddig szerzett katonai hírneve lesz koczkára téve. Egy trón miatti háború bármikép alig kerűlhető el. A helyzet rendkívül bajos; szétbomolhatik az ország a török támadása nélkül is, ki aligha nem használja fel a jó alkalmat.

Remélhető — mondhatták végre a vezérférfiak, — a történelem méltányolni fogja, hogy ezuttal megmentjük a hazát.

Emberektől, kik nem propheták, csakugyan kitü-

nőbb politikai combinatiót alig kivánhatunk. Csalódtak nem egy részben.

Elvesztették Austriát, egy előre nem látott fordulat miatt. Austria politikáját egy fösvény s csak intrigákban jeles fejedelem helyett egy gyors elhatározású erélyes hadi ember, Miksa vette át, ki könnyű szerrel visszaszerezte Bécset. Váratlan volt, hogy Lengyelországban is szintén egy vállalkozó erélyes ifju herczeg, Albert, Ulászlónak édes testvére szintén fegyveres trónjelöltként lépett fel. Mindezen ellenségeket, miután a belső meghasonlást legyőzték, sikerült azon férfiaknak kiszorítniok, kik Mátyás dicsőségének nagy mértékben részesei voltak.

Austriát nem sikerült mint hódított tartományt megtartani. De sikerült Austriával a félszázadig tartott ellenségeskedés okait megszünteti s előkészítni azt, hogy tán nem messze jövőben a magyar koronával Csehországén kívül az osztrák főherczegi is egyesítve legyen. Az 1491-ki november 7-ki pozsonyi szerződés szerint, Ulászló fimaradékok nélküli halála esetében mind a magyar, mind a cseh korona Miksára vagy fimaradékaira volt szállandó. A szerződés értelmében ez csak a magyar országgyülés beleegyezésével volt érvényre jutandó.

Magát a fődolgot, — teljes bizonyosságnak vehető, — elfogadta volna az országgyülés, ha — mint gyakran hozza magával az emberi ügyek bonyodalma — mellékes kérdések nem állíttatnak előtérbe. Miksa egyénileg maga korának legkiválóbb személyisége volt; de közös betegségben szenvedett más akkori uralkodókkal: pénze nem volt, s a szorultság miatt dűlt dugába a legtöbb vállalata a tetterős uralkodónak. Az történt most is. Az osztrák diplomaták koczkára tették a magyar és cseh koronát hitvány pénzkárpótlások fejében. Látván, hogy

a magyarok mindenekfelett békét óhajtanak, igyekeztek annak díját telhetőleg magasra licitálni.

A magyar rendek, kiknél az általános jelszó Mátyás halála után az adó leszállítása volt, s kik úgy tudták, hogy Miksa hadait győzelmesen kiszorították a magyar vezérek a hazából, — ezt a békekötést a pénzkövetelés miatt erkölcsileg is megalázónak látták.

Az 1492-ki országgyülést ez a tárgy annyira felingerelte, hogy forma szerinti végzést nem hozott. Se helybe nem hagyta, se el nem utasította, se a módosítandókat ki nem jelöli az 1492-ben hozott 108 darab törvényczikk egyikében sem. Mindössze a czikkek bevezetésében a király történelmi elbeszéléskép mondja el, hogy a külső ellenségeket fegyveresen szalasztotta meg, s *Miksával,* az ország főpapjai és főurai beleegyezése mellett, *bizonyos föltételek* alatt békét kötött.

Így nyert Miksa vagy százezer magyar forintot annak fejében, hogy a magyar koronához való igényét be nem czikkelyezték a magyar törvények közé.

Ezen nyereség nélkül bizonyosnak mondtuk a szerződés törvényesítését. Bizonyságunk az, hogy a magyar főpapok, kezdve az esztergomi érseken, s a magyar főurak, kezdve Corvin János herczegen, Mátyás legtekintélyesebb hívei aláírták személy szerint a szerződést, a magyarországi városok főbbjeivel, s köztök Budával és Pesttel együtt. Nem oly jelentéktelen ezen két város aláirása, mint más ügyben volna.

Senki, s talán maga Miksa sem képzelte magyar trónrajutását másképen, mint úgy, hogy a koronája alatti országok súlypontja Magyarország, s a residentia a bécsi *Burgnál* különb budai királyi palota lesz. Már császári residentia is volt ez Zsigmond idejében. Bécs polgárvárosának nagyobb volta még hátrány volt: Frid-

rik idejében az önálló, ellenséges politikát tudott érvényesíteni. Mátyás volt hadvezéreinek a nehéz viszonyok közt sikerült 1. a belső meghasonlás elnyomása; 2. Albert kiszorítása és kibékítése; 3. annak megóvása, hogy a tökök fel ne használja az ország zavarát; 4. a cseh korona egyesítése a magyarral; 5. Miksa lefegyverzése s annak előkészítése, hogy három nevezetes ország egy fő alatt egyesüljön.

Az új király választásával mindjárt elkezdődött a harcz Mátyás némely nem tetsző intézménye ellen. Az adók s az ezektől függött rendes gyaloghadsereg eltöröltettek.

A legnagyobb panasz Mátyás uralkodása ellen az adókivetésből származott, mely fél, sőt gyakran egész forintra emelkedett telkenként. — Nem annyira súlyos volta, mint szokatlansága ellen volt a panasz.

Azelőtt vagy százharmincz esztendővel, Róbert Károly alatt az volt a törvény, hogy tizennyolcz denár legyen a telekadó. Akkor 90 denár levén az arany forintban, egy aranynak ötöde volt az adó. Most száz denár volt egy forintban, s mégis a nemesek Mátyás halála után ennek ötödét, vagyis 20 denárt sem óhajtottak fizetni, hanem a törvény betüje szerint épen csak 18 denárt. Ennyire sikerült őket jogászokká nevelni!

Az 1490-től 1526-ig lefolyt korszakban rendkívüli esetekben mint 1518-ban, 1525-ben, ha kitesznek magokért a rendek, fél forintot szavaznak meg egy telekről.

Ezzel ki volt mondva az állandó seregre, de egyszersmind a török főerővel bárhol sík téren megütközendő magyar nemesi hadakra is a halálos itélet.

Ez a mily igaz, oly igaz másfelől az is, hogy az egykorúak nem láthatták mindazt előre, a mit a késöb-

bieknek könnyű már látni, sőt mi későbbiek is ellenmondásba juthatunk.

Mihelyt az állandó hadsereg fölöslegessé tette a nemesi fölkelő hadakat, nem volt többé létjoga a nemesi kiváltságoknak. Csak annyiban lehetett volna azután úr valaki, a mennyiben mint zsoldos híven szolgálja a királyt. Az egykorúaknak, ha a politikai bölcseség ncm, de az az ösztönszerű finom érzék, melyet az osztályérdek kölcsönöz, megsugta, hogy a nemesek szabadsága, mely a nemzet törvényhozó kiváltságával egyre ment, nemsokára üres szóvá lenne egy nagyszámú fekete sereg mellett. S ebben a főnemes egyetértett a kis nemessel. Bármennyire nem akarta éreztetni Mátyás az ő rendkívüli hatalmát itthon, — halála után beczikkelyezik országul a kétes vádat, hogy törvénytelenül kormányzott. Egy nemzet törvényhozásától sem lehet azt kivánni, hogy lemondjon szabadságáról, s legalább középutakat ne keressen arra, hogy a szabadság és védképesség követeléseinek elég legyen téve.

A középutak keresésében telik el a Mátyás halálától II. Lajos haláláig lefolyt harminczhat év, mely idő alatt mentül kevésbbé szolgált korlátul a királyi hatalom, annál jobban gyakorolhatta a nemzet alkotmányos jogait. Ezen korszakra bármi sok rosszat el lehet mondani s többek közt merőben szervezetlen népgyülésszerű törvényhozására is, de bizonyos az, hogy annak hagyományaiból élt a nemzet alkotmánya tovább háromszáz esztendőnél. Sőt az 1848-ki forradalomban is föltámadt Werbőczy István szelleme: a hatalmas szónoké, kitünő ügyvédé, a szerkesztéshez értő törvényhozóé, s a mellett szerencsétlen államférfiué.

A véletlen akarta úgy, hogy senki még oly maradandó hatást nem gyakorolt a magyar nemzetre, mint

Werbőczy *Hármas Törvénykönyv*-ével. Nem épen egyéni érdem ez. Az 1490—1526-ig való korszak műve. Ez nemhogy megmentette volna a nemzetet a mohácsi vereségtől, hanem egyrészben az vitte bele; — de a vereség után megmentette az országot, hogy törvényben s így erkölcsökben és szokásokban szét ne szakadjon, s hogy a magyar alkotmány diadalmasan kiállja Jób könyvének minden megpróbáltatásait. Magában elég nem lesz vala egy törvénykönyv. A II. Ulászló és II. Lajos alatti országgyűlések a nemzeti souverainitást a szélsőig érvényesítették. Akkor mentek át az alkotmányos elvek a nemzet vérébe.

Két úrnak szolgálni nem lehetett. A szabadság nem volt nagyobb semmiféle respublicában, mint nálunk. A rend, fegyelem nem bir oly nagyokat kiáltani, mint a szabadság. Ily állapotok rendes logicai vége a fegyveres államcsiny, — mely a megunt szabadság túlsága helyébe absolut uralommal a rend túlságát hozza be. Nálunk külső katastropha következett be e helyett.

Azonban nem kell hinni, hogy az ország rendes hadsereg nélkűl maradt, s hogy az egykorúak ne látták volna különösen a gyalogság szükségét egy eshető nagy török invasió ellen. Csakhogy sokat alkudtak le ebből is. Az invasiót csak végső esetnek, s teljességgel nem gyakran megtörténhetőnek vélték — az eddigi tapasztalásból. Ekkor könnyű lesz akár egész Cseh- és Morvaország minden gyalogságát kiállítni: miért hozták volna különben épen a cseh királyt a budai várba? s azért mirevaló volna kapunként egy aranynyal tenni tönkre az országot, s gazdagítni a cseheket, béke időn s állandóan? Különben is a határszéli várakban állandó zsoldos katonaságot kellett tartani. Nem annyira a zsold, mint azok élelmezése s hadiszerekkel ellátása került

nagy költségbe. A töröknek kitett vidékekről mind elpusztultak a faluk lakosai. Minden határszéli vár megannyi oáz volt a pusztaság közepén. Béke, mai értelemben, nem létezett. Az élelem- és hadiszerek szállítása csak egy-egy kis hadsereg fedezete mellett történhetett Jaiczába s más kitett várakhoz. Egy akkori európai állam sem volt, mely ezt a folytonos, s generatiókon át tartott megterheltetést nagy megerőltetés nélkül elbírta volna.

De ezenkívül is, a várak háta mögött egy-egy hadsereg volt mindig résen; azon roppant hosszú vonalon, mely Brassótól az Adriáig nyúlik: az erdélyi vajda, a temesi gróf, tót- és horvátországi bánok az államkincstárból kapott fizetésen őrizték a határokat. Szóval a királyi és tiszti banderiumok, közte a nádoréi, — ugyanazon elem; mely Francziaországban a gens-d'armes-ok seregét alkotta, állandó hadseregnek tekinthetők. Sok rosszat elmondanak vezéreikről, s őket oligarcháknak, sőt Horváth Mihály-lyal *féktelen* oligarcháknak szokás nevezni: de — bár változó szerencsével — egy egész generatio alatt ha ezek nem védik meg a határt, a vármegyék nemesi hadai bizonyára nem. Csak mint ama főurak zsoldosai hosszabb állandó szolgálat mellett voltak használhatók.

A zsoldos banderiumoknak alapjában újkori intézménye Francziaországban a királyi hatalom fölemelkedésével járt. Nálunk minden tekintetben fonák eredményű lett politikai szempontból. Francziaországban a királyi had, az úgynevezett *ordonance* sereg túltett a leghatalmasabb főurak néhányának zászlóaljain; mert a királynak nagy jövedelmei voltak. Ezenkívül volt a schweiziak tömeges segítsége, s végre, a mi a török szultánén kívül akkor még egyetlen volt a maga nemében: rendes

királyi vagyis országos állandó mezei tüzérség. A magyar királyról pedig azt írják, hogy az ő hadait számra, s kétségkívül minőségre is felülmúlja nem egy főúrnak banderiuma.

A magyar főurak némelyike különben is nagy birtok felett rendelkezett, s már ennélfogva nagyszámú katonát tarthatott. Az állam fizetéssel is tartozván neki, ebben főhaszna nem az volt, hogy több katonát tarthat, hanem gyakran az, hogy kimaradván a fizetés, a király abba a függésbe jött, mint az adós szemben az ő hitelezőjével. Így lett a zsoldos nagyobb úr a gazdánál, s a helyzet rosszabb, mint a feudalis korban volt, mikor a hűbérúr nem tartozott semmivel a hűbéresnek, hanem ez amannak.

Egy másik fonákság az volt, a tiszti, főúri és főpapi bandériumok kapitányai a közép-, közlegénysége pedig a kis nemesekből volt ujonczozva, a mi a lovasságot illeti. Így azt látjuk, hogy az egri püspök banderiumában a felső megyéknek előkelőbb urai a zsoldosok. Politikailag pedig az 1486-ki törvény s Werbőczy könyve szerint egy éhenholt, ki csak egy vak lóval s rozsdás karddal tud kiállani a síkra, minden tekintetben egyenlő jogú Zápolyával, Perényivel és a Szentgyörgyi grófokkal, kiknek ezer oly nemes eszi a kenyerét s viseli a posztóját.

Ebből az következett, hogy az ellenség előtt, hol leginkább szükség volt a feltétlen engedelmességre, eszébe juthatott a zsoldosnak, hogy a gazdája sem különb ember nála, mert ő szintoly virilista, mint maga Drágfy vagy Báthory, — az országgyűlésen.

Így megtörtént hogy a legénység *közvéleménye* határozott a banderium főtisztjének csataterve, ez pedig a fővezéré, sőt a királyé fölött, a mi ellen alkotmányos szempontból kifogás nem lehet, de katonai szempontból

bizonyossá tette a vereséget. Egy rákosi gyűlés oly sokban hasonlított egy hadjáratbeli táborozáshoz, hogy össze lehetett téveszteni a kettőt.

A magyar sereg 1490-től 1526-ig a viszonyoknak megfelelő szolgálatokat elég jól megtette. Egy csoport apró várat ágyú nélküli meglepetések ellen sikerrel meg tudott védelmezni. A határszéli nemesi hadak vissza tudták verni, vagy visszafizetni a török portyázók vagy haramiák becsapásait. Igen vitéz, edzett harczfiak iskolái voltak a *végek,* mint a határszéleket nevezték. De sem ezen elhelyezés nem volt alkalmas összetartó gyalog és lovas tömegek, sem az ezzel járt csatározások valódi hadvezérek képzésére. Apró cselfogások és személyes bravour bár használhatók a nagy hadjáratban is, de nem ezeken fordul meg az eldöntés.

Legnagyobb mulasztása volt ezen korszaknak, sőt mondhatni már a Hunyadyakénak, hogy valódi nagy várakról nem gondoskodtak sem a határok alkalmas pontjain, sem az ország belsejében.

Hunyady János a nyilt téri csatákra helyezte a súlyt. Mátyás hasonlókép a sík téren erős hadseregben látta az ország védelmi erejét. Amaz a Balkán, utóbbi a Duna és Száva vonalát tartja katonáin kívül az ország paizsának a török invásiók ellen. Ez a traditio maradt a Jagellókra. 1501-ben Dainero, ferrarai követ közmondásként, melyet Budán többször hallott, közlé: «Majd megvédi Magyarországot a töröktől az öreg vajda s a két bán» — értve öreg vajda alatt s a két bán alatt a Drávát és Szávát.[1]

Midőn Miksa 1490 őszén váratlanul beront az országba, egymásután adják meg magukat a kisebb-nagyobb

[1] Lásd munkámat: *Budapest Történeté*-t. II. köt.. 544. l.

Dunántúli várak. Az egyik leghíresebbik, mocsárai által is védett erősség Székes-Fehérvár volt, melynek falai el voltak hanyagolva, nemcsak, hanem nyilt rés volt rajtok, ott, a hol Mátyás a főtemplom egy toldaléka, a családi sírbolt kedveért leszedetett belőle egy darabot. Ezt úgy felejtették. Budát Báthory István rögtönzött intézkedései mentették meg, hogy Fehérvár sorsára nem került. Ez alkalommal hozzá teszi az egykorú Tubero, hogy Miksa jól tudta, hogy a magyarok nem sokat adnak városok- és várakra. Erejök a hadseregben, a hadsereg fő része a nemességben áll. A nemesség pedig nem szeret várban és városban lakni, melyek igen ritkák is ott.

Ez a könnyen-gondolkozás a várakról egyik legszerencsétlenebb csalódás volt. Láttuk, hogy 1405-ben Zsigmond király mily fontosaknak tartja az erődöket a törökök ellen. — De egy generatio alatt — Mátyásig a gondolkodás, a viszonyok változásával nagyon módosult. A gondolkodás megváltozásának oka az, hogy a várostromokban főszerepet játszó fegyvernemekben a támadó képesség sokkal nagyobb lett a védelminél. — Ha valaki, Mátyás és hadi emberei igen tapasztaltak voltak a várostromokban. Világos tények mutatták, hogy az ostromló földsáncait nehezebben rombolja össze az ágyúgolyó, mint a kőépületeket, melyek mentül magasabbak, annál több rommal töltik fel a vár-árkokat. A régibb erődöket pedig mentől magasabbra építették. Így volt többek közt építve Belgrád, Pétervárad és Buda vára is. — 1453-ban II. Mohammed ágyúi megrongálták a Constantin császár emelte hatalmas falakat is, melyek tizenegy századig oly sok nemzet kisérletével daczoltak. A francziákat az orleansi szűz csodái csak a franczia tökéletesített ágyúk segítségével mentették fel az angol

járom alól. Ágyúkkal kivált egy polgári várost megadásra lehetett kényszerítni, ha falait nem, csak féltett nyilvános és magán épületeit kezdik is rombolni. Nagy hátrányba jutott a védelem más tekintetben is, ha az ostromlónak oly jeles gyalogsága volt, mint a minő a janicsár, vagy a schweizi vagy a cseh. Ezek meg nem rendíthető tömegei ellen a még nehézkes ágyú a szintén nehézkes s csaknem ágyúszerű puska nem sokat tehetett. A védő is csak dárdával harczolt, mint a támadó.

A XVI. század elején és előbb meglepetve olvassuk, hogy az ágyúk használata előtt csak közepes védelem mellett is bevehetetlen Budavár szót sem érdemlő erődnek van kikiáltva.

Már 1463-ban azt mondja a pápa nuntiusa — s kétségkívül a magyar közfelfogás nyomán — hogy Budavár három napig sem védhetné magát komoly ostrom ellen s nem is adnak rá semmit. Bonfinius Mátyás halála után Budát egyáltalán nem is tartja erősségnek.

Abból, hogy a várakról ily csekélylő véleménynyel volt a XVI. század elején élt generatio, önként következett, hogy nem is erőltette meg magát a létezők megújításával s újak építésével, mi igen tetemes költséggel járt volna. Ha a határszélekhez közel esők, mint Jaicza, Belgrád, Pétervárad erődei nem is voltak elhanyagolva, de csak a régi modorban tartották fenn, mely kevéssé állott ellen a mindinkább tökéletesített faltörő ágyúknak. Ehhez, valamint a vártüzérség fentartásához tetemesebb országos segélyre, s tehát nagyobb rendes adózásra lett volna szükség.

Egyik szerencsétlenség az volt, a mit az egykoruak nagy szerencsének tartottak. Az, hogy a török szultánok

nagy háborút oly hosszasan nem viselvén Magyarország ellen, nem volt alkalom jobban ismerni az ellenség valódi erejét s a mi valódi gyengeségeinket. Nem volt alkalom rá, hogy a mezei derék ütközetek vezérletére alkalmas fő és alparancsnokok képződjenek és váraink nehéz próbákat álljanak ki.

Különösen Mátyás halála óta se nagy mezei ütközet, se nevezetes várostrom nem történt. II. Bajazet és I. Szelim szultán uralkodása 1481-től 1520-ig terjed. Aránylagos béke, s formaszerinti frigykötések megbarátkoztatták az országot azon gondolattal, hogy a szultánok felhagytak az Európában való hódítás eszméjével. Kétségkívül úgy vélekedtek, hogy ezt a magyar fegyverektől való félelem okozza. Az önámítást így az elbizakodás még károsabbá tette.

Az elbizakodást jellemzi az, hogy 1514-ben az akkori vezér államférfiú, Bakács Tamás gyülevész keresztes hadakkal vél sikeres támadó háborút viselhetni az ozmánok rendezett és fegyelmezett hadi ereje ellen.

Kétségkívül a Hunyady János korabeli eset bátorította ezt az eszmét. Említettem, hogy 1456-ban, Belgrád fölmentésében a keresztesek igen nevezetes szolgálatot tettek. Tömegeik döntötték el teljesen a diadalt. — De 1514-ben nem vették észre az 1456-diki különbséget. Akkor a keresztes had mellett a főnemesek rendezett banderiumai is kiállottak s vitték a főszerepet. Azonkívül Hunyady János gyors szervező képessége által, Capistran buzgó közreműködésével, a had rendesen volt élelmezve s a fegyelem korlátai közt tartva. Sőt úgylátszik, a cseh contingensekből itt is készen begyakorlott gyalog osztályok teltek ki.

Bakács a fegyverben egészen gyakorlatlan magyar földmiveseket gyüjtötte össze. Mint mondják, csak Pest

mezejére 40,000 ember sereglett. Tökéletesen bizonyosnak vehetjük, hogy ez a tömeg se a magáéból, se a király vagy érsek raktáraiból vagy pénzéből nem volt élelmezhető. Így a hadvitel alphájáról, de egyszersmind igen bajos kérdéséről megfeledkezett Bakács. Egy csak három napig nem élelmezett tömeg vagy szétoszlik, vagy rablásra adja magát. Onnan rabol, a hol talál valamit. Így a keresztesek Pest és Buda külvárosain kezdték s a nemes földesurak kastélyain folytatták, a rendezetlen tömegek tehetetlen kihágásaival és kegyetlenségével. A felgyujtott lángot élesztette a százados elnyomatás miatti gyülölet.

Az 1514-diki pórlázadásnak történészeink azt a magyarázatot adják, mintha abban az időben a magyar jobbágyság nagyobb mértékben el lett volna nyomva és zsarolva, mint máskor. Szerintem ez sem nem documentálható, sem a lázadások szokott természetével nem egyezik. Nincs documentálva; mert ha eseteket hoz fel valaki ezen korból, hogy egyes földesúr zsarolta a jobbágyait, ily esetek minden időben voltak, míg az az intézmény fennállott. Minden időben és minden nemzetnél a személyes szolgaság egyaránt gyülöletes volt. A jó és emberies földesúr csak enyhítette a keserű érzetet; de átalán a nép többsége megalázó járomnak tartotta a jobbágyi állapotot. A lázadások története azt bizonyítja legtöbb esetben, hogy nem akkor törnek ki, midőn az elnyomás legnagyobb, — hanem akkor, midőn a kormányok leggyengébbek, vagy átalán, mikor kedvező alkalmat találnak a kitörésre.

Azt, hogy a jobbágy II. Ulászló alatt kevésbé lett volna elnyomva, szintoly kevéssé lehet documentálni, mint az ellenkezőt; bár megjegyzendő, hogy az országos adó, mely a parasztságra szokott volt nehezedni,

jóval kevesebb volt akkor, mint Mátyás király idejében, és hogy az ország közép és éjszakibb vidékein a porták száma megszaporodhatott a déli vidékekről történt tömeges felvándorlás miatt, melyet a török rablások idéztek elő.

Megelőzte s felbátorította az 1514-diki pórlázadást pár évvel a köznemesek lázadása a főurak ellen a tiszai vidéken. Miért mulasztotta el Ulászló kormánya, a mit Hunyady tett, hogy a pórhaddal egyidőben, sőt azt megelőzve, az ország rendes haderejét is összegyüjtse a kijelölt táborhelyekre? Az országnak leghasználhatóbb, sőt egyedül használható hadereje, kivált a török ellen még mindig a banderiumok nehéz és könnyű fegyverzetű lovassága volt, s első sorban a püspöki banderiumoké. Az esztergomi érsek és egri püspök dandárai elegendők lesznek vala a Rákos mezején fentartani a rendet, vagy szétverni a rablókat. Bakácsnak módjában lesz vala minden érseksége alatti püspök haderejét kiállítni. De nem tartozik ide az esemény indokait fejtegetni.

Csak egy nevezetes következményét akarom kiemelni, a honvédelem szempontjából. Azt, hogy a parasztság ellen hozott dracói törvények daczára, sőt épen azok miatt, a nemes, s különösen a kisebb birtokos ezután nem merte hosszabb időre elhagyni házát és családját a parasztlázadástól való féltében. Így az általános nemesi fölkelést hiában hirdette ezután a király. — Még kevésbé merte a parasztságot fegyverre szólítni, mint a korábbi honvédelmi törvények végső esetekre fentartottak volt. A köznemességre 1514 után a török elleni harczokra még kevésbé lehetett számítni, mint azelőtt. De tovább is azt követelte, hogy az ország kormányzatában övé legyen a döntő szó. Főúr és főpap a maga várában

vagy megerősített kastélyában kevésbé félhetett a saját jobbágyaitól. Az ország védelmi képessége még inkább mint ezelőtt, ezek contingensében állott.

Régi törvény értelmében, melyre II. Ulászló és II. Lajos alatt hivatkoznak, a megyei hadaknak sokkal számosabbaknak kell vala lenni, mint a banderiumok összes létszáma. Azonban a mohácsi mezőn az utóbbiak teszik a hadsereget, s a megyei nemesség tetemes kisebbségben van.

Nem akarom a Mátyás halála utáni nemzedék főurait és főpapjait jobbaknak tüntetni fel, mint a minők voltak. De kétségtelen, hogy nem voltak oly rosszak, a minőknek történetírásunk tünteti fel. Nem következetlenség-e azt mondani, hogy még 1490-ben ápril 6-dikán reggel 8 óra előtt Báthory, Kinizsi, Zápolya mind «hű és hazafi», valamint a generatio is fényes erényekkel tündöklik, s már aznap nyolcz órakor, mihelyt Mátyás elhunyt, egyszerre kitör ama jeles embereken az önzés, a hazafiatlanság s egy egész nemzeten, vagy legalább a társadalmi és politikai vezérosztályon az erkölcsi dögvész?

Az 1490—1526-diki embernyom hazánkban egy nehéz s tán az akkori idők szellemi és anyagi segédeszközeihez képest megoldhatlan problemát akart megoldani. A nemesi kiváltságok alapján állott nemzeti autonomia és szabadság szélsőségei mellett kitünő hadsereget és hozzá már akkor mulhatlan rendezett fináncziákat, merő lehetetlenség volt s ezen lehetetlenségre törekedtek akkor. A régi adózási rendszert, különösen az adóemelés által változtatni nem akarta épen a közép és kis nemesség. Pedig az ország déli határain a várak örökös hadi lábon állván s hátuk mögött a tiszti banderiumok zsoldot húzván, a honvédelem átment volt,

hogy úgy mondjuk, a természetbeli gazdaságból a pénzgazdaságba. Sok pénzre volt szükség; de a rendek féltek attól, hogy a király és országnagyok túlságos hatalomra emelkednek a nagy adók által. Országos kincstartót neveztek ki; de az adó rendes behajtására és kezelésére alkalmas személyzet és szervezet hiányzott. Erre sem jutott pénz. Ennélfogva nem volt más mód, mint hogy mindaz, kinek a kincstár fizetéssel vagy kölcsönnel tartozott, a maga kerületében volt adóból s koronajövedelemből vegye ki a részét. Ez a középkorias szokás divatozik a mohácsi vész után is. Ily módon a közjövedelmeknek csekélyebb része jutott a központi országos kincstárba. Ez nemcsak visszaélésekre vezetett, hanem az a lényeges baj is megvolt benne, hogy a kincstartó képtelen volt rendes számadást vezetni s ő maga sem volt tisztában se a jövedelmekkel, se a kiadásokkal.

Erről eleven képet adnak a számadások a Jagellók korából. Itt is a szervezet hiánya tünik fel, holott az egykoruak és aztán későbbiek a kincstartók és főurak egyéni bűneinek rótták fel a bajt.

A szervezést magán a törvényhozó testületen kell vala kezdeni. Mátyás alatt az is türhetően volt szervezve. Soha ezen király alatt egyetlen egy *rákosi* gyülés sem volt. Buda volt a törvényhozás székhelye, tehát nem tömeges nemesi, hanem képviseleti gyülések hozták a törvényt. Ulászló és Lajos alatt lengyel módon minden nemes kivétel nélkül hivatalos volt a Rákos mezejére. Valódi népgyülések voltak. Igen alkalmasak a békétlenség hangos kifejezésére; de a rendes kormányzatot lehetlenné tették. Erélyes király arra használhatta volna legkönnyebben, hogy felforgassa vele magát az alkotmányt. És csakugyan azt látjuk, hogy ezek a töme-

gek a király önhatalmú tevékenységét sürgetik s tanácsosai ellen támadnak.

Vádolja az utókor II. Ulászlót és II. Lajost. Pedig soha, mióta az ország fennáll, a nemzetnek magának nagyobb része nem volt a kormányzatban. Sorsa egészen az országgyűlés kezébe volt letéve. És korántsem az úgynevezett oligarchák szava volt leghangosabb és leggyakrabban döntő a Rákos mezején.

Az ezekből folyt bonyodalmakat és békés úton talán legyőzhetlen nehézségeket nem vették számba, kik mindenért a vezérférfiakat szeretik felelősekké tenni. Különösen a közvetlenül 1526 után élt nemzedék írói, tele keserűséggel a mohácsi szerencsétlenség miatt, minden rosszat szeretnek elmondani a megelőzött kor fő embereiről. De kétséges nagyon, hogy ha az illető szigorú historicusokat odahelyezik az 1526 előtti viszonyok közé, tudnak vala-e gyakorlati megoldást javasolni?

Alkotmány akkori szabadságában és török elleni harczképesség megférhetlenek voltak. A mai kor bölcseit is fölhivhatnók, mondják meg, a két összeférhetlen dolog közül melyiket tartják jobbnak? Az alkotmány maradt meg; de oly drágán fizetve, a mint egy nemzet sem fizette.

A mohácsi vereség 1526-ban, Buda elfoglalása 1541-ben, s az erre következett másfélszázados törökvilág volt az ára.

Az egykoruaknál a tartós, bár fegyveres és sokba került béke s az, hogy nagy török háborúról olykor meg-megújult ijesztgetések mindannyiszor álhírnek bizonyultak be, azt a hitet gyökereztették meg, hogy a tulajdonképeni Magyarországon való hódításokról végkép letettek a szultánok. Különben is 1519-ben Szelim három évre újítá meg a békét, — s habár mindjárt következő

évben a bozniai széleken egy kisebb fontosságú várat elvesztettünk s a horvát bán csapatja megsemmisíttetett, maga is oda veszvén, a béke nagyobbszerű megzavarodásában nem hitt senki.

Azért váratlanabb csapás nem jöhetett, mint a mi 1521-ben bekövetkezett.

Még azelőtti év őszén I. Szulejmán lép a meghalt I. Szelim helyébe. Az új szultán, kire nézve nem bírt kötelező erővel elődе békekötése, nem sokára egy csauszát küldi Budára, ki felszólítsa a királyt évenkinti adófizetésre, különben háborút üzen. A követet Budán fogságra vetik, — némelyik szerint ki is végzik.

Hiba volt; de nem döntő ok. A harcz mindenként ki volt mondva s egy csauszszal több vagy kevesebb nem nyomot semmit a béke és háború mérlegében.

A törökök nem sokára megtámadják Jaiczát — mert ez, mióta Mátyás visszaszerzé, s alóla elűzte II. Mohammedet, folyvást magyar kézben maradt. Keglevich Péter hősisége megtartja most is.

1521-ben Szulejmán beveszi Szabácsot, melyet csak száz magyar őrzött. A sor Nándor-Fehérváron volt, mely ellen Szulejmán személyesen indult roppant sereggel s ostromkészülettel. A vár falai állítólag jó karban voltak, nem rég építették ki, nem ugyan a király pénzéből, hanem egy hazafinak e czélra végrendeletileg hagyott összegéből. — De benne csak hétszáz ember volt, — nagyon hiányosan ellátva hadiszerekkel, élelemmel s talán zsolddal is. Az önvédelemben Oláh Balázs és társai poruk kifogytáig s csaknem mindnyájok vesztéig kitartottak. Mintegy hetven volt életben a vitéz őrségből, s az is majd mind megsebesülve, midőn az összerongált vár elesett. Két hónapi ostrom után 1521-ben augustus 29-én, adja meg magát a várparancsnok. Ezen

esetről egészen fonák fölfogás és fonák következtetés jött forgalomba. Egyik az, mintha a várőrség s parancsnok nem tették volna meg kötelességöket; mert még a 70 sebesült is védheti vala magát ezerannyi török ellen, ha árulás nem jön közbe! Valódi méltatlanság ezen 700 hőst nem állítni egy sorba a Thermopyláknál elesettekkel. — Továbbá, úgy látszik, az egykorúak megerősödtek azon balhiedelemben, mintha már a várak keveset érnének egy derék sereg ostroma ellenében. Pedig Belgrád 1521-iki oly hosszas védelme észszerűen épen az ellen tanulságot foglalta magában. A valódi baj az volt, hogy Belgrád vár volt ugyan, de nem valódi *város*, melynek ha nagyszámú s meglehetősen vagyonos polgársága van, nemcsak a tulajdonképi *garnison* többszörössé lesz, hanem a védelemhez szükséges szerek és munkaerő is meg lettek volna, nem jut vala a vitéz had végső kimerülésig. — A városba szorult 2000 szerb gyülevész s másunnan odamenekült nép csak terhére volt a védelemnek.

Nándor elvesztése után vádolták Báthory Istvánt, ki veszteg ült Titelnél az ostrom alatt. Úgy látszik, méltán. A nádor 17—18 ezer emberrel a várhoz oly közel épen semmit sem tesz a vár fölmentésére, vagy legalább arra, hogy katonát, port, élelmet szállítson a várba. Ez Zápolyát vádolta, ki maroknyi seregének nem jött segítségére, de az erdélyi vajda azzal mentette magát, hogy magának is volt dolga egy Erdélybe betört török sereggel. A király iparkodott hadat gyüjteni és a várnak segítségére menni, de az első gyengén sikerült s azért az utóbbi elmaradt. Nem azon múlt hát, mintha nem érezték volna Nándor fontosságát; — de aligha érezték eléggé. Az országnak minden erejét össze kell vala szedni s ha bukni kellett, Nándor alatt állni ki az

utolsó csapást. Egy várostrommal elfoglalt török sereget megtámadni nem lesz vala oly koczkáztatott, mint a mohácsi mezőn. Nándorért a várba beszorult védők eleget tettek, s ha egy fölmentő sereg érkezik a maga idejében, Magyarország kulcsa újból mentve van. De az átalános fölkelés, mi most helyén lesz vala, nemcsak szokatlanná vált, hanem szervezetlenségénél fogva oly lassú, hogy nem két-három havi, hanem egy félévi készülődés sem lesz vala elég reá. Hiányzott, mint mondtuk, a nagy vállalatok kivitelére képes hadvezér is, nem volt alkalom kiképződésére.

Nándor-Fehérvár eleste volt a bevezetés a mohácsi veszedelemhez.

Az 1526 augustus 29. délutánján lefolyt mohácsi ütközet egyike a legcsodálatosabb hadi eseményeknek. Ha voltak is az ütközetnek kevéssé előre látható tényezői, mint a török vezérletnek nagyon kiszámított s mondhatni csaknem félénken óvatos tervezete; de maga némely török fegyvernemeknek mind minőség, mind mennyiség tekintetében való hasonlíthatlan felsőbbsége a magyar hadak vereségét bizonyossá tette. És, a mi több, a vezérférfiak jobb része, s maga a király a bizonyosság tudatában rohan a veszedelembe.

Emberintézte cselekvényekben, mikor szokatlan észellenest látunk, többnyire föltehetjük, hogy nem egyes, bármi középszerű vezér, hanem hogy sok ember beleszólásának a műve az, vagy legalább, hogy egy nem rosz tervet különféle befolyások következetlenségekkel rontottak el.

Kitünik az előleges intézkedésekből, hogy a hadi terv a Dráva vonalának elállása volt, — híven azon nézethez, hogy ezen folyó egyike a fő védelmeknek a török ellen. Hogy ez biztos győzelmet igért-e, itt nem

kérdés; de hittek benne s a terv érthető és indokolható volt. Miért nem volt a magyar vezérlet következetes ehhez a tervhez?

A magyar sereg vezérletét sok okos ember intézte, de — talán épen ezért — hiányzott a fődolog, az öntudatos *egyakarat.* Legnagyobb bizonyság erre az, hogy úgy szólván, az utolsó napokig, mikor már se elé, se hátra nem lehetett menni, nem volt még a hadsereg vezére kinevezve! — holott pedig igen lényeges lesz vala, hogy az vezesse a hadi készületeket s az csinálјon tervet is.

II. Lajos király 1526 julius 20-ikán indul ki Budáról a maga dandárával. Augustus 16-án, a Sárvíz folyó torkolatánál, Bátán tanácskozik a felett, ki vezérelje a hadakat. Így a hadjáratra indulás után mintegy négy hétig kellett várakoznia a fontos kérdésnek. Legkevesebb kedvet mutatott a fővezérség elvállalásához Tomori Pál, a kalocsai érsek, a kire ráerőszakolták a szerepet, s a ki pár nappal előbb úgy vélekedett, hogy adófizetés fejében békét kell kötni a szultánnal, mert megmérkőzni vele nem lehet.

Ez a tanács a hadi tényállásról való teljes tudatot bizonyította. Azonban ugyanazon Tomorinak, ki mint nem vezér mer ily tanácsot adni, melynek követője kiteszi vala magát a gyávaság, s talán az árulás vádjának, mihelyt vezér lett, nem volt bátorsága saját meggyőződését követni. Álszégyen s álhősiség őt és a serget öngyilkosságszerű tettre ragadta. A mohácsi mezőn maga Tomori sürgette a megütközést. Következetlensége a halálban, bizonyítja élete önmeghasonlását.

Miért kellett a hadvezér kinevezésével ennyire késni. s miért azt Tomorira, mint fő- és Zápolya Györgyre, mint alvezérre bízni, annak nem hadi, hanem oly poli-

tikai okai voltak, melyek annak is kisszerűek. Nem tervtelenség volt ez, hanem úgy látszik az igenis furfangos cselek egyike, a minőben a rákosi gyüléseken az egykorúak igen jól be voltak gyakorolva, egyenként és dandáronként is. A pártmanőver igen sikerült volt. De az ily sikerek nem mindig a nemzet diadalai.

A nehéz feladat az volt a királypártiaknál: úgy kell intézni, nehogy Zápolya valami sikert vívhasson ki. Akármit tartottak Zápolyáról, annyi bizonyos, hogy senkinek a király után annyi tekintélye nem volt, mint neki, s egyik sem volt különb hadvezér, mint ő. Egészen bizonyos, hogy ha ő a királyi táborban jelen van, nem lehet vala más a fővezér. Sőt ha a király, mint kellett volna, már a hadi készületek kezdetén kinevezi a fővezért, nem lesz vala semmivel indokolható, miért zárja ki abból az ország legtekintélyesebb hadi emberét. De most útközben az volt a mentség, hogy a vajda még távol van. Így Tomori Pál és Zápolya György a pártok engesztelő áldozatjai voltak.

Végre is, a sok tanácskozás okozta habozásban a török átkelt a Dráván. Most már a fölött kellett tanácskozni, visszavonuljon-e a keresztyén sereg a török elől, ki közel volt, vagy megütközzék vele?

A magyar hadsereg folyvást a Rákoson képzelte magát. A köznemességből álló közlegénység parancsolt a főuraknak, hogy meg kell ütközni, nem egyébért, minthogy ők verekedő kedvükben vannak, ezek pedig magukkal vitték a királyt a veszedelembe. Az utolsó rákosi gyűlést a mohácsi mezőn tartották, hol örökre el lett temetve. Gyakran egy ország minden politikai bajának valódi kiállítása egy-egy ütközet, s különösen a leglényegesebb részekben, a vezérletben és szervezetben.

Oly sereggel, a minő Mohácsnál odaveszett, bajos lesz vala csakugyan a Dráván való átkelését meggátolni a török hadaknak. A visszavonulás is kész veszedelem. A töröknek óriási eszközei voltak egy visszavonuló sereg üldözésére. Láttuk, hogy Hunyady János hadjárati terveiben soha szó sem volt a visszavonulás biztosításáról. Ezen kívül is Mohácsnál oly sereg volt, mely visszavonulás esetében erős üldözés nélkül is fölbomolhatik. Ahhoz gyakorlott, összetartó hadak kellenek.

Csak egy módon lesz vala használható II. Lajos 1526-iki seregének a java: egy nagyobb várban, melynek falai abroncsul szolgálnak a szétesni hajlandó alkatrészeknek, s melyben minden nagy terv nélkül is sikert lehetett kivívni, csak azt tartva törvényül, hogy emberül védje magát az őrség, mikor megtámadják, s lankadatlan és éber legyen.

Csaknem bizonyos, hogy azon seregnek fele a javából, mely Mohácsnál haszontalanul föláldozta magát, megvédte volna sikeresen Buda várát Szolimán ellen. Ahhoz jó lett volna vezérnek Tomori érsek is. Zápolya izenete is, hogy a király ne mozduljon ki Budáról, alkalmasint így magyarázandó.

Csak három év kellett rá, hogy meggyőződjék mindenki, hogy Buda sikerrel védhető lesz vala kevesebb emberrel, mint a mennyi Mohácsnál odaveszett. Mert 1529-ben teljesen meghiusult a szultán kisérlete Bécs falain. Még pedig talán egészen váratlan módon. Magok a védők meglepetve tapasztalhattak egy még ki nem próbált előnyt. A csodát a hordozható tűzfegyver, a puska tökéletesitése, s a vele bánni tudó csapatok mívelték. Ekkor már a gyalogságnál a védelem kivált fedett helyről roppant előnyben volt a támadó fegyver fölött.

A gyalogsági tömegek kétfélék voltak. Egyik rész csak kópjás volt, a másik csak puskás. Támadásra az utóbbi alkalmatlan volt, mert a szurony föltalálva nem volt, s a puska maga nehezebb még, hogy sem ily combinatióra gondolni lehetett volna. De a puska már alkalmas volt védelmi harczra. Ha az ágyú törte rést rohammal kellett bevenni, a lándzsás tömeg állott elő; de ugyanazon rés védelmére a várbeliek a puskásokat állították. A legvitézebb rohanó gyalogság is abba a helyzetbe jött, mint az amerikai indiánok Cortez puskásai ellen. Ezt az új viszonyt Bécs ostroma derítette ki, hol az ostromlottak részén ötszáz spanyol puskás is működött. Maga Buda 1541-ben a német sereg ellen sikerrel tartja magát, még miután falain sok helyen nagy rések tátongottak is.

De ezeket s sok más hasonló esetet 1526-ban nem látták előre. — Az akkor legközelebbi tapasztalás Belgrád 1521-iki ostroma volt, melyet, mint láttuk, hibásan ítéltek meg. Pétervárad gyors elbukása 1526-ban egy pár héttel a mohácsi ütközet előtt még megdöbbentőbb eseménynek tünt fel a várak dolgában. Bár ennek körülményei nincsenek földeritve; de úgy látszik, a főok a vár fafaiban való bizalmatlanság volt. Különös ellentét ezen várőrségek kislelkűsége a mohácsi sík mezőn tapasztalt elbizakodással összehasonlítva. A kisebb várak őrségei oda is hagyták állomásaikat.

Mindezek csak azt bizonyítják, hogy a várak fontosságát nem becsülték kellő mértékben, sőt, hogy azok erődítési műveikre nézve is el voltak hanyagolva. Csakugyan betelt a Zsigmond korabeli állítmány 1521 után. A török invasiók sikerét tetemesen előmozdította az, hogy Magyarországon kevés volt a kerített város, s az is a régi elavult módon volt legtöbbnyire megerősítve. —

Bezzeg, jobban megbecsülte azokat a török! Mily temérdek véráldozattal lehetett későbbi időben visszaszerezni ugyanazokat, melyeket a török, a mi könnyelmű gondolkodásunk miatt, vagy kevés erőfeszítéssel vagy minden kardcsapás nélkül kerített hatalmába!

Azon csudálatosságok közt, melyek a mohácsi ütközet kérdése körül csoportosulnak, nem a legkisebb az, hogy Szulejmán szultán, programmjához képest Budára jövén, nem kis meglepetésére azt védtelenül találja. A budai vár lakói, kiknek elődeit IV. Béla király semmi egyébért nem telepitette oda, mint hogy azt a tartárok s más ily népek ellen élethalálra védelmezzék, seregesen odahagyták a várat. Megérdemelték azt a bánást, melyben az esztergomi várnagy útközben részleltette, — a fejevesztett kormánynyal együtt, mely a futásra példát adott. Mindenesetre a fő hibás a kormány volt. A legegyszerűbb józan ész ellenére, nemhogy a fősereg kivonulta után is a várat védelmi állapotba helyezték volna, — a mezei hadakhoz küldtek minden használható csapatot és fegyvert a várból. Ha ennek falait, árkait jó karba helyezik, a mohácsi vesztett csata után is ellenállt volna. Még a mohácsi ütközet után is össze lehet vala szedni, ha vezér akad, oly sereget, mely a siker reményével megvédhesse a várat. S csak arról volt szó, hogy négy-hat hétig védjék azt. A török derékhad be nem várta soha october végét a mi égaljunkban.

De ezen mulasztás kisebbike a megfoghatlan tüneményeknek. Még csodálatosabb, hogy miután Szulejmán bevonul a magyar királyok székhelyére, s eléri a mi hadjáratának előre hirdetett czélja volt, a diadal bérét eldobja magától. — A régi török hadak jelleme a maga egész barbárságában tünik fel itt. Annak Buda nem egyébért, mint a remélt nagy zsákmányért kellett volna,

különösen az iparos és kereskedő osztály áttelepítése lett volna a zsákmány egyik becses része. Azonban ez az osztály elmenekült, s magával vitte pénzét és drágaságait, úgy hogy a gazdagságáról híres várost a rablók üresen találták. Ezen való boszújokban égették fel, csak a királyi lakot kimélve meg, hol a szultán szállásolt.

De a vadság ezen jellemvonása mellett igen feltünő Szulejmánnak, mint hódítónak, önmérséklete, óvatossága. Valamint a csatatéren, úgy a birodalom kiterjesztésében is minden koczkáztatást kerül. Buda senki másé, az övé volt már 1526 szeptemberében. Még sem kell neki ez az ajándékképen nyert hódítmány. Világos ebből, hogy ő ekkor nem gondolt Magyarország teljes, vagy nagy részének meghódítására. Egyelőre az lehetett a terv, hogy azt adófizetés fejében vazall állammá tegye, mint Oláhországot, s biztosítsa teljesen mint törzsbirtokot, Bulgáriát, Szerbiát s a teljesen meghódítandó Bozniát és hozzá talán Horvátországot.

Ezen szempontból föl lehet tenni, hogy a szultánra nézve teljességgel nem volt örömhír a magyar király halálának híre. Az ország fej nélkül maradván, nem volt kivel egyezkednie.

Az egykorúakra nézve igen meglepő lehetett az, hogy a török nem maradt állandó lakosa Budának. De bizonyára a viszonyokhoz képest ebben némi vigasztaló volt, bizvást föltehető, hogy a csodálatos tüneménynek a fentebbi magyarázatot adták. Buda el nem foglalásának nagy ténye jobban hirdette, mint szavak tették volna, hogy a békés kiegyezés útja a szultánnal teljességgel nincs elzárva, minek már a mohácsi ütközet előtt maga Tomori Pál kifejezést adott volt.

II. Szulejmán szultán nem volt az a merész hódító,

a milyennek rendesen feltüntetik. Úgy kell lenni, érezte, a törökség nem elegendő arra, hogy még jóval több tartományt be tudjon telepítni, a mennyit trónraléptekor átvett. Csak a meghódított népnek kitérése a mohammedán hitre biztosíthatja vala a török uralmat. Ehhez pedig, mint már százados tapasztalás bizonyította, semmi remény nem lehet Magyarországon és a nyugati keresztyéneknél. — Bécs elleni 1529-iki kísérlete, mint a magyarországi is 1526-ban alig volt egyéb, mint a folyton zsákmány, de különösen rabszolgákra vágyó ösztön kielégítése. Ösztönnek kell neveznünk; mert a hadsereg szervezete mellett örökös hadi vállalatokat s a társadalmi és politikai szervezet rabszolgákat kívánt meg. A szultánok az általuk pusztává tett belső tartományokat külső országok elnéptelenítése által igyekeztek népesíteni. Ezenkívül a szultán uralkodói nagyravágyása nem terjedt többre, minthogy a keresztyén fejedelmek adófizetés által váljanak alattvalóivá. — A törökök sem Oláhországban és Moldvában, sem később a nekik adót fizetett erdélyi fejedelemségben soha sem telepedtek meg. Szerbiában aránylag igen kevés számú várat tartottak megszállva. Bozniában is hasonló lesz vala a helyzet, ha ott, az a példátlan dolog nem történik, hogy a szláv nyelvű keresztyén birtokosok át nem térnek a mohammedán hitre, hogy tovább is földesurak maradhassanak.

VI.

Magyarország megoszlása.

Közvetlenül a mohácsi vész utáni években az országot ért nagy csapás kínos érzetét öregbítette, a viszonyok merő határozatlanságában, a teljes bizonytalanság. A kor maga a bomlás kora volt. Nincs az akkori európai nemzedéknek egyetlenegy vezércsillaga, közös nagy eszméje. A középkori Európa rommá kezdett dűlni a nélkül, hogy az újkori előállott volna. A katholiczizmus megingott, a nélkül, hogy a reform határozott alakot öltött volna még. Hatalmas vágy keletkezett egy jobb szellemi légkör után; de az előbbi kor hagyományaként az erkölcsi hanyatlás megmaradt.

Nemcsak a lelkiismeretekben, hanem a politikai világban is nagy átalakulás történt a katholiczizmus megingásával. A pápa vezéri szerepéből másod rendü hatalommá sülyedt. Ő, ki azelőtt Európa nemzetközi viszonyaiban a fő fellebbezési forum volt, most a nemzetek viszályaiban alig kérdeztetett meg. Különösen a török elleni harczokra nézve a pápát tekinté központnak Európa s ha buzdításainak Mátyás idejében is kevés foganatja volt már, elismerték, hogy ő van ez ügyben arra hivatva, hogy Európa erkölcsi és anyagi erejét összpontosítsa a hitetlen mohammedánok elleni nagy vállalatokra, s még Mátyás alatt, sőt még 1526-ban is, csakugyan a pápa segítette legkiválóbban a magyart.

De a mohácsi vész idején valamint más tekintetben, úgy a török viszonyokban is megváltozott a sulypont. V. Károly német császár, s a spanyol birodalom királya, kinek majd minden világrészre kiterjedt birtokairól soha le nem ment a nap, lett volna most a török elleni vállalatok fő előmozditója; de már nem az összes keresztyénség összetartó kapcsa. A császár roppant hatalma ellen feltámadt a franczia király, I. Ferencz, s e versenygés lőn fő tárgygyá Európa politikájában. A hatalmas felek harczában másod rendűvé sülyedt az addig oly nagy tekintélyű Velencze s maga a pápa is.

Magyarország szempontjából nagy változás volt különösen az, hogy a török szultán ekkor, a helyett, hogy európai közellenségnek tekintetnék, mint addig, bevonatott a keresztyén nemzetek egymás közötti vitáiba. I. Ferencz ugyanis I. Szulejmánt hivta segítségül V. Károly és szövetségesei ellen. Európa két pártra szakadt a két világuralomra törekedett hatalom közt: egyik rész Francziaországgal a szultán, másik rész a német császár pártján állott. Szulejmánnak épen érdekében állott segítni a franczia királyt; mert II. Lajos neje, Mária, testvére levén V. Károlynak, a szultán magyarországi hadjárata a császár pártját gyengítette, s habár Szulejmán nem egyenesen a franczia király fölszólítására jött haddal Magyarországra, bizonyos, hogy I. Ferencz kérte Szulejmánt az 1526-iki hadjáratra. A mohácsi vész nem csak arról győzte meg a magyart, hogy a keresztyén fejedelmek közt a családi kötelékkel hozzánk füzött s érdekeiknél fogva is pártunkon levő kormányok nem nyujtanak segédet, hanem hogy hatalmas keresztyén fejedelmek is az addigi közellenséggel, a törökkel barátkoznak és szövetkeznek.

Az egykorú Verancsics szerint a mohácsi vész

idején egyik nagy baja volt az országnak, hogy a régi, tapasztalt hadvezérek és államférfiak majd mind elhaltak volt s csupa ifjú emberek kezébe került az állam ügyeinek vezetése. Ez az új nemzedék az általános európai politikából valami lélekemelőt nem tanulhatott. Az egy nagy keresztyén eszme helyett Európában az önző államérdekek lőnek uralkodokká: a kor MACHIAVELLI kora volt nemcsak Olaszországban, hanem az egész keresztyén világban. Nevezetes, hogy I. Ferencznek a szultánhoz segély végett küldött követje egy *Frangepán* volt, Frangepán Ferencz. E korban voltak kalandor diplomaták, mint korábban kalandor harczosok (condottierik). Laszki Jeromos, azon kor egyik legügyesebb diplomatája, híven festi ama kor ebbeli uralkodó nézetét. Midőn Konstanczinápolyban szemére vetik, hogy először Zápolya Jánost szolgálta s most, lengyel létére, a németek zsoldjába állott, azt válaszolja, hogy ez nemhogy szégyen volna az akkori keresztyéneknél, hanem az ügyesség legdicséretesebb jelének tartják, ha valaki nem ragaszkodik tulajdon nemzetéhez, hanem többeknek is képes szolgálni, — csakhogy idő szerint híven szolgálja urát. Ide megy ki saját őszinte nyilatkozata a különben nem közönséges férfiunak.

A magyar államférfiaknál a mohácsi vész után nem valamely átgondolt politikai terv, nem valamely nagy eszme volt az irányadó. Minden csak az opportunitás kérdése lőn, s az eszmék helyett csak bevégzett tényeket ismertek. Különösen gyakorlatinak látszik ez nagy veszélyek idején, mikor önfentartásról, rögtön kisegitő eszközökről van szó. A Lajos halála utáni királyválasztások okmányaiban sokat emlegetik a koronához való jogczímet. De föl lehet tennünk, hogy a nemzet nagy része nem sokat törődött vele. 1526-tól 1541-ig, Buda

elvesztéig azt tartották szem előtt, ki és mi képes megmenteni az országot a délről fenyegető veszélytől; minden egyéb csak hagyományos formaság volt.

Nem állanak előttünk világosan az indokok, melyek a nemzetet arra bírták, hogy Zápolya János erdélyi vajdát koronázzák királylyá; de ha fölteszszük, hogy az egykoruak jól ismerték a férfiú jellemét, kétségkívül nem azért választották, mintha benne egy merész Hunyady Jánost láttak volna, ki a nemzet minden erejének megfeszítésével harczra hívja ki I. Szulejmánt. A nemzet ösztönszerű érzetből s politikai okosságból belátta, hogy a dolgok élére állítása új catastrophára vezethetne, mindent koczkára vetni nem lehetett kedve senkinek. János királynak korábbi élete is, de kivált Mohács utáni pályája bizonyság a mellett, hogy egyátalában nem volt koczkáztató ember, hibái talán az ildom némely tulságaiban állanak. Különben nem volt senki az országban, ki több anyagi súlyt birt volna adni a királyi tekintélynek. Mint magán ember leggazdagabb főnemes, mint erdélyi vajda legtöbb ép erő felett rendelkezett, zászlós úr, ki a mohácsi vész idején nagyobb hadat állított síkra, mint a király. Megválasztatása után pedig ügyességétől remélhettek külföldi támaszokat is, talán nem a császárban, kiben a mohácsi vész tanúsága szerint csalatkozhatnak, hanem az ellenkező politikai táborban.

Azonban támadt, vagy jobban mondva, meg nem szűnt létezni a hazában egy másik hatalmas párt, mely a német birodalom segélyében vetvén reményét, ezzel kívánt az uralkodó személye által szoros szövetségben lenni. Nem I. Ferdinándon kezdődik e párt keletkezése. A Hunyadyak után, kik úgy szólván megsemmisíték e pártot, csakhamar még Ulászló idejében megerősödik

s II. Lajos alatt Mária királyné által lényegére nézve teljesedik a párt azon vágya, hogy a magyar király közel rokonsági viszonyban álljon a német császárral. Igaz, hogy Mária testvérei közül se I. Ferdinánd austriai főherczeg, se V. Károly nem segíték hathatósan a nemzetet 1526-ban; de létezett-e Európában hatalom, melytől azutánra valamit várhatni a török ellen, ha az nem a német birodalom volt, mely V. Károlyig magával jótehetetlen állapotban volt ugyan, de e császár által világhatalommá lett szárazon s tengereken, mely csak annálfogva sem engedheté segély nélkül Magyarországot, mivel elvesztével egyszersmind a német birodalmat és a mindig sovárogva óhajtott Olaszországot borítná el a török? Ferdinand pedig öcscse volt Károly császárnak, nemcsak, hanem II. Lajos halála évében azonnal a cseh korona is rászállott.

Az országnak már 1527-ik új évén két királya volt: János és Ferdinand. János volt *intra dominium*, ki ellen Ferdinand háborút indított, s a fegyverek szerencséje utóbbinak kedvezvén, az ország nagy része hozzá állott, úgy hogy most Jánosnak kellett *visszafoglalnia* az országot. Ezt a szultán segélyével tette, miután bármi sokat igértek, más európai szövetségesei tettleg kevéssé gyámolították.

János még 1527 végén követet küldött I. Szulejmanhoz. A nagyvezér, Ibrahim, kinyilatkoztatta, hogy Magyarország nem Jánosé, annál kevesebbé Ferdinandé, hanem a szultán birtoka; mert a török törvény szerint a szultáné mindazon föld, melyet lova patkója tapodott s melyen fejét nyugalomra hajtá. Már pedig a szultán járt és meghált Budán, Magyarország fővárosában. A kard jogának elméleténél fogva se János, se Ferdinand nem nevezheté magáénak az ország semmi részét. Azonban

Laski kieszközölte Magyarországot János királynak, még pedig a török jog ellenére minden hűbéri kötelezettség s különösen minden adó vagy ajándék nélkül. Szulejmánnak e részben fenmaradt s erős esküvel pecsételt okmánya nem birtok-adomány, hanem forma szerinti véd- s daczszövetség. Tartalma röviden az, hogy ő a szultán, Jánost, Magyar-, Horvát-, Dalmát- és Morvaország stb. királyát védni fogja bármi ellenség megtámadása ellen.

Habár forma és jog tekintetében Magyarországnak és királyának függetlensége elismertetett, tényleg folyvást úgy maradt a dolog, kivált a török államférfiaknál, hogy Szulejmán ajándékozta meg Jánost Magyarországgal s János lekötelezettje a szultánnak. A szerződés, mely 1528-ban kelt a szultán és János közt, az országbeli pártoknak határozottabb jellemet adott. A János pártján levőket az ellenfél ezután «törökök»-nek, a János pártbeli az ellenpártot «német»-nek gunyolta. E két párt, melyek közül egyik békés úton hárítá el a török hódítást, másik külső segélyben bízva, a törököt fegyverrel ügyekezett meggátolni, megmaradt egészen a török végképi kivonulásáig hazánkból, sőt azután is egy ideig megmaradnak traditioi a francziával való szövetkezésekben.

Azonban az ország két nagy pártja 1541-ig nem mutat fel szoros határvonalakat se területileg se az egyénekre nézve. Csak nagyjából elkülönözhető területe sincs egyiknek is. Egyszer Ferdinand, majd János szállja meg Budát, s más nevezetes helyeket. Némely megye félig Ferdinandé, félig Jánosé s a várak vegyest hódolnak egyiknek és másiknak. Mindkettő egész Magyarország királyának tartja magát, sőt János Horvátország királyának is némi joggal nevezi magát, mert hívei

vannak ott. A legnagyobb birtokú emberek többször cserélnek urat s az országnak már csak ennélfogva is térképét alig lehetne azon időből híven adni; az a legtarkább és kis időközökkel minduntalan más-más fogna lenni.

Elterjedt vélemény korunkban is, hogy főkép a mohácsi vész után gyászos volt a nemzet pártoskodása, s hogy e pártoskodásokban a magasb rendű országos érdekek szem elől tévesztésével csupa magánérdek volt az indok. A vélemény téves.

1526 után nem a pártoskodás idézte elő a veszélyt, hanem a veszély érzete osztá meg a nemzetet. A nemzet történetének ama pontján, midőn a helyzet majd semmi tájékozást sem nyujthatott, midőn senkisem követelheté magának, hogy biztosan révbe vezérli, nem lesz vala bölcseség nagy merészen egyetlenegy irányban indulni meg. A nemzetnek, melynek elég szabadsága volt saját teendői felett határozni, több irányban indult meg egyszerre az út föllelésére. Azok, kiknek a haza veszélye egész lelkét elfoglalta, kiknek birtokuk és létük forgott koczkán s kik közt az késznek oly nagy összege volt, nem előrelátás nélkül és nem könnyelmüen jártak el. Az az önzés, az a magánérdek, mely a kor egyeseiben rút kinövéseket is mulat, nagy részben elválhatlan volt a közérdektől. A vezérszerepet játszott férfiak nem hasonlíthatók a hadi és diplomatiai condottierekhez. Birtokuk, mely körül önzésük nyilatkozik, a haza földjének egy része volt, s a török ellen megvédni az országot legbiztosabb út volt arra, hogy magokat és birtokaikat megvédjék. Aztán a pártoskodásban nem egyedül állottak a főnemesek. A kisebb nemesség és városok tömegesen állottak át, hol egyik hol másik pártra. A mi ily sokak magánérdeke, az bizvást elfogad-

ható közérdeknek. Mind Ferdinandnak mind János királynak nagy pártja volt az országban, mi nélkül egyik sem tarthatta volna fenn magát.

A pártoskodás előmozdítá az erkölcstelenséget. Az árulások gyakran országos gonosztevőket biztosítának a törvény ellen s az árulás néha oly jutalmat nyert, minőre a polgári erény ritkán számíthat. De eme sötét oldalt nem lehet a kor átalános bélyegző vonásának venni; mert a nagyobb tömeget s kiválóbb pártosokat nem egyéni haszonlesés, hanem politikai tekintetek vezérlék. Az akkori kor férfiaiban ritkaság, — habár nem épen hiányzik merőben — a vas következetesség, sem a magasztosabb elveknek való hódolás. A viszonyokhoz képesti cselekvésben nemcsak egyéni, hanem hazafiui önzésre ismerünk, mi várakozáson felül többet mentett meg, mint a viszonyokhoz képest valószinü. Volt bizonyos politikai törvényök a pártok ingadozásának. Az egykorú Veranczból kiolvashatni, hogy a hazafiak nagy figyelemmel kísérték a külső eseményeket. Ferdinand pártjának túlsúlyt szerzett V. Károly egy-egy győzelme, vagy világosabb igérete, hogy a török ellen háborút indít. Ellenben a franczia s vele a török politika fölülkerekedése, vagy a német hadak egy-egy kudarcza, minő Kaczianeré volt Eszéknél, egészen leapasztotta a Ferdinand pártját. Egykorú iromány erősítik, s alig van benne kétség, hogy ha teljesül a magyarok abbeli reménye, hogy V. Károly tetemes sereget állít szemben a törökkel, melylyel különben sem állott békés lábon, Jánosnak nem maradnak hívei, sőt tán maga lemond a koronáról.

Bármik voltak azonban az egykoruak indokai, az eredmény, a politikai próbakő, igazolta mind a két pártot: mindkettő fontos hivatást teljesített a magyar nemzet

történetében. Egyiknek sem sikerül vala külön annyit menteni meg a töröktől, a mennyit a kettő együtt mente meg. A pártoskodás s a pártoknak a viszonyokhoz képesti hajlékonysága mentette meg mind az országot mind szabadságait. Már János király életében a pártoskodás által a sok egyéni rakonczátlanság mellett az ősi alkotmány és egyéni szabadság elvbeli épségben maradását vonta maga után. Ha valami ellen panasz lehet, az épen a túlságos szabadság volt. Mindkét ellenkirály az elkényeztetésig kimélt és legyezgetett minden kiváltságot és érdeket. Szó sem volt róla, hogy valamelyik az ország alkotmányos jogait csorbítni törekedjék, holott a nemzet tán soha készebb nem lett volna áldozni mindezekből egy hathatós fegyveres segítség fejében. Tévedés azonban azt hinni, hogy Magyarország kétfelé válása bevégzett tény lett már 1527-ben, midőn két versenykirály állott szemben egymással. Már csak a régi traditiók sem engedik vala, hogy ez maradandó ténynyé váljék. Az egész középkoron keresztül, midőn Franczia-, Német- és Olaszország inkább is államok conglomeratuma, mint nagy állam, Magyarország egysége ép volt. Sem az erdélyi vajdaság, sem a horvát bánság nem volt hűbér, nem szállott firól fira. Vajda és bán a király által legfeljebb élethosszig kinevezett hivatalnok volt. Csak Boznia, Szerbia, Havasalföld, s ideiglen Bulgária volt oly hűbér, mint Francziországban Flandria, Burgund és Aquitania. — Még trónviszályok esetén is, Robert Károly és Venczel, vagy Posthumus László és lengyel Ulászló sem osztoztak meg a korona területén. Mindkét fél az egészet követelte. Így volt ez Zápolya János és Ferdinand korában is. — Az 1538-ban kötött váradi szerződés bizonyság rá, hogy az ország közvéleménye a versengő feleket a korona egy-

ségének kimondására kényszerítette. Ebben János király, és ha ennek fiutóda születnék, ez is lemond a koronáról, hogy az Ferdinandra és utódaira szálljon. Igaz, hogy János király 1540-ben meghalván, párthívei fiát, János Zsigmondot sietnek királyul elismerni, a váradi béke ellenére. Székesfehérváron meg is koronázták a csecsemőt. Magát János királyt is Székesfehérváron temetik el. Mindez azonban nem megosztása az ország területének. — Ha a két fél, Ferdinand és János Zsigmond hívei maguk maradnak, kétséget nem szenved, egy új váradi béke mondja ki újból az ország egységét.

Egy harmadik tényező volt, mely a feleket megosztoztatta Magyarország területe fölött. Ez pedig a török szultán önhatalmú beavatkozása.

Ismeretes az 1541-diki nagy esemény. Szulejmán, kinek 1526-ban Buda nem kellett, most elfoglalja csellel, s végleg hatalmában tartja. Ezen török foglalás anyagilag két felé vágta az országot. Hazánk fő közlekedési vonala a nyugati és keleti részek közt épen Budán vezet keresztül. A szultán elállván a közlekedés vonalait, sem Gyulafehérvárról nem lehetett kormányozni a Dunántúli részt és Horvátországot, sem Pozsonyból vagy Nagy-Szombatból Erdélyt.

Az egység érzete oly nagy volt a nemzetben, hogy ennek daczára több kiváló államférfiu, minő Martinuzzi is, s több harczias király megkisérli az egyesítést; bár — természetesen — sikertelenül mindaddig, míg Buda a török kezében volt.

A török szultán úgy osztoztatott, hogy magának jutott az oroszlánrész. Az ország középterületére űl be, s apránként az egész termékeny alföld urává lett.

Erdély megalakulására nézve megemlítendő legalább

röviden, hogy János Zsigmond az 1570-iki Maximiliánnal kötött szerződés értelmében lemondott a királyi czímről és fejedelem-czímet fogadott el. Egyszersmind Erdélyt a magyar koronához tartozó résznek ismeri el. Erdélyben s a hozzákapcsolt magyarországi megyékben a fejedelem szabad választása, mely sokszor zavarokat okozott s külső beavatkozásokra szolgáltatott alkalmat, a rendek szabadságait jobban biztosította. Erdélyben a három nemzet, a magyar, székely és szász szövetsége csaknem köztársasági alakot adott a törvényhozó hatalomnak. A belső politikai szabadsággal egyszerre biztosíttatott még a vallásos szabadság is. Az 1563-ik éven kezdve, több egymásután következő országgyülés kimondja a szabad vallásgyakorlatot s a lelkiismeret szabadsádát, — azaz a protestantismus elvét maga az országgyülés hirdeti. Erdély már a XVI-ik században megszünt katholikus lenni s a rendek magok intézkednek a volt katholikus zárdák és káptalanok felől.

Így Erdélyt az országos vallás is legalább a török alatti korban határozottabban elkülönítette a tiszáninneni részektől, melyekben a katholiczismus, ha ideiglen végenyészetéhez látszott is közeledni, új erővel tudott előállani. Magyarország így csak félig lett protestanssá, míg Erdély, kevés kivétellel fejedelmestül együtt uralkodó vallásnak mondhatá a protestans hitet.

Azonban még a XVI-ik században e különbség nem okozott nagyobb meghasonlást; azon egyszerű okból, mivel Magyarországon nem kezdődött volt még el se a vallásos se a politikai szabadságok megszorítása. I. Ferdinand és I. Maximilián tiszteletben tarták a nemzeti intézményeket s nem ügyekeztek elnyomni a lelkiismeret szabadságát. A XVI-ik század végén s a XVII-ik elején

kezdi meg a nyomást Rudolf király mindkét tekintetben. Innen van, hogy Erdély tulajdonképeni történeti szerepe a XVII-ik század elején kezdődik Bocskay alatt, kit majd Bethlen és a Rákóczyak követnek. A végzet ekkor igazolta Erdély létezésének szükségét, hogy utoljára a töröknek végképi kiveretésével teljesen igazolva legyen az erdélyiekkel szemben állott párt is.

Míg Erdély elismeri a szultán véduraságát, a nélkül, hogy végkép elszakadna Magyarországtól, a magyarországi részek, melyeket politikai kiindulásuknál fogva harczi pártnak nevezhetnénk, sokkal viszontagságosabb, s még tán kevésbbé határozott jellemű szerepet vittek. Kiindulásuk, mint fentebb előadtam, az volt, hogy a hatalmas V. Károly segítségével sikerülhet visszaszorítni a törököt, mely nyilván Magyarország meghódítását czélozta. — Az első harmincz-negyven év épen az ellenpártnak adott igazat. Bebizonyult, hogy a külső segélyben vetett remény hiú volt. Segély vagy nem érkezett, vagy nem mer döntő csatákba ereszkedni, vagy megveretett. Szulejmán csaknem ellenállhatlanul terjesztette ki hatalmát. Igazolta a tapasztalás más tekintetben is a János pártiak eljárását. Fő vád volt ellenök, s az egész keresztyén világ nagy bűnnek tekintette, hogy a törökkel szövetkeznek. De ime nemsokára I. Ferdinand adófizetést ajánlott a szultánnak Magyarországért, jóval előbb, mint Szapolyai. 1528-ban ez adófizetés nélkül nyerte Szulejmántól az országot, s már 1529-ben Ferdinand király Jurisics követe által adófizetésre kész, ha a szultán neki engedi át Magyarországot. E követség nem jutott ugyan el a szultán szine elébe, mert már Szulejmán útban volt Bécs ellen; de a követ elindult s fenmaradt utasítása elég világos. Nem szándékom itt a követségek és szerződések lajstromát adni, — csak

azt említem, hogy Ferdinand több rendbeli követeinek minden hasonló ajánlatát, mely az egész ország *átadásáról* szólt, minden oly üzenetét, mely a szultántól kéri a magyar földet, ezáltal mintegy őt ismervén el jogos birtokosnak, Szulejmán azon megjegyzéssel utasítá vissza, hogy ő már az országot Jánosnak ajándékozta s szavát meg nem szegi.

Szulejmán nem tett olyast, mi világosan szószegésnek volna mondható János irányában. Azonban még ez utóbbi életében változott a viszony. János 1538-ban szövetségre lépett titokban Ferdinanddal Váradon, hol, mint láttuk, kikötik, hogy János halálával az ország Ferdinandra szálljon. A nagy titokban kötött szerződést a török megtudja, — legalább Ferdinand követei hitelesen elmondják Konstanczinápolyban. A szultán haragját János évenkinti ajándékigéréssel ügyekszik lefegyverezni, s habár úgy látszik, az igért ötvenezer arany ajándékot még le nem fizeti, fia trónraléptekor a török mint előzményre hivatkozik rá.

János haláláig nem fizetett adót se egyik se másik fél a töröknek, s addig még csak a versenykirályok terjeszkedtek egymás rovására a tulajdonképi Magyarország területén.

1541-től lehet számítani a töröknek való meghódolást.

Szulejmán 1543-ban folytatta hódításait. A szultán először is Perényi várait foglalta el: Valpót, Siklóst és Pécset. Azután elfoglalta a Jánosék kezéből csak 1540-ben kivett Székes-Fehérvárt, a korábban kivett Esztergomot.

1544-ben a szintén Fels által elfoglalt Visegrád és Vácz kerül török kézre s ráadásul még Nógrád is. Időközben a német hadak egy expeditiója merőben czéltalannak és eredménytelennek bizonyult be. Birodalmi

hadsereg érkezett meg 1542-ben egy birodalmi fejedelem, a brandenburgi őrgróf Joakhim vezérlete alatt s Pest ostromához fogott. De a százezeret meghaladott számú sereg nagy része még csak közel sem menvén a vár alá, csak mintegy előcsapatjaival víyatta Pestet. Ez ostrom nem sikerülvén, az egész roppant hadsereg minden eredmény nélkül visszavonult. Ferdinánd maga írá V. Károly császárnak, hogy nagyobb gyalázat soha sem érte még a német birodalmat.

A török legelső hódításaiban a Ferdinand és az ellenkirály közötti ellenségeskedést használta fel alkalmul, — a Ferdinand és párthívei kezében volt várakat ejtvén hatalmába; de nem adta át János Zsigmondnak, mint tevé egy-két ízben Zápolya idejében, hanem a kezében tartotta. Az első foglalások által Szulejmán hadainak mintegy országútat készítettek Bécs felé. A török nagy seregek rendes állomásai voltak Belgrádon kezdve Pétervárad, onnan a drávai átjárást biztosító Eszék, s onnan a Duna jobb partján fölfelé Buda és Esztergom. 1547-ig a töröké volt Pétervárad, Pozsega, Valpó, Eszék, Pécs, Siklós, Szegszárd, Buda és Pest, Székes-Fehérvár, Simontornya, Visegrád, Esztergom, Vácz, Nógrád és Hatvan. Délről éjszaknak egy keskeny hosszú földterületen e várak közvetlenül uralkodtak a Dráván innen Baranya, Tolna, Fehér, Esztergom, Pest éjszaki, Nógrád déli, Heves éjszak-nyugoti részei, a Jászkunság egy része felett. A Tiszán túl az egy Szeged volt a töröké, mely önként adta meg magát 1542 telén, s mintegy elszigetelve állott. A temesi bánság majd egészen János Zsigmondé volt Temesvárral, Lippával és Karánsebessel.

Ily területi viszonyok közt köttetik öt évi fegyverszünet a törökkel 1547-ben, még pedig oly formán,

hogy Ferdinand is, most elsőizben, ép úgy évenkinti adófizetésre kötelezi magát az országnak maga birta területéért, mint János Zsigmond a Tiszán túli részekért. Ferdinand 30,000 arany évenkinti adóval vásárol békét a töröktől. Öt évig meg is szünnek a nagyobb török hadjáratok és hóditások Magyarországon.

Ekkor ismét a két magyar kormány viszálya hívja ki a törököt. Ferdinand elfoglalja Erdélyt, vagy jobban mondva, Martinuzzi, Erdély kormányzója átadja Erdélyt Ferdinand tábornokának, Castaldónak. Ekkor kerül Temesvár is a Ferdinand pártiak kezébe, Petrovics Péternek, Izabella legbuzgóbb hívének, ki addig temesi bán és temesi várparancsnok volt, cserében Munkácsot adván Ferdinand. Temesvár a Sz.-Fehérvár sorsára jutott. A török ostrommal támadta meg a most Ferdinand birtokába került várat s ennek parancsnoka Losonczy hősisége daczára odaveszett. A temesi bánság így 1552-ben Lippával, Solymossal együtt a töröké lett, ki ez évben elfoglalta még Csanádot, Szolnokot is. Így örökre elveszett Erdélyre nézve a Tiszán túli részekből Temes, Csanád, Csongrád és külső Szolnok. A török ezzel biztositá egyszersmind a Duna és Tisza közének birtokát is. Nógrádmegye felől éjszaki irányban is kijebb terjeszté hóditásait, elfoglalván Drégelyt, B. Gyarmatot, Ipolyságot, Hollókőt, Szécsént és Dunán túl Veszprémet. Nógrád felé történt hóditások megjelölik a török terjeszkedés mintegy mellékes szárny-vonalát is. A gazdag felvidéki *bányavárosokra* vágytak a szultánok, s Egernek a magyar megyék nemesei által hősileg visszavert megtámadása is ily czéllal történhetett.

A következő évtizedben nevezetesb hóditása a töröknek a Dunán túl Szigetvár, az erdélyi határok felől Gyula és Jenő, melyek 1566-ban estek a törökök kezébe.

Ez év volt Szulejmán halálának éve is, s ezzel tekinthetjük bezárattaknak a nagyobb török hódításokat Magyarországon. Harmincz évig maradtak körülbelül ugyanezen határok.

1590 után a török szultánok birodalmuk minden erejét ráfordíták a Magyarországon való hódításra, de oly nagy mérvben, mint Szulejmán, nem bírtak terjeszkedni. A tizenötéves nagy háborúnak egyetlen fontos nyereménye rájok nézve Eger és Kanizsa volt; de nem kárpótlások nélkül ránk nézve, kivált Horvátország felé. Ezzel meg is állapodtak a török birodalom határai.

Több mint félszáz év mulva elfoglalták ugyan Nagyváradot és Érsekújvárt; de a háború, melynek díjában elnyerték, oly ellenhatást idézett elő, hogy ezt lehet a török uralkodásban a vég kezdetének nevezni.

VII.

Török békeügy.

Mint már a fentebbiekből is kivehetjük, a mohácsi vész utáni korszakban nem csupán fegyverrel folyt a török elleni harcz. A diplomatiai téren is győzelmek és vereségek történtek. Az első győzelem Laskié volt, ki 1528-ban János részére adó nélkül biztositott szövetséget. Hasonlókép adó nélküli békét vásároltak Ferdinand követei 1533-ban. Az előbbi, a Hunyadyak és Jagellók (Ulászló és II. Lajos) alatt kötött szerződésekhez képest eme békekötések megalázók voltak, mert alárendeltséget foglaltak magokban; de a török szultán szempontjából ő volt a nagylelkű és engedékeny; mert a mohamedanismusnak a hadi és békés állapotról szóló törvényei egy mozlim és nem mozlim nép közt csupán adófizetési viszonyt ismernek el. Tudva van, hogy Mohammed vallása meghatározza nemcsak az egyházi, hanem a társadalmi és politikai viszonyokat is. Az alkorán és szentesített magyarázatai a köz- és magánélet minden viszonyait érintik. A hol a próféta tulajdon szavai nem adnak kiindulási pontot, a prófétának egyes esetekben való eljárását és tetteit veszik törvénynek. A korán és más törvények ily részletesek levén, alig van tételök, mely ellenébe más tételt ne lehetne felhozni. Tele vannak az izlám törvényei ellenmondásokkal, minél fogva

a magyarázat és ítélet csaknem kényszerint vonható belőlök.

«A háború szerencsétlenség, mond a mohammedán törvény;» valódi ostora az emberiségnek. Mohammed próféta szava: «Isten alkotása az ember. Átkozott legyen a vakmerő, ki el meri rontani!» E philantrop felkiáltáshoz, ugyanazon törvény hozzá teszi: «de a háború gyakran szükséges, sőt elkerülhetlen, midőn isten igéjének, s a mohammedanismusnak terjesztése, avagy politikai bajok eloszlatása forog fenn». — Más helyen e törvények szoros kötelességévé teszik minden mozlimnak, hogy az igaz hit védelmére fegyvert fogjon.

Így a mohammedánnál nem volt szükséges valamely politikai kérdés a háborúra: minden nép, mely nem mozlim, már ellenség annálfogva. Továbbá nem volt szükség se földadományra, se zsoldra: minden mozlim harczosnak volt kikiáltva. Míg Magyarországon a nemes birtokáért és kiváltságaiért harczra van kötelezve, a mohammedánoknál nemes volt minden «igaz hívő», s míg nálunk a közfölkelés csak a haza területének védelmére szorítkozott, a mohammedánoknál a közfölkelés támadó, a hit terjesztéseért történik. Az izlám lényegében harczias és hódító.

A szent törvények értelmében a mozlim uralkodónak kötelessége minden ellenségeskedés megkezdése előtt felszólítni a hitetlen fejedelmet, *térjen át az izlámra.* Szelíd, rábeszélő legyen ez intés. Más népeket nem e kitérésre, hanem adó fizetésére kell felszólítni. Végre vannak népek, melyekhez még felszólítás sem intézendő.

Minden felszólítás nélkül kell megtámadni a *pogány* arabokat s azokat, kik az igaz hitet elhagyták. Ezek hitszegése gyülöletesb a hitetlenségnél, mond a törvény. — Azon népek, melyeket a mozlim uralkodó

áttérésre szólít fel, a síiták, a mohammedanismus egyik nagy felekezetének népei. Ide tartoznak a perzsák. Ha a felszólítás után ezek meg nem térnek, mond a törvény, nem kell kegyelmet adni nekik. Csak a kitérés és halál közt lehet választásuk. A szent könyv szerint egy síita perzsát megölni nagyobb érdem, mint hetven keresztyént.

Legszelídebb a mozlim törvény a keresztyének és zsidók iránt, mert a bibliát a mozlimok is szent könyvnek s a Krisztust a próféták egyikének ismerik el. A keresztyén népek nem szólíttatnak vallásuk elhagyására a háború megkezdése előtt. Csak a politikai meghódolásra hívatnak fel: *fizessenek adót a mozlim uralkodónak.* Ha nincs foganatja eme felszólításnak, a mozlim uralkodó hadat indít a keresztyén ország ellen. *A népet megfoszthatja minden vagyonától; fogságra vetheti őt, feleségét, gyermekeit; de se életét el ne vegye, se vallásában ne háborgassa.*

Ime a mozlim hódítási jog a keresztyénekre nézve. A szultán fel volt rá hatalmazva vallása által, hogy minden keresztyén országot, mely adót fizetni nem akar, kiraboljon, fölégessen, lakosait rabszolgaságra hurczolja a nélkűl, hogy fegyvertelent gyilkolni vagy a népet vallásában háborgatni meg volt volna engedve. Továbbá azon adó, melyet egy keresztyén fejedelem fizetett a szultánnak, nem az élet váltsága volt, s az «adó» nem ily értelemben veendő, hanem részint rabszolgadíj, részint a vagyon meghagyásának váltsága.

Mohács előtt Magyarország s több ízben Velencze nem az adófizetés alapján köti a békét a szultánokkal; de ha a magyar király nem fizet adót, a magyar birodalom déli melléktartományai már régóta nem láttak magok előtt más választást a törökkel szemben, mint

vagy adózást vagy háborút. — Velencze keleti birtokai biztosítására még Zsigmond királyunk korában 1408-ban fizetett ezerhatszáz arany adót a portának; 1479-ben tízezer arany fizetésére kötelezte magát; 1540-ben I. Szulejmán másként nem igért békét neki, mint háromszázezer aranyért, mely három év alatt volt lefizetendő. — Oroszország a szultán egyik vazalljától, a krimi tatárok kánjától 60,000 rubel évenkinti adóval vásárolt békét magának 1571-ben.

Így vásárolt területe számára békességet Ferdinand 1547-en innen évenkinti 30,000 aranynyal s Erdély évenkinti 10,000 aranynyal. A mohammedánjog szempontjából tökéletesen egyenlő lábon állott a porta irányában a két fejedelem; mert mindkettőnek magyar földön volt birtokait magáénak tekintette, melyekről fizettetett is egyenlőn az adó. Hiában nevezték szépítve ama fizetéseket eleinte ajándékoknak, s Ferdinand *tiszteletdíj*-nak (munus honorarium) — a mozlim nemzetközi jog szempontjából, — sőt tényleg is, adó volt az.

A különbség azonban épen a tényleges helyzetben volt. Magyarország nyugoti uralkodóinak ez országon kívül voltak más tartományaik is, sőt kevés kivétellel német császárok voltak egyszersmind. Ennélfogva nem voltak *személyesen* adófizetői és vazalljai a szultánnak. Fejedelemségök megerősítésére nem juthatott eszébe a szultánnak királyi pálczát, süveget, paripát és kaftánt küldeni, mint az erdélyi fejedelmeknek. — Ha Ferdinand és utódai csupán Magyarország királyai, az évenkinti adózással együtt ők is akkora mértékben személyes vazalljai a török szultánnak, mint az erdélyi fejedelmek.

A személyes függetlenséggel s a külső birtokkal azonban együtt járt egy hátrány is, — a mi az adóval

vásárolt békét illeti. Míg Erdélyt egészen magáénak, fejedelmét alattvalójának tekintette a török, ki nemhogy ellenfele volna, hanem kitől segítséget várt háborúiban, a magyar király mint német császárt mindig természetes ellenségének nézte. Hódításainak iránya is Bécs felé vitte. A Duna medre, mely a szállításokban sok könynyebbséget nyújtott, szabta meg a főirányt a hódítás elvén épült török állam terjeszkedésére. A török államérdekek hozták magokkal, hogy állandóbb békés viszony még adózás által se legyen biztosítható a szultán és «bécsi király» közt, mint a török szultán nevezte okleveleiben a császárokat, — nem akarván őket Magyarország királyainak, se egyenlő rangú császároknak nevezni.

A békekötések először öt, aztán nyolcz-nyolcz évre sokszor újíttatnak meg 1547-en kezdve; de valahányszor lejár egy-egy ily időszak, új nagykövetséget kell küldeni Konstanczinápolyba fényes ajándékkal a szultán és egész főrangú cselédsége számára; mert az idő lejártával rögtön nagyban megkezdődik az ellenségeskedés. Úgy, hogy a békealkudozás folytathatására előleges fegyverszünetet kötöttek. — A konstanczinápolyi követség háromféle volt.

Egyik követ állandóan Konstanczinápolyban tartózkodott. Ezt internuntiusnak, mintegy ideiglenes követnek hívták, ki két követ megérkezése közötti időben működött. — Különös, hogy épen a török udvarnál fejlik ki az állandó követség tartásának rendszere. — A török 1453, azaz Konstanczinápoly bevétele előtt csak ideiglen s alkalom szerint érintkezett az európai kormányokkal. Konstanczinápoly bevétele után nemsokára megvettetik alapja az állandó követtartás rendszerének. A török által bevett Konstanczinápolyban számos olasz,

kivált genuai és velenczei származású lakos volt. II. Mohammed megengedé, hogy mintegy honfitársai birájául egy velenczei biztos Konstanczinápolyban tartózkodjék. Nem is viselt ez követ, hanem mintegy «biró» nevet és hivatalt. Innen maradt a török fővárosban székelt velenczei követén későbben is a «bailo» név.

Az 1454-iki szerződés pótczikkeinek 15-ike ez volt: «A velenczei tanács tetszése szerint küldhet egy *bailót* kísérettel együtt Konstanczinápolyba. *Ezt a bailót illeti a polgári hatalom és igazságszolgáltatás az ott lakó velenczeiek felett.* Hivatala gyakorlásában a szubasi támogassa őt minden módon.»

A magyar király részéről első állandó követ, vagy internuntius *Adurno* volt, ki 1544-ben ment ily minőségben Konstanczinápolyba. — Az alkalom szerint küldött követ «legatus» nevet viselt, s a rendkívüli, ünnepélyes küldöttet «orator»-nak nevezték.

Francziaország, mely addig, mint az egész keresztyénség, köz ellenségnek tekinté a törököt (a nélkűl, hogy nagyobb segítséget küldött volna), 1525-ben és 1531-ben követséggel igyekezett szövetségesévé tenni a törököt; de rendes diplomatiai érintkezésbe csak 1535-ben jött vele. Az ekkor kötött szerződés kereskedelmi főkép; első pontja kiköté, hogy azután egy állandó franczia követ tartózkodhassék Konstanczinápolyban. Anglia csak Erzsébet királynő idejében 1593-ban lépett rendes diplomatiai összeköttetésbe a portával; Oroszország pedig csak 1622-ben küldi hozzá első követét.

A XVI-ik században majdnem végig a török portánál folyt diplomatiai küzdelemben a főszereplők a német császár, vagyis a magyar király, a franczia király s másodsorban Velencze követjei. Ferdinandnak és utódainak Konstanczinápolyban volt képviselői majdnem

az egész magyarországi török uralkodási ideje alatt főtárgynak tekintették az erdélyi fejedelem és magyar király közt uralkodott viszályt. Mert vagy egyes megyéket, vagy egész Erdélyt folyvást magának követelvén a király, a viszály soha meg nem szünt. Az ezek feletti alkudozásokban az erdélyi fejedelmek követei elsőrendű szerepet játszták a dolgok természeténél fogva. A követségek másik tárgya a békekötések és fegyvernyugvások kieszközlése s a határszéli viszályok megszüntetése volt: ezek is állandó tárgyát képezték az alkudozásoknak, mert e részben sem szünt meg soha az ellenségeskedés.

Habár a török udvar kebelében vett leghatalmasabb fejlést az európai diplomatia, a török követségekre csaknem oly resignatióval szánták magokat a XVI-ik század férfiai, mint ma egy-egy afrikai utazó, ki a mellett, hogy sivatagokon, rablóktól járt vidékeken, az élet majd minden szokott kényelmeitől megfosztva utazik által, nem bizonyos benne, hogy a vad népek fejedelmei börtönbe nem vetik, sőt ki nem végeztetik. A császár követjeit, kik Bécsből Konstanczinápolyba mentek, majd mindig a vízi útat választák lefelé a Dunán Belgrádig. Nagy kitüntetéssel fogadta az esztergomi bég, a budai és belgrádi pasa. Hajókat, naszádosokat, katonai fedezetet adott melléjök, s a török kormány költségén utaztak. Belgrádon túl többnyire Nissán és Filipopolyon át lovagoltak kíséretökkel Konstanczinápolyba, a karavánszeralyokban hálva meg, hol mindenféle utas, a pasától a koldusig egy roppant szinben, minden lovával s podgyászával egy fedél alatt, együtt hált s minden utasnak a közös ingyen konyhán főzött pörkölt rizsből kellett ennie; — ágyról szó sem volt.

Konstanczinápolyban az erdélyi követeknek saját házuk volt: I. Rákóczy György egészen újra építtette,

de már Bethlen is renováltatta. Más követek a vendégszeretetet tisztelő portától kaptak szállást, sőt tetemes napdíjt is magok és kiséretök számára. De lakaikban igen sokszor valódi foglyok voltak, egy csausz és néhány janicsár őrizete alatt. A török a követekben először is kémeket látott, kik tudósítják a keresztyén fejedelmeket minden készületéről és belviszonyairól. Nem is volt az különben. Azért a legnagyobb óvatosságot kellett a követeknek kifejteniök a levelezésben saját kormányaikkal. Nemcsak hogy titkos jegyekkel írták tudósításaik egy részét, hanem az elküldésben is vigyázniok kellett. — Laski Jeromosra, midőn 1540 körül Ferdinand ügyében volt követ, gyanuja volt a szultán nagyvezérének, hogy Bécsbe mindent hírül ád, a mit Konstanczinápolyban megtud; mert különben honnan tudnának Bécsben mindent oly részletesen? A követ, gyanura, mint főbenjáró bűnben elmarasztalt vádlott szigorú őrizet alá vétetett, ideiglen egy sötét karaván-szerályban száraz kenyeren való életre lőn itélve, s időről-időre a pasák elé bocsáttatván, a legszigorúbb vallatásokon kellett keresztül esnie. Laski ekkori egész diplomatiai működésének leirása hasonlít egy furfangos gonosztevő felett tartott bűnvádi vizsgálathoz. Ha a követ Konstanczinápolyban mulatása alatt háború mondatott ki a magyar király ellen, a követet fogva hozta magával a szultán a magyar területre s csak ott bocsátotta szabadon. — Legsanyarúbb volt Krekwitz és kisérete sorsa 1590 táján. A követ adóval s a béke megnyujtásának ajánlatával ment Konstanczinápolyba. Ötven, egy részben a cseh és osztrák magasb aristocratiából való férfiu volt kiséretében. A török nagyvezér megtudván levelezését külföldre, megmotoztatta szállását s a követ irományai bebizonyítván rá a kémkedést, maga fogva tartatott, kisérete egy

vár pinczéjébe párjával összeláncozolva, éheztetve s a legterhesebb betegségekben segély nélkül magára hagyva, együtt nyomorgott a legnagyobb gonosztevőkkel. Közülök gályarabságra is vitettek egyesek, s többen sohasem látták hazájokat. Krekwitz maga, a háború időközben kitörvén, fogva hozatott a török sereggel Belgrádig, a hol meghalt.

A török annyival feljogosultabbnak érzé magát így járni el, mivel maga nem tartott követségeket az európai udvaroknál. Jóval a magyarországi uralkodás megszünte után, csak 1793-ban kezdé e részben utánozni az európai szokást, mely pedig főkép Konstanczinápolyban lett divatozóvá. Ritkán küldött nagyobb követségeket is, egy-egy külön tárgyban, — ezek is inkább csak szertartásos tisztelkedések voltak. A porta küldöttjei, a legfontosabb ügyekben és rendszerint a *csauszok* voltak, az ozmán állam hivatalos postái s a hadsereg futárai. — A török ily módon hiányosan volt értesülve az európai mozgalmakról, s innen van, hogy az erdélyi fejedelmekkel s másokkal kötött szövetségeiben, egyes városokra mért kötelezettségekben oly nagy fontosságot helyez arra a szultán, hogy ezek tudósítsák őt mindenről, mit a keresztyén fejedelmek felől megtudnak. — Már Zápolya is köteleztetik ilyesre. Természetes, hogy ezek főleg a magok érdekében állottakról tudósíták, s az ügyeket úgy adták elő, a mint magokra nézve kedvezőbbnek találták. A pasák és szultánok olykori gyermekes könnyenhivősége így érthetővé lesz. Szulejmánnak személyes tapasztalásából kellett megtudnia, hogy Zápolya János gyermeke fiú; azt hitették volt el vele, hogy leánygyermek.

A török leginkább az egymás ellen fondorkodott európai követek mind önérdekben történt előadásaiból tájékozta magát. Az ellenfelek kibeszélték egymás titkát,

mint Ferdinand követei, kik siettek értésére adni a szultánnak azon titkos szerződést, mely Ferdinand és János közt kevéssel azelőtt Váradon kelt. — A pasák különkülön mind kikérdezték a követeket, keresztül-kasul s váratlanul intézték a kérdéseket, melyekre rögtön felelni kellett. E mindig vallatásokhoz hasonlított faggatások czélja nagy részben épen az volt, hogy e kémektől, mint ők nevezték, magok nyerjenek felvilágosítást az európai ügyekről. Sok részben tájékozta is magát a török; de gyakran sikerült őt homályban tartani igen fontos események felől egy-egy ideig. Az ügyesebb erdélyi fejedelmek sokszor mintegy csak játszottak a portával.

A követség mindig sok pénzbe került. Átalán véve egy idegennek sem volt illő ajándék nélkül jelenni meg a szultán előtt. A császár követei szép készítményű arany- és ezüstneműeket vittek a szultánnak, s Szulejmán óta, ki nagyon szerette az elmésen készített órákat, az órák rendesen részét tették a követek által vitt kincseknek. Ajándék kellett a pasáknak, s a porta minden nevezetesebb szolgáinak. Különösen az által, hogy ez ajándékok nemcsak tiltva nem, hanem kötelességűl voltak téve, a megvesztegetésekre tág kapu nyilt, s a konstanczinápolyi diplomatia sok pénzbe került.

Maga azon 30,000 arany adó, melyet a magyar király Konstanczinápolyba «tiszteleti ajándék» czím alatt küldött, sokkal nagyobb összegre rugott az által, hogy a vezér-pasának s a diván többi tagjainak szintén rendes «tiszteleti ajándék», azaz adó járt. Fizette e ráadásokat az erdélyi fejedelem is.

A frigyek megújítása alkalmával a rendes adón kívül, természetesen a császár követei nagyobb ajándékokat is vittek a béke megvásárlására. — Ezen adót, mint fentebb kimutattam, azért fizette a császár, hogy Magyar-

országnak felsősége alatti része ment legyen a török rablásoktól és hódítástól.

Azonban minden adófizetés és békekötés ellenére a töröknek, Magyarországon egész uralkodása alatt szakadatlan volt a törökök hódítási törekvése és a magyar király területén való rablása. A török-birta várak s a velök szemben állott magyar határvárak őrsége közt a dulakodás csaknem szakadatlan. Bárhol nyissuk fel azon időszak krónikáját, az egész hosszú határvonalon a Mátrától Ádriáig folyton foly a guerilla-harcz. Magában a békekötés évében sem szünt meg az. — Csak annyiban állott a béke, hogy nagyobb várakat kölcsönösen nem ostromoltak a felek, s tetemesb országos hadsereggel nem vívtak csatákat. Azonban a béke daczára még ez alól is nem egy kivétel volt.

A török békének némi jellemzésére vegyük föl az 1580-tól 90-ig való éveket.

1580-ban még le nem folyt volt egy előbb kötött fegyvernyugvás, midőn folytatva az előbbi rablókalandokat Szkender, a pozsegai bég, Varasd táját rabolni ment. Összeszedvén a magyar várak hadait Zrínyi György, Nádasdy Ferencz és Batthyány Boldizsár, a törököket keményen megverték. Halva maradt 250 török; elevenen 430 fogatott el s köztük előkelő törökök. 20 elfoglalt zászló emelte a diadal fényét.

1581-ben ugyancsak Tótországban (mai Horvátország) Erdődy Tamás Czerniknél megveri az odavaló bég hadát.

1582-ben a török a Balaton jegén átmenvén, Kemenesalját pusztítja; de Pető Kristóf, a keszthelyi, Majtényi László, a pápai kapitány megverik. Ellenben a szigetvári Hamzsabég a Rábán átmenvén, büntetlenül rabol Vasmegyében. Sok nemes ember gyermekét, és

nemes asszonyokat vitt rabul, mivel jövetelének semmi híre nem volt. Mindössze 340 rabot vitt. Ugyanazon évben Ónodnál (Borsodban) megverik a törököt.

1583. Istvánffy István egy tiszttársával egyesülve, Alit, a koppányi béget megverik, s magát ezen béget elfogják.[1]

Ily harcz folyt, midőn 1583-ban az előbbi *béke* megújíttatik nyolcz további évre.

I. Rudolf császár, mintha a fentebbi csaták s más hozzájok hasonlók egészen rendén volnának frigy idején, az előbbinél nagyobb barátságot mutatott a portához. Követe 1582-ben részt vett a szultán fia környülmetéltetése ünnepén, melyet szokatlan fénynyel ültek meg Konstanczinápolyban, s ez alkalommal a szultán iránti hódolatát 40,000 arany értékű drágasággal mutatta be. A béke további nyolcz évre megújíttatott 1583-ban. A 30,000 arany «tiszteletdíj» lefizettetik Konstanczinápolyban azon évre.

A békének 1583-ban történt megújítása után legalább egy-két évig nyugodniok kell vala a fegyvereknek, hacsak illemérzetből is. De már a békekötés előtt történt s fenn csak nagyjából előszámlált néhány eset följogosíthat a hitre, hogy a kölcsönrovások, megtorlások egész egy sorozatát a felek közt aligha megakasztja a frigy-kötés. A koppányi bég elfogatását s vereségét nem tűrhette a török. A magyar végbeliekre is sok rovása volt a töröknek. Két tűzbe jött vívó, kik élethalálra tusakodnak, siket a szóra; csak a kard volt volna képes feltartóztatni a kardokat. Mindjárt az első békeév, az 1584-ik esztendő inkább hasonlított egy háborúüzenés utáni évhez. — A török beüt Horvátországon át Kraj-

[1] Pethő Gergely krónikája.

nába. Visszatérését bevárta Erdődy Tamás bán. Szluin váránál megtámadta a rablócsoportot, keményen megverte, zsákmányát elszedte. 10 zászlót vett el s ezerötszáz keresztyén rabot szabadított ki. Ugyanazon évben a bán a kristalóczi török várat ostrommal veszi el a töröktől és földig romboltatja.

Ily kezdete a békének könnyen nagyobb ellenségeskedéseket idézhet vala elő. Azért 1854-ben Rudolf Lichtenstein Henriket 66 személyből álló kisérettel küldé Konstanczinápolyba az évenkinti 30,000 arany adóval, kérvén a béke megtartását. A török kormány feleletében igéri, hogy «a békét megtartja, valameddig Rudolf fizetni fogja a köteles adót». Ez ünnepélyes újabb frigykötés 1584-ben novemberben történik. De míg a követség Konstanczinápolyban jár, folyton folynak a kölcsönös megtorlások Magyarországon. Az itt lévő pasák és bégek azon tervvel foglalkoztak, hogy a bányavárosokat, melyekre rég vágytak, hatalmukba kerítsék. Máris rémítgetések által messze terjedő védetlen helyeket tevén adófizetőjökké, szomszédjokba jutottak e fontos helyeknek, s a török Szepes határáig adóztatta a népet terrorizmus által.

Dobsa, vagy Dobsina, réz- és vasbányákat mívelő, s egy félreeső völgyben elrejtett városka, mint tudva van, Gömörmegyének a Szepesség felőli határán fekszik, legalább is tíz mérföldnyire Fülektől, mely 1584-ben török vár volt. E városnak favágóit, szénégetőit, bányász és hámoros munkásait a török portyázó csapatok gyakran elfogván és háborgatván, Dobsina városa folytonos rettegésben volt. A város, hogy e háborgatástól meneküljön, évenkinti adót igért a töröknek, s fizette is számos évig, pedig alig bírta viselni. Történt, hogy egy török elöljáró az adó egy részét magának tartotta s hivatalosan

nem jegyezte be. A török bég ennélfogva az egész évi adót követelte Dobsinán, fenyegetvén, hogy ha bizonyos határnapig be nem fizetik, elpusztítja a várost. A városbeliek bizonyíták, hogy az adót befizették; de a török annyival kevésbbé hitte, mivel időközben változtak a török tisztviselők, mint gyakran történik. A lakosság némi megnyugvással várta be a kitüzött határnapot, nem bírván elhinni, hogy a fenyegetés teljesedésbe menjen. A határnap érkezik, a töröknek semmi híre s a veszélyt mindenki elmultnak hitte. Azonban october 14-én éjjel, midőn a város lakosai álomba merültek volt, kivéve a fonóban összegyült ifjuságot, a török egyszerre a városba s legelőször a fonóban összegyűltekre rohan. Sok lakos megöletett, számosan elfogattak s végre a török felgyujtotta a várost. A foglyok, mint barmok, egy csoportban sietvést hajtattak el, hogy gyorsan érkezzenek Fülekre. Következő éjjel Rimaszombatban (Steffensdorf) háltak meg, hol a foglyokat a templomba zárva őrizték. Másnap Fülekre, a török várba érvén, a tíz mérföldnyi út után, melyet a rabok közül sokan mezítláb tettek a mostoha időben, a füleki bég magának tartá a zsákmány harmadát.[1] Mindkét nembeli fogolyból kivétetvén e rész, a foglyok nyilvános árverésre bocsáttattak. Messzeföldről kereskedők jelentek meg a zsákmány hírére: többnyire kis-ázsiai rabszolgakereskedők és zsidók. A nők férjeiktől, a gyermekek anyjuktól elszakasztatva, drága pénzen vette meg őket a török kereskedő s a «kegyetlen és fukar uzsorás zsidó». A férfi

[1] Alkalmasint téved a fennebbieket elbeszélő krónikás; mert a török kormány a zsákmánynak ötödét szokta magának venni. A magyar várparancsnokok vették amaz időben a hadi zsákmány egy harmadát.

gyermekek nemcsak a mohammedán hitre téríttetnek, hanem a keresztyének iránt legkegyetlenebb katonaság, a vad janicsárok között neveltetnek föl. A foglyok közül némelyeket Budára, másokat Fehérvárra, másokat Konstanczinápolyba szállították. — Mindezt az események egyik egykorú tanúja, Piltz Gáspár, Dobsinának 1584-ben papja, beszéli el.[1]

A magyar végvárak őrei a hosszú vonalon meg nem gátolhatták, hogy ily lopva beütéseket ne tegyen a török a hátuk mögötti vidékekre. Bár a magyarok még bírták Egert s csaknem le Szolnokig tarthatták szemmel a törököt, ime ez Fülekből Szepesig dúl hátuk megett. — Azonban a megtorlás nyitva állt előttök némileg. Csakugyan Dobsina fedulását nem sokáig hagyták boszútlanul. A szolnoki török vártól nem messze fekvő Túron nagy sokadalom tartatván, melyet számos török kereskedő és kupecz látogatott, a magyar határőr-katonaság ráütött a sokadalomra s az egészet kirabolta. Habár ez esetről nem tudom; de meg kell jegyeznem, hogy a magyarok csak megtorlásból is, szintén kótyavetyére bocsátották a török foglyokat. Csakhogy ezek katonák voltak többnyire s ritkán gyermek és nő, kiket a török biztos helyen, váraiban tartott.

1585-ben Erdődy Tamás Kosztanicza várát Horvátországban elrablá és fölégeté. Ugyanazon év őszén Rudolf császár ismét beküldé a 30,000 aranyat Konstanczinápolyba ily békesség kedvéért. Rákövetkező télen, 1586-ban Nádasdy Ferencz a balatoni jégen átmenvén,

[1] Topscha, sive Dobschina. 1584. oct. 14. *Tragica Historia*, a Caspare Piltzio, ejusdem tum Pastore. Kiadta Wittenbergben, 1671-ben Klesch Dániel. (Kis 8-adrét könyvecske az Akadémia könyvtárában.)

Koppány várát beveszi, kirabolja és fölégeti. Számos török esett el. A szigetvári bég pedig Dráva-Muraközbe üt váratlanúl, néhány falút elrabol s békén megy vissza Kanizsa mellett; mert Zrínyi György épen nem volt honn akkor (aug. 30-án) Csáktornyán. Ez volt az első török beütés Muraközbe.[1] Ugyanazon évben, melyben rossz termés s nagy inség volt Magyarországon, s a török mégis rablásokkal sanyargatta a népet, Pálffy Miklós, a komáromi kapitány, Nádasdy Ferenczczel egyesűlvén, a fehérvári béget, Izsákot, Komáromnál igen megverik. Elesett 370 török. Erdődy Horvátországban megveri a török Ali béget, kinek fejét veszi.

1587-ben Zrínyi Görgy Nádasdy Ferenczczel a Szigetvárhoz közel eső Kálmancsehben tartott sokadalomra ütnek s az egészet kirabolják, «honnan sok gazdag áros törököket, számtalan sok szép marhával (azaz árúval) hozának el. Ez lőn nagycsütörtökön», — írja az egykorú és a dunántúli eseményeket közelről ismerő Pethő Gergely. Ugyanazon évben Nádasdy és Pálffy csaknem Budavár kapujáig száguldanak; de a Kelenföldén megveretnek. — A szigeti Sasvár pasát Zrínyi, Nádasdy és Batthyány a kanizsai mocsároknál megverik, 1300 törököt és 19 zászlót fognak el a pécsi béggel együtt. A mohácsi Szinán bég és kétezer török, a várőrök szine, halva maradt. Ez lőn Szt.-Lőrincz-napján. E gyalázatért Konstanczinápolyban halálra itélik Sasvár pasát. A török seregben, mely épen visszatérőben volt Regedéig (Radkersburgig, Stiriában) terjedt rablásaiból, tömérdek volt a zsákmány. — «Sok (magyar) főemberek gazdagodtak meg ebből a nyereségből, — írja Pető Gergely. Csak ő magának is Zrínyi György-

[1] Pethő Gergely és Ortelius ezen évekhez.

nek kétszer százezer forintra való haszna lőn *rabváltságul* belőle, kit én az ő maga szájából hallottam. A rab törökökön kívül annyi sok fő lovakat nyertek ott, hogy annak számát nem is tudhatni.»

Egy nagy ütközettel ért fel e harcz, s sikere egy fényes diadallal. Még nagyobbat nyertek 1588-ban Rákóczy Zsigmond, Serényi Mihály. Szécsy Tamás felvidéki kapitányok s Homonnai zempléni főispán a budai pasán Szinánon, ki 12,000 embert egyesítvén Budáról, Fehérvárról, Fülekről, Szécsénből, rabló hadjáratra indult Abauj felé. A kétezerötszázból állott magyar had az ágyúkkal is ellátott törököket egészen tönkre verte s ágyúikkal együtt minden podgyászukat és zsákmányaikat elszedte. A törökök vesztesége kétezer halott és négyszáz fogoly volt.

A török béke jellemzésére elég a fentebbi néhány adat. Mellőzöm annak kisebb episodjait, a rendszeres és folytonos *párbajokat.* Egy nagyobb párbaj leírása is maradt ugyan fenn 1581-ből, melyben mindkét részről egész csapat harczol egyenkint és többenkint egymás ellen. E párbajok gyakran nagyobb összecsapásokra adván alkalmat, törvényeinkben, sőt a békeszerződésekben is tilalmaztatnak, — s mindig parancsnokoktól kellett ilyesekre engedelmet kérni. Azonban ily párbajok mégis inkább magánjellemüek maradnak. Leirásuk, mely egy regényt elevenen színezhetne, nem tartozik ide. Nagyobb fontosságúak a kisebb mérvű rablások, melyekről más helyen bővebben fogok szólani.

A párbajok s még az egyes szabad rablóbandák kihágásai is magokban összeférnek a béke fogalmával, — míg az elősorolt csatározások béke idején is egy formaszerinti háború képét mutatják. A török törvényeknek szelleméban volt a béke meg nem tartása, míg a magyar

kényszerítve volt az önfentartás kötelességénél fogva hasonló mértékkel mérni az irtó háborút folytatott töröknek. — Az ellenségeskedés, vallásos törvényeinél fogva a töröknél jogot adott az ellenségnek nemcsak fegyveres katonái, hanem fegyvertelen népének összes vagyona, felesége és gyermekei szabadsága felett. A törvény mintegy parancsolja a rablást, égetést, a lakosok rabbá tételét. A hadi állapot feljogosít mindenre, mond az izlam törvény: szabadságot ad ölésre, vízbe fulasztásra, gyujtogatásra, rombolásra, fák kivagdalására, a vetések letarolására.[1]

A hadi állapot átvitele békekötések idejére is, mint láttuk divatjában volt a XVI-ik században, s folytatva lőn, ámbár nem oly nagyban, a XVII-ben is. Általános jellemvonása ez a török uralkodásnak Magyarországon.

A mozlim törvények a béke megtartására nézve elég határozottan nyilatkoznak több helyen, de a kivételek többféle magyarázatot engednek meg. «*Szerződés, fegyvernyugvás kötése után lelkiismeretesen kell teljesíteni a kötelezettségeket*», — mond a szent könyv. Azonban hozzá van téve, hogy az uralkodó föl van mentve a szerződés megtartása alól, ha a szomszéd akár ellenségeskedési ténynyel vagy a kötés valamely pontjának megszegésével vonja magára a mozlim fegyvereket.[2] Másutt Mohammed próféta eljárására történik hivatkozás, kinek példájára szabad előleges háborúizenés nélkül is beütni az ellenség földére.[3]

Tudjuk a békeszerződéseket megelőzött hosszas alkudozásokból, hogy a töröknél soha sem hiányzott az

[1] *D'Ohsson*, VII. k. 58. 59. l.
[2] *D'Ohsson*, VII. k. 64. l.
[3] U. o. 55. l.

ürügy a béke zavarására. Mindig azt bizonyítgatták, hogy a magyar rész az, mely nem tartotta meg szorosan a béke pontjait, s mely az ellenségeskedésekben a kezdő fél volt. Ha egyéb nem, egyes hajduknak a török területen való rablását adta okul a nagyobb megtorlásokra. Még azt sem lehetett elmondani, hogy a szerződés a békébe foglalt területen történt hadakozás és rablás a török központi kormányzók híre nélkül történt volna. Azon foglyok nagy részét, kiket a török csapatok a magyar király területéről összefogdostak, fegyverszünet és béke idején nagy diadallal szokták bekisérni Konstanczinápolyba, s gyakran nagy ostentatioval vezették el a király internuntiusának háza előtt. — A konstanczinápolyi török lakosság örömujjongása nemcsak megszentesíté, hanem mint a nemzeti hősieség jeleit buzdítá az ily rablókalandokat. A török katonaság a zsákmány minden neme közt leginkább rabszolgákra vágyott, s ez az, mi legjobban pusztította az országot s mi leginkább irtóháború jellemet adott a török háborúknak és török békének egyaránt. Az ejtett foglyok, akár az ellenség katonái, akár polgári egyénei voltak, ide tudva a nőket és gyermekeket is, kétfélék voltak. Minden ötből egy a szultáné lőn, — a többit kiosztták a katonák magok közt s többnyire még a táborhelyen elárverezték a rabszolgakereskedőknek, kik elszállíták Konstanczinápolyba és Kis-Ázsiába, úgy, hogy sokszor nem lehetett többé semmit megtudni rólok.

A szultán osztályrészébe esett foglyok egy része is eladatott vagy elajándékoztatott. De más része a szerályban szolgálattételre alkalmaztatott, kivált a gyermekek és fiatalok. Ezen szerályi szolgálat együtt járt a kitéréssel a mohamedán hitre. A szerályi szolgák egy részéből, kik kitüntették magokat, lettek a legmagasb

rendű államhivatalnokok. A magasb rangú államhivatalok az ozmán hatalomnak tetőpontján mind ily kitért, keresztyén szülőktől származott rabszolgákkal töltettek be s Szulejmán uralkodásáig állandó, szigorúan megtartott szabálynak lehet mondani, hogy a török állam legmagasb hivatalait, elkezdve a nagyvezéren mind nem török származásúak tölték be. Csupán a birói rend szenvedett kivételt, mely született törökökből állott. — A hadsereg legjobb része is, melyben az állam főereje volt, keresztyén gyermekekből neveltetett. — Rabszolgák alkalmaztattak igen nagy számmal a török tengerészetnél. Midőn Szulejmán a magyar lakosságot százezrenkint hajtatta diadalmenetben Konstanczinápolyba, nem annyira a győzelem fényén ujjongott a mozlim, mert magyar harczos kevés volt a foglyok közt, — hanem a zsákmányon, melynek egy részéből majd egész új török sereg növelkebik fel. A birodalom belső részeiben is a benépesítés az ellenséges földről elhajtott lakosok által történt igen gyakran. Végül a soknejűségnél s más szokásoknál fogva a török nagyobb fényűzése a minél számosabb rabszolgákban állott. Az ozmán birodalom *rabszolga-állam* volt.

A török állam telhetetlen volt rabszolgák dolgában. Mind a politikai, mind a katonai, mind a társadalmi szervezet éhezte és szomjuhozta a rabokat. A mohamedánok törvényei szerint nem is volt megengedve, hogy valamely rabot mozlim földről kiadjanak még pénzváltságért vagy cserében sem.[1] A török szultánokkal azonban a magyarral folytatott harczok elhagyatták e törvény gyakorlását. Magyarországon a foglyok kiválthatása és kicserélhetése gyakorlatban volt, s a béke-

[1] *D'Ohsson*, V. k. 91. l.

szerződésekben ki is köttetett. A török azonban nagy árt szabván rájok, ép oly hasznot látott belőlük gyakran, mintha eladta volna. Gyermekeket bajos volt visszakapni, kiket azon okkal vagy ürügy alatt, hogy mohamedánokká lettek, többé nem adtak vissza. A foglyok visszaváltása az adó egy neme volt a be nem hódolt magyar földre nézve. Ha a család nem birta lefizetni a nagy váltságot, a megyék és városok szavaztak meg segélyt, mint a pesti levéltárban is számos ilynemű folyamodvány bizonyítja.

A török államnak azonban soha sem volt nagyobb szüksége rabszolgákra, mint 1580—1590 táján. A tizennégy éves persa háború, mely 1578-ban kezdődik, csak nyolcz első évében 600,000 török harczost emészt fel. Oda vész a zsoldos hadsereg szine, — épen az, melyet keresztyén gyermekekből ujonczoztak. A szükség oly nagy lett, hogy Magyarországról a határőr-hadak egy részét is, szabály ellen Persiába vitték, s szintén szabály ellen született törököket is kénytelenek voltak a rendes zsoldos hadseregbe fölvenni.

VIII.

Török hadügy s magyar honvédelem a XVI. században.

Ritkán ment oly rövid időn oly nagyra valamely állam, mint a török birodalom, mely a XIV. század elején Kis-Ázsiában alig egy napi járó földterületet foglalt el, s két század múlva három világrész nagyhatalmasságává nőtt. Az összpontosított államhatalom korlátlanságán kívül ezen erejét katonai szervezetének köszönhette.

A török hadsereg főrésze, melyhez nem számítunk némely segéd- és a fõrésznek szolgáló csapatokat, két külön részből, úgyszólván két külön hadseregből állott. Mindkettő egyaránt alkalmas eszköze volt a hódításnak, a hódított népek sanyargatásának. A török hadsereg törzse, nagy és legvitézebb része vagy napi *zsoldon* volt, vagy a kormánytól *hűbérbe* adott birtok fejében tett hadi szolgálatot.

A mi az elsőt illeti, a XIV. század második felében már rendezve, s az utána következő két-három század alatt az akkori világ legtanultabb és vitézebb serege volt. Ezen vitéz hadsereg nem törökökből, nem mohamedánokból, hanem az alávetett nemzetek és kivált keresztyének gyermekeiből állott. A világhódításra törekvő maroknyi ország a mint ugyanazon század második felében a tehetlen görög birodalom európai tarto-

mányaiba átjött, nyilvánvalóvá lett, hogy a tulajdonképeni török nemzet csekély a hodítások megnyílt nagy mezejéhez képest, s I. Murad alatt Drinápoly bevétele után alakíták és szervezék a zsoldosok seregét, úgy, a mint a töröknek magyarországi hadjáratai alatt volt ismeretes. E zsoldosok seregének két fő-osztálya volt: a gyalogos és lovasok osztálya. A keresztyének gyermekeiből ujonczozott gyalog sereget janicsároknak,[1] a másikat szipáhiknak[2] nevezték.

Minden öt évben egy-egy török csapat ment ki a meghódolt keresztyén falukra, a hol a helység birája összegyűjtött a hét évestől minden a fölserdült korig való gyermeket, szülőikkel együtt. A kirendelt tiszt kiválasztotta a legszebbeket s legéletrevalóbbakat. A kiválasztott gyermekek néha s kivált régebben kis-ázsiai törököknek adattak rabszolgák gyanánt, a hol szigorú bánásban s a török nyelv és szokások oktatásában részesültek. Többnyire azonban a császári udvar körül maradtak, a hol víz- s fahordásra, építési nehéz munkákra fogattak, hajdújok felügyelete alatt, ki bottal hajtotta. Négy-öt évig tanulták a nyelvet, engedelmességet és fegyverforgatást s szoktak meg minden sanyarúságot tűrni. Élelmökben s vékony kelméjű ruházatukban semmi fölösleges; még éjjeli álmukhoz is fölvigyázó volt rendelve; nagy termekben háltak csoportosan, a hol mindig éber őrük moczczanni sem engedte. Négy-öt évi szolgálat után beléptek hadi szolgálatba, a hol ugyanazon elzárkózott, szigorúan egyszerű és rideg életöket folytatták. Zárdai laktanyába költöztek át az előbbi hasonló laktanyákból, a hol a fiatalabb engedelmeskedni

[1] Jeni-cseri = új sereg.
[2] Szipáhi egyszerűen lovast tesz.

és szolgálni tartozott az idősbnek; a hibázó kezet tartozott csókolni annak, ki az ismeretlenségig elburkolva, a büntetést végrehajtá. Az éjet nem volt szabad a laktanyán kívül tölteni. Öltözetök, élelmök hasonlóan egyszerű, legjobb ételök a pörkölt rizs, melyet mindenik század a közös üstben főzött; tisztjeik elnevezése is mind e közös konyháról vette eredetét. Csákójok gombját mindeniknek egy tokba feltűzött fakanál képezte. Ezen közösség által a testületi szellem ébresztése volt a czél, s a század bográcsa az volt e csapatokra nézve, a mi a mai nap a lobogó, melyet utolsó csepp vérig kell védelmezni.

A testületi szellem fokozására nagyon befolyt, hogy e csapat Szulejmán idejéig csak akkor tartozott csatába menni, ha a szultán személyesen vezérlé a sereget. Ők a hasonlag nevelt zsoldos lovassággal együtt a padisah testőrei, a szent zászló védői voltak. Szulejmán idejében e testületi szellemet táplálta még, hogy a seregnek fényes multja volt, hogy a birodalom nevezetesebb harczait ő döntötte el. E gárdát győzhetlennek tartották, s nem is volt sok nagyitás e hitben. Az ily választott csapatokban a saját bajtársak közvéleménye sem enged meg legkisebb gyávaságot, s a legnagyobb rabszolga is gyakran oly hiusággal törekszik a föltűnés dicsőségére, mint a szabad polgár. Ezenkívül minden törvényök csupán a harczra szorította figyelmöket. Nemcsak a házasság volt megtiltva Szulejmán idejéig, de nem volt megengedve, hogy asszony csak közeledjék is laktanyájukhoz. — A táborban pedig csak folytatták azon egyszerű életet, melyet a laktanyákban annyira megszoktak. Szemtanúk írják, hogy táborukban nem lehetett hallani czivodást és legkisebb káromlást sem, nem lehetett látni se játékot, se részegeskedést. Minden a leg-

nagyobb rendben volt, sőt sátraikban is úgy voltak fölosztva, mint laktanyájukon.

És végre mindezen szigort, rendet, közszellemet s ez összpontosított figyelmet nevelte a fanatismus. A janicsárok bizonyos papi rend tagjai voltak egyszersmind s bizonyos imádságok ép annyira szabályaik közé tartoztak, mint a fegyvergyakorlatok. Busbek, ki Budán látott először janicsárt, hosszú ruhájokban, csendes, kissé esetlen magatartásukban inkább valamely szerzeteshez, mint bátor vitézekhez látta hasonlóknak. S mégis emez ascetákból állott had volt a keresztyén világ rémítője.

E csapatnak nem volt más élete, mint a harcz, más vágya, mint a győzelem és zsákmány s még jövő életbeli boldogságát is csak a hitetlenek, saját egykori rokonaik és testvéreik kiirtásában látták. A harczvágy a legnagyobb szenvedélylyé volt fölfokozva bennök. Ily csapatnak folytonos harczra s győzelemre s mindennemű mesterséges eszközökkel ébresztett szenvedélynek folytonos tápra volt szüksége. A laktanyai életet ily sereg csupán pihenőnek tekinthette, hová téli szállásra vonul meg, hogy következő tavaszszal a szultán vezérlete alatt újabb hódításra s győzelemre keljen. Csodálkozással olvassuk a történetben, hogy a szülői háztól elvitt s mohammedánná lett zsoldos soha sem látogatta meg többé szülőit, soha sem gondolt többé nemzetére. Az egy Skanderbéget, Albánia Hunyady Jánosát, kivéve, alig van példa rá, hogy a konstanczinápolyi oskolában fölnevelt keresztyén visszatérjen hazájába és eredeti vallására. Mind e részben, mind katonai szempontból sikerült e nevelés.

Volt egy nagy veszély is ezen rendezett, állandó hadsereggel összekötve. A birodalom egész ereje az

állam ezen tagjában volt összpontosítva, s a katonai állam legerősebb izmát épen e janicsárok képezték. Valódi komoly veszély volt tehát elgyöngülése, a mi pedig bekövetkezett még a XVI-ik század végén. A fennemlített persa háború nagyon leapasztotta e sereget.

Még I. Szulejmán alatt az elaggott vagy a határvárakban őrségül maradt janicsároknak megengedik *kivételkép* a házasságot. Már 1581-ben azt írja rólok Soranzo, hogy a kinek tetszik, megházasodhatik.[1] Nemsokára megjelentek e csapatban a janicsárok fiai. Lehetetlen, hogy ugyanazon szigorú bánásmódban részesültek volna, a minő különben törvényeikben volt. A szerencsétlen persa háborúban a janicsár csapat, valamint a zsoldos szipáhik, azaz lovasok tetemesen leapadván, mindenféle moszlim népből ujonczozták a janicsárokat és szipáhikat, kik gyakorlatlanok és képtelenek is voltak ugyanazon fenyítékre, mint a régi csapat. Meghasonlás támadt a veteránok és újonczok közt. Félni lehetett olykor, hogy egymást konczolják föl. Már 1637-ben egy szemtanú igen gyarló és a nevetségességig gyáva katonáknak festi. E változást így foglalja össze Ranke. Szulejmán alatt (megh. 1566.) a janicsárok feleséget vesznek; Szelim alatt (megh. 1574.) gyermekeiket magok közé vétetik; III. Murad alatt (megh. 1595.) kényszerítve vannak, hogy magok közé olyan született törököket vegyenek föl, kik iskolájokon át nem mentek; Ahmed alatt (megh. 1617.) oda jut e harczias csapat, hogy egyes janicsárok, ha az ország különböző részeiben s a határon vannak, mesterséget, kereskedést űznek s megelégedve nevök dicsőségével, keveset gondolnak a csatával és fegyverekkel.

[1] Ranke: *Die Osmanen.*

Mikor szűntek meg a törökök rendes tizedet venni a keresztyén gyermekekből, idejét pontosan meghatározni nem lehet. Hammer azt írja. hogy IV. Mohammed 1685-ben törli el e szokást; de Ranke, ki számos európai követnek, ki mind szemtanú volt, körülményes jelentéséből azt következteti, hogy 1640 körül már nem volt gyakorlatban.[1] Marsigli 1680-ban írja, hogy már régóta megszünt e szokás, a tartományi török tisztek kérelmére. Egy jelentés azt mutatja, hogy Ahmed szultán halála után való évben, 1618-ban, még teljes épségben volt.

A magyar birodalom területén e szokás a Dráván innen nem volt meg tized alakjában, de mint számtalan hazai kútfő mutatja, a magyarországi várakban tanyázott török a meg nem hódolt vidékekről háború és béke idején, örömest rablá a gyermekeket, s így zsákmányképen vette meg a kegyetlen adót. Sok magyar növekedett a török katonai intézetekben, de számuk hasonlíthatatlanul csekélyebb is, mint a görögöké, bosnyákoké, kiken rendesen vették meg a gyermektizedet.

A zsoldos lovasok vagy zsoldos szipáhik dandárai hasonlóképen a keresztyén gyermekekből növeltettek, s e csapat rendezése is I. Murad alatt történt. Ezek még nagyobb mértékben a szultán személyéhez voltak kötve: ők valának a szent zászló különös őrei. A csapat sorsa is hasonló. Midőn a szultánok megszüntek harcziasak lenni, hasonló lázadásokban törtek ki, mint a janicsárok. Az utolsó csapást ezek elgyengülésére és hanyatlására is a persa háború tette. Átalán e persiai háború azon rendes katonaságnak, mely a társadalomtól elválasztott külön osztályt képez, s a fegyverviselést élethossziglan

[1] Ranke: *Die Osmanen.* 69. l.

mintegy külön mesterséggé teszi, egyik veszélyes oldalát világosan feltüntette. Egy-két nagyobb sikertelen hadjáratban leolvadván a válogatott veterán-csapatok tömegei, az ország védelmi ereje oly csorbát szenved, melyet hosszas időn keresztül, vagy mint a töröknél, soha sem képes többé helyrehozni. A zsoldos lovasság vesztesége kétszeres volt. A szipáhik különös fajú, kitűnő lovakat tartottak. E faj is úgy szólva kiveszett a persa háborúban.

A zsoldos csapatok közé más visszaélés is bekapott. Ezek közül ugyanis egy rész az ellenséges föld felöli várak őrzésére hagyatott, kiket ezért *szerhaddkuli* névvel neveztek, különböztetésül azon zsoldosokkal szemben, kik a portánál maradtak, s kiknek neve *kapikuli* (kapuszolga) volt. Divatba jött, hogy a *határszolgává* kinevezett janicsár helyettest (jamak) küldött maga helyett, s igy a határőrség későbbi időkben a nép söpredékéből kezdett állani. Azonban még a XVI ik században a szerhaddkulik voltak a birodalom legjobb katonái.

A török sereg nagy részét azonban a hűbéres *szipáhik* tették. Ezen csapat volt birtokosa a birodalom nagyobb részének, s ezen birtok szerint történt az egész ország politikai fölosztása is.

Mihelyt a török valamely területet elfoglalt, az egészet kiosztotta katonái közt. A vidék főhelyén ezen új birtokosoknak egy főnöke maradt, kinek engedelmességgel tartoztak. Hogy ezen birtoklás mennyire katonai természetű volt, mutatják magok az elnevezések: a kiosztott birtokot *kilidzsnek* vagy kardnak hítták; magát a hűbérest *szipáhi-* vagy lovaskatonának, mivel kivált eleinte csak lovasoknak osztatott ily birtok; a kerületi parancsnokot *szandzsák-bégnek*, vagy zászló-fejedelemnek nevezték, és kerületét, mely számos kard-birtokot

foglalt magában, *szandzsáknak,* vagy zászlónak. Tartozott a birtokos jövedelmei irányában fegyveres szolgákat tartani, ezek neve *zsebelü,* vagy pánczélos volt, s végre maga a földek jövedelme harczi jutalomnak neveztetett.[1]

Azon esetben, ha a hűbéres jobbágyának családja kihalt, vagy földjét odahagyta, joga volt a földhöz, de többnyire haszonbérbe adta olyformán, hogy a haszonbér egyszersmindenkorra lefizettetett, azonkívül az új jobbágy ép úgy fizette az adókat, mint elődje. — A hűbért továbbá se eladni, se elcserélni, sőt még földarabolni sem volt szabad. Így a szerzési mód békés úton meg volt gátolva. A birodalom nagyobb részében minden 3000 oszpora jövedelem után tartozott egy fegyverest állítni ki a kisebb hűbértulajdonos, a nagyobb hűbéres minden 5000 oszpora jövedelem után egyet. Tehát a helyett, hogy a török kormány maga szedte volna föl az adót, s aztán kincstárából fizette volna hadseregének szóban forgó részét, a katona közvetlenül maga vette fel emberei és maga számára a meghatározott mennyiségű zsoldot. Hogy a szultán a hűbéreket mintegy havi pénz gyanánt osztogatta ki, mutatja azon régi törvény is, melynélfogva a hűbéres semmit sem tartozott jövedelméből az államnak adni.[2]

I. Murad szultán, ki a zsoldos katonaságot, ú. m. a janicsárok és napi zsoldot huzó szipáhik seregét szervezte, törvényt alkotott a hűbéres szipáhikra nézve is.[3]

[1] Hammer: *Des osm. Reiches Staatsverfassung.* I. k. 338. l.

[2] Hammer: *Geschichte des osmanischen Reiches.* II. k. 339. l.; Anatoliban és Rumiliban (Ázsia és Európa) a hűbéres semmit sem fizet jövedelméből az államnak. Egyiptom kivétel e szabály alól, hol a hűbéres csak mintegy haszonbérlője az állambirtokoknak.

[3] 1373-ban.

A törvény határozottan kimondá az örökösödést. A hűbérnek firól-fira kellett szállania és csak kihalás esetében az államra. Valamely bűn elüthette hűbérétől a birtokost, de gyermekeit nem. Azonban az örökösödés már a törököknek Magyarországra lett letelepedésekor el volt törülve. I. Szulejmánról olvassuk, hogy egy ázsiai hadjárat után azon szipáhikat, kik a harczban rosszul viselték magukat, megfosztotta előbbi hűbéreiktől, s kisebbeket kaptak helyettök. Ily rendszer sokkal jobban is megegyezett a török állam zsarnoki és katonai kormányformájával, mint a katonák örökösödési joga.

A szipáhik hűbére ekkor már nem szállott firól-fira, a kormány minden halálozás esetében másnak adományozta, s az egykori örökösödési törvényből csak annyi maradt meg, hogy az új birtokosnak akármely más, de mindenesetre hűbéres szipáhi fiának kellett lennie. Egyik szipáhi fia egy másik szipáhi vagyonát örökölte. A testület megmaradt, mint azelőtt a birodalom nagy része örökösének, csak az egyesek viszonya változott. Az apa érdeme ezután is volt némi befolyással. Azon szipáhi fia, ki a harcztéren halt meg, valamivel nagyobb hűbért kapott, mint a kinek apja ágyban múlt ki. Egy 700,000 oszpora jövedelmű szandzsákbégnek kiskorú fia is csak 5000 oszpora jövedelmű kis hűbért kapott, melyből köteles volt egy fegyverest tartani hadi szolgálatra. A leggazdagabb és nagyobb rangú hűbéres is kénytelen volt alól kezdeni és harczi érdemekkel nyerni nagyobb birtokot újabb hódítások, vagy üresedés esetében. Azon lovasok, kik a parányi ázsiai Törökországot Európában és Ázsiában birodalommá terjesztették ki, folyvást éltek unokáikban; de az apa érdeme és dicsősége nem szállott le fiára — ez, mint a birtok, közvagyona volt a testületnek. A kásztok

önérzete és büszkesége ügyesen volt egyesítve az egyéni érdemekből folyó önérzettel. A XVII. század elején írja egy török törvénytudó, hogy régen csaknem lehetetlen volt másnak, mint a hűbéresek fiának birtokot nyernie. Minden halálozási esetben tizenkét hűbéresnek kellett bizonyítnia, hogy a birtok kérelmese valamely hűbéres fia.

A rangfokozat a birtok arányában volt meg köztük. Azon hűbért, mely 5000 oszporától 20,000 oszporáig való jövedelmet hajtott be, *timárnak* nevezték s a szipáhit timárlinak; a 20,000 oszporánál több jövedelmet hajtó birtokot ziametnek, s birtokosát zaimnak.[1] A szubasik, a szipáhik őrmesterei s az *alaj-bégek,*[2] kik a szandzsákbégek alkapitányai voltak, birtak ziameteket. Tér volt nyitva tehát az előmenetelnek, habár a szipáhi maradékai számára keveset biztosíthatott. A csupa gazdagodási vágyon kívül a személyes rang- és kitünési vágy elég ösztönzés volt.

A birtok- és rangszerzés csak karddal és a harczmezőn volt lehetséges. A ki 100-ától 10-oszporával akarta nevelni jövedelmeit, annak egy ellenség-fejet vagy nyelvet kellett előmutatnia. A ki 15 fejet vagy 15 nyelvet tudott szerezni, ziametet kapott jutalmul. Egyik nevezetes törvényök volt még, hogy mindenik legfeljebb három nap alatt bégjénél, s tíz nap alatt a táborban tartozott lenni, az első parancsszóra. Így nem annyira megyei nemeseinkhez, mint ebben is az állandó katonasághoz hasonlított e had, mely csak el van szállásolva,

[1] Régen oly ismert nevek voltak ezek a nép között is, mint ma a fináncz vagy zsandár, s régi íróink, sőt költőink is gyakran említik. A zaimot zainnak, a szipáhit iszpahiának mondták ki.
[2] A magyar olaj-bégnek hívta.

s a mint mai nap nevezik, consignálva, hogy bármikor kész legyen fölülni. A hadi kötelezettség oly szigorú volt, hogy a beteg szipáhit hordozható ágyban, a csecsemő hűbértulajdonost bölcsőben vitték a tábor után. A hűbéresek képezték a sereg könnyű csapatait, s különösen mint könnyű lovasok rendkívül gyakorlottak voltak. Kitüntek a lovaglásban és fegyvereik ügyes forgatásában; a színlett futásban, lesekben s a kémszemlékre őket használták rendszerint.

Folytonos harcz kellett a hűbéres seregnek is, szintúgy, mint a janicsárnak, hol ügyességét kimutassa, s általa birtokhoz jusson; folytonos harcz kellett az évről-évre növekedő hűbéres gyermekekért is, kikről a kormánynak kellett gondoskodnia. Miből elégítse ki, ha köztük a születés nagyobb a halandóságnál? — Már pedig béke idején számuk kétszeresen növekedett, egyfelől a halandóság kisebb, másfelől a gyermekek száma nagyobb levén a felnőttekénél, holott a birtokok száma új hódításokkal nem szaporodott. Így azon török hűbéresben, kinek neve alatt békésebb birtokost, a már meghódított részekkel okosan gazdálkodó polgári embert keresnénk, nem találunk mást, mint az intézményeknél fogva minden békés foglalkozástól elzárt s csupán a harczra utalt katonát.

A hűbéres katonaságot «*kard*»-ok szerint számították. A zaim és timariota közös néven «kilidzsi»-nek (kardosnak) neveztetett. Akárhány fegyveres szolgája volt a török hűbéresnek, mindaz csak egy kard számban ment. E fegyveres szolgák pedig, kiket *dzsebelüknek* vagy vérteseknek neveztek, nagyon szaporították a sereget. Így pl. egy kimutatás szerint Rumiliában egy bizonyos évben (1660) 9269 kardos volt, azaz zaim és timariota. Ezek pedig 26.688 fegyveres szolgát tartot-

tak, úgy, hogy a 9269 *kard* tulajdonkép egy kevés hijján 30 ezer emberből álló sereget jelentett.

A török hadseregnek egy részét tette azon lovas had, melyet a pasák, bégek és defterdárok, vagyis kincstartók, jövedelmeik arányában tartoztak zsolddal ellátni. E főhivatalnokokat az állam fekvő birtokokkal fizette; de megkivánta, hogy ők is minden 5000 oszpora jövedelem után egy-egy lovas katonát tartsanak. Egészen analog szabály volt a török világbeli azon magyar törvény is, mely szerint a birtokos nemesség birtokai arányában tartozott katonát állítni ki. Csakhogy nálunk a birtok megbecslésének kulcsa, valamint az adózásé is, a jobbágy házhely lévén, a telkek vagy porták szerint állíták ki a készen tartandó katonákat. A pasák s főbb hivatalnokok lovasai *deli* nevet viseltek. Ezen *delik* öltözete nagyon hasonlított a magyar hajdúéhoz: szűk zsinóros nadrág és bakancs, attila övvel, melyen a széles görbe kard függött. Ezek felett hosszú bő csuklya vagy szűr, melynek csuklyája képezte a fővalót is.[1]

Mindezeken kívül voltak önkéntesek nagy számmal a török hadseregben, különböző nevezetek alatt: ilyenek a gyalogosok közűl a gyújtogatásaikról híressé lett *akindzsik* és az *azábok.* A lovasok közt legtöbbször találjuk említve a *gönüllüket* és *beslüket.*

Az izlám törvénye szerint minden igazhívőnek kötelessége fegyvert fognia s azon esetben, ha a haza támadtatik meg, a nőknek is. Utóbbi csak a mohamedanismus kezdetén az araboknál történt. A törökök a táborokba sem vittek nőket. Egy másik törvényök sze-

[1] Ricaut művében egy metszvény így ábrázolja őket. Az angol ezt szerfölött csodálatos öltözetnek, azaz a többi törökökétől elütőnek tartja.

rint dicséretes, hogy főkép a nőtlenek vegyenek részt a harczban. Az *azáb* épen egyjelentésű a nőtlennel. Különben csak oly önkéntes, ki csak ellenségeskedés idején s csak a táborban láttatik el élelemmel. Azonkívül a föld népén élősködik. A *gönüllü*, mely szivest, bátort jelent, szintén önkéntes — csakhogy lovast kell érteni alatta.

Mindkét rendbeli had mohamedánokból állott, kiket szegénység, a zsákmány és előmenetel szomja, vagy pedig a vallásos fanatismus késztetett fegyverfogásra. Háború idején a *dervis* nevű szerzetesek buzdító szavakkal élesztették a harczvágyat. Kecsegtette őket a remény, hogy magok kitüntetése által hűbéri földeket nyernek a szultántól, mi szokásban is volt.

Ez önkéntes csapatokat hadjárat alatt az állam tartotta; de hadjárat végén haza bocsátotta. Azonban rendesen hiában szólítá föl a hazavonulásra. Kisebb csapatokban rabló bandákat alakítottak s a tartományok legnagyobb ostoraivá lettek.

Ezen rablócsapatok, kik többféle nevet viseltek, de fennebb csak a leggyakoribbat említém, Magyarországon nagy számmal hagyattak benn. Így az azábokról írja Marsigli egy későbbi korban, hogy ők rendes kiegészítő részei a török várőrségeknek, — s már többnyire Magyarország földén szülöttekből állanak, kik jól ismerik a helyeket, útakat, s beszélik a magyar és szláv nyelvet. Egészen úgy öltöztek és fegyverkeztek, mint a magyar hajdúk, hogy annál jobban meglophassák az ellenséget. — A lovas önkéntesek szintén nagy számmal voltak s többnyire azon kisebb földvárakba tétettek őrökül, melyek a határszélek felé mintegy előörsök voltak és *palánkoknak* neveztettek. — Mindezen önkénteseket Magyarországon a kincstár fizette, kivált a vámok-

ból, de azon csapatnem, melyhez tartoztak, kiválóan a portyázásra és rablásra használtatott háború idején. Így békében is, mely nem volt egyéb kisebb mérvű háborúnál, s melyben a kormány roszúl és pontatlanul fizette, nem maradhatott hűtlen a fegyvernemhez, melyben gyakorolta magát.

Ha már e szerint számba veszszük azon török erőt, mely Magyarország egy részét elfoglalva tartotta, — három osztályba sorozhatjuk. Dereka a főbb várakban volt egy-két század janicsárral,[1] melynél a vár kulcsa állott s a kisebb-nagyobb hűbéresekkel, a rendes lovassággal és tüzérséggel. Második vonalban állottak előttök a palánkok őrségei, kik a török sereg rendetlenebb csapataihoz tartoztak. MARSIGLI a lovas határőrök azon osztályát sorozza a palánkokba, mely önkéntes lovasokból állott.[2] Harmadik osztályba sorozandók azok, kik minden tartózkodási hely nélkül barangoltak, — harcz idején a pasától húztak zsoldot, — azonkívül kétségtelenül rablásból éltek.

Ez elhelyezkedés nagyon megegyez egy támadó hadsereg elrendezésével; elől a portyázók, utána e rendezettebb, de könnyebb dandárok s leghátul a derékhad a válogatott tömegekkel. Nem puszta hasonlatkép hozom föl: szükségkép folyt ez a török hadsereg szervezéséből. A török hadseregnél a hadakozás és tábori munkák minden nemére megannyi külön csapat volt, sőt néha

[1] A nagyobb magyar várakba küldöttek legutolsó időkig janicsárokat; de már csak külön rovat alatt említtetnek, mint határőrök. Számuk egyébiránt nem csekély a nagyon kitett várakban. Így Érsek-Újvárt volt hét oda, vagy század: 962 janicsár; aztán Váradon négy oda, 622 janicsár. Budán egy időben 12,000 volt.

[2] *Stato Militare* 99. l. I. R.

egy ugyanazon csapat különböző részeinek más-más foglalkozás, vagy hely volt kijelölve, — így a zsoldos szipáhik közől egyik rész állandóan a szultántól jobbra, a másik balra foglalt állást. A töröknél az állandó hadsereg azon előnye, hogy a katona a fegyvergyakorlaton kívül egyébbel nem foglalkozott, oly túlságra ment, minőt egy hadseregnél sem találunk. A munkafölosztás elve oly virágzásban volt, minőt másutt csak háromszáz év múlva magasztalt Smith Ádám a tűcsináló gyárakban. A munkafölosztás ezen elvéből folyt az is, hogy a töröknél az elécsapat nem volt a főhadsereg különbözö részeiből és fegyverneméből alkalom szerint vegyített csapat, hanem oly határozottan külön vált hadosztály, mint a mai hadseregeknél a vadászok. A portyázók serege öt-hat órányi járásra előzte meg a főhadat. Így történhetett, hogy a Vaskapunál Hunyady a török sereg egy tetemes részét átbocsátván a szoroson, a másikat elkülönözve verte meg. Már a birodalom terjedése kezdetén megvoltak az önkéntes lovasok, valamint az azábok s más rendetlen lovasság, kik ezen előljáró fegyvernemet alkották, s azalatt is, míg a főhad, valamely vár ostromával volt elfoglalva, különösen a rendetlen lovasok, messze földre dultak és raboltak. Midőn a török Bécset ostromolta, Ausztriában és Morvában oly helyeken is ismerték e rendetlen hadakat, a hol soha sem láttak rendes török katonát. Ezen előcsapat után jöttek a derék hadnak már rendezettebb előcsapatai, a lovas hűbéresek, kik a legjelesebb könnyű lovasok s a csatározásokban kiválóan gyakorlottak voltak. Csak a lovas hűbéresek nagy serege után következett az egy tömeget alkotó janicsárhad és a zsoldos szipáhik, kik a fővezértől jobbra és balra külön csoportokat képeztek.

E rend a legkésőbbi időkig megtartatott. Marsigli-nak a XVII-ik század utolsó negyedében készült tervrajza, melyben egy török tábor elrendezését állítja elénk, ugyanazon helyeket jelöli ki a különböző seregeknek. Elől a moldvai és oláh segédhadak, kiket a rendetlen seregek közé számítottak, a tatárokkal együtt, kik már régóta pótolák az azábokat és akindzsi lovasságot ugyanazon állandó rendeltetéssel, hogy a sereget nehány mérföldre megelőzvén, portyázzanak. Ezek után hosszú vonalban a hűbéres szipáhik következtek, s végre az említett rendes katonaságból álló fősereg.[1]

A török új foglalások természetesen ép azon elrendezést nyerték, minőt táboruk elemei hoztak magokkal. Minden megtelepedő nép magával viszi és telepíti meg régi szokásait s intézményeit, melyek nélkül nem találná magát otthon az új földön. Midőn őseink Ázsiából kijöttek, sokáig folytatták az új hazában régi életmódjokat, s azon kellene csodálkoznunk, ha a fegyverviselő nemzet nem ugyanazon sorral és szerrel osztja fel a földet, mely a hadban és táborban uralkodott. A mely rendszer háború idején volt a seregnél, a szerint kellett fölosztani a Kárpátok alatti új hazát. Csak idővel gyakoroltak módosító és átalakító hatást a benszülött népek és a szomszédok, mely hatás átalán a népvándorlás minden nemzetét több század alatt átalakította.

A törököt nem hasonlíthatjuk a népvándorlások nemzeteihez. E nemzetek új hazát kerestek a megtelepedésre, s magukkal vitték asszonyaikat, gyermekeiket minden fölkelhető vagyonukkal. A török hódítás Magyarországon csak katonai foglalás volt. A nagyobb harczok

[1] Marsigli: *Stato Militare* II. k. a 81-ik l.

után a janicsárok és zsoldos szpáhik tömegestől visszatértek állandó lakhelyökre, Konstanczinápolyba, s aránylag kis részök maradt hátra a főbb várak védelmére. A hűbéresek nagyobb része is visszatért a birodalom belsejébe; de már nagyobb számban maradtak hátra az új hűbérek birtokosai. Tetemesek lehettek azon rendetlen csapatok is, melyeknek foglalkozása a rabló kalandok, az ellenséggel folytatandó kisebb fárasztó csatározások.

Maga a török nemzet igen kicsiny volt arra, hogy népe a roppant birodalomnak nagy terjedelmű európai birtokait benépesítse. Az áttelepedésnek csak addig találjuk példáit, míg a foglalás a régi görög birodalomnak a Balkánig terjedő részében folyt, azaz a török foglalás kezdetén. A lakosok kicserélése megszünt a Magyarországon való megtelepedés idején. Míg a Balkánon túl való részekbe a kivitt keresztyén lakosság helyett Ázsiából sok török költözött át Magyarországra, a százezrével kivitt keresztyének helyett nem jöttek át mohamedánok.

A magyarországi török gyarmatok nem voltak egyebek, mint kicsiben a török fő tábor, a mint láttuk. A telepedett részek eredeti foglalkozásukban és rendeltetésökben megmaradván, a letelepedés daczára is, szervezeténél fogva, mintegy akaratlanul folytonosan támadó hadsereg volt. A fenn leírt tábori rend, a kóbor, csak harcz idején zsoldozott szolgák, a palánkokban előörsül állomásozó rendetlen csapatok intézménye s a fő várakban a rendes katonaság csekély módosítással megmaradt. Tetteik is híven ábrázolják ez elrendezést.

Eszterházy Miklós, a nádor, osztályozza a magyarországi törökök ellenségeskedését a béke ideje alatt. «Első, — úgymond, — a lopás módja. A várából ki-

jövő török orozva támadja meg az itt-ott védtelenül talált magyart, s különösen a nőket és gyermekeket viszi rabúl. A második mód, hogy nagyobb csapatokban dobbal, zászlóval törvén ki véletlenül, széltében rabolnak, égetnek s foglyúl hajtják el a népet. Harmadik mód, hogy a falukra fenyegetőző leveleket és üzeneteket küldenek, s a rémült nép, (ki tudta, hogy a török legalább e részben, többnyire szavatartó), így kényszeríttetik adófizetésre.»

Ezen három mód közül a két elsőn a rendetlen csapatok keze nyomait látjuk, — az utóbbi harmadik senki más, mint a török hűbéresek érdekében volt, mert a behódolt faluval őket jutalmazták.

A török hadsereg e jellemnyilatkozatai önként folytak szervezetéből. Valamint az állatok ösztönei sajátságos testi szervezetökkel összhangban állanak, úgy az emberi nagy tömegek ösztönei azon szervezet szüleményei, melyet a törvényhozók és viszonyok állítottak elő. A folytonos támadás önkéntelenül folyt, s nemhogy parancs kellett volna rá, hanem folyt volna szoros tilalmak ellenére is. A rendetlen zsoldos, a főbbek rabszolgái a zsákmány kedvéért, a hűbéresek új hűbérekért, s a rendes csapatok magáért a harczért vágytak a hadakozásra.

A magyar végekben a harczias szenvedély mind a török állam terjeszkedési vágyának szolgált. A zsoldos mindig talált rést harczi és rablási szomjának; a hűbéres nem merült renyheségbe, — s a rabló csapatok nem a töröknek, hanem a magyarnak tettek közvetlen károkat. A béke idején is folytatott örökös harczoknak köszönhette a török, hogy mint Marsigli tanúsítja, a magyarországi török határőr legjobb katonává «élite» sereggé vált a birodalomban. A török kormány a béke-

szegések daczára sem nézhetett rosz szemmel legjelesebb katonáira e harczokért, melyek a jelesség iskolái voltak. A magyar határszél az volt a töröknek, a mi napjainkban a Kaukazus az orosznak vagy Algir a francziának.

Szóval minden, a mit a töröknél látunk, azt mutatja, hogy kiválóan támadó és kifelé törekvő nemzet volt.

Vessünk most egy tekintetet azon erőre, mely a török ezen országnyelő, s Európát fenyegető vágyainak fő gátja volt: a magyar katonai rendszerre.

Míg, a mint láttuk, a töröknél minden a támadásra és terjeszkedésre volt számítva, nálunk minden intézmény a meglevő megtartására és védelmére szorítkozott. Buda elveszte után a viszonyok a politikában conserválást, a harcztéren védelmi állást követeltek, s a magyar intézmények ellentétei voltak az ozmánokénak. A török kormány önkénye a legmesterségesebb eszközöket találta föl alattvalóinak harczi géppé tételére, s minden egyéni akaratot áldozatul követelt, a magyar alkotmány a nemzet tagjainak a lehető függetlenséget biztosította az állam végrehajtó hatalma ellen, mi visszahatott az ország fegyveres ereje alkatára is.

A töröknek hazánk földére lett betelepedése a magyar honvédelmi rendszer elvein nem változtatott: még Zsigmond király 1433-iki törvényei neveztetnek eme korszakban is alaptörvényeknek. De a szükség megváltoztatta külső formáiban.

Tudjuk, hogy a magyar seregnél legelőször kellett kiállani a király banderiumának. Utána következtek a fizetéses királyi hivatalnokok, az erdélyi vajdák, a bánok banderiumai. Ha ez nem volt elég az ellenség ellen, következtek a főpapok banderiumai, melyeket mintegy tiszti banderiumoknak lehetett tekinteni, mivel az ország

népe által fizetett tizedből állíták ki. Ezek képezték a magyar hadsereg derekát és első homlokzatát. Csak miután elégtelennek bizonyultak be e banderiumok, szólíttatott föl a nemesség, hogy maga s a birtoka arányában ráeső fegyveresek száma harczba menjen a király személyes vezérlete alatt, s egy vagy két hónapig táborban szolgáljon. Ez volt a megyei katonaság, mely jobbágy telkeinek arányában vettetett ki a nemesre. — A megye zászlója s a megye választotta tiszt alatt kellett ennek harczba mennie.

A mohácsi vész előtt még meg volt a banderialis rendszer mind lényegében mind névszerint; de már némi módosulással. A banderialis rendszer felülről indult volt romlásnak. A király jövedelmei a Jagellók, azaz Ulászló és II. Lajos alatt csaknem merőben kiapadtak; a királyi birtokok zálogba adattak: nem volt miből tetemesebb királyi banderiumot tartani, s a mi ezzel együtt járt, a király nem birta saját zsoldosaival védni a török felől a végvárakat. De nem fizették pontosan a tiszti banderiumokat se, melyek most a fontosabb végvárakat védték.

Különösen nagyon előnyösnek látszott a főpapok banderiumainak kiállítása, melyek a tizedből magok tarták el magokat. Az esztergomi érsek 800, az egri 800 fegyverest tartott, s a papoknak összesen közel 7000 lovast kellett 1505-ben kiállítniok egy kimutatás szerint.[1] Az 1505-iki kimutatásban nincs számokban kitéve, hány katonát tartozik állítni minden zászlós úr, külön külön, — csak annyit látunk, hogy már is gyakorlatba volt, hogy a ki az 50 katonát, (a 400 emberből álló banderium nyolczadrészét) nem birta kiállítani,

[1] *Suppl. ad. Vest. Comit.* II. k. 326. l.

nem számittatott a banderiumosok közé. Azonban tetemes haderő kerülhetett volna össze ezekből is.

A hosszú béke alatt is tartottak ugyan a főpapok s egyes főnemesek nagy számú vitézeket birtokaik jövedelméből; de nem használatra, hanem fitogtatásul. A fényűzés nevezetes faja volt Budán, hogy egy Bakács Tamás s a többi érsek, a fejedelmekével versenyző s a magyar királyét elhomályositó kiserettel jelenjék meg s a Zápolyák és Perényiek versenyezzenek velök. Voltak ugyan egyes áldozatra kész főpapok és főurak, minő Perényi Imre és a kalocsai érsek; de alkalmasint ama hivalkodásra czéloz az 1518-iki bácsi országgyűlés egy törvényczikke, mely ezt rendeli: a királyi főhivatalnokok, a banderialis bárók és a papok birtokuk arányában való hadaikat a végvárak számára tartsák készen, *hogy ne láttassanak fegyvereseiket hasztalanul tartani.*

Az elősorolt banderiális katonaság tehát csak azon *tartalék* volt még 1518-ban, mely egy-egy vár veszélyben forgása esetében vala kiállitandó. Ugyanazon törvényczikk a végek őrzését a királyi banderiumokra és tiszti banderiumokra bízza és végre kötelezi a főpapokat, hogy mind a tized, mind birtokaik után rájok eső katonaszámot a végvárakban tartsák.

Az ország védelmének fő ereje a főurak s különösen a papok fegyvereseiben állott. A mohácsi vészt megelőző időkben mindent elkövetett az ország e hadsereg jó erőben tartására. Így 1521-ben egyik törvényczikk rendeli, hogy a báró s mindazon nemes, ki maga tart katonát, (s nem a megye zászlói alatt kell szolgálnia) tartsa a szokott számú fegyverest sőt annál többet is — a kincstár fizetni fogja e katonákat; — mert, mint e törvényczikkből látjuk, míg egyes főnemes

tulontul sok katonát állított, más rész elhanyagolta a hadra való készenállás kötelességét.[1]

Nevezetes más tekintetben is azon törvényczikk, mely 1521-ben a főpapi banderiumokról szól; mert már ekkor mutatkozik egy tetemes átalakulás a főpapi katonaság sőt birtoklás tekintetében. A törvényczikk a 34-ik, mely így szól:

«Mivel több nagy egyház üresedésbe jött s nincs főpapja, ki banderiumot tartson, *ő felsége adja át és ossza az egyházi javadalmakat (beneficia) érdemes (világi) férfiaknak és nemeseknek*, kik banderiumokat tartsanak *s e banderiumokat a végvárakba helyezzék.*»

Ez a törvényczikk a bekövetkezett egész időszakra nézve több tekintetben világos magyarázatja számos, különben érthetlen tüneménynek. Bizonyítja mily úton jutottak a mohácsi vész után a papi javak a világiak kezébe. — A vallásügy tekintetében is nagy horderejű e törvényczikk, mely foganatosítva is lett s későbbi időben az egyik nevezetes módosítássá nőtte magát a honvédelmi rendszerben. Itt csak arra helyezek súlyt, hogy mint újra látjuk, a papi banderiumokat fordították a végek oltalmára. — A végvárakba rendelték a királyi banderiumot is.

A portaszám szerint a kisebb nemesek által kiállítandott katonaság még tartalék sem volt ekkor a végvárak védelmében. Az csak a személyes fölkelésekben köteleztetett szolgálni.

Az 1521-iki törvények közül végre csak azt említem még, hogy a megyei népek vezérletére kapitányok

[1] A 21-ik t. cz. Ne Barones ... qui gentes *par se,* tenere solebant, gentibus suis aut *destituti* aut exercitium belli praetermisisse videantur etc.

kinevezését rendelik s országosan két fökapitányet. Eme rendelet is mind a megyei, mind az országos főkapitányokra nézve gyakorlatban volt a mohácsi vész utáni időkben.

Az 1526 után bekövetkezett változásnak a honvédelmi rendszerben már azelőtt meg volt vetve alapja egy részben. Az átalakulás folyt tovább is 1541-ig; de csak ez utóbbi év után lesz teljessé; mert ekkor telepedik be a török az ország kebelébe.

A banderiumok ekkor fölbomlottak, — s nevök sem fordul elő, két esetet kivéve. Egy ideig t. i. II. Lajos özvegyét, Máriát akarták kötelezni a rendek egy királynéi banderium tartására, még külföldön laktában is birt terjedelmes magyarországi birtoka után. Másik eset, melyben banderiumról van szó, a horvátországi bán banderiuma, mely állandóan megmarad későbbi korra is. — A többi tiszti banderiumról nem is lehetne szó. Az ország kétfelé oszlásával a négy közül három tiszti banderium esett a Zápolyák birta területbe: az erdélyi vajda, a székelyek grófja és a temesi bán tiszti banderiuma. Tudva van, hogy Temesvár először a Zápolyáé, később s csak rövid időre volt Ferdinándé, míg a török 1552-ben elfoglalta Ferdinand kapitányától, Losonczytól. Így maradt csak a horvát bán tiszti banderiuma Ferdinand és utódai részén. Maga a királyi banderium is szűken telhetett ki, ugyancsak az ország megoszlása miatt. Egy törvényczikkben olvassuk, hogy mivel az ország tetemes részét a török birja, nem kis résznek jövedelmét az özvegy Mária királyné huzza s végre szintén egy rész a Zápolya fiának birtokában van, kevés maradt Ferdinandnak a királyi birtokokból.[1]

[1] 1547-iki VII. törvényczikk.

A papi banderiumok már lényegökre nézve inkább megmaradhattak volna: de külsőleg átváltoztak.

Érintém, hogy még a mohácsi ütközet előtt világiak kezébe adták az üresedésbe jött püspökségeket. A mohácsi ütközet szaporította az ilyenek számát. A magyar papságnak úgy szólván utolsó hősei közül számosan estek el Mohácsnál, teljesítvén a haza iránti kötelességöket. A mohácsi ütközet után az 1521-iki törvény szellemében volt, hogy a papi birtokok nagy részben világi hatalmasak kezébe kerültek. A két király közötti versengésben valamint más birtokok, úgy a papiak is gyakran cserélnek gazdát. Sőt a püspöki javak alkalmasabb kecsegtetőül szolgáltak az ellenkirályoknak, hogy az ellentáborból híveket édesgessenek magokhoz. A püspöki birtokokat adták, vették és foglalták. Jutott bennök minden hatalmas úrnak; s csaknem a féltörök Grittinek is. Laszki Jeromos Konstanczinápolyban egy püspökség birtokával kecsegteti a szultán e rabszolgáját, kinél csak az Ali vagy Ibrahim név hiányzott, hogy valódi mohamedánnak legyen nevezhető. Természetes, hogy mind Zápolya, mind Ferdinand pártja bitorlásnak tekintette a püspöki javak azon birtoklását, melyet az ellenkirály adománya jogosított. De ama zavaros időkben történhettek minden jogalap nélküli birtoklások is e részben; s lehettek ily esetek is azok közt, melyekre törvénykönyvünk czéloz, midőn a püspöki javaknak a világi bitorlók kezéből leendő kivételéről szól.

Némelyek hajlandók azon véleményre, hogy nálunk a protestantismus elterjedésében egyik főrugó volt a kapzsiság, melylyel a magyar nemzet fiai a püspöki javakra áhítoztak. — Az állítás fölér egy nagy anachronismussal. Nem Magyarországon történt ez, hanem Európa némely más országaira lehetne fölhozni. —

Magyarországon — kivéve az erdélyi részeket — ez nem gyakori tünemény. Nálunk az 1521-iki törvényhozás határozza el, hogy a püspökségek javai világiaknak adassanak, a honvédelem gyarapításáért. Az állam a püspöki javak elvevője s a világi urak jogilag csak elfogadói voltak az állam adományának. Az 1521-iki országgyűlésnek eszébe sem jutott, hogy e határozattal a protestantismusnak szolgáljon; mert ugyanazon testület mondja ki az iszonyu végzést: «Luther követői égettessenek meg.» A vallás ügyének semmi része sem volt a törvényczikk hozatalában. Egyetlen szempont a hon védelme volt, melynek ereje tetemes arányban a papok contingensében állott. — Azon világi uraknak, kik püspöki uradalmakat birtak s papi tizedet szedtek, érdekében volt, meg nem engedni ezen önkényes lefoglalását a nép részéről. Ezen tetemes javak egy részben való elfecsérlése más uton, nem a nép vallásos szakadási hajlama által történt. Azok a főurak, kik papi várakba ültek be, a tizedet kiadták haszonbérbe, a birtokokat kiosztották zsold fejében katonáiknak — szóval az eldarabolást, elfecsérlést is az ország honvédelmi, nem pedig vallásos állapotja idézte elő. A papi banderiumok egy része nem a magyar világiak, hanem a török foglalás által apadt le, — s nevezetesen az esztergomi érsek banderiuma. Míg a török Esztergomot el nem foglalta, a primásnak 130,000 forint évi jövedelme volt. Azután alig van több 50,000 forintjánál.[1] — Az esztergomi érsek nem is tarthatott többé két egész banderiumot. Még egy egészet sem, hanem Érsekujvárba helyezett 2—3 száz emberből állott őrséget.

[1] Velenczei követjelentés 1563-ból. Petrorics kéziratai közt az Akademia könyvtárában.

A királyi, a hivatalos és a püspöki banderiumok ily módon elenyészvén, vagy átalakulván, nem maradt meg egyéb azon kiváltságos családok banderiumain kívül, melyek közül hajdan is kevesen állítottak ki egy egész zászlóaljat, azaz 400 vagy 500 lovast. — A magán zászlós urak, kik az előbbi korszak alatt az ország katonai hierarchiájának mintegy középosztályát tették s másod-harmad sorban és tartalékul állottak, most egyszerre az első sorba és főrangra kerültek.

Hasonlót mondhatni a várakról is. Budának törökké válta, azaz 1541 körül alig volt oly vár, mely ne a nevezetesebb családok magánbirtoka volt volna vagy annak nem tekintették. A Török Bálintok, Perényi Péterek, Bebekek, Nádasdyak várai állottak első sorban a török hódítás pajzsaiként. A püspöki várak nagy része is, a tizedekkel és birtokokkal együtt legtöbbnyire világiak kezében volt, kik magán tulajdonukkal sem bántak szabadabban, mint a püspökségekével. Kivételt itt is leginkább Horvátország szenved, melynek több várát a horvát urak kértére, még a mohácsi ütközet előtt, II. Lajos életében, Ferdinand zsoldosai szállták meg. — Királyi vár az 1541 utáni első években oly kevés volt, mint királyi birtok. Csak apránkint történt a magán és püspökségi váraknak országossá alakulása.

Ezen alakulás részletes története jelen munka arányait tulhaladja. Elég legyen egy-két példát felhoznom.

Pécs városa és vára a pécsi püspöké volt, kit Zápolya idejében Eszéki Jánosnak híttak. Zápolya ezen híve kimúlván, Izabella királyné egy világi jeles katonára, Athinai Simonra ruházza az üresedésbe jött püspökségben a vár védelmét. Ez azonban családi szerencsétlenség következtében odahagyván Pécset, Váralyai Szaniszlónak, pécsi püspökké leendő kineveztetését esz-

közli ki. Ezen Szaniszló püspök az, ki 1543-ban kész zsákmányul hagyja Szulejmánnak az ország e nevezetes városát. Pécsnek nem volt ideje, hogy Ferdinand országos várává alakuljon át.

A hozzá közel esett nevezetes vár Sziget volt. Ez annak előtte Török Bálinté volt. Miután Pécs elveszett s a török leginkább Szigetvárt fenyegette azon tájon, Török Bálint fiai Ferdinandnak adták által megvédés végett, — s így lőn országos végházzá, melynek kapitánya Horvát Márk, — egyszersmind Baranya főispánja, — 1556-ban dicsően megvédte a török ellen, s mely alatt tíz év mulva Szulejmán bevégezte hódításait és életét. Sziget elvesztéig Kanizsa a Nádasdy családé volt, melyet Nádasdy Tamás nejével, Kanizsai Orsolyával kapott hozományul. Sziget elveszte után a család a török támadásoknak első sorban kitett Kanizsát más birtokokért cserében adja a királynak, megvédelmezés végett. — A püspöki várak közül Eger is magán kezekbe került volt. 1544-ben a felső megyék urai magok összegyűlnek Sajó-Sz.-Péteren, s elhatározzák, hogy közülök mindazok, kik az egri püspökség tizedéből valamit birnak, visszabocsátják Egervárának erődítésére és jó karban tartására. Törvénytelennek nyilvánítnak minden adományozást és jogczímet e részben. A tizedek a vár fentartására e czélból kijelölt királyi biztosoknak adandók át.[1]

Azonban a vár a Perényiek kezében maradt, s ők 1549-ben is Varkocs Tamást tartják benne kapitányul. — Csak ez utóbbi évben adják által Ferdinand tábornokának, Salmnak. A király Zay Ferenczet nevezi ki várparancsnokul és Oláh Miklós cancellárt püspökül. Csak-

[1] *Suppl. ad. Vest. Comit.* III. 187.

hamar azután a híres Dobó István és Mecskei István lesz egri kapitánynyá, kik nevöket örökíték Eger hősi védelmével.

1557-ben Verancz Antal lesz egri püspökké Ujlaki Ferencz halála után. Két várnagy parancsnokságára bízzák az egri vár őrizetét s a püspöki birtok kezelését. Már szerződés van a király és püspök közt, melynek értelmében a püspök lemond birtokának világi ügyeiről s csak egyházi hatóságát tartja meg. Jövedelmeinek csak egy harmada marad a püspök kezében, két harmada az egri várra fordíttatik. Később, 1564-ben a világi ügyeket, a vár védelmét, a birtokok kezelését egészen az egri kapitány, Mágócsi Gáspár vezeti, sőt a püspök még Borsod és Heves megye főispánságát is Mágocsira ruházza, ki ellenben kötelezi magát, hogy az egyházi ügyekbe nem avatkozik, a vallás tekintetében a patronatusi jogot a püspöknek hagyja, s végre meg nem tür protestans papokat a püspök birtokain. Ily rendezés mellett a püspöki birtokok világivá tétele még gátja lesz vala a protestantismus terjedésének. A püspök teljesen az egyházi ügyeknek élhetett, s nem panaszkodott, mint később Verancz tevé, midőn esztergomi érsekké lett, hogy birtokai kezelése, s Ujvár védelmének ügye, melyek érseki kötelességéhez tartoznak, igénybe veszik egész idejét és figyelmét. Mágocsi Gáspár az egri jövedelmek két harmadából tartja fenn Egert és fiókvárát Szarvaskőt. De ezenkívül más nagy várak is ezen tizedekből élelmeztetnek. Maximilián király ezt írja: a «*sárosi, kassai, szendrői, szathmári* valamint más véghelyek is, melyekben mi tartunk őrséget, *máshonnan el nem láthatók eleséggel,* mint *Eger* dézmáiból».[1]

[1] *Monumenta Hung. Hist. Irók* VI. k. 344—354.

A püspökség jövedelmeinek épségben tartása a kapitány érdekében allott; de már némi megoszlás benne foglaltatik a szerződésben; mert az elősorolt több végvár fentartására külön-külön falvait kell kiszakasztani a püspöki birtoknak. — Azonban Maximilián, hogy Eger védelméről ezen kiszakítások után is gondoskodva legyen, Eger várához utalványozta részben a Jászság és Kunság királyi jövedelmeit, melyek annak előtte a budai vár számvevőségéhez tartoztak, s némely más terület jövedelmeit is. A fentebbi jövedelmek a vár fentartására és élelmezésére fordíttattak, s csak egy részben a várbeli katonaság fizetésére. E fizetések az országos adóból történtek havonkint, a király pénztárnoka útján.

A magán és püspöki várak lassankint váltak királyiakká. De a török betelepedése kezdetén, mint említettem, kevés számmal voltak. Így nagy részben a várak birtokosa a főnemesség volt, mely saját embereivel és saját zsoldján küzdött a török ellen.

Annál, hogy a tiszti banderiumok elenyésztek, s a főpapiak világiakra szállottak, úgy hogy a főnemesekben állott a védelmi erő nagyja, nevezetesebb körülmény volt egy másik tény, az, *hogy az egész ország védelmi ereje helyhez kötötté lőn.* Buda elfoglalása után 1541-ben, a török állandóan bentáborozott az országnak általa elfoglalt kisebb-nagyobb erődeiben. A magyar fegyveres erő ennélfogva kényszerítve volt, hogy szintén állandó táborokat tartson a határszéli várakban. A törökök rablókalandjai következtében már megtelepedésök előtt a magánbirtokosok nemcsak régi váraikat megerősíték, hanem a kitett helyeken, mint túl a Dunán, új kisebb-nagyobb erődöket is emeltek. A kisebb erődök egy neme volt az, melyet ma a hadtanban «Blockhaus» név alatt ismert erődítések modorában épitettek. Egy mély árok,

azon belül erős kettős borona-fal, melynek közét földdel töltötték meg. Ezt nevezték akkor palánknak, párkánynak «castellum»-nak. Ezek némelyike sarkain bástyával volt ellátva, s néha oly terjedelmüvé lett, hogy várnak lehetett nevezni. Ily modorban épült kezdetben az első rendü fontosságuvá lett Szabács. Nem tudni a a töröktől tanulta-e a magyar, vagy megfordítva, — annyi bizonyos, hogy a «palánk»-ok nagy számmal voltak hazánkban mind a mi részünkön, mind török részen, s rendesen a határváraknak mintegy előőrseiül szolgáltak, 30—40, néha 100 fegyveressel rakatván meg. Kisebb csatázások ellen elég erősek voltak, s a béke idején való rabló kalandozások ellen nagy szolgálatot tettek; mert rendszerint béke idején nem volt szokás ágyukkal szállani síkra — s ez volt fő különbség a béke és háború időbeli csatázás közt.

Az országnak katonatartásra kötelezett főnemesei nagy részben arra lévén kényszerítve, hogy kisebb-nagyobb erődeikbe feloszszák fegyveres szolgáikat, már annál fogva megzavarodott a «banderium» határozott értelme, mely mindig bizonyos kerek számu lovas csapatot tett: vagy 400 embert, vagy ennek felét, negyedét vagy nyolczadát. A mezei hadaknál e kerek számok megállhattak; de a várvédelem nem tűrte azokat: a vár szükségeihez kellett alkalmazni a katonaság számát. Néhol egy banderium kevés, másutt egy fél is sok volt a helyi viszonyokhoz képest. Különben is a helyzet zavarba hozta a merev szobályokat a tartandó katonaság száma tekintetében. Azon főur, kinek birtoka nagyon ki volt téve a török rablásainak, minő a Dunán túl, egy Nádasdy Tamás, egy Batthyány, kétségkívül több fegyverest tartott, mint a mennyit az ország kívánt, míg a pozsony-, sopron-, trencsén-megyei annyit sem

tartott készen, a mennyivel köteles volt. Innen törvényeinkben az a két ellenkező irányu rendeletek, melyek egyike rendeli, hogy az urak állítsák ki illetőségüket és tartsák készen, a másik tiltja, hogy oly sok katonát ne állítsanak, a mennyit jövedelmük meg nem bir.

A katonaságnak helyhez kötöttségével együtt helyhez volt kötve a hadfolytatáshoz szükséges pénz- és élelmezési ügy is. A főnemes uradalmainak székhelyét erőddé változtatván, a vár vagy palánk volt a környékbeli uradalom csűre, gabonása és pinczéje, mely utóbbi rendesen a bástyák alatt volt. A várbeli darabontok parancsnoka volt a birtok tiszttartója (præfectusa), a katonaság élelmi biztosa volt az uradalom udvarbírája (latinul provisor). A jobbágyság a földesúri pénz- és terményadót ide szolgáltatta be s a napszámok nagy részét a vár erődítésére és fentartására fordított munka vette igénybe, mi által a földmiveléstől sok erő elvonatott, úgy hogy a jobbágyság gyakran tönkre jutott miatta.

Érdekesen rajzolja 1559-ben Kanizsa parancsnoka és Nádasdy Tamás kanizsai uradalmának főigazgatója egy ily parancsnok helyzetét, midőn ezt írja:

«Én a kegyelmes uram jószágának és vadának minden fogyatkozását megjelentettem .... A két rendbeli nyomorúságnak egyikétől nehéz magamat megoltalmaznom.

Hogyha az én kegyelmes uram házát (azaz várát) építem, az a szegénységnek (jobbágyoknak) ellene vagyon, kiből végre én reám való panaszok indultattak, kiért félő, hogy végre *pusztító nevemet* költik. Ha peniglen nem építek, mind életemben és mind tisztességemben járandó és fogyatkozó kezd lenni és annak felette az én

kegyelmes uramtól is (Nádasdy) haszontalan és tunya nevet kezdek felvenni.»[1]

A jobbágyok vármunkáját illetőleg elnézéssel volt a törvényhozás is. Az 1553-iki 11-ik czikk azt rendeli, hogy a jobbágy 40 napot szolgáljon a földesúrnak; de azon esetben ha vára javítására szükséges a munka, ne essék nehezére a jobbágynak, ha többet szolgál is. Látni, hogy még ekkor a törvény sem tudta be rendes napszámnak a vármunkát s maga sem határozta még meg a szegénység ebbeli tartozását.

Láttuk Eger példájában, hogy nemcsak a magán, hanem a némileg országossá lett várakat is a hozzájok tartozott birtokokra utalták, s építésök, élelmezésök, egy részben az őrség fizetése is helyhez kötött jövedelem volt, annyira, hogy épen Egerben a hadiszer is a püspökség tizedeiből került ki egy részben. 1564-ben Debreczen városa arra köteleztetik, hogy a püspökség iránti tartozását Egerbe szolgáltatandó salétrommal rójja le.

A jövedelmi források ily helyhez kötése hasonlított a török hűbéri rendszerhez, s már jó korán annyira észrevették ezt az egykorú magyar várőrök, hogy a törökök módjára végbeli katonák zsoldja helyett a várparancsnok egyes faluk jövedelmét utalványozta nekik, még a török hűbéri szót is megtartván. Egy 1553-iki törvényczikk rendeli: «a király katonái ne oszszák ki magok közt a falukat és városokat «*timárok*»-ul, mint a törökök szokták, s ne birtokolják kényök szerint.»[2] A király tisztjei ezenkívül gyakran a várhoz nem tartozó jobbágyságot is maguknak foglalták el, mint szá-

[1] *Magyar Leveles Tár.* Közli Szalay Ágoston. I. k. 307. l.
[2] *Corpus Juris* 1553-ki l. t. cz. 3. §.

mos panasz bizonyítja, s a más jobbágyait is ingyen munkára hajták a királyi várakhoz. Ugyancsak a közelebbről nevezett törvényczikk többi pontjai: hogy a jobbágyokat ne vitessék ingyen munkára a várakhoz a király tisztjei, különben elpusztul az ország a nép elszegényedése miatt. Rendeli továbbá, hogy a király katonái ne zsarolják a népet oly istentelenül, a mint a rendek bepanaszolták s ingyen ne vegyenek semmit a néptől. A vármunkára hajtandó jobbágy napi bére legyen ugyanannyi, mint a mennyi a napszám Bécsben idő szerint.

Hogy a panasz nagyobb a királyi katonaság, mint a magánosok váraiban levő darabontok ellen, természetes. A magánbirtokosnak saját gazdasági érdeke parancsolta jobbágyai kimélését. — De a magán kapitányok gyakran annál kevésbbé kimélték az idegen tulajdont, s idővel ezek katonáiból vált a legtöbb rabló.

A várbeli ingyen munkákkal való visszaélést, úgy látszik, semminemű tilalom nem volt képes megszüntetni. Az örökös hadi állapotban könnyen vált uralkodóvá hogy: «szükség törvényt ront». Az ügyet tehát legalább szabályozták. Az ingyen munka nem tiltatott el, hanem kivettetett meghatározott arányban a népre. Megszabták a rendek minden országgyűlésen, melyik megye melyik várhoz adjon ingyen munkát.

1556-ban történik először, hogy a várakra fordítandó munka a jobbágyokra törvényhozásilag kivettetik egy részt pénzben, más részt munkában. Minden nemes egy-egy jobbágyától ötven denárt fizet, s ezenkívül minden száz jobbágy után négy lovas kocsit állít, mely három nap tartozik fizetés mellett napszámot tenni. Némely főuri és püspöki jobbágyság kivétel e kötelezettség alól, mint a mely urainak nevezetesebb várához szolgál a

vármunkával. Másrészt némely magánvárhoz, minő Kanizsa, a megye fentebbi országos ingyen munkái rendeltetnek. — Következő 1557-ik évben már egyszerűbb az ingyen munka kivetése. Minden díj nélkül hat napot tartozik egymásután szolgálni a jobbágy évenkint. Az ingyen munka kiszolgáltatásáért a megyék alispánjai szigoruan felelősek. — Azonban 1559-ben határozzák meg szorosabban, hogy minden megye, mely várhoz szolgáltassa az ingyen munkát. Így Egerbe tartoznak szolgálni egész Borsod, egész Heves és Nógrád két járása.

A napszám-mennyiség változott idő szerint ; de e rendszabály állandóan megmaradt az egész török uralkodás ideje alatt. A várkapitányok önkénye ezen oldalról meg lőn szüntetve s a megyei hatóság vette át a gondot. De megmaradt váltig az elv, hogy a várakba a legközelebb eső megyék szolgáltak — s a dolog természetéből folyólag a helyhez kötöttség az országos hadi segélyek e nemében is megmaradt.

A mi a várak őrizetét tett legénységet illeti, miután a királyi várak és királyi birtokok elejénte csekély számmal voltak, a birtokhiányon országos adókivetéssel segített a magyar törvényhozás, — s e részben nem volt fukar, kivált a török betelepedése után. A királyi adó, egy forint ötöd része volt már Nagy Lajos ideje óta, melyből a király az állam szükségeit fedezte. De a török háborúkkal bejött egy másik adó, melyet szintén minden jobbágy telektől, úgynevezett portától szedtek. A török betelepedés után is ez a szükséghez képest változott; de többnyire 1541-től 1590-ig két forint volt. Az adózásra nézve már korábban szokássá s a nevezett korszakban állandóvá lett, hogy a nemesség maga is adót vetett ki magára birtokai arányában. A birtok kulcsa

abban az időben nem a földbirtok terjedelme, hanem a jobbágyok száma lévén, a nemesek adója is a jobbágytelkek száma szerint vettetik ki. Azonban korántsem a jobbágynak kellett fizetnie a nemesek adóját; mert világosan kiköti a törvény, hogy a nemesek «tulajdon erszényökből» fizessék azt. A király ezen jövedelmekből tartozott fentartani a végvárakat és fizetni zsoldosait. E czélra tartozott fordítni a bányákból, harminczadokból való jövedelmeit is, mely utóbbiak 1557-ben a velenczei követ jelentése szerint 350,000 forintot adtak, s hozzávéve a megyék portalis adózásából bejőni szokott 50,000 forintot, (mi 25,000 portáról gyűlt), az összes jövedelem 400,000 forint. Egy másik 1563-ból kelt szintén velenczei követi jelentés körülbelül 530,000 frtra becsüli a magyar királyi kamara jövedelmeit.[1] — Hogy a velenczei követ állítása, mely szerint csak ötvenezer forint jött be a portákról, nem alaptalan, bizonyítja a porták azon kimutatása, melyet Kovácsics gyüjteményében találunk. Középszámítassal a nevezett időtájban, midőn a két velenczei követ jelentése kél, a huszonegy megyében (hozzá tudva Varasdot, Zágrábot és Köröst) a porták számát csakugyan mintegy 25,000-re tehetjük.[2] — Ha bevételekről nehéz mást, mint hozzávető számokat közlenünk, még nehezebb adatokat szolgáltatnunk a kiadásokról. A velenczei követ 1557-iki jelentése szerint a királynak a végek oltalmára 12,000 embert kellene tartania. — Tudjuk, hogy azon időkben

[1] Petrovics kéziratai közt az Akad. könyvtárában Soriano és Gio Michele jelentései.

[2] *Suppl. ad Vest. Comit.* III. k. 275 és k. l. A kimutatás, melyet Kovacsics közöl, hézagossága mellett is átlagos számításokra adatokat nyujt.

egy lovas évenkint 36 forintot, egy gyalog 24 forintot kapott összesen zsoldul egy év alatt, ha hozzávesszük a posztót is, tehetjük egyre-másra 30 forintra egy gyalog és 42 forintra egy lovas fizetését. Véve 8000 lovast és 4000 gyalogot (mert a lovasok nagyobb számmal szoktak lenni), mintegy 456,000 forintra megy a zsold, mit az ötszázezeret meghaladott jövedelem fedezhet vala. De ugyancsak a velenczei követ írja, hogy a király nem tartja rendesen felét is ama zsoldosainak, s még sem elég az országból vett jövedelem. Az 1563-iki követjelentés szerint a magyar őrségek és hadak évenkint 900,000 forintba kerülnek. A király nem fizeti pontosan a katonaságot, — örökösen hátralékokat kell fedezni s gyakran husz százalékos adósággal kénytelen segíteni magán. Hozzá teszi azonban, hogy a pénzek nagyon rendetlenül kezeltetnek. A velenczei követ fölemlíti az elégedetlenséget, melylyel a magyarok vannak a miatt, hogy a kormány nem fordít elég gondot az ország védelmére. Az 1545-iki 41-ik törvényczikkben olvassuk: Mivel a megszavazott hadiadó (subsidium) nem elég a végvárak fentartására, a király más jövedelme, a pénzverésből, harminczadokból bejövő is Magyarországon és Szlavoniában (a mai Horvátországban) a végvárakra fordíttassék, — *s ne vitessék ki az országból.* E pénzek kezelésére ne idegen tisztek (officiales), hanem a magyarok közül tekintélyes, jó birtokú ember választassék kincstárnokká, kinek záloga is van. Ezen pontra Ferdinánd viszont panaszszal válaszol. A rendek ama panaszát méltánytalannak nevezi, miután ő többet költött Magyarországra, mint a mennyi jövedelme a fennevezett forrásokból volt.

Azonban mindezen rendetlenség, a pénzügyi örökös zavar, mely jellemvonása azon kornak, s az elégedet-

lenség daczára tévedés volna föltennünk, hogy az ország védelem nélkül maradt, s hogy nagy solidaritás ne volt volna a kormány és nemzet közt. A közös érdek hozta magával, hogy kölcsönösen segítsék egymást. A magyar pénzügyek önállóan, külön kezeltettek, s külön az ausztriai örökös tartományok pénzügyei is, valamint külön volt a királyi hadsereg és magyar nemesi hadsereg is.

De tudva van, hogy a szomszéd tartományok, Karinthia, Stiria-, Austria-, Morva- és Csehország segítének egyes végvárak költségeinek fedezésében, mi ellensúlyozta azon panaszt, hogy a királyi kamara az ország jövedelmeit nem fordítja mindig oda, a hová kell, — az ország védelmi erejének fentartására.

A mi a hadsereget illeti, csaknem elválaszthatlanul összekeveredtek a királyi és megyei hadak. Mint említettem, egyes magánosok és püspökök készséggel ajánlották föl váraikat királyi várnak, magán szerződések útján.

Már 1543-ban az országgyűlés szólítja föl a királyt, hogy a magán várakat is oltalmazza. Az azon évi Beszterczebányán kelt törvények VII-ik czikke így szól: «Azon magánosok, kiknek az ellenséggel szomszédos végváraik voltak, birtokaik pusztulásra jutván, nem képesek váraikról kellően gondoskodni. Küldjön tehát ő felsége eme várakba eléggé kemény őrséget, hogy mind ama várak megmaradjanak, mind az ellenség pusztításai meggátoltassanak.»

Ily módon szaporodhatott a királyi zsoldosokra bízott végvárak száma, a nélkül azonban, hogy a másfél száz évig tartott önvédelemben közvetlenül a főkormány játszta volna a főszerepet. Az ország lakosai magok intézkedtek és magok áldoztak legtöbbnyire a haza

védelmében. Maga az úgynevezett királyi hadsereg a XVI-ik században a hazafiakból, a nemesség szinéből állott.

A töröknek behódolt megyékből a nemesség a hódolatlanokba menenekült. Az ország egy részének birtokossága már csak a pusztítások által is elszegényedett.— Azonkívül, hogy az ilyenek nagy számmal voltak, legelszántabb és kérlelhetetlen ellenségei lehettek a töröknek. A foglalkozás nélkül maradt harczosok nagy számából egész sereg condottier állott elé, kik készek voltak zsoldért szolgálni, akár a magánosok akár a király váraiban, annyival inkább, mivel törvény volt arról, hogy a nemes, ha semmije sem maradt is, köteles szolgálni közfölkelés idején.[1] Ferdinand hadai kivált elejénte leginkább külföldi zsoldosokból állván, az 1547-iki országgyűlés ezt a végzést hozza: «Miután a király bőségesen tapasztalhatta, hogy a magyar legtöbbet szolgálhat a a keresztyén világnak a török ellen, s nem nagy zsoldot kíván, gondoskodjék ő felsége, hogy magyarok is toboroztassanak hadaiba; mert fölös számmal van szolgálni kész ember, ki birtokaiból kiűzetett. Ezek helyeztessenek a végvárakba».[2]

Későbbi időben is rendelik törvényeink, hogy a török földről menekülő nemest a várkapitányok ne csak befogadják váraikba, hanem fogadják be zsoldosokúl. — S nemcsak a királyi hadakban szolgált a nemes. A főpapok és főurak zsoldosai is tetemes részben ilyenekből állhattak. Nádasdy Tamásnak Kanizsa körüli oly kis kastélyában is, minő Szenyer volt, melyben csak harminczöt várőr tanyázott s zsold hijjában olykor kop-

[1] 1545. XVIII-ik czikk.
[2] 1547-iki VI-ik tcz.

lalni volt kénytelen, többnyire nemes «urak» voltak a lovasok, — s innen czímezik többnyire őket *uraim*-nak és «vitézlő» férfiaknak. — A török földről kibujdosott s zsoldba állott ember neve olykor «szegény legény», mi akkoriban tisztes név volt, s csak későbbi időben, midőn a honvédelem elhanyatlásával a várőr rablásra adta magát, nyerhette a zsivány értelmet. Így fajult el a hajdu, haramia és «katona» név is, mely a következő században mind rablót jelentett, holott elejénte tisztességesebb értelme volt.

Az egyes elszegényedett nemeseken kívül a fő nemesség is királyi zsoldba állott. Egy 1546-iki törvény így szól: «A király vegyen zsoldjába az urak közül is. De az ily úr ne tartson többet *száz lovasnál*, részint azért, *hogy ha a királyi zsold el találna maradni, saját birtokaikból eltarthassák embereiket,* részint azért, hogy ha lázadókká válnának, megfenyíthetők legyenek.» Ez a törvény gyakorlatban is volt, ha tán a lovasok számára nézve nem mindig, de lényegére nézve, — hogy t. i. királyi várakat s a király által erősítésekkel ellátandó magán és püspöki várakat egyes zsoldjába vett nagyokkal oltalmaztassa a kormány, — gyakorlatban volt ez azon értelemben is, hogy a főúr a királyi vár őrizetére rendelt saját embereit a maga költségén volt kénytelen tartani. A főurak zsoldba fogadása maradványa volt a tiszti banderiumoknak, melyek szintén a végvárakban szolgáltak s szintén a királyi zsoldból voltak tartandók; de formájára nézve elveszti banderialis szinét azon rendelettel, hogy száz lovasnál csak kevesebbet, de többet nem szabad tartania a főnemesnek.

Látni való mindezekből, hogy a XVI-ik században az ország fővédelmi ereje a török ellen a nemesség kezében volt. A végvárak rendes őrizete, mind a királyi, mind a

püspöki, mind a magánvárakban az urak által birtokaik arányában kiállított katonaság volt. Azonban ha a honvédelem magasabb rangú osztályai egyetlen egybe olvadtak össze, a honvédelem más elemei is ezen egybe keveredtek.

A Mohács előtti korszakban a megyei katonaság, melyet nem a banderialis főurak, hanem a kisebb birtokú nemesek állítának ki jobbágyaik számához képest, csak az ország határain belül tartozott szolgálni *közfölkelés* szüksége esetében, midőn a király személy szerint megjelent s minden nemes hasonlóképen személy szerint fegyvert fogott. Mátyás minél kevesebb hasznát vette a haderő ezen részének, — pénzzel váltatván meg az ily szolgálatot, s még a mohácsi ütközetet megelőzött években váltig csak igen kivételes volt a nemesi és a portalis fölkelés. Hanem miután 1541 óta az ellenség az országban benlakott s minden órában beüthetett a hódolatlan területre, a nemesi fölkelés szüksége csaknem állandóvá lőn. A nemesek törvényhatóságilag kötelezték magokat, hogy a birtokaik arányában bizonyos számú gyalogot és lovast *mindig készen tartsanak*, hogy az első felszólításra oda küldjék, a hová szükséges. A régi szabály az volt, hogy husz jobbágytelek után egy lovas tartassék készen, s ez időszakban is elejénte ez volt a rendes szabály. De a rendek a szükséghez képest emelték az arányt, hogy több katona állíttassék ki. Már 1547-ben az rendeltetik, hogy a jobbágygyal bíró nemesek minden száz jobbágyuk után három lovast és három gyalogot tartsanak a magok költségén, s szükség esetében magok is személy szerint fölkeljenek. — A szabály néha az volt, hogy a nemes minden tíz jobbágy után egy fegyverest állítson ki, — azonban mindez ideiglenes, s sokszor változott szabály volt. A dolog

lényege az maradt, hogy a nemesség állandó, rendes katonát tartott a maga költségén, ki tartozott felülni az első parancsszóra.

Az esetek, melyekben a portaszám szerinti katona s vele a nemes is tartozott fölkelni, ezek voltak: midőn a török egy magyar várat ostrom alá fogott; midőn új erőd építésében meg kellett azt gátolni, s végre midőn egy-egy magyar rablóvárat kellett lerontani, mely a hatalmaskodók fészkéül szolgált.[1] A nemesség portaszám szerint tartott katonáival felült a török nagyobb rabló kalandjainak visszaverésére is — szóval a nemesség fölkelése már nem kivételes volt, hanem mindazon esetekben, midőn a rendes várőrségek nagyobb mértékben igénybe vétettek, ki tartozott állani. — Ez képezte tartalékát a végvárakban feküdt katonaságnak, melyet «veterán»-oknak is neveztek. E tartalék tetemes volt, s még a mohácsi ütközet előtt kikötik, hogy nagy szükség esetében magok a jobbágyok is személy szerint fölkeljenek. Később is előfordul, hol ezen szabály, hol azon korlátoltabb, mely szerint a jobbágyok egy bizonyos része, pl. tized, vagy ötödrésze tartozzék személy szerint fölkelni.

Azonban ily fölkelések tettleg nem igen történtek, a honvédelmi erő tartaléka mindig a nemes és a portaszám szerint állandóan tartani kellett katona volt. E katonaság megyei hatóság alá volt rendelve első sorban; második sorban országos kapitányok alá. Minden megye saját fegyveres erejét az alispán vezérlette, vagy ha ez nem volt rá alkalmas, a megyegyülés egy hadban jártas kapitányt választott magának. — Azon nemes, ki a királyi vagy főuri várban szolgált, tartozott maga

[1] 1547. 17. tcz.

helyett lovast küldeni s birtokai arányában a megyei hadhoz állítni rendesen tartandó katonáit. — Továbbá meghatározza a törvény, hogy oly főnemes, ki ötven lovast saját költségén nem bír tartani, katonáit a megye zászlói alatt tartsa, s az, kinek több megyében van birtoka, azon megyéhez állítsa illetményét külön-külön, melyben birtoka fekszik. — Az ország főurai különben saját zászlójok alatt szolgálván, fel voltak mentve a megyei hatóság alatti katonatartás alól; de a török foglalás sok főnemest fosztott meg birtokai tetemes részétől s a fentebbi törvények által a megyék hadai tetemes erősítést nyertek, úgy hogy e korszakban a kiváltságolt bárók száma leapadt, a megyék katonai ereje és honvédelmi fontossága gyarapodott. Különben a megyei katonaság közeledett természetére nézve a főurak hadaihoz; mert egy ugyanazon kulcs szerint tétetett kötelességévé főúrnak, papnak, kisebb nemesnek az állandó katonaszám kiállítása és tartása. Továbbá általánosan szól minden jobbágyos nemesre ez a törvény: A nemesek a minden száz jobbágy után tartandó háromhárom katonát *haladék nélkül küldjék a végvárakba.* A mely nemesnek tulajdon vára van, küldje a magáéba.[1]

A megyék és bennök lakott főurak nem is vártak mindig országgyűlési parancsra, vagy főhadvezéri felszólításra, hogy magokon segéljenek. — Néha több érdekelt szomszédos megye külön gyülést tartott, melyben a közös védelemről gondoskodott. Olykor a segély, mint a nem rendes katonaságnál szokott történni, későn, s majd mindig hézagosan érkezett; de sokszor érkezett korábban, mint a királyi hadak s mindig nagyobb elszántságot bizonyított valódi veszély idején, mint az úgy-

[1] 1563. 18-ik tcz.

nevezett segítséget hozott idegen zsoldosok. — Ismeretes mindenki előtt Eger hősi védelme 1552-ben. Ritkán írtak le s énekeltek meg oly gyakran egy-egy hősi tettet, mint Dobó Istvánét és bajnok társaiért — s kevés várostrom volt azon időben, melyről a krónika oly hű és eleven képet tartott volna fönn, mint a minő a Tinódié Eger ostromáról, melyet Istvánffy is kivont s mely azért minden költői becs nélkül való munka, mivel oly becses historiai krónika — és semmi egyéb, mint maga a valóság. A mindenki előtt ismert eseményt nem szándékozom elbeszélni. Tinódi Sebestyén leírásának csak azon részét veszem, melyben előszámlálja a vár védőit, mely mint már írtam, királyi vár volt volna a püspök patronatusi joga mellett. A vár alá érkezett roppant török erővel szemben Eger várát 1900—2000 magyar védelmezte. A király «tisztartói» Egerben Dobó István és Mecskey István voltak, — megtartatván az a régi hagyomány, mely szerint a végvárakban két-két bánnak kell lennie, kiknek egyike mindig a várban legyen.

A két tiszttartónak benn a várban eredetileg nem volt több 400 emberénél — fele részben lovag, fele részben gyalog darakont. Dobó még 88 embert fogadott hozzájok zsoldjába. Az egri püspöki birtokokban volt tiszttartókat is behívták, kiknek összesen 46 lovagjok volt. Mindezeket, mint tudjuk, az egri püspökség jövedelmei látták el egy részben zsolddal is. Csak a mennyiben e jövedelem nem volt elegendő a zsoldra, kellett a királyi kincstárnak pótolnia.

A királyi hadak közül, melyeket valószínüen csupán oly értelemben lehetett királyi zsoldosoknak nevezni, mint az egri vitézeket, 560 gyalog ment Egerbe, Bornemissza, Pető és Zoltai vezérlette. Benne van e szám-

ban azon 230 darabont is, melyet Kassáról indítottak volt Szolnok segítségére; de csak Egerhez érkezett, midőn Szolnok be is volt véve, — s így maradt Egerben. Igy az Egerbe rendelt és történetesen oda kerűlt «veterán»-ok száma 1094 emberre ment.

Az őrség többi részét azok tették, kik, mint Tinódi mondja, «a huszad»-ból állíttattak ki — azaz a nemesekre jobbágyaik arányában kivetett megyei és főuri contingensekből. A szomszéd megyék: Borsod, Abauj, Sáros, Szepes, Ung, Gömör s a felsővidéki szabad királyi városok összesen 390 gyalogot és puskást küldtek Egerbe. De ha a megyei contingensekhez számítjuk a nagy birtokú nemesség katonáit is, a mint hogy oda kell számítanunk, habár nem a megye, hanem e nemesek által kinevezett hadnagyokkal küldettek, a megyei contingens 605 gyalog, puskás. A magánosok közűl legtöbbet áldozott Serédy György, ki ötven darabontot küldött be Egerbe Kendi Bálint alatt. Útnak indított volt ugyanő Kassáról még 200 gyalogot, előre kifizetvén hópénzöket; de e csapat vagy a fegyelem hiánya, vagy késlekedés miatt nem ért Egerbe, hanem szétoszlott. — Mindemellett Serédy áldozatkészségének fényes bizonyítéka volt ily nagy csapat kiállítása. — Volt a magánosok közt tisztán papi contingens is. A jászai prépost 41, a «néma barátok» 4 gyalogot küldtek. A «huszadból» kiállított katonasághoz kell számítnunk azon 219 parasztot is, kiket Dobó István a püspökség szomszéd birtokaiból parancsolt be a helységek birái által, — hogy így az országos nemzeti had minden névvel nevezendő eleme képviselve legyen. És a parasztság kitünően viselte magát Egerben. A várnak rendes pattantyúsa csak kilencz volt. Dobó az ágyúk mellé állította a parasztságot.

A harczosok száma tehát Egerben 1918 volt. Ebből

824 portalis katonaság, s ha azokat is hozzá vesszük, kik a püspökség jövedelmeiből tartattak, 1358-ra megy a szám, királyi had csak 560 ember lévén.

Ha hozzá veszszük a sebek kötözésére berendelt 13 borbélyt, a más szükségekre rendelt 3 lakatos, 4 kovácsot, kerekest, ácsot, 9 molnárt, 8 mészárost, 14 sütőasszonyt és két papot, kik közül «egyik sem tudott prædikálni», de Bálint pap egy bástyán áldozta fel életét, — s végre a 45 asszonyt és gyermeket, kik szintén hadi szolgálatokat tettek, az egész sereg létszáma 2016 lélek.

S a rokon elemekből összerögtönzött seregben az engedelmesség, fegyelem és szolgálati pontosság a legnagyobb volt. Eger védelmezői követeket küldöttek Bécsbe a püspökhöz, Oláh Miklóshoz, szorgalmazzon segítséget a királytól; de minden, a mit nyertek, az volt Tinódiként, hogy a püspök és király buzgón imádkoztak Eger megmaradásáért, s Eger, a bányavárosok kulcsának tartott végvár, csakugyan megmaradt Dobó erélye, az egriek vitézsége és az imádság által. Az imádkozók fohászkodásai közül pedig leginkább kiemelendő az egri vitézeké; mert vallásosságuk egyik elemét tette vitézségöknek.

Dobó István maga, katonáihoz tartott beszédében, úgy látszik, pótlá azt a hiányt, hogy a vár két papja közűl egyik sem tudott predikálni.

Következendő télen a felső megyék urai és nemesei, miután a tapasztalás újra meggyőzte, hogy a mindig késlekedni szokott királyi derék hadak más alkalommal sem fognak sietni Eger vagy Fülek fölmentésére, ha netalán a török ostrom alá fogná, gyülést tartottak Gönczön, melyben elhatározták, hogy urak és nemesek magok megrovásáról Füleken 250, Egerben mintegy 500 gyalogot és lova-

got tartsanak.[1] A végzés a királynak megküldetett, ki nagyon rosszalja, s jövőre nézve tiltja nehány megyének ily minden királyi vagy nádor-helytartói vagy legalább főkapitányi meghatalmazás nélkül történő gyülekezését; de másfelől elfogadja és nem győzi eléggé magasztalni a hazafiak áldozatkészségét. Később, még tíz év mulva is, Mágocsi kapitánysága idejében, a király bizton számít a felső megyék uraira és nemeseire azon esetben, ha Eger megtámadtatnék. Egert azonban csak mintegy negyven év mulva meri ismét ostromolni a török, mikor egyrészben idegen őrei voltak. — Akkor el is bukott s vele nehány megye lőn kitéve a török rablásoknak és hódításnak.

Azonban nehány megyének magáról való gondoskodása s ennek érdekében külön gyülése nem volt se új, se jövőre eltiltható. A Dunán túli megyék még 1547-ben tartanak Hidvégen és Körmenden két külön gyülést, melyek közül az előbbeni Vas és Zala őrzésére és portyázásokra a megyék 400 lovas állandó tartását és foglalkoztatását határozzák el. A Dunán túli, de kivált a felső megyék ily részletes gyülései időnkint újra meg újra előfordulnak az egész török korban. Ezt is a török elleni védelem hozta magával, mely szükségkép helyhez kötött volt. Az érdekek országosak lehettek, de a gyorsan előállott szükség a helyzetnél fogva többnyire csak particularis segélyt engedett meg. Igy lettek divatozókká az országos közfölkelés helyett a részletes fölkelések, úgynevezett *particularis expeditiók,* — melyekben egy-egy vár veszélyben forgásával csak a szomszédos megyék

[1] Az erre vonatkozó okmány egy nem eléggé correct másolatát Kováchich tette közzé. *Suppl. ad Vest. Comit.* III. köt. 221. és köv. lapok.

nemessége és portalis katonasága ült fel. Magát a központi kormányt is a helyzet arra kényszeríté, hogy e particularismusnak kifejezést adjon az által, hogy az országot katonailag több parancsnokság alá rendelje. Volt a felső vidéknek egy főkapitánya, kinek az 1547-iki törvények szerint Egerben, Nyitrán vagy Semptén kellett állandóan laknia; volt egy másik főkapitánya a Dunán túli részeknek, kinek kinevezését 1547-ben kérik először az ország rendei.[1] Külön főkapitány volt, a báni hatóságtól önállóan, Horvátországban. Ismét önálló kapitányságot képezett a komáromi várparancsnokság. Azonban itt különösen a két legnagyobb szerepet játszott felvidéki és Dunán túli főkapitányokról szólok. E két főkapitány (supremus capitaneus) mellett, kik magyarok voltak, volt egy fővezér (generalis capitaneus), ki többnyire, mint idegen mezei hadak parancsnoka, idegen volt. A végvárak, mind a királyiak, mind a magánosok, a felvidéki és Dunán túli főkapitányok felügyelete alatt állottak. Ők voltak a megyei hadak főparancsnokai is; mert már korán eltörültetett azon gyakorlatilag nem érvényesíthetett törvény, hogy nemesi fölkelés csak akkor történhetik, midőn a király személyesen jelen meg hadaival. I. Ferdinandot hiában kérték számos ízben az ország rendei, hogy az országba jőjön. A részletes fölkelésekre nézve pedig kivánni sem lehetett a király személyes megjelenését. Azért szintén korán törvény keletkezik, hogy a nemesek csak a főkapitánynyal is személyesen tartozzanak fölkelni.[2]

A magyar honvédelmi rendszernek fentebb nagyjából fejtegetett jellemvonása egyfelől az, hogy a nemesi

[1] 1547. 20-ik törv. cz.
[2] 1547. 17-ik törv. cz.

osztályban pontosult össze: az oligarchák és főpapok úgyszólván kienyésznek s még a mágnások is mindinkább beolvadnak a «nemesség» átalános kategoriájába. Főur és nemes egy szabály alá esik a kötelezettségben s főúr és nemes közösen határoznak, országgyülésen kívül is, közös érdekeikben.

A másik lényeges jellemvonás a török betelepedés után az, a mit a nemzeti védelmi erők állandó helyhez kötöttségének nevezek, — ritka eset levén, hogy a felföldi végbeliek és megyei hadak a Dunán túliakkal, vagy ezek a tiszaiakkal közös sereget alkossanak.

Először egyes főurak, aztán a szomszédos nemesség közösen, azaz a megyék gondoskodtak magokról égető szükség esetében. A nemesi fölkelések mindinkább megszünvén kivételesek lenni s a portalis katonák mindinkább igénybe vétetvén, úgy, hogy a végvárakban néha első sorba kerültek, a megye mind nagyobb fontosságot nyert. A viszonyok rendkívülisége mellett mondhatni a túlságig kifejlett az önkormányzat is. Az alispán valódi hatalommá lett. Ő szedte be az adót, ő volt a megyei karhatalom, a nemesség parancsnoka. Ezt a hatalmas urat a nemesek választották, és habár mindvégig voltak egyes főurak, kik hatalmasabbak voltak egy-egy megyénél, a megyék határozottan felülkerekedtek az oligarchákon, kik egy előbbi korszakban mindenhatók valának. A megye felülkerekedett a várkapitányságokon is, melyek a török foglalások kezdetén hatalmaskodtak. Megyék szerint vettetvén ki a várak fentartására szolgáló ingyenmunka is, a várkapitányok önkénye ellen a megye szolgált védelmül.

Szóval, mind a nagy banderiumok elenyészte, mind a védelmi erő helyhezkötöttsége által előidézett változás a *megyeiség* szóban foglalható össze.

A honvédelmi erőnek merőben nemzeti s úgyszólván alkotmányos volta egyfelől épen maga az alkotmányos és a nemzeti önállóság biztosítéka volt, — másfelől védelmi harczra a török ellen és helyzetünknél fogva az egyedül czélirányos. A tapasztalás a török bennlakta alatt számtalanszor bizonyította be, hogy legbiztosabb őre a hazának a honfi, ki más foglalkozások közepett csak végső esetben veszi elő a különben mindig kifent kardot. A zsoldos a csupa védelmi harczban se zsákmányt, se nagy előmenetelt, se fényes dicsőséget nem remél. Ellenben a nemzeti katonaság a védelmi harczokban mutatja ki fényes tulajdonait. Minden érdek, elkezdve az anyagin, a legerkölcsiebb érdekig elszántságra buzdítja. A jelszó: meghalni a családért és vagyonért, a nemzeti létért és függetlenségért, — szóval mindazon nagyértékű kincsek egész összegeért, melyeket a haza édes neve foglal magában. Egy rendszer sem oly alkalmas ez érzelmek felköltésére, mint a nemzeti honvédelmi rendszer. Míg a rendes katonaságnál a veszély és bajok nőttével fogyton fogy az önérzet s vele a bátorság és gyakran a fegyelem, úgy hogy minden moralis érzelem kivész a katonából, a nemzeti hadak soraiban annál természetesebben emelkedik. Az állandó zsoldosnak, ki kenyérkeresetévé tette a fegyverviselést, ritkán van érzéke rá, mennyi nagy és szent érdek forog koczkán saját életén és előléptetésén kívül vereség esetében.[1] A hazafi háta mögött számos egyéb kedves érdek áll, melyek mentől nemesebbek, annál nagyobb erkölcsi erőt

[1] Nem szólok a mai katonai rendszerekről, melyekben egyesítve van féligmeddig a két rendszer előnye, s melyeknek legtökéletesebb kifejezését a porosz rendszerben találjuk. E szerint zsoldos katona mindenki, de csak élete bizonyos korában; s ez évek letelte után ismét visszaadatik a családnak és polgári életnek.

adnak; — és soha sem érzi az ember úgy, mennyire szerette kedveltjeit, mint mikor veszélyben látja forogni. Minél nagyobb a veszély, annál nagyobb az önföláldozás, s annál számosabbak a hősi tettek példái. Sohasem hiányzott ez őseinknél, s sohasem volt nagyobb, mint mialatt az országnak úgyszólván csak karimája maradt meg, s az is folytonosan s sokképen sanyargatva és mindenfelől fenyegetve.

A magyar honvédelmi rendszer más érdeme, hogy azon viszonyok közt egyedül volt lehetséges. — A militia a leggazdaságosabb katonaság: szolgálat idején kívül nem kerül költségbe; — és militiánk köröskörül az ország határain mindenütt ott volt, szükség esetén készen a fölkelésre. Mily roppant hadseregre volt volna szükség, hogy a particularis expeditiók pótolva legyenek! Legalább is oly erősre, mely elegendő volt volna a török végképi kiverésére minden magyarországi birtokaiból. Ily hadsereg tartására képtelen volt az elszegényedett ország. Helyzetünk hozta magával, hogy úgyszólva minden bokrot védni kellett a török ellen, — s az állandó katonaság e védelemben rendkívül apró részekre oszolván egy 150 mérföldnyi határvonalon, az állandó katonaság egy főelőnye, a tetszés szerinti összpontosíthatás, elenyészett volna. Az ország nagy részében, tétlen és ingyen hever vala, s meglehet épen oda nem jut elég belőle, a hol hirtelen szükség vala rá. — A viszonyok ítélik oda az elsőséget a nemzeti honvédelemnek a rendes katonaság fölött egy más tekintetben is. Ha a nemzet kiadja kezéből a fegyvert a katonának, tarthatott tőle, hogy kiadja vele önállóságát is. Biztosnak érzé magát, hogy a fegyver nem használtathatik a nemzet érdekei ellen; mert a ki viselte és a ki határozott felőle, úgyszólván egy személy volt. Őseinknek szintoly kedves

volt az ősi intézmények palladiuma, mint a haza földe, s néha azt is nem csupán szóval védelmezte, a mire nemcsak hogy oly mértékben képtelen volt volna az állandó katona, hanem könnyen fordulhatott ellene.

Nem szenvedett kétséget, hogy a török elleni támadó föllépés, ezen örökre idegennek maradandott elemnek hazánk földéről való kiirtása, csak valamely állandó hadsereg által történhetik. Az egész török erővel sík téren megküzdeni, s a töröktől nagyobb várainkat visszavenni, nagyobb ütközetekre, öszpontosítható, begyakorlott katonaságra volt szükség. Addig, míg e nagy háború bekövetkezett, hazánk el nem foglalt részét a védelemre oly kitünően alkalmas fölkelésekre kellett bíznunk.

De viszonyainknál fogva a végbeli állandó katonaság is szorosan a védelemre volt kárhoztatva. A török véletlenül csaphatott ki nagyobb tömegekben is egyes falvainkba a határon, sőt néha a végvárakat háta mögött hagyván, messzebb vidéken is, megyéink belsejében dúlhatott. Állandó katonáink csak azt tehették, a mit a fölkelő nemesség. Legfeljebb a török támadó sereget föltarthatták a további dulásban, megverhették s a zsákmányt elszedték tőle; de más elégtételt nem vehettek. A megtorlásban kezünk meg volt kötve.

A békekötések, a mint kimutattam, nem szüntették meg az ellenségeskedést. Csak annyi tartatott meg azokból, hogy más, nagyobb török sereg nem jött hódítni az országba, mint a mekkora benn volt, és hogy várakat ostromolni és elfoglalni nem szabad. A török és a magyar, habár nem kivétel nélkül, a békekötéseknek csak ezen pontját tartotta meg, egyébiránt folyton folyt a dulakodás, úgy hogy a békekötés ennyiben tartva meg, nem fegyverszünet vala, hanem egy párbaj szabályaihoz

hasonlított. — Mindkét rész fölpanaszolta ugyan a kisebb harczokat az alkudozásokban; de ezek nem voltak okok a béke fölmondására és nyilt háborúizenésre, csak a várak elfoglalása volt «casus belli», habár a XVI-ik században még ez sem.

A folyton tartó küzelemnek látszólag egyenlő föltételei mellett minden előny a török részén volt, s minden hátrány a mi részünkön. A török katonaság hallgatagul, a békekötés daczára is szabadnak tartotta a védtelen magyar faluk kirablását, és sokszor elpusztítását. A magyarnak a viszonzás lehetetlen volt. A török alatti falvakban a magyar katona saját testvéreit rablotta volna ki. Midőn egy utóbbi korban, 1641 ben, Izdenczy követül ment Konstanczinápolyba, azzal fenyegette Budán a béglerbéget, hogy ha katonái föl nem hagynak a rablással, a magyarok sem fogják kimélni a töröknek adózó magyar falukat. Könnyen megtörténhetik, úgymond, hogy Budán, Fehérvárott, Egerben és Kanizsán éhen kell vesznie török őrségeteknek; mert a magyar urak s különösen a végbeliek, még az is közülök, a ki nem szokott katonát tartani, egyező akarattal katonát szednek, hogy földig pusztitsák az ama várak környékén levő helységeket! A jelen volt török hűbéresek megdöbbentek e fenyegetésre: úgy látszik, hittek a szavak komolyságában. De a török helytartó jobban ismerte a helyzetet. — «Annak magatok valljátok kárát, úgymond, a ki fejét a sziklába veri, a magáét töri be s nem a másét» — Feledi a vezér, válaszolta Izdenczy, hogy az elkeseredett ember nem szokta nézni a maga kárát.»[1]

Lehet gondolni, hogy a béglerbég fölfogásának helyességét igazolta a következés, s hogy a magyarok ré-

[1] *Protocollum Eszterházyanum*, a Muzeum kéziratai közt.

széről ez csak fenyegetődzés, vagy legfeljebb oly szándék volt, mely ha komolyan tárgyaltatott is, tettre nem került. — A fönnebbi párbeszéd mindenesetre híven jellemzi, mily nyugton alhatott a török a birtokában volt helységek féltésétől.

Attól sem tarthatott, hogy az egyszer adófizetésre behódolt faluk a hűbéresnek, vagy pasáknak megtagadják az engedelmességet. Jól tudták e helységek hogy a török ily esetben kardhoz, sőt nem tekintve saját kárát, üszökhöz is nyul. — A terrorizmus védte meg a szegény magyar falukat a török számára.

A töröknek nagy előnye volt tehát egyfelől eszközei embertelenségében, másfelől a békeszerződés említett főpontjában, mely szerint várakat foglalni nem szabad. A török ily módon megtámadhatlan volt. A visszatorlás csak a várából kijött törökön történhetett, olykor utazó törökökön s legérzékenyebben a török területen tartott sokadalmakon. Mert ki kell emelnem, hogy a magyarországi török foglalás fő jellemvonása, hogy egyetlen török sem lakott birtokán, és átalán falukon. Valamennyi a várakban szállásolt.

Az elősorolt érdemek mellett voltak katonai rendszerünknek veleszületett és a viszonyokból származott gyöngéi; de a főbajok nem belőle származtak. A legnagyobb visszaélések a nemzeti hadak azon részénél kaptak lábra, melyet állandó, rendes katonának nevezhetünk. — A várakkal bírt urak s a király zsoldosokat tartottak a végházakban, kiket havifizetéssel kellett kielégítni. Ezen fizetéseket se a magánosok, se a királyi kamra nem voltak képesek szükséges pontossággal szolgáltatni ki. Gyakran hiányzott a végvárakban az élelem is. Innen az örökös panasz a végbeli gyalogságra, a hajdukra, darabontokra és huszárokra, kik gyakran erő-

szakot és rablást követtek el mind a török, mind a magyar területen élt szegény magyar népen. A várakból megszökött katona vagy más várba állott szolgálni, vagy a maga kezére rablásnak adta magát. Azonban habár mindez még a XVI-ik században bekövetkezett, midőn némely magánvárak is rablók fészkéül szolgáltak, a kóbor katonák, vagy szabad hajdúk valódi kora csak a XVII-ik században következett be. A XVI-ik században a nemesség java nem szégyelt a végvárakban szolgálni s az úrfiak egy-egy jeles főnemes udvarába mentek apródokul, fegyverforgatást tanúlni. Ilyenek forgolódnak Egerben is Dobó körül, a leghevesebb ostromok alkalmával. — Míg a birtokosabb nemesség állott zsoldba, a nemfizetés esetében sem szorúlt koldulásra vagy rablásra, — s a már idézett 1546-iki törvényben elég naiv őszinteséggel vallják be, hogy a király zsoldjába leginkább oly főurakat szeretnek bevétetni, kik szükség esetében magok is eltarthatják katonáikat. A XVI-ik században továbbá a főúri és püspöki birtokok, melyekből a várakat ellátták, nagyobb épségben voltak, mint a következendő évszázban, midőn a török határ kijebb terjedt és a háború pusztításai meg nem szüntek növekedő nyomort terjeszteni.

A magyar nemzeti hadsereg hátránya abban állott, hogy támadó harczokra nem volt alkalmas. Kivált a töröknek a hazánkba lett betelepedése után alig lehetett arról szó, hogy a törökéhez hasonló rendes nagyszámú katonaság nélkül kiűzhessük az országból. Csak önvédelemre volt használható, — s e föladatát teljesitette is.

Ne is keressük e katonai szervezet dicsőségét a török ellenében a nagyobb harczok mezején. Dicsősége azon kisebb, csupán védelmi harczokban áll, melyekkel a török lassankénti terjeszkedését meggátolta.

A XVI-ik század utolsó felében a hadi gyakorlottság elhanyagolása miatt nem lehetett panasz. Ama folytonos küzdelemnek, mely mint az előbbi szakaszban kimutattam, sohasem szünt meg nagyban folyni, s Szulejmán halála után, a mi 1566-ban történt, mind nagyobb mérvűvé válni, az anyagi pusztítások mellett fontos erkölcsi következményei voltak az akkori nemzedékre. Valamint a magyarországi török határőr későbbi időben a legjobb katonává lett a török hadseregben, úgy a magyar nemes a Buda elfoglalása után következett generatiókban újra felragyogtatta a harcztéren fényes tulajdonait. Az általam 1588-ig elősorolt guerilla-harczok már is rendes háború színében tünnek föl, s valóban az átmenet a békéből a négy-öt esztendő múlva kezdődött tizenöt éves háborúba csaknem észrevehetlen. Már ama jókora mérvben folyt csatározásokban fel látjuk tűnni a magyar hősiség három csillagát, Pálffy Miklóst, Zrínyi Györgyöt és Nádasdy Ferenczet, kik a bekövetkezett nagy háborúban nemcsak bátorság, hanem vezéri képesség dolgában is a kor legjelesebbjei közé tartoztak. Velök a végvárak és megyék katonasága harczolt, mely úgyszólván gyermeksége óta csatákban végzé a fegyvergyakorlás iskoláit. Nem a mohácsi vész idején elpuhult nép volt ez többé. Már 1567-ben ezt írja rólok a velenczei követ: «A fáradalmak és kényelmetlenség elviselésében a legtürelmesebbek, s nagyon kevesen vannak még a főnemesek között is, kik ágyban hálnának, — elég nekik egy asztal, egy szőnyeg, egy bőr vagy egy kis szalma.» E szokás egyrészben a török életmód átvételét bizonyítja, de másrészt a tábori élet megszokását. Hozzá kell vennünk a vallásos megújulást is. A reformatio már nagy megszilárdulást nyert volt, mi nemcsak a protestánsokra volt hatással. Az e téren támadt szel-

lemi mozgalom új életre ébresztette a magát veszélyeztetve látott katholikus részt is. A török elleni harczokban pedig a keresztyén eszméknek oly részök volt, mint a hazafiságnak. Már Dobó István Egerbe, és Zrínyi Miklós Szigetváron különösen a vallás és keresztyén világ védelmével buzdítja katonáit. Szóval: Hunyady János szelleme, mely a mohácsi ütközet idején el látszott szállani, most újra visszatért a nemzet kebelébe.

Míg a tizenöt éves háború a magyart újjászületve találta, a török megfogyatkozott volt mind anyagi, mind erkölcsi erőben s semmi része, kivéve tán magyarországi hadait, nem volt többé az, a mi Szulejmán idejében. A veteran janicsárok és zsoldos szipáhik egész generatiója veszett volt oda a tizennégy évi persa háborúban. A persa háború kezdé megtörni az ozmánok hadseregét s a magyarországi tizenöt éves háború folytatá a rontás művét. — Habár nem nyerénk a törökön egy Hunyadyéhoz fogható diadalmakat, de kitűnt, hogy a török nyilt csatában is megverhető s erős várak foglalhatók el tőle. A harcz változó szerencsével folyt, s habár folyamában két nagy várat, Egert és Kanizsát elvesztettük, s Mező-Keresztesnél egy nagy győzelmet nyert a török sík téren is, Füleket, Nógrádot, s más kisebb felvidéki várakat és Horvátország egy tetemes elveszett részét visszafoglalják hadaink; s 1593-ban Zrínyi, Pálffy és Nádasdy «az urakkal, végbeliekkel és ország népével», mint Pető írja, a székesfehérvári mezőn teljesen megsemmisítnek egy huszonötezer emberből állott török sereget. Voltak fordulatai e nagy háborúnak, kivált elején, midőn nemsokára valósulandónak látszott minden magyar s az egész keresztyén világ azon óhajtása, hogy a török kiűzessék az országból.

Ezen remény csatolá vissza Erdélyt is egy-két évre;

sőt Moldva és Oláhország is kezet fogott velünk. Erdély akkori fejedelmét, Báthory Zsigmondot igazságosan ítéli el kivált az erdélyi történetirás; mert reactiót képviselt mind politikai, mind vallásos téren. De az egykorúak közt pártja volt. Pártolták az általa képviselt külpolitikát. Báthory Zsigmond a remélt megszabadulást képviselte a török véduraság alól, mely Erdélyre nézve is nyomasztó volt. Ez érdekben kellett neki szövetségben lennie Rudolf császárral, s általa Németországgal; mert most ez is újra hajlandó volt az ozmánok elleni közös vállalatra, mely nem létesült ugyan, de sok erkölcsi s anyagi gyámolítást nyujtott. És Báthory Zsigmond maga, s kapitányai: Borbély György, Király Albert és Bocskay István osztoztak a Pálffyakkal a háború babéraiban.

De fájdalom! valamint Erdélyben, úgy Magyarországon is a háború dicsőségein való büszkeségbe a vallásos és politikai nyomás keserű utóize vegyült. Rudolf nem szerette a szabadságot és önállóságot se vallásban se a politikában. — Ennek lehet tulajdonítni, hogy a külső bonyodalmakhoz belsők, az előbbieknél komolyabbak kezdenek járulni. Bocskayval a sors megadta ideiglen mind a törökkel való külső viszály, mind a belső bonyodalom megoldását. A törökkel béke köttetett s benn a politikai és vallásos szabadság új oklevél által biztosíttatott — szóval az ő neve elválhatatlan az 1606-iki kötésektől. De a baj sokkal mélyebben gyökeredzett, hogysem más, mint csupán ideiglenes gyógyszere volt volna található. A vallásos meghasonlás, mely mindinkább elkeseredett harczok felé közeledett a XVII-ik század nyiltával, átalános európai volt, s a mult előzményeiből fejlett ki. A német császár, ki most egyszersmind magyar király is, öröklött és természetszerinti

védőjéül áll a keresztyén világ katholikus egysége mellett s most a jezsuitákkal szövetkezve akarja mindenütt visszafoglalni az elvesztett tért. E világtörténetinek vallott missiójához nem tudott hűtlen lenni Magyarországon is. A lelkiismeretbeli szabadság elleni törekvéssel karöltve kezdett járni a politikai szabadságok megrövidítésére való törekvés is, különben az előbbi nem sikerülhet. És a minő mély meggyőződésekben gyökerezett ezen törekvés, ép oly kiirthatlan volt Magyarországon a mindkét rendbeli szabadsághoz való ragaszkodás. Emez ellentétből folynak valamint a Bocskay, úgy a Bethlen Gábor és Rákóczy György-féle háborúk, mely utóbbiak mintegy elszakadt fellegei a nagy európai viharnak, a harmincz esztendős háborúnak. Magyarország a törökkel folytatott örökös harczok mellett sem maradhatott idegen attól, mi Európában foglalkoztatta a lelkeket, s nincs oly európai nagyobb mozgalom, melytől a nemzet betelepedése óta idegen maradt volna. Azonban nem szándékom az emez új korszakban kifejlett vallásos és alkotmányos harczokról értekezni. — Csak a török elleni védelem szempontjából mondok el egy-két átalános észrevételt.

A zsitvatoroki béke után a török mintegy ötven évig felhágy merészebb hódítási terveivel. Mintegy becsülni tanulta a magyar fegyvereket. De habár a kisebb harczok még béke idején sem szűnnek meg ezután is, a magyar kevésbé feszíti meg minden erejét a természetes ellenség ellen. — A mily mértékben a török becsülni tanulta a magyar fegyvert, oly mértékben kezdé megvetni a magyar a törököt. Ennek félelmes voltát nagyon enyhítette a közvéleményben az is, hogy nemcsak Erdély, hanem Magyarország többsége is olykor szövetségesnek tekintette s szövetségesül használta a

törököt a vallásos és politikai vegyes indokú harczokban. A megyék nemessége, kivált a felső részekben, a Bethlen és Rákóczyak hadaihoz vitte zászlóaljait, s mind kevésbé volt kedve a végvárakban királyi zsoldosként szolgálni. A végvárak elhagyatott állapotba jutottak. A mi a megyei hadak részletes fölkelését illeti, maga a kormány nem szerette fölhatalmazni és buzdítni ; attól tartván, hogy az erdélyi fejedelemmel fognak kezet. A nagy közérdekben, a török elleni harczban kormány és nemzet bizalmatlankodott s nem igen támogatta egymást. És valóban mind egyik, mind a másik figyelmét egyéb foglalta el. A török elleni küzdelem másodrendű kérdés volt. A rendek a helyett, hogy végvárak és palánkok elfoglalására fogtak volna kezet, két pártra oszolván, egyik a másik templomait foglaltatta el s ezek fölött vívott elkeseredett parlamenti csatákat Pozsonyban. A török garázdálkodásai e tusákban sokszor csak párt-fegyverül szolgáltak. A kormánypárt szemére vetette a másiknak, hogy vallásos vitáival a közellenség elleni főügyet háttérbe szorítja sőt rokonszenvet mutat a keresztyénség örökös ellensége iránt. A másik fél felhozhatta, hogy nem ő adta az okot rá, — azután pedig magok az ellenzéki megyék országos sérelmül hozták fel a kormány ellen, hogy a török elleni védelemről nem gondoskodik. És valóban a végvárak elhanyaglása és a török rablások ép oly mértékben gyulasztták az ellenzéki szenvedélyeket, mint a kormánypárt elkeseredését.

A honvédelem legjobb erőben maradt meg a korszak alatt a horvátországi és szomszédos végekben, nem annyira a báni banderium s a stiriai állandó segély által, mint a miatt, hogy itt a vallásos surlódás elő nem állván, minden figyelem és erő tovább is a török

ellen volt öszpontositva. Horvátország úgyszólván egy puskalövést, egy kardcsapást sem tett azon időben a vallási és politikai szabadságok megvédésében. Sem akkor, sem azóta. E föladat Erdélynek s a felső megyéknek jutott. De annál inkább el kell ismernünk, hogy a másik föladatban, a török elleni védelemben első sorban áll a XVII-ik század folytán, — mindig szövetségben a vele szomszédos dunántúli megyékkel, már csak annálfogva is, hogy a horvátországi főurak egyszersmind dunántúli magyar nagybirtokosok voltak.

A vallásos és politikai belviszályok alatt az ország pusztulton pusztult a török miatt, s senki sem volt az országban, még a ki olykor a török segélyére támaszkodott is, ki az ozmán megszállást ne tekintette volna a lehető legnagyobb csapásnak. Az egykorúak sokkal világosabban látták, mint mi bármennyire tanulmány után képesek volnánk, a török uralom által okozott romlást. Oly kézzelfogható volt az, hogy nem engedhetett meg semmi illusiót.

E romlás pedig nemcsak a török rabló és gyujtogató kalandjai által idéztetett elő. Nagyobb volt az a török birta területen. Intézményei jobban terjesztették a pusztítást, mint kardja, s kormányzási rendszerével szakadatlan irtóháborút folytatott ellenünk.

Az e téren folyt másfélszáz évi háborúról szólanak az alábbi fejezetek.

IX,

A török városainkban.

Azon akár béke, akár háború idején egyaránt folyt harczok, melyeknek képét akartam adni, egy-két előbbi lapon, nagy romlásával jártak a népnek. — A határszéltől két-három napi járásnyira sem volt biztosságban az utas és földmívelő a török rablókalandok miatt s be nem kerített városok és faluk lettek az embert és vagyont egyaránt rablott, s a gyujtogatásra és pusztításra mindig kész török katonaság áldozatjaivá, míg a keresztyén portyázók viszonzásul a hódolt területen tették igen bajossá a törökök szárazi közlekedését, — egyebet alig árthatván nekik.

Mindez tömérdek kárt tett. Másfélszáz évig folytonos volt az e miatti pusztulás, de a határszél közelében feküdt városok és faluk nem pusztultak el bizonyosabban, mint a török birodalomba keblezett vidékek. Sok népes alföldi helységre a török belkormányzat lassú és folytonos hatása még rosszabb volt, mint az egy éjjel fölprédált Dobsina sorsa, mely város helyreállott később, míg amazok mind e mai napig nemcsak nevökre nézve, hanem valóban is *puszták.* — Városokra, falukra nézve egyaránt pusztító volt a török gazdálkodás.

Magyarországon a városi élet nem volt annyira kifejlődve, mint Olasz-, Franczia-, Angol- és Németorszá-

gon. Azok nagy részében már a római eredetű telepek megvetették alapját, míg az egykori Daczia és Pannonia gyérebben volt, s csak a Duna jobb partján, római városokkal benépesítve. A mi volt is elpusztult a magyarok bejöveteléig a népvándorlás korában; — mert nincs Európában terület, mely a népvándorlások pusztításainak annyira ki volt volna téve, mint Magyarország földe: a Duna melléke volt a tengernyi hadak országútja s igen gyakran nagyszerű csatatere. A magyar nemzetnek csaknem sivatagon kellett helységeket varázsolni elő, míg a többi nemzetek nagyrészint a készbe telepedtek be, és pedig jóval előbb, mint a magyar. A városi élet azonban gyökeret vert nálunk még az Árpádok alatt: az olasz, byzanczi és nyugoti érintkezés egyaránt buzdítá e törekvést. — De különös lendületet nyert a városi élet Nagy Lajos királyunk korszakában. A mit IV. Béla után Róbert Károly, Nagy Lajos tett e városok s velök a kereskedés s ipar virágoztatására, kiváló buzgalommal folytatta a sokféle tevékenységű, de a városok ügyében is buzgalmas Zsigmond s megkoronázta a halhatatlan Mátyás király. — Az előbbiek megadták a városoknak a jogokat és szabadalmakat, melyek a kereskedelmi rend gyarapodására szükségesek, s a fővárosnak Zsigmond és Mátyás azt a politicai fontosságot és fényt, melynek oly hatalmas birodalom királyi székét kellett környeznie. Ezen királyok s még Mátyás király idejében is állhatott az, a mit egy külföldi utazó megjegyez a XVI-ik század közepén, hogy Magyarországon aránytalanul csekély az oly városok száma, melyek építésbeli csín és fényűzés által kitűnnek.[1] Megengedjük azt is, hogy az alföldön, a török lakta nagy

[1] *Busbequii Epistolae.* 1633. *Editio Elzeveriana* 28. l.

területen díszesebb városok nehezen is lehettek a szilárdabb épitő anyagok hiányában. De királyaink fő székvárosai minden egykorúak állítása szerint fényesek voltak. És végpusztulásuk nemcsak magában volt nagy veszteség, hanem kiszámíthatlan a kár, a mit a központi városok példája által az egész országban remélhető csinosodás ügye veszített. Valamint más tekintetben, úgy az építés tekintetében különösen a Mátyás adta új lendület kétségkívül nagy elterjedést nyer az egész nemzetnél. A magyar városok fénye és büszkesége Visegrád, Buda, Székes-Fehérvár, Esztergom és Pécs volt. — Ezen és más kisebb fényű városainkon a többszörös el- és visszafoglalás ostromai a mit rongáltak, nemcsak ki nem építette a török, hanem végkép pusztulni engedé.

Budát egy német utazó lelkesedve hasonlította Németország legszebb városaihoz s az egykor oly híres Augsburghoz, azaz valószínűen a legszebbhez, mit egy akkori német valaha látott. A királyi vár, mely csak ötödét foglalta el a várhegynek, régibb korbeli góth és a Mátyás király által renaissance stylben épített palotákkal díszlett s a várhegy másik felét elfoglalt, valamint a várhegy körüli városrészekben, vagyonos polgárok, főpapok és főurak házai és palotái egy akkori főváros külsőjét adták meg Budának. Terjedése gyorsan történhetett s olyformán, mint más európai fővárosoké. Azonkívül, hogy a balparti város, Pest, mintegy külvárosának tekintetett, a szomszéd helységekkel, Ó-Budától le Alsó-Hévizig való közel fekvő, de eredetileg külön falukkal kapcsolatba jött. A Mátyás korabeli Buda területe alig volt nagyobb a jelenleginél; de sűrűn érték szomszédjában egymást a faluk. Ó-Buda nemcsak maga vár volt, hanem a tőle fölfelé eső téren, most már elenyészett faluk állottak. A Margit szigetét több klastrom

népesítette. A budai hegyeken és völgyekben nemcsak a király és magánosok mulatóhelyei, hanem szintén több egyház és zárda feküdtek. Átalán, mint írják, Buda fénye kisugárzott a királyi pompára nézve vele vetélkedő Visegrádig. A két királyi lak közötti egész útban sűrűn lehetett házakat találni. A nagyvárosok beépített s népesített környezete nemcsak terjedésöknek készíti elő a tért a külön helységek összeolvadása által, hanem külön is mintegy járulékuk, megannyi külvárosok. E tekintetben Pest és Buda ma is hátrább áll alkalmasint, mint a XV-ik században, a szomszéd faluk elpusztulása miatt.

Nem szólok a visegrádi királyi lakról, mely Mátyás idejében az olaszok bámulását is magára vonta. A csodált építészeti művek a várossal együtt úgy elenyésztek, hogy ma már csak helyöket mutató alapjokat sem látni. A keresztyén hadak 1686-ban visszahódítván Visegrádot, még egy faragott kövekből álló romhalmaz volt a királyi palota, hogy később a hasztalanná lett felső vár is azzá váljék. Mint erőd Visegrád másodrendű fontosságú volt, s vélhetnők, hogy magát a várost és palotáit azért hanyagolta el a török. De Buda nagyobb vár volt, a hegyi és alsó városrészekben bennlakott s főhelye volt a török alatti Magyarországnak. — Azon százötven év alatt, míg török kézben volt, nemcsak haladása lőn megakasztva, hanem annyira visszaesett, hogy I. Leopold alatt újra kellett felépítni s mind Budán, mind Pesten mintegy új várost építeni, úgy hogy Magyarország mai testvér-fővárosai körülbelül egykorú új gyarmatok az éjszak-amerikai Philadelphiával.

A török első látogatása Budán 1526-ban történt, midőn a Mohácsnál győztes Szulejmán hadserege egészen fölégette és kirabolta Buda városát és gazdag kör-

nyékét Visegrádig. Csupán a királyi várlak maradt épen, hogy aztán ebből is Konstanczinápolyba vitessenek a műkincsek. — Az óriási rablással és rombolással egyszerre megsemmisült a fővárosnak «kincses Buda» czíme, mely annakelőtte ráruháztatott s mely leginkább kalmárainak vagyonossága által illette meg. Egy kereskedő és iparüző városra nézve halálos csapás volt a török hadsereg látogatása — vagyon- és személybiztosság többé nem létezett s kétségtelen, hogy a vihar előtt Budát odahagyott német és magyar polgárok egy részét ha sikerült is visszaédesgetniök János és I. Ferdinand szabadalmakat osztott leveleinek, az anyagi veszteség nagyobb volt annál, a mit Szulejmán katonái fölégettek vagy zsákmányul egymás közt kiosztottak; — a töröknek egy második hasonló látogatása a lehetőségek közé tartozott s ily lehetőségnek nem örömest tette ki magát az, kinek — ha nem védi magát — abbeli bizalmatlanságát, hogy első ízben nem várta be a török hadat, oly minden mértéket meghaladóan igazolta a következés.

Midőn 1541-ben a török váratlanul telepedett be Budára, többen maradtak meg benne az előbbi lakók közül, mintha a török előre kijelentett ellenséges szándékkal közeledett volna hozzá; de a német és magyar polgárság meggyőződvén, hogy a szultán előleges biztatásai jogaik és szabadalmaik élvezésében nem mennek teljesedésbe, igyekeztek a be nem hódított részekbe menekülni.

Ha nem lesz vala is a vallásos gyülölet, az azelőtt számos szabadalmat élvezett polgárok nem örömest adták magokat a török kormányzás alá, mely azzal kezdődött Budán, hogy minden nemest kiűztek a városból s a fegyvereket elszedték a polgároktól. — Föltehetjük, hogy a városban csak a szőlőkapás köznép egy része s

a kereskedők és iparosok közül főleg a zsidólakosság maradt meg, mely már akkor is egy tetemes részét tette a népességnek. Annyi bizonyos, hogy későbbi utazók szerint a török alatti Buda lakosságát a törökön kívül legnagyobb részben zsidók alkották, keresztyén aránylag kevés, s az is elszegényedett, csőcselék, földönfutó, szerb nép volt.

A várakban a foglalás és visszafoglalás alkalmával a lakosság kicserélődött. Így Győr városát 1593-ban a török közeledésének hírére pusztán hagyják a keresztyén lakosok. A győzelmes törököt kész szállással várták a gazdátlan épületek, melyekbe házi úrnak telepedett be. A külső, úgynevezett Újvárost lerontották, katonai tekintetben alkalmatlannak találván; a főtemplom Dunára szolgáló része ágyútelepet fogadott be, tágas belseje pedig a szpáhik lovait. Midőn négy év múlva Pálffy Miklós petárdája megnyitotta Győr kapuját a magyar hadaknak, szintoly merőben eltünt belőle a török lakosság, mint előbb a keresztyén. Tudjuk, hogy az I. Lipót alatti visszafoglalások alkalmával is a kiszabadított várakból asszonyostól, gyermekestől kivonult a török.

A török a hosszas bennlakás alatt nemhogy újat épített volna, nemhogy helyreállította volna az előbbi ostromok rombolásait, hanem pusztulni engedte még az épségben maradt épületeket is.

Az 1576-ban Budán átutazott Schweiger Salamon még a királyi palotában is a vörös márvány szegélyű nagy ablakokat befalazva látta s rajtok csak akkora nyílást hagyva, melyen egy ember feje kiférhetne.

Csaknem száz év múlva 1666-ban megy keresztül Budán Leslie, I. Leopold Konstanczinápolyba küldött nagykövete. «Hogy, — úgymond, — e város fényes királyi székhely lehetett, mutatják az itt-ott látható

nagyon pompás (hochprächtig) fal- és épületrészek romjai. Pusztulásukat s mostani iszonyú romlásukat most jobban megsiratná János vajda (Zápolya), ha élne, ki a város első pusztítása után (1526-ban) nem tudta nagy sóhajtások nélkül szemlélni . . . A bécsi kaputól a piaczig vezető utczán csinos házak állottak egykoron szorosan egymáshoz épitve, mint maradványaikból kivehető. Most össze-vissza vannak repedezve, roskadoznak s mind fedeleik, mind falaik nagyon rongáltak. Az ablakul szolgáló likakra üvegtáblák helyett papirost ragasztanak s ennek hijában szalmával tömik be. A (felső) város közepén áll Sz.-György temploma, mely egyrészben mecsetté változott, másrészben fegyvertárrá. Legszebbben csiszolt kőből egy boltív állott, melybe egy vértanú van bevésve, de feje kegyetlenül meg van rongálva, sőt az esztelen düh nem kimélte az alatta levő sárkányt sem. A várban a pompás és terjedelmes királyi lakban a legnagyobb fehérerű márványból készült csarnokoszlopokat találtuk, melyek alapján és fejezetén szépen kifaragott tigris- és oroszlányalakok. De legtöbb művészettel voltak faragva a Corvinok czímerét képezett hollók s nápolyi Beatrix emléke. A királyi szoba, mely ép annyi értelemmel, mint művészettel van kidolgozva, még áll ugyan, kivéve, hogy a faragványok itt-ott le vannak verve, s fedél hiányában a még meglevő is nagy mértékben elundokíttatott. Különben a pusztulás nem érte a földalatti boltot, éléskamrát és az állatkertet. Csakhogy az elenyészett szépségek helyett egyebet nem látni szemétnél és pókhálónál. A királyi kápolna mohamedán «pokollá aljasodott».

Ugyanazon követ Konstanczinápolyból visszatérő útjában, látni akarta Mátyás könyvtárának maradványait a vele volt Lambecius nevű tudós, s az uralkodó meg-

bízásából meg is szerezni; de a Konstanczinápolyban adott biztatás mellett is alig lehetett kieszközölni csak láthatását is. Hasztalan kísérletek után végre a basa megengedte magának a nagykövetnek kértére, hogy nem többed, mint hetedmagával megnézze. Másnap hát Leslie lóháton s vele Lambecius, egy tolmács s a követséghez tartozott nehány magasbrangú egyén Mátyás palotája felé mentek, s nem meglepetés nélkül szemlélték azon gyönyörű kilátást, mely ki a Dunára s az átellenes Pestre van a nagyrészt rommá vált és elpusztult Mátyás palotájából. Midőn azon boltozathoz értek, hol a Corvin-féle könyvtár maradványait tartották, a bemenetet minden várakozás ellenére eltiltották azon ürügy alatt, hogy a nagyvezér pecsétjével levén lezárva, fejvesztés alatt senkit sem lehet oda bebocsátni az ő különös engedelme nélkül. A budai pasa állítása szerint ennek oka a kíséret igen nagy száma volt; de ha csak harmadmagával megy a követ, be fogják bocsátani a könyvtárba.

A követ másnap testvérét Jakabot küldé ki csupán Lambecius-sal és Woginus tolmácscsal — most nem siker nélkül. Tizenkét-tizenöt török várta őket a királyi palota udvarán, kik nyájasan fogadták s a könyves bolt ajtaját megnyitották a követség tagjai előtt, miután mintegy húsz lépcsőfokon alámentek. A világosság csak egy félhold alakú ablakon sütött be a földalatti lyukba, melyben ama világhírű, a Mátyás által több mint királyi bőkezűséggel összeszerzett s annyi tudós által oly rég és oly hőn látni óhajtott könyvtárt találni vélték. A látvány nem felelt meg sem a hírnek, sem a gyanításnak. Nem állott több, mint *három-*, legfeljebb *négyszáz* könyvből, melyek *halomban hevertek a földön,* s annyira ellepte a por, penész és piszok, hogy hozzáfog-

ható nyomorúságos látványnak tanúi soha sem voltak a látogatók. A büdös halomból itt-ott elővettek egy-egy kötetet, s látták, hogy nagy részök nyomtatott, s majd semmi értékkel nem bírt könyv.

Az utazók mindezekből azt a meggyőződést merítették, hogy magok a törökök szégyelték a titok fölfedezését, s semmi egyéb nem volt oka annak, hogy oly nehezen lehetett rábírni e hely megnyitására.

Budán a mecseteken, melyek közül egy-egy a mai vízi- és rácz-városban volt, s a fürdőkön kívül a török mit sem épített. Még mecsetjeik is nagy részben az azelőtti keresztyén templomokból állottak, miáltal e vallásos emlékszerű épületek igen káros átalakuláson mentek keresztül.

A szobrokat kivetették, a szent képeket bemeszelték vagy összerontották.

Ha oly emlékszerű, szilárd épületek is, mint Mátyás palotája, megromlottak a török hanyagság miatt, mennyivel inkább a legdíszesebb magánházak is.

Gerlach István, ki 1573-ban, azaz mintegy harmincz évvel a török foglalás után megy le a Dunán Konstanczinápolyba, ezt írja Budáról: «Bizony sajnálni lehet felettébb, hogy ez a szép város disznóóllá, kutyaketreczczé vált! A pompás épületeknek már csak külső falai állanak; belül rondák, dísztelenek; a gyönyörű erkélyeket lerontják, az ablakokat agyaggal tapasztják. Dicső város lehetett. A török itt is, valamint Esztergomban semmit sem épít, sőt helyre sem hozza, a mi romlásnak indul. A hajóhídon átmentünk Pestre. Egykor hatalmas kereskedő város lehetett. Pompás kőépületek maradványait szemléltük. Nagy rostélyos ablakaikat sárral tapasztották be. Mindössze csak két szép épületet láttunk, azok is török mecsetek voltak.» Egy-két fürdőt

említ még meg az utazó, a többin mind az elhanyagolás nyomait látja.[1]

Csak a fentebbiek után is méltán nevezhetjük a XVI-ik és XVII-ik évszázbeli Budát *török városnak.* A török városok pedig egyformák mindenütt s régen sem voltak különbek a maiaknál. Még a mai nap oly gyakori égések, melyek pusztításainak a török városok ki vannak téve, sem lehettek ritkák Buda városában. 1625-ben egy *égés ezer* házat pusztít el Budán. 1635-ben hasonló sors éri a Török-Magyarország fővárosát. 1660-ban egy villámokozta égés néhány száz házat emészt fel. Az égések gyakorisága és nagy terjedelme arra mutat, hogy már nagyobbára fakunyhók foglalták el a rombadűlt kőházak helyét. Ebben a tekintetben is illhetett rá, a mit a mai török városokról írnak. Illhetett rá különösen a mit ezek *tisztaságáról* írnak. Vegyük csak az újabb korbeli Viddint. Az egész egy össze-vissza kevert házcsoport, s a házak fából építvék, a nap beléjök süt, az eső is becsurog. A házakból kifolyó víz és tisztátlanság az utczán büzhödt mocsárrá gyűl, s ott döglött állatokkal, szeméttel és ganéjjal vegyül. A sok mészáros a ház előtt vágja le a marhát s nagy gödrökbe bocsátja a vért, mely ott rothad s pokoli bűzt terjeszt. Kutyák, macskák, lovak, ökrök hevernek dögölve az utczán, melyek fölött egész sereg holló és kánya koválygog. Még szerencse, hogy ezek emésztik föl, különben lakhatatlan lenne a város. Ily ragadozó madarak

[1] *Pesti Napló* 1858-iki folyam, május 1-sei szám, a tárczában, a hol Szalay László tette közzé az Ungnand konstanczinápolyi követ kíséretében utazott Gerlach István úti-naplóját magyar fordításban. Ugyanez megjelent egy kötetben is Szalay más történeti kisebb munkáival együtt: *Adalékok a Magyar Nemzet Történeté*hez. 1861. Pest.

ezrével láthatók Törökország némely vidékén s néha meg merik támadni az élő embert is. Véteknek tartják madarakat lőni. — A török városokat jellemzi még a kutyák roppant sokasága. A mozlim nem bocsátja ugyan házába és telkére ezt az állatot, mert tisztátlannak tartja, de a jótékonyság egy neme a helységnek az utczán gazdátlanul kóborló kutyái számára a kapu előtt kis házacskát építni s jóltartásukról gondoskodni. A fennírt tisztátlanság mellett valóban hasznot is tesznek ezek az állatok: leginkább ezek az utczatisztítók.

Hogy a török uralkodás idején Budán sem lehetett máskép, mint ma Viddinben, bizonyítja Bocatiusnak 1605-ben november elején Budán tett látogatásának következő, sok oldalról érdekes leírása:

A Dunáról kiszállván, a parti kapunál, (hihetőleg a mostani lánczhíd táján) egy bolthajtásos, s faragott kövekből rakott hosszú épületet láttam, mely úgy tudom, Mátyás királynak nagy költséggel épített istállója volt. Egy hasonló, de magasabban s a vár falaihoz közelebb eső épület állott mellette. Kanyargó út vezet föl a várba egy kapuhoz, melynek nevét nem tudom. Ezt a kaput földdel feltöltött boronákból készült erőd védelmezi s a bejárás oly szűk, hogy szekerek nem, csak gyalog és lovas emberek férnek be rajta. Mindenütt csak szemét, ganaj, döglött állatok, undokság. Fenn a várban is csak piszkot, sárt látni. A házak előtt itt is ott is szatócsboltok. Laczikonyhák, borbélyműhelyek, utczai szakácsok. A házak részint fedetlenek, részint rongált fedelűek. Az ablakok sárral, téglával, szalmával vannak bedugva. A házak egészen ki vannak véve formájokból: penész, korom, moha undokítja az egykori palotákat. A piaczon semmi szükséges tárgyat nem kapni a kereskedőknél festett kanalakon s más apróságokon kívül.

Rendkívül drága minden. Találkozom a keresztyén iskolamesterrel. Tudakozódom az itt lakó keresztyének állapotáról. Nyomorúság és szolgaság a mi állapotunk, úgymond. Panaszolja, hogy a keresztyénektől nemrég elvették templomukat. A szolgaság házának nevezte házaikat. Hol az iskola? Itt van, úgymond, öt gyerkőczre mutatván. S nincsen több? Nincsen ám! Tovább megyek. A templomok leomolva. Baromistálló lett belőlük. Nem látni sehol még egy új zsindelyt sem. A temetőből a márványoszlopok egy-egy zugban, a piaczon hevernek, néhol ülőpadnak, másutt kufár-asztalnak használják. Nálunk a disznók is inkább embereknek látszanak, mint ezek! Szanaszét hevernek *a holttestek*. A mi, a hol eltörik, abban a helyben marad. Lóháton hordják a vizet a várba. Egy-egy lóháton két igen nagy, felettébb piszkos és fertelmes tömlő van tele vízzel. Egy-egy ily zsák vizet hét-nyolcz oszporával fizetnek; mert a felső városban nincs kút. Az alsóváros össze-vissza romolva: majd egy épületje sem áll — kivéve két-három török mecsetet. Az alsóváros majnem lakatlan.[1]

A (felső) várba megy Bocatius. — Előtte számos ágyú áll szabad ég alatt s oly hanyagul, hogy tengelye a földet éri. Tömérdek sok golyó hever szanaszét egész rendetlenségben. A felső várba, melyet a császáriak golyói azelőtt három évvel megrongáltak, nem bocsátják be. Két elfátyolozott török nőt látott jőni a vár alatti fürdőből — e két nőn kívül többet nem látott Budán. A meredek väroldalon egy ösvény vezet le, melyen útközben Bocatius egy *török holttestét* találta kidobva a

[1] Palugyai Magyarország leirásában Buda 1686-iki lakosainak számát csaknem annyira teszi, mint a mait. Adata tévedésen alapulhat.

kutyák eledeléül. A Duna partján a keresztyén magyar-törökök kenyeret, sajtot, rizst, kerti gyümölcsöket árultak. Innen Pestre megy utasunk. Oh szegény Pest! — úgymond — inkább Pestisnek kellene téged nevezni. Nincs itt egyetlen egy ép ház. Mindenik földdel majdnem egyenlővé téve: kevés söpredék nép lakja. Benn a város közepén árkot vontak a törökök s egy fal formát raktak hosszában vesszőfonadékból és agyagból. Nem látni itt egyetlen egy tornyot vagy templomot, «Isten veled Pest! isten veled Buda! elég egyszer látni titeket!» Végre Váczról így ír: Van ott egy vár, vagy várforma. Annyi tanú állítása szerint egykor nevezetes város volt, gazdag harminczad volt benne s gazdag emberek látogatták. Most szökevény, gyülevész parasztok lakják kunyhókban. Sanyarú életet élve mívelik a szomszéd földeket.[1]

Busbek, ki a XVI. században látogatja meg Budát s a fentebbiekhez hasonló rajzot ád róla, hozzá teszi, hogy a török átalán véve nem szereti az építésbeli fényűzést. Úgy tekinti az ilyest, mintha az ember örökké akarna élni ezen a földön. Csak tolvajtól, esőtől, hidegtől védje a hajlék, más kényelmet nem kíván. Azért az egész török birodalomban bármi magas állású gazdag ember nem épít magának díszesecske házat. A főemberek leginkább fürdők és kertek állításában találnak örömet.

Mondják, hogy Spanyolország a mohamedán foglalóknak köszöni középkorbeli legszebb épületeit; az arab uralkodók civilisatiójának nagy emlékjelei maig is láthatók. Miért nem hagyott Magyarországon ily emlékeket a szintén mohamedán török? — A török tunya-

[1] *Adparatus ad Historiam Hungariae.* Mathias Bél. 332—334. lap.

ság közpéldabeszéd. Az ozmán népfaj tunya már eredeténél fogva, sőt az egész altai népfaj igen csekély elemével van megáldva a művelődhetésnek — így szólnak kisebb-nagyobb őszinteséggel azok, kik a nemzeteknek eredendő bűnöket és eredendő érdemeket tulajdonítnak. A fajbeliség ezen tana, vagy inkább ezen babonája belopózott a tudományba is, hogy alkalmazást nyerhessen a gyakorlati politikában. A tévedés annyival veszélyesb, mivel a közvéleményben fogékonyságra talál; mert hányadik az a közönséges emberek közt, kinek ha oka van magasztalni nemzetségét, büszkébb ne volna származására, mint szerzett érdemeire és nevelkedésére? — Pedig vannak átalános tulajdonok, melyeket mintegy ösztönül oltott a természet minden egyes emberbe és minden földi nemzetekbe. A hol hiányzanak, tudhatjuk, hogy mesterségesen fojtották el és mindenekelőtt a viszonyokban és intézményekben találjuk föl valódi okát. Ily általános emberi tulajdon a munkássági ösztön, s ez oly kevéssé hiányozhatott a török gyermekben, mint bárkinek fiában. Nem szándékom fejtegetésbe bocsátkozni, mint nevelte gyermekét a barczias török,[1] csak azt jegyzem még meg az állítólagos fajbeli tunyaságra nézve, hogy a töröknél az állam főbbjei s a katonaság nagy része nem volt török származású; görögök, szerbek, bolgárok, olaszok, s más európai indogermán származásúak szolgáltak az udvarnál és a tartományokban.

Az intézményekben rejlett a valódi ok a tétlenségre. — A Magyarország egy részét elfoglalt török igen csekély kivétellel katona volt gyermekségétől a vénségig. Láttuk nagyjában, kikből állt e katonaság. A hadsereg

[1] Lásd e részben Decsy Sámuel *Osmanographiá*ját I. rész, 162—163. l.

birtokos része, a szipáhik osztálya, csak életfogytiglan vala birtokos: mit törődjék az építéssel, midőn az épület nem adhatott menhelyet saját gyermekeinek? — Csak magának legyen hajléka a míg él, gyermekeiről az állam gondoskodott. Az újonnan elfoglalt városok földszinti termeibe lovát kötötte be mindenekelőtt, melyet testvéri gyöngédséggel ápolt, s melynek fajtája oly kényes volt, hogy melegebb szállást kívánt, mint gazdája[1]

Lehetett-e csak ennyit is várni az építésben a zsoldos katonától? Van ugyan zsoldos katonaság, mely a békés munkákra is hajlandó, de ez a katonai rendszerek azon osztályába sorozandó, melyben a zsoldos csak ideiglenes foglalkozásnak tekinti a fegyverviselést, s valamint földmívelést, mesterséget űzött annakelőtte, az előbbeni munkálkodáshoz tér vissza capitulatiója kitelte után. Ily katonaság készítette egykor a római birodalom nagyszerű utait, ily katonasággal épített Marmont tábornagy, ragusai herczeg e század elején nagy országutakat és erődöket Dalmatiában. A török zsoldos katona, a mint láttuk, csupán a fegyverforgatásban gyakoroltatott, s bármely nemzetbeli ily katonaságot telepítnek meg a magyar várakban, aligha gondoskodik egyébről, mint laktanyáról.

Fölülről sem volt megadva az ösztön a maradandó munkálatokra. A nem annyira felelősség mint folytonos életveszély közt, de nagy függetlenséggel kormányzó tartományi pasáknak még kevésbé állott érdekében az építés. Minél magasb a polcz, annál több várakozásnak

[1] Marsigli szerint minden magyarországi hadjárat után tönkre jutott a török hadsereg lova. Bécs utolsó ostroma alkalmával már augusztus végén ki kezdettek dőlni a törökök lovai. *Stato militare* II. k. 43. l.

volt kitéve. Nincs szeri-száma azon hivatalcseréknek, melyeknek csak a budai béglerbégség ki vala téve, s az 1627-iki szőnyi békekötésben kikötik a mi részünkön, hogy a végvárak török pasáit ne cserélje oly gyakran a szultán.[1] De nemcsak az állás volt bizonytalan, hanem minél nagyobbrangú, minél többjövedelmű volt a hivatalnok, annál fenyegetőbben függött feje fölött a Damokles kardja. Az építés, ha minden egyéb intézmény buzdítja vala is, nem haladhatott a török rendőri törvények miatt sem. Mind a mozlim, mind a keresztyén magánember meg volt kötve e részben: ha tiltva nem volt is az építés, a minden munkássági ösztönt megsemmisítő felsőbbségi gyámság alatt állott a török lakta városokban. A törököknél egy polgár sem követhette a maga ízlését. Konstanczinápolyban például az építészeti főhivatalnok (mimár-aga) engedelme nélkül senki sem építhetett, s az építésre ő ügyelt föl. Nemcsak hogy ő jelölte ki az utcza felől, mely vonalon belül vagy kívül nem szabad elvonni az alapot, hanem azt is meghatározta, mily magas legyen a ház; tőle kellett engedelmet kérni, ha valaki erkélyt akart csináltatni, vagy csak az utczafelőli házfedelet kijavítni. Ezen hivatalnoktól, kinek állása igen jövedelmes volt, csak sok pénzen lehetett megvásárolni a legkisebb eltérést is a szabálytól. —

A törvények meghatározzák a házak magasságát is. A mohamedán csak 12 *pik*, a keresztyén csak 10 *pik* magasságra építheti házát.[2] Ez utóbbi szabály nemcsak a keresztyénre nézve áll, hanem minden nem-mozlimra

[1] Lásd a nevezett békekötés IX-ik pontját.

[2] 1 pik körülbelül 2 és 1/4 bécsi láb. (M'Culloch szótára szerint 0·7086 méter.) Így a mozlim házak magassága legföllebb 4 1/2 öl, a keresztyéneké mintegy 3 2/3 öl.

bárminemű vallású és nemzetbeli legyen. A magánházakat Konstanczinápolyban mind fából építették és vörös cseréppel fedték be. Csupán a mecseteket és nyilvános épületeket építik kőből és fedik bádoggal. [1]

Habár az, kitől ez adatokat veszszük, a házak magasságának meghatározására nézve azt jegyzi meg, hogy a czél egészségi szempontból a szabadabb légmozgás megengedése, égések alkalmával az oltás könnyítése, s végül az, hogy a nyilvános épületek annál jobban kitűnjenek, az ily megszorítás és az örökös engedélykérés, még ha ajándékkal nem jár is, méltó a despoticus kormányformához, mely minden önálló munkásságot el törekszik nyomni, az úgynevezett rend érdekében. — Nincs rá adatunk, hogy a magyar városokban is lettek volna *mimár-agák,* kik a mozlimok építéseit gátolták volna; de azt tudjuk, hogy a keresztyén épületeknek bármi csekély kijavítására engedélyért kellett folyamodni a hatósághoz. Átalán pedig tiltva volt, hogy a keresztyén vagy zsidó magasabb házat építsen, mint a török — ez pedig kunyhókban szeretett lakni. — Még Omár khalifa rendelte minden, mohamedán államban lakó keresztyénekre nézve, hogy templomokat, zárdákat építniök nem szabad; nem szabad templomokat kijavítniok; azoknak, kik mozlimok szomszédjában laknak, csak a legsürgetőbb szükség esetében szabad kijavítniok házaikat. [2] Ezen szigorú tilalom meg volt Magyarországon. «A templomok építése igen sok bajjal jár, írja a tolnai rector a XVI-ik században, s még a főparancsnok sem mer rá engedelmet adni, a leégettet be szabad fedni

[1] Muradgea *d'Ohsson* II. k. 309—313. l. a német fordításban.

[2] Hammer D. *Osmanischen Reiches Staatsverfassung* I. k. 183. lap.

náddal, de torony nélkül.[1] Még ezen javítást is csak sok pénzzel lehetett kieszközölni. Karancsban (Baranyában), midőn az egyházfi a templom ajtaját kijavítandó egy szeget vert bele, meglátta egy török s hat forint birságot fizettetett vele.[2] A török lakta városokban igen szigorúnak kellett lennie a megszorításnak, midőn oly helyeken is, a hol a török nem lakott, mindig folyamodni kellett a templomjavítás megengedéseért, s e mellett mindig ki van kötve, hogy a megújítandó épület se szélesebb, se hosszabb, se magasabb ne legyen a réginél. Mező-Túr 1685-ben engedelmet kér, hogy a rablók ellen a város régi árkát kitisztíthassa. A mit kérnek, oly feltétel alatt engedik meg, hogy az árok se nagyobbra, se kisebbre ne legyen építve az előbbinél. Azelőtt 1699-ben Túr városa szabadságot kér a templomkerités fölépítésére. A török biztos tehát, nehogy marhák juthassanak közel a templomhoz s a túriak «hitvány szertartását» zavarják, megadja az engedelmet *azon elv szerint*, — ezek a szolnoki kádi szavai, — *hogy hagyassék meg a régi, a mint régen volt.* A kádi ezen aranymondata nem az ő találmánya volt és nemcsak Túrra alkalmazták. Jász-Berényben nem egy, hanem nehány, különböző évekről szóló hasonló tartalmú engedélyeket találunk. Ibrahim budai helytartó 1639-ben megtudja, hogy Jászberény lakosai *törvény ellenére* és parancsolat nélkül templomot építettek. Rendeli, hogy azonnal meg kell vizsgálni, vajjon az új templom az ó-nak a helyén áll-e, ugyanazon alapon épült-e, s nem is szélesebb avagy magasabb a réginél?[3] 1662-ben ismét enge-

[1] Tolnán benn lakott a török.
[2] Egy tehén ára azon időben.
[3] *Jászberényi török levelek* Repiczky-nél 47. lev.

delemre van szükség, hogy a Zagyva áradásától megrongált templomot kijavíthassák. De legérdekesebb azon engedély, melyet Jász-Berény 1623-ban kapott temploma kijavítására. Némi nem lényeges módosítással ideigtatom:

«Mi alul van írva megerősítem.
Az emberek legszegényebbike (bocsásson meg neki Allah!)
Achmed ben Muszthafa hatvani kádi.»

«Ezen igazbeszédű levélnek oka, hogy a Jász-Berényben lakó gaz keresztyének és aláváló istentelenek (átkozza őket Allah, a sujtó király, az itélet napjáig szüntelen) az igazságos törvényszék és törvényes gyülés előtt (áldja szerzőjét Allah!) megjelenvén, engedelmet kértek rá, hogy a város keresztyén köznépe s istentelen csoportja, hiábanvaló szokása és balgatag imádása helyének, «Nagy Boldogasszony» nevü szerencsétlen templomának haszontalan fedelét és roskadozó falát kijavíthassa, hogy összegyülekezhessék csalással, nyakassággal és kárhozattal teljes szertartása idején.

A próféta törvényszéke hivatalnokot küldött ki, szerezzen tudomást a dolog mibenlétéről. A nevezett templomot jól megvizsgálta, s a keresztyének gaz vallomását (száradjon rajtok a tűz és vasbüntetés!) előbbi rút állításukkal egyezőnek találta. Ennélfogva, a vizsgáló szilárd beszédére, a fennirt egyház ki- és bedűlt részeinek alapnál kezdendő újraépítését a törvényszék megengedi stb. 1033 (1623). Tanuk Mohammed szpáhi Szinán aga, Ibrahim szpáhi és többen.»[1]

[1] Ezen okmány Repiczky fordításában, talán az eredetihez való betűszerinti ragaszkodás miatt, némely helyen értelmetlen mondatokat foglal magában s a magyar szórakás helytelensége miatt mindenütt nehézkes. Az olvasó nem fog neheztelni hát, ha nem ragaszkodtam a betűhöz, hanem az értelemhez.

Számos példát hozhatnánk még föl a kőrösi, kecskeméti, szegedi, megjelent török okmányok közül, melyek a templomokra nézve a török építési rendőri szabályok épségben maradását bizonyítják. Sőt föltehetjük, hogy miután az igazgatás minden ágában a zsarolás folyvást nagyobbodott, a török folyvást jobban ki ügyekezett zsákmányolni azon jövedelmi forrást, melyet számára e részben is nyitának törvényei. — A keresztyén és zsidó magánosok költséges építésbe nem avatkozhattak csak azért sem, mivel nemcsak hogy mind jobban elszegényedtek a súlyos adók alatt, hanem az egyes fölgazdagodott uzsorások sem merték kimutatni kincseiket, nehogy annál jobban kizsarolják az adószedők. Ez utóbbi megjegyzés áll nemcsak azokról a városokról, melyekről itt különösen szó van, azokról t. i., melyekben a török bennlakott, hanem mindazokról is, melyek távolabb estek a váraktól, de adófizetői voltak. A pénz elrejtése és elásása s így gyümölcstelen heverése tán sohasem divatozott annyira, mint nálunk a szerencsétlen török korban. Magok a törökök szerették penészedni engedni a pénzt s nagyjaik elsők voltak a példaadásban.

Török lakta városaink százötven évi pusztulásának a visszafoglalás ostromaiban a keresztyén ágyúk adták meg az utolsó csapást. Ekkor jutottak legvégső pusztulásra a budai királyi laknak megvolt maradványai is, mintegy képviselve az egész ország pusztulását, mely a török alatt folytonos volt s melyet a fölszabadítási hadjáratok a végső fölemésztetéshez közel juttatának.

Nem kisebb volt a pusztulás a vidéki városok nagy részében s különösen a falukon, hol a török benn nem lakott. Itt adózási törvényei fojtották el az emberi szorgalmat, tették parlaggá a földeket és pusztákká egykor népes helységeinket.

X.

Török adóztatás.

Lássuk ama törvényeket és intézményeket, melyeknél fogva nem túlzott az az európaivá vált közmondás, hogy sohasem nő többé a fű oly földön, melyet egyszer török ló tapodott.

Midőn a mohamedán nép egy keresztyén földet meghódított, nem volt szabad a győzedelmesnek a meghódolt fegyvertelen nép életét és vallását bántania; de joga volt összes vagyonához, melyet fölégethetett, elfoglalhatott; joga volt annyiban személyéhez, hogy rabszolgaságra vethette. Háborúk folytában s közvetlen utánok a török a legszélső mértékben élt ezen joggal: zsákmány volt neki a meghódított tartományok minden ingatlan és ingó vagyona és egész népe. Sőt e részben át is hágta a törvényt; mert a gyujtás és fosztogatás olykor öldökléssel is járt, a mit pedig tiltottak a szent törvények. Tiltották azok a test megcsonkítását, az orr, fül és kéz levágását is, s mégis a török ilyet is követett el Magyarországon.

Mindamellett, hogy a mozlim jog szerint zsákmány volt a meghódított föld, a mohamedanismus tulajdonjogot engedett s kivált kezdetben teljes tulajdonjogot az alávetett keresztyéneknek: de olyformán, hogy a rájok vetett adó mintegy személyes szabadságuk és vagyonuk váltsága volt.

Az izlám (Mohammed próféta «igaz hite») kezdetben kétféle birtokot ismert el az államban. Egyik a Mohammed vallását követők tulajdonbirtoka, másik a más hiten levőké, keresztyéneké és zsidóké. Mindkettőnek tulajdonosa független ura volt a maga birtokának: eladhatta, elajándékozhatta, gyermekeire szállíthatta, a nélkül, hogy az állam bele szólott volna. A különbség csak a megadóztatás módjában állott. A mozlim birtokát semmi egyéb nem terhelte, mint terményeinek és másnemű vagyonának tizede *(asr)*. — Ezért nevezték az ily földet *tized-földnek.*[1]

Ezt a tizedet terményei arányában fizette a mozlim, s tulajdonkép nem is adó volt az, hanem a vallásos kegyelet s jótékonyság műve. Nem egyéb, mint szabályozott alamizsna, a szegények fölsegélésére. Benne van a mohamedanismus szent törvényeiben, hogy a tized tiszta szívből adassék, különben elveszti minden értékét isten előtt.[2] Kikötik azt is, hogy a ki nem mohamedán, nem tartozik fizetni a tizedet, valaminthogy az izlám más vallásos szertartásait sem követi.[3] A tizednek vallásos értelme van — monda Szulejmán török szultán főbirája, — s nem vehető a nem-mozlimokon.[4]

A legfukarabb török, a legzsarlóbb kormányzó is eleget tesz ezen, mint más vallásos kötelességének. A tizedet fizeti a mozlim nemcsak gabonájától, hanem tevéitől, barmaitól, ezüst és arany pénzétől, fényűzési czikkeitől is, sőt fizeti adósságra kiadott pénzétől s a megelőzött év termékeiből húzott haszontól is. Tetszé-

[1] Erz asrije.

[2] Muradgea *D'Ohsson.* II. k. 411. l.

[3] U. a. 407. l.

[4] Hammer, *Staatsverfassung* I. k. 346. l. Ebuszuud-Effendi *fetvája.*

sére bízatik továbbá, hogy akár természetben, akár pénzül adja a tizedet. — Így az, a mit tizednek nevezték, tulajdonkép nem egyéb annál, a mit érték-adónak nevezhetnénk, fizettetvén csupán az ingó vagyontól. Nem is tízből egy ez a tized. Öt tevétől semmit, 5-től 9 tevéig egy juhot ád a gazda. Kinek 25-nél több, 35-nél kevesebb tevéje van, ád egy kétéves tevét. Az ökrökből 30 darab után jár egy ökör. Juhokból 40-től 1 darab; lóból öttől fizettettek annyit, a mennyit értékök harmadfél százalékát teszi. — Végre ki van véve e tized alól minden igás és hátas marha.[1]

Így adóztak a mozlim-birtokok, melyeket külön arab műszóval *mülk*nek neveztek. Egészen más volt a nem-mozlim földek adózása, melyeket *kharadzs*-földeknek neveztek s adójukat megkülönböztetésül kharadzsnak.

A kharadzsot helytelenül nevezték el fejadónak. Benne foglaltatott ugyan a fejadó; de benne ezenkívül a föld terjedelméhez és a föld terményeihez képesti arányos adó is. Kharadzs a mohamedán szent törvények szerint háromféle volt hát. Egyik oly fizetés, melyet földje *terjedelmének* arányában fizetett a birtokos, azaz *földadó*, — másik, melyet terményeiből adott pénzül vagy természetben. Harmadik volt a fejadó. A terményektől fizetett adó hasonlít a tizedhez; de még kevésbé tized, mint a mozlimoké; mert a keresztyén alattvaló termékeinek nyolczadát, hetedét, hatodát, sok helyen ötödét s ismét sok helyen *felét* tartozott beadni a földesurnak. A török törvénytudók igen határozottan kijelentik, hogy bár a terményadót sokszor tizednek nevezik, hibás fölfogás úgy érteni, mintha tízből egyet jelentene.

[1] *M. D'Ohsson* II. 411. és köv. l.

Ez volt hát a kharadzs, melyet a nem-mozlim alattvaló földjéről fizetett. A nem-mozlimok nem fizettek marháiktól, tőkepénzeiktől, fényűzési edényeiktől és ékszereikről. — Részint ezért mondják, hogy a nem-mozlim nem ád tizedet, részint azért, hogy nem kizárólag jótékonysági czélokra fordítják a jövedelmet.

A fejadót fizette a török államban minden felnőtt egyén, s Magyarországon minden önálló keresetet folytató gazda telkek szerint. Szulejmán idejében ez 50 oszpora volt egy telektől. Később tetemesen feljebb emelték. A magyar kútfőkben közönségesen «*császár adójá*»-nak nevezik ezt s nem fejadónak, mely utóbbi nevet egy másik adónemre tartottak fenn.

A fentebbi harácson kívül volt az a fejadó, melyet persául *pendzsik*nek, vagyis *ötöd*nek neveztek s melyet a török iszpendzsének mondott. Eredete ennek az, hogy a hadban minden hadifogoly értékének egy ötödét az uralkodónak tartozott adni a harczos. A meghódolt nép egyénei később ily név alatt fizettek bizonyos fejadót, mintegy a rabszolgaság váltságdíjául.

A mohamedán szent törvényekben csak ilynemü birtokokról, csak e főadókról van szó, — habár megengedik, hogy az uralkodó rendkívüli adókat is vethet ki. A török államban alapjokra nézve megmaradtak ama törvények s az adózás mindig azok szerint történt; mert az uralkodó hozhat ugyan be újításokat, de mindig csak a vallásos törvények alapján. Mindamellett az ozmán birodalomba bevitetvén a hűbériség, a tulajdonjog tekintetében nevezetes külső változás állott elő. Mint már előadtam, a török lovasok, kik közt a hódított földek nagy részét kiosztották, nem birták tulajdonosi joggal földjeiket: el nem adhatták, ajándékozhatták, zálogba sem vethették, sőt Szulejmán idejében törvényes örökö-

seikre sem szállíthatták, később is ha a fiu következett apja után valamely birtokban, nem öröklés útján, hanem a kormányzóktól vagy a portától kiadott új adománylevél alapján vette át apja birtokát.

És a hűbériség elve annyira uralkodóvá lett a török államban, hogy egész *európai Törökországban egy magántulajdon sem volt.* Itt minden meghódított föld csupán az államé lett. «A Rum-iliban (európai Törökországban) fekvő földek sem tized-, sem kharadzs-földek, hanem *hűbérek,* melyeknek mívelői csak mintegy bérlőik», — mond egy török törvénytudó. «Az európai török birtokok se nem tized, se nem kharadzs földek», mond egy másik. «Ezeket a hódításkor nem osztották ki a győzedelmesek között, *hanem a tulajdonjogot az állam tartotta meg hozzájok,* úgy, hogy csak bérbeadottaknak kell tekinteni. Elzálogosításuk, eladásuk, elcserélésük érvénytelen.»[1]

A tulajdonjog ily természete annyira megmaradt, hogy ha mozlim birt is valamely házat, malmot, rétet vagy szőlőt, nem csupán a tizedet fizette róla, mint különben a mohamedán szokta fizetni, hanem a termény- és földadót is, szóval harács-fizetővé lett: vagyis a török birodalomban a földet s nem az egyént terhelte a harács. Átalános törvény volt, hogy minden birtok megmarad állandóan oly természetűnek, minő a hódításkor volt: s nem lehet kétkednünk, hogy Magyarországon ép úgy fizette a mozlim a földadót, mint európai Törökország többi részeiben, ha t. i. fekvősége volt.[2]

[1] Hammer *Staatsverfassung* I. k. 347—8. Ugyanott több hasonló értelmű nyilatkozatai és fetvái a török törvénytudóknak.

[2] A Hammer közlötte *Kanunok*ban. U. o.

Ha európai Törökországban az egyes mozlim nem birt valódi tulajdonnal, azt vélnők, hogy még kevésbé birt a keresztyén alattvaló. De ez nem így állt. A keresztyén birtoklása ha nem volt is teljes tulajdonjog, közelebb járt hozzá. A keresztyén alattvalók egymás közt cserélhették, eladhatták, örökölhették földjeiket. Csakhogy némi megszorítással, melyben fenn van tartva, hogy a török hűbéres a földesúr. Az eladás és csere nem történhetett törvény szerint a török hűbéres tudta nélkül s valahányszor más, mint a törvényes örökös kezébe ment által a birtok, az átvevő keresztyén jobbágy tartozott bizonyos átvételi díjt fizetni, melyet «tapu»-nak vagy bérletnek neveztek, de egyszersmindenkorra fizettek. Joga volt továbbá a török földesurnak bizonyos esetben elvenni a birtokot jobbágyától s másnak ajándékozni — azon esetben t. i., ha földjét három évig míveletlenül hagyta. Végül a keresztyén jobbágysága még személyére is kiterjedt. Szabad költözködés sohasem volt megengedve a török törvény szerint. Egy-egy török hűbéresnek joga volt visszavinni egykori jobbágyát birtokára azon esetben is, ha tizenöt év óta távozott el róla.

De ezen föltételek teljesitése mellett, ha t. i. földjét megmívelte s a rávetett adókat fizette, tulajdonjoga teljesebb volt, mint a török hűbéresé, mert törvényes örököseire hagyhatta, eladhatta és zálogosithatta örökben maradt vagy szerzett tulajdonát.

Az a megkülönböztetés, hogy európai Törökországban a földek se nem tized, sem kharadzs-földek, hanem mind az állam tulajdonai, az adózási törvényeket alapjokban meg nem változtatta. Az adózás lényeges részei olyak maradtak a töröknek magyarországi uralkodása idejében, mint a szent törvények rendelték. A hűbéri

földek jobbágyai ép úgy kharadzsot fizettek, mint az ázsiai földeken azok a keresztyének, kik teljes tulajdonjoggal voltak birtokosok; t. i. kharadzs név alatt fizettek a földadót, fejadót és tizedképen terményeik bizonyos, még pedig tetemes részét.[1]

A tized, mint már említettem, a keresztyénekre nézve több volt, mint tízből egy — lehetett tízből öt is, az az fele a termésnek s némely ázsiai tartományban, hol a föld termése fák gyümölcseiben áll, világosan ki van téve, hogy a keresztyén birtokos termésének felét tartozik beszolgáltatni. Különbözött ez a valódi tizedtől abban is, hogy, mint a mozlim fizette tized, inkább értékadó, mint tized volt. A földet előre megbecsülték, mennyit képes teremni s a szerint követelték rajta az adót, akár jó volt a termés, akár rosz. Néhol termesztményben, néhol pénzül vették meg e tizedet; de többnyire határozott összegben, — nem tekintvén a termés mennyiségét, sőt minőségét sem. Már Mohammed próféta egyik utóda, Omár khalifa oly módon szedette a nem mozlimoktól a tizedet, hogy minden hold földnek annyi pénzt kellett fizetnie, a hány mérő gabona terem rajta.[2]

A tizedet fizették Magyarországon is a töröknek hódolt helységek, — még pedig legtöbbnyire pénzül. Tized járt mindenemű gabonából, mezei és kerti veteményből, minő a kender, len, káposzta, gyümölcs, must, vörös- és foghagyma.[3]

[1] Hammer *Staatsv.* I. k. 348. l. Egy fetva a rumilii hűbéri földekre nézve fizettetni rendeli mind a földadót, mind az úgynevezett tizedet.

[2] Hammer *Staatsv.* I. k. 348. l.

[3] A nógrádi szandzsák deftere, a Nemzeti Múzeumban. Szilády Áron még kiadatlan fordítása.

A tizedet fizették nemcsak a gabonából, és a föld más terményeiből, hanem a tenyésztett állatok egy részétől is. Tizedet kellett fizetni a méhkasoktól vagy pénzül vagy természetben; továbbá a birkáktól és bárányoktól, végre a sertésektől.[1]

A tizedhez, mint a fekvőségnek jövedelmi adójához számíthatjuk a malomadót is, melyet mindenütt, s Magyarországon is fizettek.

A szarvasmarháktól, lovaktól nem adtak tizedet. Legalább semmi nyoma Szulejmán törvényeiben, se az egész birodalom minden tartományára, se a Magyarországra kiadottak közül ismeretes szegedi kanunban. A marhatizedet oly alakban, mint fentebb irtam, csak a mozlim birtokos szolgáltatta.

A juhadó megvolt, részint természetben, részint pénzül: meg volt pénzül a sertésadó is, s külön adót fizettek a karácsonkor leölni szokott sertésért. A mi a nagyobb barmokat illeti, azokat nem tizedképen adóztatta a török. A nagy nyájakban idegen határon, vagy külön pusztákon legelt barmokról csekély díjt vettek. A vadon erdőkön, nyájakban makkolt sertések nem fizettek semmit, csak a háznál tartottaktól fizettek párjától egy oszporát. A nikápolyi szandzsákban egy egész birkanyájtól 36, egy egész tehéncsordától 60 oszporát adtak. Ezt sem baromadó, hanem csak *legelési pénz (otlak,* fűpénz) név alatt. Nem annyira marha-adó volt, mint a felszántatlan mezőkről vett jövedelem. A legeltetési pénz meg volt határozva minden szandzsák törvényében s Magyarországon egy darab marhától 1 oszpora, vagyis 2 denár volt. Az ily adó csekély volta két-

[1] Szulejmán adózási törvénye a szegedi szandzsákra. Ford. Behrnauer.

ségtelenűl előmozdította a legelőkön való baromtenyésztést a behódolt vidékeken.

A gazdaságban vagy háznál használt barmokról valamint a mozlim nem adott tizedet, úgy nem adott a keresztyén sem.

A gabona a tizedelés főtárgya, törvény szerint tíz mérőből egyet fizetett a töröknek európai Törökországban, a hol természetben adták a tizedet; — de a török adózás sajátságához képest, mely a termés szerint változható arányos jövedelem helyett mindenben meghatározott jövedelmet ügyekezett állandósítani, könnyen módosult a megsummálás egy nemévé, mert lényegében nem is tized volt az, vagyis a termények arányos része, hanem mintegy érték-adó. — Így a természetül fizetni kellett tizedben is a török észjárás igen gyakran nem a termés mennyiségét és minőségét vette számba, hanem azon átalános összeget, melyet fölvetés szerint a földnek teremnie kell. Innen a tizedszedés módja elleni oly gyakori panasz, mely szerint a török a keresztyén jobbágyok tizedét a maga nagyobb kilájával méri magának, s a termés legjavát válogatja ki, — nem tekintvén se a termés mennyiségét, se minőségét. — A török törvények betűje szerint is visszaélés volt ily eljárás: de szellemök okozta, hogy ily irányában nőttek ki a visszaélések.

A fennirt tizedet a mohamedán szent törvények, melyeket *séri*nek neveznek, határozták a keresztyén alattvalókra, s az adózás formája megmaradt, annyira, hogy még visszaéléseiben is rájok ismerünk. Ama törvények az első arab uralkodók alatt keletkeztek és fejlődtek ki, — úgy, hogy nevezhetnők arab törvényeknek is. — Voltak azonban oly törvények, melyeket az Ozmán házabeli szultánok külön a török állam számára adtak

ki, s melyeket a görög szó átvételével *kanunok*nak neveztek. Méltán lehetne ezeket ozmán törvényeknek nevezni megkülönböztetésül az arab ser törvényektől. A kanunok irása jogában állott a szultánoknak s egyik szultán ily törvénye nem volt kötelező utódaira nézve, bár a szultán törvényhozási joga mégsem volt korlátlan. A *séri* törvények egyetlen pontjával sem volt szabad ellenkezésbe jönniök. Így a séri törvények szellemében folyt tizedelés rendszere megmaradt állandóan, — csakhogy az Ozmán uralkodóház ezt is megtoldá az államháztartás szükségeihez képest: az állam pedig egészen katonai levén, a török katona szükségei szabályozókká lettek az adózási törvényekben.

Mindenekelőtt a török hűbéres részére a tizedet szaporitották meg egy ráadással. A gabonából átalán tízből egy, vagyis százból tíz mérő járt a török földesúr számára; de Szulejmán törvényei azt rendelik, hogy a szpáhik élelmezésére minden harminczhárom mérőből még egy mérő adassék, úgy, hogy mindössze százból nem tíz, hanem százból tizenhárom mérőt kellett adnia a keresztyén jobbágynak. Kijárt ez a pótlék, melyet *szalarije* műszóval neveztek, a búzából, rozsból, árpából, zabból, kölesből, szőllőből, — ellenben a kender, len, bab s kerti gyümölcsök csak a tizedet adták. — Némely helyeken, mint pl. a szilisztriai szandzsákban a juhoktól is vettek szalariját. Azonkívül, hogy minden pár birkától 1 oszpora fizettetett, a földesurnak *szalarijeképen* öt juhtól egy-egy oszpora járt.[1]

A szalarije az egész török birodalomban uralkodott adó volt. A nikápolyi szandzsáknak Szulejmán idejében kelt adózási törvénye szerint: «ebben a szandzsákban

[1] Hammer *Staatsv.* I. 292. l.

elejénte nem volt szalarije, csak később hozatott be; de a kanun azt rendeli, hogy fizetni kell azt *az egész ozmán birodalomban.*[1] Meg volt a török-magyar birtokrészeken is, Szulejmánnak a szegedi szandzsákra kiadott törvényeiben van róla szó, még pedig az arány csaknem ugyanaz, a mint fentebb irtam. Az mondatik ugyanis, hogy a szalarije harmincz mérőből egy, — mi körülbelül annyit tesz, mint a tizeddel együtt százból tizenhárom mérő. — Ugyanazon törvény, hol erről szó van, sajátságosan jellemzi az adó ezen nemét, mely nem annyira a birt szántóföld termékeit, mint a jobbágy személyes keresményét terhelte; mert az van rendelve, hogy ha a jobbágy saját szpáhia birtokán kívül egy szomszéd szpáhi határában is szánt, vet és arat, ez utóbbi földről a tizedet az illető idegen szpáhinak fizeti, de a szalariját az idegen föld terméséről tulajdon szpáhijának tartozik szolgáltatni.[2]

Az izlám szent törvényei által a nem-mohamedánok birtokaira vetett második adó a földadó volt. Egész európai Törökországban fizette ezt a mohamedán birtokos is; mert itt nem voltak más, mint kharadzsot fizető hűbéri földek, s a földeknek a hódításkor meghatározott természetének változnia nem volt szabad. Magyarországon s egész európai Törökországban a mozlimnak is, ha fekvőséget birt, kharadzsot kellett fizetnie telkéről. — A mozlim a földadót fizette rétjéről, kertjéről, szőllőjéről s belső telkéről, *rezmi csift* (hold-pénz) név alatt. Úgy látszik, ez leginkább a belső kertre és szőllőkre volt kivetve, s ha hozzá nem számítjuk a

[1] HAMMER *Staatsv.* I. k. 302. l.

[2] BEHRNAUER fordítása a szegedi szandzsák adózási törvénye.

földadóhoz a császári szántóföldek és rétek haszonbérletét, nagyon kevés jövedelmet hajtott. A földadóval mindig együtt említi a törvény a földdel nem bíró nős és nőtlen emberek adóját, kik azonban nincsenek más kereset vagy vagyon nélkül. A kinek épen semmije sincs, nem is fizet semmit, mond a *kanun.*[1]

Habár a földadó eredetileg csak a nem-mozlimoktól vétetett, s a harács második alfaja volt, Törökországban, Szulejmán idejében csupán a mozlimok kiváltsága volt a régi szent törvény emez adóját fizetni. Szulejmán és Szelim s a következő szultánok alatt a keresztyén jobbágy nem fizetett földadót, hanem *iszpendzsét,* melynek mint fentebb láttuk, eredeti értelme a nem-mozlim hadifoglyokra vetett rabszolgadíj volt: mintegy személyes szabadsága megváltásául fizette a jobbágy. A diarbekri szandzsák törvényei világosan mondták, hogy a nem-mohamedán alattvalók nem fizetnek földadót, hanem a helyett *iszpendzsét.* Ugyanazt ismétlik az erzrumi szandzsákra nézve[2] s következetesen keresztülhúzódik e szabály az egész birodalom minden tartományainak adótörvényein. A szilisztriai szandzsákra nézve ezt olvassuk: a ki e szandzsákban földmívelésről mesterségekre adja magát, ha mozlim, a *földadót* is fizeti s a változási díjt is, ha pedig keresztyén, fizeti mind az *iszpendzsét,* mind a változási díjt.[3] Az iszpendzsét fizette minden felnőtt keresztyén alattvaló, akár nős, akár nőtlen volt.[4]

Azonban az iszpendzse mégsem volt egyéb telekadónál, a mit bizonyít másik ugyanazon értelmű neve

[1] Hammer *Staatsv.* I. 269.
[2] Hammer *Staatsv.* I. 246., 249. l.
[3] U. a. I. 238. l.
[4] U. a. 295. l. Achioli szandzsák.

is; mert az iszpendzse neveztetett *kapupénznek* is, — más szókkal a rabszolgadíj nem a személyre, hanem mintegy a birtokra volt kivetve. Mondja is a törvény, hogy azon esetben, ha valamely birtok iszpendzsére (s nem földadóra) van egyszer beirva, ha mozlim kézre kerül is, iszpendzsét fizet az.[1] Ez nem volt egészen üres megkülönböztetés; mert a földadóra beirt telek csak 22 oszporát fizetett; az iszpendzsére beirt telek pedig 25 oszporát.

Magyarországon kivétel nélkül mindenütt fizették az iszpendzsét, azaz a kapu- vagyis a telekadót a keresztyén lakosok, a honnan csak adatok kerültek kezünkhez. A szegedi szandzsákra nézve Szulejmán által kiadott törvény ezt rendeli: A keresztyén lakosok mindazon háza, melyben a család egy keresetet folytat, fizeti az *iszpendzsének* nevezett kapupénzt (reszmi-kapu), még pedig két részletben, minden kapu t. i. Sz.-György napkor is 50, Sz.-Demeter napkor is 50 pénzt (vagyis mindannyiszor 25—25 oszporát), úgy, hogy mond a törvény, az iszpendzse évenkint 50 oszporát tesz.[2] Ezért nevezték ezt Sz.-György és Sz.-Demeter napi adónak is. Így olvassuk még a XVII-ik századbeli kőrösi török okmányok közt is; «a kőrösiek régi időtől fogva fizetik a Sz.-György és Sz.-Demeter napi iszpendzsét.[3] Ugyanazon város részletes adózási lajstromában az iszpendzsét magyarul *főre vetett adó*nak nevezik.[4]

[1] U. a. I. 406. és 429. ll. Ez utóbbi helyen: «Ha az iszpendse a birtokra s nem a személyre van beirva, bárki legyen a birtokos, fizeti».

[2] A szegedi szandzsák kanunja Behrnauer másolata és fordítása szerint.

[3] *Török-magyarkori emlékek,* okmánytár. I. k. 42. l.

[4] U. a. számos évről közölt «Regestrum»-ok.

Az iszpendzse, valamint az úgynevezett tized, egészen a török hűbéres szpáhik jövedelme volt, s azért már csak ennélfogva is megvolt s meg is kellett lenni a töröknél is a helységek telkek szerinti beirásának. Meg is volt az. A Kecskeméten, Kőrösön, Mező-Turon, Déva-Ványán, Halason fenmaradt okmányokban porták szerint történik a pénzbeli adózás. Így történt vagy legalább így kellett volna mindig történnie a szpáhiknak hűbérül adományozott falukon és kisebb városokon is. A törökfoglalás első századából előttem ismert egyetlen török adózási telekkönyvben (defter), a nógrádiban, minden helységre nézve be van jegyezve a kapuk száma, s a törvények értelmében mindenütt következetesen 50 oszpora van vetve egy kapura (vagyis egy magyar forint). A kapuk kiszámításában, úgylátszik, számbavétetett a kiállítható igásbarmok mennyisége, a szegedi szandzsákra kiadott törvényben pedig egy 300 oszpora jövedelemmel biró gazda számíttatik egy adófizető portára.

Az iszpendzsével majd mindenütt kapcsolatban említtetik egy kisebb pótlékadó, s ez a takarmányadó, mely felét teszi amannak. Így pl. az achiolii és nikápolyi szandzsákban és másutt is az iszpendzse 22 oszpora, a takarmányadó pedig 12. A házas keresztyén mindkettőt fizeti, a nem házas csak az iszpendzsét. A már többször idéztem nógrádi szandzsák adókönyvében minden falunál a fa- és széna-pénz épen félannyi mint a kapupénz. Szulejmánnak a szegedi szandzsákra kiadott törvényében az áll, hogy a keresztyének minden háztól egy szekér fát, egy szekér szénát tartoznak adni földesuraiknak. Ha pedig a helység messze esik a vártól, szorítsák pénzfizetésre oly módon, hogy mind a széna-, mind a fahordás helyett egy-egy piasztert (tallért) s töb-

bet ne fizessenek. — Magyarországon legtöbbnyire természetben kivánták be a fát és szénát a török földesúr konyhája és istállója számára. Valamint a *szalarije* pótléka volt a tizednek, úgy a *takarmányadó* pótléka az iszpendzse nevü telekadónak. A két adó valóban rokon. Ha a portákat a török a jobbágyok igásbarmainak száma szerint határozta meg, mint szokta a jelen korban, s mint némely régi jelenség mutatja, a szekerezési szolgálat méltán lehetett az iszpendzse pótléka. Mind a szalarije, mind a takarmányadó nem az eredeti mozlim, — hanem az ozmán hűbéri törvényhozás szüleménye. A hűbéres katonának eleségéről, s lovai számára való takarmányról gondoskodtak az uralkodók még korábbi időben s Szulejmán törvényei csak szabályozzák valószínüen az előbbi korok megállapított szokásait. A takarmányadóra nézve itt csak azt jegyzem meg, hogy korántsem úgy szólnak róla a török törvények mint netalán valamely rét- vagy erdőtizedről, hanem mint gyalog vagy szekeres *robotról;* mert midőn ez adóról van szó, azt tiltja a törvény, hogy a földesúr a takarmány-beszolgáltatás után több szolgálatra ne használja a keresztyén jobbágy szekerét. A jobbágy sem a széna és fa mennyisége ellen panaszkodik, hanem a szekeres napszám és a sok kaszálás miatt, a hol visszaélés történt ezzel az adóval.

A személyes adók közé tartozott a menyasszonyi adó, nőtlenek adója, mely igen csekély volt, s a mozlim is fizette, még pedig ez többet, mint a keresztyén. — Ide számíthatnók a büntetés-pénzeket kisebb bűnökért, melyek szintén a szpáhi jövedelmeit gyarapították, mivel büntetőjog is járt együtt a birtokjoggal. Egy neme volt e büntetéspénzeknek a botbüntetés váltsága. Meghatározta a törvény, hogy azon esetben, ha valakinek

barma idegen szántóföldre megy és kárt teszen, a marhák birtokosát a kártérítésen kívül a maga földesúra öt botütéssel büntetheti, mit öt oszporával válthat meg. Ezt nevezték botváltságnak (destibani). Ezt is a szpáhi rendes jövedelmei közé szorozták.[1]

Fentebbi adók, melyek két főosztályba tartoznak: a tized- és telekadó osztályába, a török hűbéresnek jártak. De voltak ezenkívül általánosan minden keresztyén alattvalóra kivetett államadók is. Ilyen volt a *császár adója*, mely mintegy második iszpendzse volt, s nem a föld termékeihez, hanem a telkek arányához képest vetették ki a nem-mozlimokra.

Voltak a szultánnak rendkívüli kivetései is, melyeket a fentebbi rendes adókkal szemben az uralkodó kivetéseinek mondtak. Ilyen volt a rendkívüli pénz-, vagy terménybeli hadiadó, s ezt nevezik *harácsnak* a kőrösi okmányokban. Rendkívüli kivetések voltak a várerődítési robot, s a sereg átvonultakor a fuvar és élelmiszer szolgáltatása, melyeket «császár mivé»-nek nevezték, a török műszó pedig: *avarisz.* Avarisz volt az ozmán törvény szerint: a *várépítési* robot, háború alkalmával az árok- és aknamunka, kocsiszolgáltatás szállítmányokra s végül a fiak kiállítása sorozás alá a janicsárok közé, mely utóbbi Magyarországon csak annálfogva sem divatozhatott, mivel a foglalás idején már firól-fira kezdett szállani a janicsárság s mozlimokat is vettek föl a janicsár seregbe. Ebben állott, a mit rendkívül követelt a török állam a keresztény jobbágytól.

Végül megemlítem az állampénztárba folyt adók közül az átviteli és vásárvámokat. Minden eladott terményről és árúczikkről vámot fizettek, s Szulejmánnak

[1] HAMMER *Staatsv.* I. 265. Icsil szandzsák.

a szegedi szandzsákra kiadott törvényei igen részletesek és kimerítők e részben. Meg volt a törvényes okmányokért fizetendő, birói öröklési díj s más csekélyebb illetmények.

A rendes török adók, ha megtartatnak, a Szulejmán alatti lábon, talán nem voltak volna túlságosan terhelők, és az újonnan beírt faluk és városok akár pénzül, akár természetben fizetik az adókönyv szerinti tizedet, nem panaszkodnak az adók elviselhetlensége miatt; de meg volt bennök a legszabálytalanabb visszaélések magva. Az egy összegben való megállandósitással elenyészett minden arány és igazság az adóztatásból. Maga a tized a törvények szellemében sem volt szükségkép aránylagos adó a termésből, hanem egy általános összeg, mely egyszer kiszámíttatván, a szerint fizették, mintegy a föld értékének adójaképen, s e summázott adó volt a legmerevenebbül állandósított adó, melyet behajtottak, akár jó, akár rossz volt a termés. A török államban a hűbéres jövedelmei arányában tartozván fegyvereseket állítni ki, a létszám egyenlő magasságon tartása s biztosabb számíthatás kedvéért az adó-összegek állandósítását maga az állam is óhajtotta. A hűbéresek adó-lajstroma egyszerre két dolgot mutatott: mennyit fizet valamely falu s mennyi katonára számíthat az állam e jövedelmek után. — Egy ilyen defterben a szpáhi jövedelmeinek «summázása» igen sajátságos. Eleve meghatározták, mennyi kila tiszta buza, elegyes, mennyi pint must a tized s ennek árát pénzül szintén megszabták. Még ez nem oly csodálatos, valamint a káposzta, méhkas-, gyümölcstized előre meghatározása sem, mint némely kisebb vétségek, s az említett baromkártételi váltságpénz beszámítása is azon összegbe, mely szabályozó adója a helységnek. —

A nógrádi defterben mind ezt, mind a kisebb vétségekért járó pénzt (bad u hava) eleve kivetik a helységekre. — A magyar ama korban különösen a tizedet nevezi «summa» adónak. Ugyanazon nyugtán, melyben törökül tizedpénzről (beder asr) van szó, a magyar hivatalos hátirat mindig «summá»-ról szólónak mondja azt.[1] Még könnyebben tapadt állandó adóul a helységre az iszpendzse, vagy telekadó a szintén a porták száma szerint fizetett fa- és széna-szolgáltatással együtt. A portaszám apadhatott egy vagy más okból, — a helység mindamellett gyakran a szultánig volt kénytelen fölebbezni ügyét, hogy ne annyi portától fizessen, mint előbb.

Az adó egy-egy helységre egy összegben vettetvén ki, csupán abban különbözött egyelőre a sarcztól, hogy hozzávető becslés szerint kellett fizetni; de később gyakran e különbség is elenyészett, midőn vagy a helység lélekszáma és vagyonossága alábbszállott, vagy az adó emelkedett. Ez az egyik hibája a török adóztatásnak, mely már a mozlim szent törvények szelleméből foly.

Másik hibája az ozmán hűbéri törvényekben volt meg. A jobbágy pótlék-adóképen a szpáhi élelmére gabonát, konyhájára fát, lovának szénát és abrakot tartozott szolgáltatni, — sőt mint láttuk, a törvény néhol még a juhokból is pótlék-tizedet rendel a lovas földesúr részére; végre bizonyos robotolással is tartozik a jobbágy. A tized-gabonát ki kell nyomtatnia s a szpáhinak beszállítnia, valamint a füvet, fát levágnia s készen bevinnie a szpáhi részére. Habár mindezen pótlék-szolgáltatás mértékét meghatározzák Szulejmán törvényei,

[1] Lásd *Kecskemét város történetét* Hornyik-tól. II. k. és *Török magyarkori emlékek.* I. és II. kötet. Számos nyugta.

magok e törvények vezérelve nem egyéb, mint hogy az ozmán hadsereg főrészét tevő hűbéres lovasság annyira el legyen látva élelemmel s minden szükségessel, hogy minél kevesebb gondja a gazdaságra, s figyelme kizárólag harczi képességére legyen fordítható.

A két kijelölt hibának közös forrása volt: az ozmán, mint egészen katonai államban, a hadsereg erejét tekintették az állam fő, s csaknem egyedüli érdekének. Egy harmadik szintezen forrásból folyt hiba volt az, hogy a török birodalom legnagyobb részében a földesúr nem volt tulajdonosa, csak ideiglenes vagy élethosszig tartó birtokosa a földnek, s nem volt érdekében, hogy kimélje a birtokot, mely különben sem szállott családjára.

Az adóösszeg állandósításával nevezetes előny látszott összeköttetésben. A jobbágy és földesúr közt elmellőztetett azon surlódás és kellemetlen érintkezés, a mi különben az arányos megadóztatással járhatott együtt. Egész helység megsummálván, maga vethette ki az adót az egyesekre s a szpáhinak semmi beavatkozásra nem volt alkalma, kivált miután úgy látszik, még a büntetéspénzekből járható jövedelem is be volt tudva az adóösszegbe.

Mint a már többször idézett nógrádi török adókönyv bizonyítja, a megsummálást elejénte sok helyen a föld hozzávetőleges termékenysége szerint vetették ki mindazon terményekre, melyek a helységben míveltettek s a törvény szerint adó alá estek. Az ilyen adókönyvekhez, melyeket *defter*nek nevezett a török, sok esetben még nagyon is ragaszkodott; az egyszer elkészített defter számos évre szolgált zsinórmértékül, a mohamedán törvények szellemében, melyek szerint a hódított földre a hódításkor kivetett adó megtartandó. — Még a XVII-ik században is, midőn másnemű adók

annyit változtak, Nagy-Kőrösnek «summaadója» negyvenöt éven át nem változik. A tizedet képviselő *tulajdonképi* «summa» 1635-től 1680-ig minden évben 2000 forint, vagyis 1250 tallér. Még a hozzá mellékelt ajándékpótlék is bár kivételkép változik, de abban is némi állandóságot látunk, holott negyvenöt év alatt a termés s a lakosoknak tized alá esett más vagyona sokszori tetemes különbséget mutathatott. — A kivételes kedvező állásban volt Kőrösén kívül számos más példa bizonyítja, hogy a summaadó némely helységek pusztulását vonta maga után. Így Bujákon Nógrádban a XVI-ik században harminczöt a telkek száma, midőn az adó-könyvbe beírják, s a helység által fizetni tartozott összeg 570 tallér volt. — A határszéli városka azonban folyvást pusztult, úgy hogy évek multával húsz ház maradt üresen, melyben egy lélek sem volt. A kinek egykor tiz ökre volt, most 2—3, a kinek 5—6, most egy ökre sem volt. Régen minden gazdának egész kis nyáj juha volt, — s most az egész helység mindössze alig bír többet 150 darabnál.[1] Hogy e pusztuláson segítve legyen, s az adókönyvön változás történjék, Buják lakosainak a szultánig kellett folyamodniok s csak akkor ment ki egy egész csapat tekintélyesb török katona, hogy a helyszinén vizsgálatot téve, a jegyzőkönyvbe leszállított adó legyen beírható. Magok a lakosok azzal is indokolják az adó leszállítását, hogy a korábbi lakosok az által vissza lesznek édesgetve a kincstár pusztulóban levő helységébe. Az állandó adó-

[1] Behrnauer fordítmányai az Akad. levéltárában, II. csomó, 42-ik szám. Az ökrök számának kiemelésében látom bizonyítékát, hogy a portákat a török régen is, mint újabb korban, a kiállítható igás erő szerint számította.

összeg rendszere mellett nincsenek előre látva némely váratlan esetek.

Megtörténhetik, hogy a lakosság száma felényire apad le. S valóban megis történt a török hódoltságokban. Nem véletlenül és kivételesen, hanem rendszeresen pusztultak a faluk, s 1619-en innen, különösen 1630-tól 40-ig nagyon fogynak és apadnak a helységek. Általános a panasz mind Borsodban, mind Győrben, hogy a lakosok kénytelenek oda hagyni helységeiket, s többet pusztán is hagynak. Így, a részletes fogyás sem lehet csekély. Ragistyán Borsodban panaszolja, hogy az előbbi nagy adóhoz csak tízen vannak immár. Ugyancsak Borsodban Sajó-Ládot a 40 forint adó tönkre juttatja, holott a hódoltság helységei közt sok más közepes nagyságú helység volt, melyet a megye 2—3 telekre becsült, s 50—60—100 frt adótól a terményadón kívül, meg nem szökött. Mindszenten Győrmegyében nem emeli ugyan az adót a török, de népe oda akarja hagyni a falut, mert annyira kipusztult, hogy már csak hét házból áll; Pázmándról ugyanazon megyében tizenhat öreg tehetős jobbágy költözött el, és Föl-Péczről harmincz, az adó pedig megmaradt; Ságból kilencz telkes gazda távozott el; Gyirmoton elfutott a lakosság s csak nyolcz ház maradt; ezek is pusztán fognak hagyatni 28 szekér fa, ugyanannyi széna s ugyanannyi pint vaj miatt.[1]

Ha a helységenként egy összegben való adó-szedés az ozmán törvények szelleméből folyt, különösen elő-mozdították azt a magyarországi viszonyok. Háborúk alkalmával a török s tatár rablócsapatok elől gyakran

[1] *Történelmi Tár.* VI. k. Adalékok a török magyarkori beltörténethez Kazinczy G. és a *Történelmi Tár* VII. k. Győrmegye hódoltságáról. Ráth K.

tömegesen menekültek a hódoltság lakosai be nem hódolt vidékekre. A török földesúr, hogy puszta helységét benépesítse, édesgetéssel bírta hazaköltözésre a lakosokat. E czélból alkuba bocsátkozott velök, s megelégedett egy átlagos összeggel s szintén meghatározott mennyiségű terménybeli adóval, melyet elejénte mentül kevesebbre szabtak. Ilyenkor valószinüen mellőzték az adózás szigorú formáit, melyek mellett nem részesülhet vala a jobbágy különös kedvezményekben. Már maga ez a megalkuvás eltérés volt a törvénytől, s mint ilyen, sok más törvénytelenséget szült. — Számos példáját mutatják az új megtelepedésnek a XVII-ik századbeli okmányok. Még oly nagy helységeket is, minő Jász-Berény, pusztán hagytak volt lakosai a tizenötéves háború alatt, s mennyivel inkább a kevesebb kedvezésre számítható kisebb falukat. Azon faluk, melyek béke idején bírt meghódolásra a török, nagy részben szintén kedvező feltételek alatt váltak adófizetőkké kétség kívül. De a *megsummálást* nagyobb mértékben előmozdítá egy másik különös viszony, mely az egész török birodalomban csupán a magyar területnek volt sajátsága. Háború és béke idején egyenlőn folyván a magyar vitézeknek a török területen való portyázása, török szpáhinak és adószedőnek nem vala bátorságos gyakran meglátogatni helységét, ha a török vártól távolabb feküdt. A tizedszedést a legjobb akarat mellett sem végezhette maga. Így azon esetben is, ha terményül vette a tizedet, a helység keresztyén bíráira kellett bíznia a tized fölvételét és beszolgáltatását. — Közel a magyar határszélhez, s nem messze a török birta Hatvan várától feküdt Jász-Berény. Még is azt olvassuk egykorú török okmányban, hogy oda veszedelmes kijárni a török adószedőnek. De mily messze feküdt Halas városa a

török határszéltől, a Duna és Tisza közt, a török birtok kebelében! — Egy szultáni rendeletben ezt olvassuk: «mivel városuk (Halas) oly félős s veszélyes helyen fekszik, hogy az adószedőknek vagy szubasáknak *isten kisértés* lenne gyakran kijárniok oda, ezentul nem mennek hozzájok az eminek és szubasák..... Midőn a tizedszedés ideje elkövetkezik, a tizedet, iszpendzsét stb. a város esküdt birái fogják az emineknek átszolgáltatni.»[1]

A kijárás veszélye okozhatta a tizedszedéssel való visszaélések egy részét oly helységeken, melyek terményeik tizedét szolgáltatták a török földesúrnak. Számos esetben a tizedszedést ép oly gyorsan mint igazságtalanul vitte véghez. A legnagyobb buza-keresztet elcsépeltette, fölmérette, néha még polyvástul is, s aztán minden kereszttől tiszta szemül annyit kivánt, a mennyi ez egynek tizede; máskor ismét kényleges mennyiségű kila buzát kivánt minden kereszttől. Igy sok helység maga is jobban óhajtotta az összegfizetést a tized-adásnál, habár épen ellenkező példákat is mutatnak ki adataink.

A XVII-ik században az eddig ismert számos adat nyomán azt állithatjuk, hogy a magyar helységek nagy része summát fizetett. A szultán kincstárának városai Kőrös és Kecskemét csak a tizedet számította egy összegbe, a faluk ellenben másnemű tartozásaikat egy részben pénzül, más részben meghatározott mennyiségű terményűl szolgáltatták be. És már ekkor a török adózás annyira elváltozottnak látszik az esetek legnagyobb részében, hogy alig ismerünk bennök Szulejmán tör-

[1] *Török magyarkori emlékek* (az Akadémia kiadása) II. k. 316. l. 1636-iki okmány, fordította törökből Szilády Á.

vényeire, valamint az azok szerint 1575 táján készült nógrádi adókönyre sem. Szembetünik mindjárt, hogy a summált helységek egy bizonyos pénzösszegen s néhány kila buzán, továbbá a fán és szénán kívül majdnem mindenütt meghatározott mennyiségű vajat és mézet, egy-két darab vágó vagy borjas tehenet is fizetnek. A nógrádi defterben ily adónak nyoma sincs, — nincs a Szulejmán által a birodalom szandzsákjaira kiadott külön-külön törvényeinek egyikében is. Sőt ugyanő a szegedi szandzsák adózási törvényében tiltja mindezeket, midőn ezt olvassuk benne:

«Ennekelőtte megtörtént, hogy a szpáhi és a kincstár adószedője minden falura vajat, mézet, meddő és borjas tehenet, füstölt húst stb. vetett ki adóban. Mivel jelen törvény kelte idején ily sérelmek miatt a ráják-tól sok panasz érkezett hozzánk, ilyes adó ki ne vettessék többé.»

A tilalom elég világos; de meglepő, hogy bár a XVI-ik század közepe táján kelhetett, annyira ráillik a XVII-ik századbeli adózásra. Szulejman csak eltilt egy adózási nemet, mely korábban divatozik. Már ő előtte még nagyobb mértékben uralkodik az az elv az adózásban, hogy a jobbágy tartozik a szpáhi istállóját takarmánynyal, a konyháját élelemmel látni el a rendes adókon kívül. — A méz pedig kedvencz eledele a töröknek s a vaj, zsír helyett, nélkülözhetetlen volt különben egyszerű konyháján, valamint a marhahús is, melyet füstölve is tartott. Mindeniknek volt megfelelő rovata magokban az adózási törvényekben. A vágóbarom, a legelési pénz volt természetben szolgáltatva, a vaj a juhtized és azon pótléka, mely juh-szalarije név alatt épen a szpáhi élelmére rendeltetett s a méhtizedet a méz helyettesítette. Szulejmán csak szabályozta való-

színűen az élelmezési adókat, melyek régebbiek voltak törvényeinél. Ha pedig kivált alkú útján keletkezett a megsummálás, igen természetes, hogy a szpáhi a pénzen kívül azt követelje, a mi mindennapi szükségeit képezi, s így nem csoda, ha az adók rovatában asszúszilvát és diót is találunk gyakran, mintegy a gyümölcstized pótlékául.

A vaj, méz és tehénbeli adó oly divatossá vált a XVII-ik században, hogy nemcsak a szpáhi-birtokokon, hanem a császári kincstár városain is megvan. Kőrös állandóan adózik a tizedösszegen s egyéb adókon kívül vajat, tehenet, valamint szintén fát és szénát a budai vezérpasa konyhája és istállója számára, sőt tartja ilyenekkel a defterdárt és a pasa vajdáját is. Még császár adójában is jár néhol vaj a pénzen kívül.

Ha a megsummálás elve képes volt csak magában is tönkre juttatni némely helységet, mennyivel inkább az adóemelés mellett! — És az adók emelése, habár nem mindenütt egyenlő arányban, átalános Magyarországon a XVII-ik évszázban. Kézen fogva járt az az ozmán törvények erejének hanyatlásával s kapcsolatban állott mindazon bajokkal, melyek a katonai hatalmasság erős szervezetét fölbomlás felé vitték. Közös forrásból folyt a nép gyengülése saját katonai ereje gyöngülésével.

Mindjárt az első lépéssel a XVII-ik századbeli adókban a török földesúr nemcsak tulajdon jobbágyát csalta meg, hanem az államot is. Említettem, hogy a XVII-ik század elején a faluk summája nagyon csekély összeg. Némelyik csak 10—12 forintot fizet, egy kevés vajat, mézet s egy-két szekér szénát. Több mint valószínű, hogy e csekély összegeket iratták be a defterbe, s így három-négy falu birásáért sem kellett lovast állítni ki.

Egy-két év mulva fölverte az adót a szpáhi, de a nagyon ritkán megújított defterbe mind csak az előbbi összeg lévén beírva, már tiszta nyereségét szaporította az adóemeléssel. Az állam megcsalásának ily módját nem a tizenhetedik században találták föl a török hűbéresek. 1573-ban írja GARZONI, hogy a szpáhik a fegyvereseket váltig azon összegek arányában tartják, melyek kezdetben a defterdárok könyvébe beirattak, holott a helységek adóját jóval magasabbra verték. A mely hűbéri birtok jövedelme 10 ezer oszporára volt beírva, már 30—40, sőt 100 ezer oszporát is jövedelmezett a szpáhinak.[1] 1577-ben történt, hogy III. Murád szultán előkérte a hűbéri adókönyveket, «s akkor látta, mily rettenetesen csalják az ő emberei». A szultán az általánosan uralkodott visszaéléseket a maga módja szerint büntette, tudniillik ezt is a császári kincstár gazdagítására használta föl: a pasáktól, bégektől, szubasáktól és szpáhiktól beszedette mindazon pénzmennyiséget, a melyet tartott katonáik arányán felül zsaroltak a néptől. Ez a confiscatio nem kevesebb, mint két millió aranyat hozott be neki.[2] Azon adókönyvek, melyek a defterdároknál állottak, törvényül szolgáltak mind a jobbágynak a szpáhi, mint a szpáhinak az állam iránti kötelességeiben. A defterek erejöket vesztvén egyik tekintetben, nem maradhattak hatályban a másikban sem. Nem is maradtak. Maga egy török állam-okmány mutatja, mily visszaélések csúsztak be a hűbéres török seregbe a XVII-ik század elején I. Ahmed alatt, ki 1603-tól 1617-ig uralkodott. Aini defterdár panaszolja, hogy tíz szpáhi közül, ki egy-egy hűbér jövedelmeit

[1] Garzoni jelentéséből ZINKEISEN. III. k. 162. l.
[2] *Gerlachs Tagebuch.* U. o.

huzza, s aratás idején tud egymással pörlekedni a tizeden, most egy sem állt ki néha a bég zászlója alá, úgyhogy oly szandzsákbég, ki alatt azelőtt száz kard állott, most alig képes összegyűjteni csak tizenötöt is. Némelyik, ha kiáll is, nem a maga szandzsákbégje hadához csatlakozik.[1] Szokásban volt a töröknél, hogy minden évben csapatszemlét tartottak a hűbéres lovasságon, midőn a létszámot számba vették, s mindenkivel a kormány által kiadni szokott adománylevelet (berátot) előmutattatták, nehogy hadi szolgálatot nem tevő egyének jussanak hűbérek birtokába. Aini szerint az ő ideje előtt már húsz-harmincz év óta nem tartottak ily szemléket, s gyakran bitorlók húzták a hűbérek jövedelmeit, kik hadi szolgálatot nem tettek. Divatba jött az adománylevelek hamisitása. Néha egy hűbérre két-három követelő is állott elő, néha a defterdár nem is tudta, hogy valamely hűbéres meghalt s valaki jogtalanul foglalta el a birtokát. Megtörtént, hogy a hűbér firól-fira, vőre, sőt néha asszonyokra szállott, mely állítását egykorú török íróknak a magyarországi adatok is sok esettel illustrálják. Az is megtörtént, hogy a szpáhi eladta hűbérét másnak. Több borsodmegyei helység panaszolja 1642-ben, hogy «adják, veszik őket». Még 1620 körül elkezdődik az ily vásár. Lipthay Imre követségi utasításában ezt olvassuk: «Történik az is gyakorta, hogy az iszpáják egész summájukat megvévén rajtok, a *falukat pénzen másnak eladják*, és az is újabban a summát rajtok megveszi, és így néha két s három ura meg vagyon egy falunak esztendeig».[2] Ily visszaélés nagyban nevelte az adózók inségét, de egy-

[1] Hammer, *Staatsv.* I. k. 374. l.
[2] *Történelmi tár* I. k. 203. l.

szersmind bizonyítja a szpáhik hadi szervezetének bomladozását.

Lehetetlen föltennünk az ozmán állam kormányzóiról, hogy ne iparkodtak volna a szpáhi rend harczi képességét föltételező törvények fentartásán, sőt még azt sem tehetni fel rólok, hogy szántszándékkal engedték volna pusztulásra jutni az adózó népet. Az elsőt az állam főéletkérdésnek vallott érdeke, a hadügyé tiltotta, utóbbit a legegyszerűbb józan ész. Nem is a központi kormány jó akaratán mult a törvények szigorú megtartasa, és habár az az elterjedt vélemény az ozmán kormányformáról, hogy az a legdespoticusabb s kivált régen mindenható volt, — a valóság az, hogy alig volt valaha kevesebb végrehajtó erő egy kormányzatban, mint a szultánokéban.

Mindenekelőtt átalános jellemvonása a mohamedanismusnak, hogy követői nem ismerik a személyes felelősség fogalmát sem. Mint alább látni fogjuk, a bíró maga sem volt felelős.

Az a sok előttünk fordításban már ismert fermán, melyben a szultán tiltja Magyarországon az adózásbeli visszaéléseket, nincs is csak a bírói rendhez intézve, s nincs kiválóan és állandóan egyes hivatalnokokhoz. Hol a kádinak, hol a pasának, hol a defterdárnak, sokszor közülök kettőnek, s leggyakrabban mindháromnak szól a parancsolat, úgy, hogy valószínűleg magok is oly kevéssé tudták, mint mi, melyik tulajdonkép a felelős. — A defterdárnak oly kevéssé volt kezében végrehajtó hatalom, mint a kádinak.

E hatalom a szandzsákbégé és pasáé volt jog szerint; de ez is tényleg sokféleképp volt korlátozva és nyügözve.

A budai pasa mindennemű politikai, bel- és kül-

ügyi, polgári ügyekben hatalmas úr volt Magyarországon, ép úgy, mint a nagyvezér Konstanczinápolyban; de valamint ennek, úgy amannak is oldalánál a diván állott, melynek beleegyezése nélkül egy fontosabb ügyet sem döntött el.

Egy tartományi diván állott magából a pasából, ki elnökölt; a defterdárból, kádiból, a janicsárok parancsnokából, s mind a gyalogság, mind a lovasság főtisztjeiből, kik közt voltak a hűbéres szpáhik tisztjei is, s nem ritkán a már tisztséget viselt vének is részt vettek benne. A pasa csak véleményadó szavazattal bírt. Ha véleménye nem egyezett a tanácséval, senki sem szólt ellene, mindenki hallgatott; kivéve a janicsárok seregét, melynek az a kiváltsága volt, hogy rögtön óvást tehetett a diván végzése ellen, s felmondta az engedelmességet a pasának, kivált egy-egy várban, hol a kapuk kulcsa mindig a janicsároknál állott. Ily esetről jelentést tettek azonnal a fő janicsár agának Konstanczinápolyba. A többi, ha nincs megelégedve a pasa kimondta végzéssel, első, sőt másodízben is elnézte; de harmadszor panaszt készített alattomban a portához, melyben részletesen előadta a pasa helytelen eljárását. A diván minden egyetértő tagja aláírta a panaszt, s ellátta pecsétjével. És kivált, ha régi szolgák is voltak az aláirók közt, kiknek legtöbb hitelök volt, a pasa azon veszélybe jutott, hogy vagy kisebb jövedelmű tartományba tétetett által, vagy, ha szerencsétlenségére *gazdag hírben* állott, megfojtatott. — A pasa akarata csak akkor volt érvényes, ha a diván beleegyezett s tagjai megpecsételték a végzést. — A dívánban a katonák ügyét illető tisztjeik védték, s ha kellett az egész fegyveres csapat; — a török alattvalókat a kádik és a nevezett vének.

A pénzügyekbe a defterdár szólott, ki a defteren történt változásokat ellenezte.[1]

Ezekből szembeszökőleg feltünik, hogy valamint Konstanczinápolyban, úgy a tartományokban sem a kormányzó volt az úr, hanem a katonai testületek. És valóban Budán janicsár-lázadások történtek, s még a XVI-ik században is volt rá eset, hogy a zsold elmaradása miatt a katonaság megölte a budai defterdárt.[2] Egyedül a defterdár volt volna a pénzügyekre nézve a jó rend szószólója a divánban; de a legjobb szándék mellett s a legkisebb önzés nélkül is úgyszólva az egész diván tagjainak egyéni érdekei támadtak ellene. Gyengítette a végrehajtó hatalmat az is, hogy a katonaság felett még a pasáknak és bégeknek sem volt büntető hatalmuk. A janicsárt csak tulajdon tisztjei ítélhették el és fenyíthették. A hűbéres szpáhi pedig még oly bűnökre nézve is fel volt mentve a pasák és bégek fenyítéke alól, melyekkel pénzbüntetés járt. Az ilyesek a portának voltak földjelentendők.[3]

Mennyivel kevesbbé lehetett őket szigorúan büntetnie a kormányzónak oly csekélyebb dologért, minő jobbágyainak zsarlása! A pasák továbbá nem vehették el

[1] Marsigli, I. r. 30. l. Az író épen a magyarországi török eljárásból hoz föl erre egy saját maga tapasztalta példát, s az egész fentebbi részletes leírás, melyet tőle veszek át, úgy látszik, a Magyarországon szerzett tapasztaláson épül.

[2] Egy szultáni levél a budai beglerbéghez Behrnauer fordítmányai közt, II. csomó, 16. sz. levél. Kelt 1564. Jelentéd, mond a levél, hogy a Budán állomásozott katonáknak fizetendő zsold miatt köztök és a defterdár közt villongás támadt s ez alkalommal közülök néhány istentelen fegyveresen rohant rá s őt megölte. . . . A nevezett megölt helyébe egyik jeles szolgánkat neveztük ki defterdárul stb.

[3] Hammer *Staatsv.* I. k. 355. l.

s nem adományozhatták el a hűbéreket, ezt a porta tartotta fenn magának.

A magyar jobbágy tudván, mi keveset várhat a kormányzóktól és kormánytanácsoktól, orvoslást csak a szultántól remélt. Egy-egy török küldöttet fogadtak, ki panaszukat Konstanczinápolyban, Larisszában, Drinápolyban, vagy a hol a szultán tartózkodott, eléje terjeszsze. Mint számos magyarra fordított fermán bizonyítja, a szultán kormánya örökké tiltja a visszaéléseket, s a kádikat, defterdárokat és pasákat komolyan inti a törvények megtartására. Ily követségek gyakoriak N.-Kőrösről, Kecskemétről, Jász-Berényből s valószínűen más nagyobb városokból is, melyek a szultáni kincstárba adóztak. A meghallgatott panaszoktól sem igen lehetett egyebet várni, mint épen egy parancsnak nevezett papirdarabot, mely a végrehajtás gyenge volta miatt nem sokat változtatott a helyzeten. A pasák és bégek ilyesek miatt le nem tétettek. Ezek már a XVI. században is megvesztegetéssel biztosítják pénzen vásárlott állomásukat. Már akkor divatozott az a szokás, hogy a pasák és bégek minden harmadik-negyedik évben rablott nőket, gyermekeket, lovat, pénzt stb. küldtek ajándékban a nagyvezérnek. — Midőn a jobbágy Konstanczinápolyig vitte panaszát, megbüntettek ugyan egy-egy hivatalnokot, de nem a leghibásabbikat, hanem azt, a ki a nagyvezérnek legkevesebb ajándékot küldött.[1]

Időnkint hát a kormány legfelső köréig divatozott a vesztegetés; de talán igazságtalan lenne föltennünk, hogy ez folytonosan így tartott. A főbaj az volt, hogy a legjobb törvény és parancs végrehajtása sem volt biztosítva, annyival kevésbbé, a mennyivel valamely tar-

[1] *Gerlachs Tagebuch,* Zinkeisen-nél. III. k. 164. l.

tomány távolabb esett a szultán székhelyétől, hol a legrosszabb időkben is inkább lehetett igazságot nyerni, mint más török hatóságoknál.

A tulajdonképi ellenőrzés hiányán kívül a mozlim törvények magok is egy nagy hibában szenvednek. A törvények és rendeletek nagy része inkább erkölcsi leczkézés s tanácsadás hangján, mintsem rászorító modorban szól. A lelkiismeretre van bízva megtartásuk. Áthágásuk esetére nincs megszabva a büntetés foka, vagy, hogy jogtani műszót használjak, hiányzik bennök a «pœnalis sanctio». A szultáni rendeletek, melyeket az adózás tárgyában ismerünk, parancsolóbb modorúak, mint az izlam szent törvényei; de a büntetés dolgában nagyon határozatlanok. A legkeményebb fermán vége az szokott lenni, hogy az illető pasa, defterdár vagy kádi vigyázzon, nehogy a bejelentetthez hasonló visszaélésre nézve új panasz érkezzék a trón küszöbéhez; hogy az azután ellene vétőket följelentsék, s végre, hogy szót fogadjanak a legmagasabb parancsolatnak.

Tudjuk, hogy a szultán büntetése gyakran sujtoló, megsemmisítő volt. De a büntetésben nem volt arány, nem fokozat. A mohamedán hittanban, mely a világi törvényekkel ugyanazon egy codex, az mondatik a törvényt megszegők halál utáni bűnhödésére, hogy Istennek valamint *hatalmában áll teljesen megbocsátni a legnagyobb bűnöket, úgy szigorúan büntetni a legcsekélyebbeket.*[1] Az ozmán birodalomban olyformán ment az igazságszolgáltatás, mint a mohamedán mennyországban. A legnagyobb bűnöket elnézte a szultán, s ha néha büntetett, akár kicsi, akár nagy volt a vétek, a büntetés stereotyp módja a megfojtás volt. Nem volt

[1] *D'Ohsson*, I. k. 146. l.

semmi fokozat az igazságszolgáltatásban — azaz csak igazság nem volt benne. Maga a török nép szintúgy nem ismert fokozatot a bűnösségben. Mint tudva van, nagy vétek nála a borivás — s valóban az a tizenkét fő bűn tizenkettedike. A török úgy vélte, hogy egyaránt bűnös, akár sokat, akár keveset iszik, s azért a ki egyszer megkóstolta, többnyire a lerogyásig meg nem szünt.[1]

Ily ellenőrzés, ily fenyíték, ily lelkiismeret mellett a török hűbéres úgy volt a törvénytelen adókkal, mint a borivással, s annyival kevésbbé ismert határt e részben, mivel a keresztyének adójának emelése ha tilalmas volt is, nem tartozott a tizenkét fő bűn közé, melyek holta után, legalább egy időre a pokol tüzére kárhoztatják. És a csábítás nem hiányzott a bűnre, sőt a törvény nyitotta rá egy részben a kaput. Az az elv, hogy az adózást nem az adózó nép tehetsége, hanem az adóztató szükségei szabályozvák, kisebb-nagyobb mértékben uralkodó visszaélés lesz, valameddig teljes igazság hona nem lesz a föld — azaz az örökkévalóságig; de legkönnyebben megy túlságra ez olyan államokban, hol az állam tekinti magát minden magánszemély és vagyon egyedüli urának, s hol a nagy katonai erő tömérdek pénzbeli áldozatot követel. Ilyen volt a török állam. Ha az állam maga az adóztató, még bizonyos mérsékeltség határai közt maradhat. Legalább egyik oldalon könnyíthet a terheken, tudniillik hatalmában van a zsoldjában álló hivatalnokok és katonák vagyonszomjának fékezése, s tudva van, hogy az újkori államokban mily nagy gond van fordítva arra, hogy a katona csak épen a legszükségesebbekkel s a lehető legolcsóbban láttassék el. — Nem így az ozmán államban. A török

[1] *Busbequii Litterae.* 26. l.

kormány, a helyett, hogy maga látná el zsolddal roppant hadserege legszámosabb részét, zsold gyanánt a keresztyén jobbágyok keresményét vetette oda neki, s bár szabályozni igyekezett az adózást, az elv uralkodó maradt, hogy a jobbágy közvetlenül tartozik kielégítni a földesúr szükségeit. Mihelyt az ellenőrzés tág lett, csak a szükségek szaporodásától függött, hogy a szpáhi ne ismerjen határokat az adóemelésben.

És szükségeinek szaporodása bekövetkezett a XVII-ik században, — még pedig nem fegyveresek tartása, hanem a legpazarabb fényűzés lábra kapása által. Már a XVI-ik század végén ráillhetett a délczeg szpáhikra és zaimokra az a buja fényű rajz, melyet száz év múlva Gyöngyösi István, kétségkívül szemmel látott tapasztalásból ád a török lovasság fegyverzetéről és lováról.

A keresetforrások közül más nem állott nyitva előttök, mint a jobbágyok adóztatása, — a jobbágyokat pedig kimélniök nem állott érdekökben. Fijokra, unokájokra nem maradt a birtok, legfeljebb visszaéléskép. — S ugyanazok, sőt ezeknél több áll a pasákra, defterdárokra nézve, kik szintén nem voltak tulajdonosok.

A pasák és bégek fizetésöket nem az államkincstárból vették, hanem az országos földekből egy-egy egész vidék helységének adóját mutatták ki jövedelmökül. Mindezen főkormányzók csak úgy juthattak a magas polczra, ha nagy összegeket fizettek érte az államnak. Még Szulejmán uralkodása alatt, Rusztán nagyvezér gondolta ki a főhivatalokért fizetendő tiszteletdíjt az apadóban volt államjövedelmek emelésere. Még akkor elég csekély volt e díj s a bégek törvényes jövedelmeinek arányában a szigoru igazságosság külszínével vétetett meg. A rendszer megmaradt, — csakhogy az eleinte egy első rendű pasaságért fizetett ötezer arany dij mind

magasabbra emeltetett s utoljára tág kaput nyitott a hivatalok adás-vevésének és a megvesztegetésnek. A nagyvezérek roppant jövedelmet húztak e forrásból, s a bégek, kik közül némelyek tetemes összegeken vásárolták helyöket, mintegy kényszerítve látták magokat, hogy minél nagyobb jövedelmeket vegyenek be a számukra kijelölt birtokokból. Ezen birtokokat többnyire haszonbérbe adták, vagy kezelésöket úgynevezett vajdákra bízták, kiktől meghatározott mennyiségű összegeket követeltek. A haszonbérlő és vajda természetesen felhatalmazva érezte magát minden zsarlásra, s még saját nyereségére is számított annyi ráadást, a mennyi csak kitelt.[1] — Murád, kinek jellemében tetőpontját érte a törököt jellemző kincsszeretet, a pasák és bégek zsarlásainak még több ösztönt adott azon rendelete által, hogy a helytartó pasák csak egy-egy évig maradhassanak egy helyen. A fő indok az lehetett, hogy így a hivatalcserék által évenkinti biztos jövedelemmé váljék a hivatalok eladásából származott jövedelem. Egyszersmind talán meg akarta gátolni, hogy a katonai és polgári főhatalmat gyakorlott helytartók ne törekedhessenek önállóságra, mi az ozmánok birodalmát, mint egykor a szeldzsukokét, szélylyel darabolhatta volna. E tekintetben jó intézkedés lehetett; de itt is, mint majd minden eljárásban az adózó nép ki volt feledve számításból.

A pasákban maga azon törvény ébresztette föl leginkább a zsarolási hajlamokat. Azon pasa, a ki most

[1] *Gerlachs Tagebuch.* 1557. «A hol bégek és pasák bírják a hűbéreket, vajdáikra, azaz birtokkezelőikre üzennek: hozz be ennyit ez vagy ama faluról. A vajda megteszi. A pasa részére fölvesz 30,000 oszporát, maga részére pedig 15—20 ezer oszporát, sőt többet is. Ily faluk elpusztulnak.» ZINKEISEN, III. 163. l.

Persia szélén, majd Kairóban vagy Aleppóban, s nem sokára Budán vagy a horvát széleken húzott nagy jövedelmeket, nem lehetett gazdálkodó, hacsak nagy erkölcsi érzetet nem teszünk föl benne, a mi többnyire hiányzott e részben a töröknél. — Semmi ösztöne sem volt a kiméletre, mint a keresztyén birtokosnak. A megtelepedett birtokos nemcsak gazdálkodik földe terméseivel, hanem kénytelen a föld termő erejének gyarapításáról is gondoskodni; nem tör le egy ágacskát a félig ért gyümölcscsel együtt, s gonddal ápolja, sőt maga ülteti a csemetéket. Ily szép erényeket hiában keresnénk a nomád népeknél és embereknél, kiknek élete örökös vándorlás s más-más helyen élősködés. Kiemésztik, letarolják mindazt, a mire szükségök van, sőt annál sokkal többet is; mert ki tudja, mikor kerülnek vissza ugyanazon vidékre. Ily nomádokéhoz hasonlíthatjuk a pasák gazdálkodási szenvedélyét az állandó birtokosénak ellenében. — A kormányzói pünkösdi királyság és a birtokjog állhatatlansága megismerszett e hatalmasok uraskodásán is, melyben sok volt az asszonyos. A főurak ruhája és egész lova el volt öntve aranynyal, ezüsttel, drágakövekkel, s fegyverökön is a czifrázatban találták a fő örömet, — ezek adtak olykor roppant értéket a fegyvereknek; — de legnagyobb büszkeségök a minél nagyobb sereg házi cselédekben és rabszolgákban telt. A mi fölösleg fenmaradt, elrejtették szekrényeikbe. Földet nem vásárolhattak. A birodalom földjeinek gazdája az ország vagy a szultán volt, és se pénz, se házasság, se fegyver nem szélesíthette birtokukat, mely semmi tekintetben sem volt állandó. Kapzsiságuk tehát csak ideiglen tartó s hordozható vagyonra terjedt ki.

Míg a keresztyén birtokosok élelmesbjei az állam-

nak tett szolgálatok, házasság és néha vásárlás útján várakat, jobbágyos falukat hagytak családjaikra, a XVI-ik század leggazdagabb nagyvezére, a horvát eredetű, fentnevezett Rusztán pasa öröksége 1561-ben történt halálával ezekben állott:

1700 rabszolga, 2900 harczi ló, 1100 teve, 5000 darab kivarrott kaftán (díszruha), 8000 turbán, 1100 aranyos szövetű sipka, 2900 pánczéling, 2000 pánczél, 600 ezüsttel kivert és 500 aranynyal és drágakövekkel kirakott nyereg, 1500 ezüst sisak, 130 pár arany kengyel, 7060 drágakövekkel kirakott tokú kard s 1000 darab ezüstös dárda, 800 korán, melyből 130 darab drágakövekkel kirakott táblájú, 5000 kötet különféle tartalmú könyv, 78,000 darab arany, 32 drágakő, melynek értéke 11 millió 200 ezer oszpora (224,000 akkori arany), ezüstben készpénzül 100 millió oszpora (2 millió arany) volt.[1] — Rusztán pasa kivételkép szerzett ugyan fekvőségeket is, ú. m. 815 majorházat (azaz *villát*) s 476 malmot is; de ezt sem teszi vala, ha családjának az által nem biztosítja, hogy az egyházi javak igazgatóságának hagyományozta, mintegy haszonbérül. Ő volt az első nagyvezér, ki birtokát ily módon biztositotta, — különben minden hagyatéka az államra száll vala.

Minden pasa és bég összes szerzeményének egyedüli örököse a szultáni kincstár volt, fenn levén tartva, hogy az ilyenek fiai kisebb-nagyobb hűbéreket nyerjenek, mint szpáhik. A szultáni magánkincstár jövedelmeinek kimutatásában rendes rovatot képeztek a confiscatiók, s habár e jövedelem egyenetlen volt különböző években, igen tetemes összeget tett.[2] A központi kor-

[1] Hammer *Gesch. d. Osm.* R. III. k. 386. l.

[2] Marsigli, I. r. 55. l. 1660 körüli kimutatás.

mány kapva kapott olykor az alkalmon, hogy valamelyik gazdag pasát kivégeztetheti, mely által mindaz, a mit ez zsarolt, az állam tulajdonává lett. — A központi kormánynak ezen magában is erkölcstelen szokása oly modorban gyakoroltatott, mely a főhatalom gyávaságára mutatott saját rabszolgáival szemben. Mert helytelenül vélték, hogy valamely pasa minden habozás nélkül tartotta volna oda nyakát a megfojtásra küldött zsinórnak, bármi nagy volt is a törökben a vallásos resignatio s a főhatalom iránti tisztelet. Ha valamely pasa nem engedelmeskedett, vagy nagy hibát követett el, s halála elhatároztatott, a porta hagyományos ravaszsággal meg igyekezett nyugtatni a kiszemelt áldozatot, kegyelméről biztosítá, s néha új kitüntetésekben részelteté, várva az alkalomra, hogy eltehesse láb alól. A kivégzéssel megbízott tiszt, rendesen a *kapudzsi basi,* színből más fontos küldetésben járt. Elkövetett mindent, hogy a kivégzendőnek minden lehető gyanúját elenyésztesse. Annyival gondosabb e részben, mivel ha szándékát elárulná, maga lenne az áldozat. Gyakran hónapok kellettek rá, hogy a kapudzsi basi alkalmat találjon a küldetés végrehajtására, s csak a végrehajtás után hirdette ki a szultán parancsát.[1] És a pasák legnagyobb része ily gyilkosság által végzé életét.

Habár elkövetett hiba lehetett az ok, gyakran csak ürügy volt ez. A kivégzés sokszor merőben s egy részben mindig pénzügyi operatió volt. Ily kerülő úton ment a pasák zsarlásainak gyümölcse a szultán kincstárába a birodalom minden tartományából. Az állam lőn utoljára orgazdája bérenczei törvénytelen szerzeményének.

Habár az egész hűbéres rend, elkezdve a leg-

[1] *D'Ohsson,* VII. k. 289. l.

nagyobbtól a legkisebbig nem volt földtulajdonos, s ez egyik szerencsétlensége volt az alávetett keresztyén helységeknek, egyelőre úgy látszott, a török földesúr egygyel kevesebb terhet ró a jobbágyra, mint a keresztyén birtokos. A jobbágynak keresztyén földesura iránti tartozásai közt kétségkívül legterhesebb volt a robot: a földesúr külső és belső gazdaságának minden munkáit végezni kellett, s a törvény megszabta évenkinti ötvenkét nap is elég nagy teher volt rajta.

A török állam nem adott egyes szántóföldeket hűbéreseinek: a jobbágyok tizede és adói voltak számára utalványozva. A török rendesen nem is gazdálkodott. A mezei és falusi életben, katonai szervezeténél s a földbirtok hiányánál fogva nem talált örömet, nem úgy mint a keresztyén államokban, hol a római birodalomnak kizárólag városi életen alapult szervezete megbuktával épen a hűbériség hozta be a falusi élet túlnyomó voltát. A mohamedán nem hagy föl a városi lakással a falusi élet kellemeiért.[1] Török földmíves nem létezett Európában. Marsigli ezt írja a XVII-ik században: Beutaztam nehány ízben Törökország különböző részeit; de földmívelő törököt (turchi contadini) nem láttam; kivéve Boszniában (hol a szlávok kitértek a mohamedanismusra) s az Ázsiából törökökkel betelepített Dobrudzsában.

De Magyarországon kedvet kaptak némi gazdálkodáshoz is. Az örökös harczok és zsarlások miatt pusztán hagyott falu vagy a török várak melletti gazdátlan szántóföldeket és szőlőket jónak látta egy részben mívelés alá venni némely török hűbéres. De a mívelést is más faluja jobbágyai végezték, egész átalá-

[1] *D'Ohsson,* IV. k.

nosságban meghagyván nekik, mennyi mérőre való földet vessenek be s készen vigyenek számára a várba. — Ez azonban a robot ritkább nemei közé tartozik, s például Pestmegyében mintegy kilenczven helység közül csak tizenegy helység panaszolja, hogy a török szántat, vettet, majorkodtat s szőlőt míveltet vele. Ez is 1663 után jött divatba — mondanak a vallók.[1]

Törvény szerint más robottal nem tartozott a jobbágy a török földesúrnak, mint füve, fája behordásával s a tizedgabonának kicséplésével, a szomszéd várba hordásával, mely utóbbi robot három napi volt.[2] De a törvény ebben a részben tartatott meg legkevésbbé. A robot miatt nagy panaszok vannak. A fű- és fahordás magában is terhes volt sok helyen, s történt, hogy a győrmegyei lakosokkal a Bakonyban kaszáltatnak s onnan hordatnak be füvet a budai várba. Mind a tized- mind a fa- és fűhordást a török földesurak fölhasználták arra, hogy a faluk jobbágyaival gyalog és szekeres napszámokat tétessenek. Úgy látszik, a török földesúr a maga számára kocsit s hozzávaló lovakat sem tartott. Beparancsolta jobbágyainak lovas kocsiját s azzal tett nagy útakat, néha Belgrádig is. Gyakran

[1] E helységek: Szilágy, Aszód, Palota, Györke, Zsámbék, Sz.-Lőrincz-Káta, Vácz, Szele, Abony, Sz.-Endre és Páty. (Pestmegyei sérelmek a megye levéltárában 1668-ból.)

[2] Az adószedők és hűbéresek a rájákat *három napi* szolgálatnál többre ne használják. A bég ne engedje, hogy többet dolgoztassanak. Vigyék a tizedet a legközelebbi városba. (Szulejmán törvénye a szegedi szandzsákra. Behrnauer fordítása.) A jászberényi török levelek közt egy 1663-beli mondja, hogy a város a tizedet elcsépelvén, megszórván, a közelebbi várba, vagy ha el akarták adni, a legközelebbi hetivásáros helység piaczára vitték. «Ezzel a törvénynyel, mondának a berényiek, meg volt élégedve mindenki.»

vissza sem kapta a tulajdonos se lovát se szekerét. Ezenkívül minden kigondolható munkára ráerőltette a jobbágyokat háza körül is, s a mit épített, javíttatott lakán, mind a jobbágy végezte ingyen. Így Szulejmánnak az a törvénye is merőben holt betű lett, melyben így szól:

«A földbirtokosok ne kényszerítsék jobbágyaikat *vetésre,* házak, istállók építésére és ne használják bér nélkül szekereiket.» A robotoltatás oly visszaélésekké fajult, hogy a török földesúr, miután jobbágyai elvégezték az ő munkáját, más töröknek adta el néha robotjukat. Megtörtént az is, hogy fát, zsindelyt hordattak velök a felföldről s úgy kereskedtek e tárgyakkal.[1]

Most térek át azonban a legsúlyosabb adóra, melylyel nem a török földesúr, hanem a török állam sanyargatta Magyarország népét. A szultánnak fizetett rendes és rendkívüli adók aránylag legkönnyebben voltak elviselhetők. Még a «császár adójá»-n (dzsizie) kívül olykor kivetett hadi adó is, mely a XVII. században jött divatba, s melyet a magyar az előbbitől megkülönböztetve nevez akkor harácsnak, mind csekély volt a hadi *fuvarozáshoz* képest. Ezt annyival inkább ki kell emelnem, mivel hasonlíthatlanul nagyobb mértékben terhelte Magyarországot, mint a többi török tartományok bármelyikét.

A fuvarozás állott mindenekelőtt élelem-szállításból hadjáratok idején a tábor után s az ostromlott várak alá. A falukra, városokra kivetették, mennyi buzát, árpát, zabot szállítsanak. Nem voltak kivéve alóla a török szultántól csak félfüggésben volt államok se, mint Moldva, Oláhország, sőt 1684-ben a szultán védhető

[1] A szönyi, 1627. békekötés alkalmával előterjesztett panaszok.

állapotba akarván tenni Budát, azt rendeli az erdélyi fejedelemnek, küldjön oda jó őrizettel harminczezer kila lisztet, húszezer kila buzát, negyvenezer kila árpát, és tízezer kila kölest.[1] — Háború idején volt egy másnemű rendkívüli fuvarozás is. Az ostromlott várak alatt a földmunkákat, kő- és vesszőhordást, lecsapolásokat gyakran keresztyén jobbágyokkal tétették meg s Sziget ostroma alkalmával sok ezer magyar jobbágy fáradozott gyalog és szekerével az óriási munkán, hogy a víz kiárasztása által támadt mocsárt a szomszéd erdőn font kosarakkal kitöltsék.[2] — A szultáni hadi robot e része korántsem terhelhette annyira a birodalom más részeit; mert csak Magyarország volt az, mely soha meg nem advána magát, oly számos nagy hadjárat czélja és országútja lett. Főleg e nagy és megalázó robotok okozhatták, hogy az 1592-től 1606-ig folyt tizenötéves háború idején oly nagyban folyt a töröknek hódolt faluk és városok pusztánhagyása.

Ezen hadi robotolás Magyarországon béke idején sem szűnt meg egészen: ekkor is folyt várépítési robot név alatt. S ez is hasonlíthatlanul jobban terhelte a töröknek magyarországi birtokait a többinél. — A várak jó karban tartására átalánvéve nem sokat adott a török. Inkább bízott többnyire katonái bátor kiütésében, mint a falakban, a melyeken belül maradás némileg gyávaságnak tekintetett. A birodalom szívében oly elsőrendű városok, mint Drinápoly s maga a főváros is, nemhogy új erődöket nyertek volna, hanem a régiek is leszedettek. Másként állott a dolog Magyarországon. Itt volt a határszél a mohamedanismus és keresztyénség között,

[1] Repiczky, törökből fordított lévai levelek. 4. sz.
[2] Istvánffy, 314. l. 1685. kiadás.

melyek közt csak némi fegyverszünet, de állandó béke nem lehetett. Itt több gondot fordított a török az erődítésre s csaknem minden fogalmat meghalad, mennyi tömérdek munkát nyel el egy-egy vár. A borsod-, pest- és győrmegyei panaszokból látjuk, hogy egész vármegyék vannak, melyek elviselhetlennek vallják az Egerben, Fehérvártt és Érsek-Ujváron tett várépítési robotot. Meglehet ez a sok munka nem mind arra volt szánva, hogy a török helyőrséget a keresztyén ágyúgolyók, hanem egy részben az eső, napfény és hideg ellen is óvja. A mi keveset a török a katonai lakok fentartására tőn, kétségkívül a keresztyén jobbágyokkal tétette. A jobbágy lett a török katonaság ezermestere, s ezt használta a ház és istálló kijavítására is. Egész Borsodmegyében kevés helység van, mely arról nem panaszol, hogy szakadatlanul szekeres és gyalog napszámban kell szolgálnia Eger várában, s főleg ez az, mi miatt el kell pusztulniok. Némely faluból egy-egy ember száz napot is szolgál Egerben, mint Harsány, Kis-Győr, Apátfalva és Nyárád. Mint számos XVI-ik századbeli adat mutatja, az akkori szultáni parancsok negyven napi robotot vetnek minden telekre, a mi magában is teher; de Borsodban arról panaszolnak, hogy egy-egy falunak egy rendbeli szekere haza sem megy, midőn már más rendbelit követelnek.

A várépítési robot alól kevés hely volt kivéve, más szolgálatok fejében, s meg volt határozva, melyik helység mely várhoz szolgáljon. Így Jász-Berény minden év nyarán negyven napi robottal szolgált. Míg a város melletti palánkban török zsoldosok tanyáztak, a lakosoknak a palánk fentartása volt kötelességök.[1] Miután

[1] Husszejn budai pasa rendeli ezt 1620-ban, eltiltván, hogy

Berényben nem volt többé palánk, a hatvani várban robotol. 1646-ban egy rendelet tiltja, hogy Egerben is dolgozzanak. E részben az egri pasa sanyargathatta őket; mert panaszolják, hogy elszélednek, ha Hatvanon kívül máshová is kell szolgálniok.[1]

De gyakran történt meg a tilalom ellenére is, sőt épen a pasa parancsára, hogy egész vidékek más várhoz is adnak szolgálatot, mint a melyhez tartoznának. Borsodmegyéből Szolnokba, Győrből Budára, a nógrádiak, mint panaszolják, husznöt mérföldnyire is robotra hajtatnak. — Semmi sem bizonyítja oly világosan a várbeli robotolás miatti sanyarúságot, mint egy 1668-iki pestmegyei vallatás. Az 1663-ban elfoglalt Érsek-Ujvárhoz nemcsak a közelebb eső Nógrád és Győrmegye, hanem Pest-Pilis-Solt megye is szolgál.

Utóbbi megye, a szolnoki várhoz tartozott csekély rész kivételével, Buda és Pest várához volt volna köteles várépítési robotot adni. Budán-Pesten laktak többnyire földesurai is. De 1663 után ezek közül egyikbe sem, hanem Érsek-Ujvárba szolgál gyalog és kocsi napszámban Pestmegye minden helysége. Legalább a vallatásokban részt vett kilenczvennégy helység közt igen kevés van, mely pénzen váltja meg e robotot, s egy sincs, melyre ki ne volna vetve, még a legdélibb faluk sem.

Midőn a panaszpontokban azt olvassuk, hogy 20 hétig is oda maradnak a helység szekerei Ujváron, csaknem túlzásnak véljük; — pedig a vallomásokból

a hatvani vár művére senki se hajtsa a berényieket. Mutatja ez, hogy miután a berényi lakosok 1618-ban visszatelepedtek is helységökbe, a török benne lakott még egy ideig.

[1] Még kiadatlan j.-berényi török levelek Repiczky magyar fordítása szerint a m. t. Akadémia levéltárában.

kitünik, hogy ez nem kivétel, hanem mondhatni rendesen megtörténő eset. Kecskemét 50—60, Kőrös 25—30 szekeret is ad egyszerre, melyek fél esztendeig is oda maradnak. Hasonlót vall számos falu. Ama nagyobb helységek számát sem tudják, mennyi marhájok veszett oda Ujvár elfoglalása óta; pedig e szám nem lehetett csekély, midőn kisebb helységek oly nagy veszteségekről panaszkodnak: Kun-Szent-Miklósnak, mely akkor falu volt, 50, Sz.-L.-Kátának 30, Mogyoródnak ugyanannyi, Veresegyházának 60, Rátótnak 20, Kécskének 24 ökre lova veszett Ujvárban. Az előttem fekvő vallomásokból hozzávetőleg 800 darabra lehet tenni az egy Ujvárban odaveszett marhák számát, csak Pestmegyéből.

De nagy volt az emberveszteség is, melybe az ujvári robotolás került. Ujváron házat építtettek a törökök a jobbágyokkal. Egy ház összeomlott, s 300 keresztyén munkást temetett romjai alá, mint több helység tanúi vallják. Egy hévíz-györki tanú szemével látta, hogy egyszerre tizenegy embert ölt meg a beszakadt föld, s ezt egy veresegyházi tanú is erősiti; egy püspök-hatvani ember vallomása szerint, midőn Ujváron a törökök a malom gátját csináltatták, a víz nem akarván megállani, egy keresztyén munkást vetettek a vízbe, s holt testével dugták be a rést.[1]

Mindez a vasvári szerződés után történt, — béke idején — a mi bizonyítja, hogy nálunk a béke több-

[1] Újvárba az élelemszállítás is nagy részt Pestmegyéből történhetett a Dunán, mint Bogdány helység vallomásából kitűnik. Bogdány mint tudva van, a sz.-endrei sziget felső végénél a Duna jobb partján fekszik, nem messze Visegrádtól. Mint kézügyben eső parti helység lakosait a török hajóvontatásra használta. Az odavaló tanú így szól: «Azelőtt soha gömnia vonásra nem hajtották. Mióta Újvárt megvették, azóta szüntelen hajtják a gömnia vonásra;

nyire oly sanyargatásokkal járt, mint másutt a háború.

Ezen nagy robotok nem mind a szultán kormányának rendeletéből történhettek; de a pasák és bégek, kiknek fő feladatuk volt a hadi erő jó lábon tartása, leginkább a várerődítés ürügye alatt követhettek el visszaéléseket. — A török kormánynál az az elv uralkodván, hogy minden tartománynak a maga jövedelmeiből kell táplálnia katonaságát, Magyarország egyedül viselte azon hadi terheket, melyek aránylag kétségkívül legnagyobbak voltak a birodalomban.

Az ingyen munkák ép oly nagy mértékben befolytak az állam jövedelmeinek gyarapítására, a bégek és szpáhik gazdagítására, mint az adók. A töröknek semminemű munka nem került pénzébe s a hadierők mozgóvá tétele alkalmával oly sok pénzt kívánó fuvarozás sem. A mi egyszer a török erszényébe ment, a magyar vissza nem kapta többé semmiféle alakban. Még azonban a hetivásárokban is, melyek minden török várban hetenkint kétszer tartattak, valószínű, hogy az eladó ép oly mértékben volt a török földesúr, mint a termesztő jobbágy. — A munkát nem fizette a török. A várakban és a hidaknál szükséges épitőfát, deszkát, léczet, sőt meszet is kivetette a falukra és városokra. Sok falu kősót, vaspántokat is adózik; — Kőrös minden évben rendes adóként küld be léczszegeket a budai híd számára

de még avval sem elégednek meg, hanem valamennyi buza leszen a gömnián, az alá szekereket kell vinni azon embereknek, a kik vonták» s csak akkor bocsátják őket haza, mikor szekérrel is kihordták a gabonát. (A gömnia alkalmasint gemiből rontott szó, mely hajót jelent.) A fentebbi adatok a nevezett 1668-iki pestmegyei hatósági vallatásból, melyet eredetiben találtam Pestmegye levéltárában.

s Kecskemétről a kovácsokat beviszik a budai várba az ágyúkerekeken dolgozni.[1]

Nem ily világosan szól, de sejteti egy-két török rendelet, hogy a kecskeméti szűcsök ingyen tartoztak dolgozni az önkéntes török csapatok ruházására, melyek a budai kincstárból vettek némi zsoldot.[2]

Sajátságos neme volt a robotnak az, melyet a szegedi mészáros-czéhre vetett ki a török. Minthogy a török birodalomban posta egyátalában nem volt, a szegedi mészárosok már Szulejmán ideje óta vállalkoztak azon veszélyes szolgálatra, hogy Belgrádba, Temesvárra, Egerre török leveleket hordjanak minden díj nélkül.[3] — Valamint a kecskeméti kovács-czéh, úgy a szegedi mészárosok czéhe eme szolgálatok fejében föl van mentve minden várbeli és hadi szolgálat alól, minő fűkaszálás s gyalog vagy szekeres napszám a várak körül. Más részben fizettek mindennemű adót.

A várbeli robotokat helyettesíté Kecskeméten, Kőrösön és Czegléden a *salétrom*-szolgáltatás a budai vár melletti puskaporgyárhoz, melyhez még eszközöket és edényt is szolgáltattak. A gyárban magában a török hadseregnek egy külön erre rendelt része dolgozott mint

[1] A budai kaimekám írja Kecskemét városának 1573-ban... «A kecskeméti kovácsok.... a budai várhoz szolgálnak kovácsmesterséggel, valami kívántatik, hídra való szegeket, ágyú-kerekeket vasazni és *minden várhoz valót, valami kívántatik,* szultán Szulimántúl fogvást csinálják és szolgálnak.» *Kecskemét városa története.* Hornyik-tól. II. k. 313. l.

[2] «Minthogy Kecskemét útban fekszik, a portyázó és egyéb hadak részére *ingyen készíteni tartozott szűcs-munkákon* sokat vesztettek (a szűcsök»). U. o. II. 286. és 285. l.

[3] *Török-magyarkori emlékek*, kiadja a m. t. Akademia. II. k. «Szeged városa» okmányai.

mindenütt s Budán 280-ból állott ezek száma egy időben;[1] így se munka se gyárhoz való szerek nem okoztak külön kiadásokat. Habár Érsek-Ujvár bevétele után, azaz 1663-on innen Kőrös, Kecskemét és Czegléd ama várhoz rendkívüli robotokat szolgáltat, törvényszerint s a hódolás idejének legnagyobb részében föl vala mentve a vármunkák alól a salétrom-főzés fejében. S ez rendkívüli könnyebbség volt eme városokra nézve. Főleg ennek köszönhetik, hogy a tizenhetedik százév első felében, míg a pusztulás átalános, ezek a helységek folyton gyarapodnak népesség és vagyonosság dolgában.

A faluk pusztulása átalános volt, kivált a XVII-ik században az egész török birodalom területén, — de a fentebbi terhek miatt kivált Magyarországon. Még vizsgálataink a török-magyar hódoltságok tárgyában annyira nem haladtak, hogy csak megközelítő statistikáját közöljük a török elfoglalta magyar alföld átalános pusztulásának; de a napfényre került adatok meggyőznek arról, hogy ama pusztulás megközelitő statistikájának elkészitése nem tartozik a lehetetlenségek közé. Már is sok esetet sorolhatunk elő, hogy a mi a török uralom előtt s még egy ideig alatta is népes falu volt, most részint puszta, részint pedig a török eltakarodása utáni telepítés által lett ismét pusztából helységgé.

Csak Pestmegyében és a Kunságban is több ily helységet tudunk. Félegyháza, mely ma mezőváros, már a XVII. században Kecskeméthez tartozott puszta volt. A Pánd és Ság közt fekvő Zsiger puszta, még

[1] RICAUT. A budai pasaság katonai létszámának kimutatásában egyik tétel: «Soldiers belonging to the Powderhouse» 280. (341. l.)

1668-ban is falu, valamint Boldogasszony-Káta, Szent-Király, Sz.-Lőrincz, Bőd, Jenő, Sz.-Tamás-Káta, Zádor és mások, melyek még legalább kicsiny faluk voltak az 1668-iki vallatás alkalmával és ma puszták. Oly helységek; melyek ma városok, 1668-ban csak falu számban mennek el, mint Kerepes, N.-Káta, Szabad-Szállás.[1] Ráth Károly Győrmegyében, huszonegy falut, két várost, három várat, hat monostort számlál elő, melyek a török hódítás alatt lettek pusztákká s előszámlál vagy tizennégyet, melyekről bizonytalan, hogyan lettek pusztákká.[2] Volt alkalmam látni a Jászság és Kunság helységeiről egy törvényes vizsgálatot, mely a XVII. évszáz végén kelt, s melyben számos helység számláltatik elő, mely száz évvel azelőtt népes volt, s akkor már elpusztult, legfeljebb templomának romjai látszanak még.[3] Egy 1669. kéziratban azt a panaszt látom fölemlítve, hogy már addig mintegy kilenczszáz helység lett pusztává a magyar alföldön, csak a mennyire az egykorúak hozzá vethettek.[4]

Még ma is, de annál inkább a mult században gyakran lehetett látni az alföld némely lakatlan síkján egészen magára egy-egy elpusztult templomot — míg a helység örökre eltünt a föld színéről. Egész megyéket, minő Csanád, Csongrád, részben Békés, Torontál

[1] Halas és Ráczkevi már akkor is oppidumnak neveztetik.

[2] *Történelmi Tár* VII. k. 16. és köv. l.

[3] Minthogy a sok becses adatot magában foglaló kézirat használatára feljogosítva nem vagyok, nyomtatásban megjelenéséig nem idézhetek belőle. Csak annyit említek, hogy az adatokat Halason Gyárfás úr szedte össze.

[4] Acta Tredecim Comitatuum. Az eperjesi 1669-iki gyűlés. A magyar n. Múz. kéziratából. «Az Alföldségen . . . . körül 900 falu és város, a mint informáltattunk, elpusztulván.»

a török kivonulta után újra kellett betelepíteni. A töröknek adózott számos falu a visszahódítás után ép annyira új telep, mint török lakta városaink.

Az adóztatás és kivált robotolas terhei miatt mind háborúk alkalmával, mind béke idején divatozott a faluk lakatlanul hagyása.

A falu egy éjjel felkerekedett barmaival, hordozhatóbb s értékesebb vagyonával s odahagyta a földet, mely egyedüli táplálója a földmívesnek s a helységet, mely oly kedves szokott lenni épen a szegényebb és műveletlenebb néposztálynak. A török birodalomban ez nemcsak akkor nem volt kivételes tünemény. D'OHSSON a mult században írja, mily gyakori eset, hogy az aldunai vidékeken egy-egy falut egész pusztán talál a török, midőn az adószedés napján odaérkezik, — a lakosság azelőtti éjen megszökött. Magyarországon e napirenden volt megszökés néha kedvezőbb alkut vont maga után legalább egy időre. Így a fennidézett Mályi helységben, így a szintén Borsodban fekvő Mohin, hol 1620 körül az adó 150 forintra emeltetvén, pusztán hagyják a falut, s nehány évig lakatlan is. Későbben egy egyezésre telepednek vissza, melyben az adó 12 forintra szállíttaték, hogy nehány év alatt 31 forintra emeltessék. Mácson helységébe 1635-ben már másodizben telepedtek vissza a jobbágyok; Nyomár hasonlókép másodszor telepszik vissza 1610-ben, Bábon lakosai, miután egyszer elfutottak volt, s újra visszatelepedtek, az «iszpájá»-val kilenczven forintban és 30 itcze vajban egyeznek meg.[1]

Számos helység azonban nem népesedett meg többé, miután lakosai odahagyták, — s sok esetben nem is bánta a török földesur. Volt rá eset, hogy midőn a

[1] *Történelmi Tár.* VI. k. a borsodi törvényes vallatások.

magyar falu a szokott kifejezést használja, hogy kénytelen elszéledni s pusztán hagyni a helységet a nagy terhek miatt, a pasa azt izeni, ám szökjetek, ha nem tetszik az adózás, és az 1627-iki országos panaszok közt, melyeket a békekötésre kiküldött magyar biztosok adnak elő, e csodálatos panaszpontot is találjuk: «némely iszpáják (szpáhik) magok kényszerítik a szegénységet, hogy elfusson falujából; mert a pusztában neki több haszna vagyon, ugyanazért a pusztán hagyott falukat sem hagyják megszállani».[1]

A szpáhinak a puszta határokban csak úgy lehetett haszna, ha más szomszéd helységek fizettek róla legelési pénzt vagy vették ki haszonbérbe, — maga pedig az ily pusztákból vett jövedelem arányában nem tartozott fegyverest állítni ki. — Ha jövedelem kevesebb volt is belőle, mintha megfogyatkozott számú lakosság élt benne, legalább tiszta jövedelem volt. Meglehet, hogy a gazdátlan határ szántóföldjei és szőlői közül is egy-egy részt maga miveltetett más falubeli jobbágyaival.

Mindenesetben ha volt is haszna a szpáhinak, a török állam nagy kárával történt a lakosság apadása: adót és munkaerőt veszített vele. Magának a kormánynak rendeleteiből látjuk, hogy a pusztulást bajnak tekintette

[1] Ugyanazon 1627-ik évben panaszolja Győr megye Mindszent helysége: «iszpájájok Fehérvárt, Szakad Ibraim, ki noha őköt az velök kötött summálásban imigy-amugy megtartja ez ideig, mindazonáltal mivelhogy csak két házas ember lakja az falut, és keveset fizethetnek, ugyan elvonta egy lovokat birságnak színe alatt, és most is nála tartván, fenyegetéssel és rút szitkokkal rettenti őket, hogy az *faluról elfussanak és pusztán hagyják,* mert ő neki az puszta faluról lenne több haszna, ha ők ott nem laknának.» Ráth a győrmegyei hódoltságról. *Történelmi Tár*, VII. k. 45. l.

s oly birtokokon, melyeket hűbérűl ki nem osztván, maga kincstárának tartott fenn, sikeresebben intézkedhetett a lakosok elszéledésének meggátlására legalább béke idején. a szultáni kincstár neve khasziné volt, s az oly birtokot, melyek jövedelme ebbe folyt, khásznak nevezték. Ilyen volt az alföldön Kőrös, Kecskemét, Czegléd, Halas, Jász-Berény, Mező-Tur, Déva-Ványa, a mennyire eddig tudjuk, s hihetőleg más helységek is, melyek éppen ennek következtében jobban gyarapodtak, aránylag nagygyá nőtték ki magokat a török uralkodás idejében. Fizették ezen városok mindazon adókat, melyek a szpáhik birtokaira rovattak, a tizedet, vagy helyette pénzül a summaadót, a kapupénzt, vagy iszpendzsét, a császár adóját, a várrobot helyett rendesen szolgáltatott Kecskemét és Kőrös salétromot, Berény pedig Hatvanhoz adott napszámot, — még a fa- és fűszolgáltatás, a tehén-, vaj és méz-ajándék is meg volt mind a budai vezér, mind a kincstartó számára. Sőt mikor bevitték az adót, ép oly rendesen kellett bevinniök az ajándékot, mint mikor a német császár követje a szultán udvarához ment. Elkezdve a vezértől, udvarának legcsekélyebb szolgájáig mindenkinek ajándék járt. Fizették végre a büntetéspénzeket s a császár kivetette hadi adót.

De helyzetök sokkal kedvezőbb volt. Nem valának egy-egy födesúr személyes jobbágyai.

Az adószedés nem fajulhatott el a császári városokban annyira, mint a hűbéres falukon; mert az adószedő nem volt földesúr, hanem katonai minősége mellett is egyszerű hivatalnok. Felelősséggel tartozott a beszedett adókról, míg a hűbéres maga költötte el mint tulajdonát. Érdekében sem állott emelni a törvényes adókat. Törvénytelen követelései, melyeket személyes fizetésül tett, sohasem lehettek túlcsigázottak. Ily követelésekkel

azon kincstárt károsította volna, melyből számosan vonták zsoldjukat és élelmüket rajta kívül, — míg a hűbéri földeken senki idegennek sem állott érdekében ellenőrizni a földesúr adóztatását. Képzelni lehet, hogy magok a szultánok is mily aggodalmasan vigyáztak arra, hogy mindig legyen miből fizetni a tartományi zsoldosokat, midőn tapasztalásból tudták, mire képes a janicsár és a zsoldos szpáhi, mikor ki nem kapja illetőségét. A fejadót Kecskeméten, Kőrösön mindig a budai janicsáraga veszi át; közvetlenül a janicsárok fizetésére fordíttatott tehát s Ványán alárendelt janicsártiszt az adószedő is. A tizedváltság, vagyis a «summaadó» a defterdár kezébe megy, ki maga számára egykét száz tallért vevén adóráadásul, nem látja érdekében állónak a summa fölverését.

A török kamara városai minden szabadalmukat csupán annak köszönhették, hogy földesurok a szultán s az ő nevében azon kincstár volt, melyből a zsoldosok egész testülete fizettetett; vagy még helyesebben szólva, nem volt földesurok, nem voltak az egyéni kincsszomj és vesztegetési szenvedély kiméletlen körmei közt, hanem országos törvények alatt, melyeket fenntartani számosaknak állott érdekében.

Nagy különbség, hogy alföldi városaink nem tartoztak senki egyesnek konyháját és marháit eltartani; nem váltak egy-egy szívtelen földesúr robottevő rabszolgáivá. Ezen szabadalom, ha oda nem számítjuk is azt, hogy a városok ritkán panaszolnak a rendes adók fölverése ellen, s néhányuk a közmunka alól föl voltak mentve, boldoggá tette őket egy-egy hűbéri faluhoz képest. Mutatják a következmények.

Alföldünk térképét, melyet beláthatatlan puszták, s hozzá itt-ott egy-egy nagy központba sűrün összehalmo-

zott népségű városok képeznek, a török uralkodás tette ilyenné, s nagyobb mértékben, mint napjainkban látjuk. A városok a faluk rovására nőttek meg, ha nem is oly arányban, mint a minő a pusztulás volt.

Faluból városba az átköltözés ritkán történhetett egyenes úton. A hűbéri földek jobbágyának az ozmán törvények nem engedtek szabad költözködést, s e törvényhez Magyarországon is ragaszkodtak. Gyakran találjuk a császári városokban a panaszt, hogy a szpáhik ráfogják valamelyik lakosra, hogy egykor falujokban lakott maga, vagy az apja, s erővel vissza akarják vinni Rendesen a szpáhi érdeke volt, hogy a míg él, falujában minél több legyen az adófizető; inkább elengedett volna a falu határából egy darabot, mintsem egy jobbágyot. Ha a szpáhi a defterből be tudta bizonyítani, hogy az illető beírt jobbágya volt, megszökése után tíz évvel is visszavihette. Sőt nemcsak a szpáhi fordult az ily szökevények ellen, hanem megtörtént, hogy egykori lakhelyének népe is; mert minél kevesebben voltak a lakosok, annál több esett egyre az egy összegben fizetett adóból.[1] Minduntalan alkalmatlankodnak a török hűbéresek ily visszatelepítési szándékkal a császári városokban.[2] A nagyobb rész a magyar megyékbe egyszer kivándorlott visszatelepedőkből állott, kik iránt a szultáni rendeletek nagyon kegyelmesek. Mind Jász-Berény, mind N.-Kőrös újra betelepítését ezen szultáni pártfogásnak köszönheti. A mi Berényt illeti, II. Ozmán ezt irja:

[1] Berényi levelek, 95. sz. Nagy György nevű jászberényi lakos a felséges vezirnek Ekef (?) nevű helységében kilencz évig lakott volt. «Jelenleg (t. i. 1632-ben), úgymond, az ekefi lakosok őt Berényben hagyni nem akarván, megüzenték, hogy helységökbe okvetetlen térjen vissza» a felséges vezir rendeletére.

[2] A n.-kőrösi levelekben elég példa van rá.

«Berény városa pusztán maradt a lefolyt háborúk alatt a hadsereg kegyetlensége miatt, s most is, (1618-ban) még lakatlan a kincstár tetemes kárára .... Parancsolom tehát, hogy ne bántsa senki azon jobbágyokat, kik édesgetésre vissza akarnak telepedni[1] ... Az ellenség földéről visszatérő jobbágyok *fölmentetnek* a (szpáhi-) *jobbágyság alól* s senki se tartóztassa föl és ne *szállítsák vissza*» (a szpáhik faluiba).[2]

Egy-egy nagy hadjárat után a faluk lakosainak egy része visszatért a maga puszta helységébe, de egy része örömestebb telepedett a kevesebb terheket viselt városokba. Így N.-Kőrösbe nem egyenes úton olvadhatott be némely szomszéd falu, mint az e városokba áttelepedett kécskeiek példája mutatja. 1656-ban történik, hogy Kőrös némely lakosai ezt terjesztik föl a szultánnak: Ők Kécske helységéből valók; de a háborúk alatt keresztyén földön vonták meg magokat a sereg üldözései elől. Majd édesgetésre visszamenvén, nem előbbi falujokat szállották meg, hanem Kőrösön telepedtek le, holott is pontosan fizetik az adót együtt a kőrösi keresztyénekkel — így tehát ne háborgassák őket a szegedi szandzsákbeliek, kik most a szegedi jegyzőkönyvből azt fogják rájuk, hogy az ő adófizetőik a kécskeiek.[3] A szultáni rendeletek e kedvezésekkel, melyeknek az alföldi városok sokat köszönhettek népesedés dolgában, némi földesúri önzést árulnak el.

A mellett, hogy a helységek lakosai összekeveredtek, a városok megnépesedének. N.-Kőrös emelkedése mintegy hatvan év alatt nem volt csekély. 1612-ben kilenczven

[1] Berényi lev. 3. sz.
[2] Berényi lev. 4. sz.
[3] N.-Kőrösi levelek, 8, 9. 13—17. sz. s más levelek.

házra vagyis telekre becsli a török, 1670-ben már százötvennégyre ugyanaz, holott a közben 1628 körül a város apadni kezdett lakosok dolgában, mint a kőrösi krónikás írja.

Az alföldi városoknak a nagy népesség mellett aránylag még sokkal nagyobb határaik vannak. N.-Kőrös, Kecskemét határa vetélkedett egy-egy vármegyei járással. Az előbb nevezett városnak a török uralkodás után nemsokára csak nagyjából előszámlálva is több van tizenhét nagy pusztájánál, vagyis helységi határánál[1]

A török uralkodók rendszere a birtokviszonyokban elősegítette e nagy terjeszkedést. Még a hűbéri faluk határát sem darabolta el. Általános szabály volt, hogy *egész* helységeket adtak mind a hűbéres vitézeknek mind a bégeknek, s még azon esetben is, ha egy falunak több ura volt, a határban nem, hanem a falu összes jövedelmében osztoztak. A városoknál is, melyeknek török földesurok nem volt, nem ez vagy amaz egyest irta be birtokosul jegyzőkönyvébe, hanem a helységeket. A város volt a megszemélyesített földbirtokos. Annak pedig épen legkisebb nyoma sincs, hogy a császári városok határában egy-egy török számára külön földet hasítottak volna ki a határból. Még a hol a török benn lakott is, mint körülbelűl 1620-ig Jász-Berényben, a várostól nem kiván egyebet mint a közlegelőt a palánk fegyveresei számára;

[1] *N.-Kőrösi krónika,* 65. l. Ezek voltak N.-Kőrös pusztái: Kara (ma Fénszaru és A.-Sz.-György határa), Kocsér (ma J.-Apát), Törtel, Lajos (ma Berényé), Mise, Mike-Buda (ma Keglevics, Majthényi és Irsa bírja); Új-Szász (ma az Orczyaké), Tetétlen, Nyárs-Apát, Őrkény (ma a gödöllői uradalomhoz tartozik), Vatya (gróf Steinlein), Pót-Harasztja, Kakucs (gödöllői uradalomé), Inárcs (később Beleznay és Farkas családé). Besnyő (Kőrös mellett egy puszta), Jenő és többek.

de egyszersmind elismeri a városnak tulajdonosi jogát a maga határához.[1] Déva-Ványán egy pörös esetben, midőn a szomszéd helység el akar tulajdonítani egy halászhelyet, a török diván Szolnokban a magyar királyok idejében volt birtokviszonyt ismeri el érvényesnek.[2] Hasonló történik a Túr- és Sz.-András közötti határpörben, a hol Túr az Egerben őrzött defter kivonatával és saját községi jegyzőkönyvével dönti maga részére az itéletet, bizonyítván, hogy Cserki-Kún nevü föld régi időktől fogva hozzá tartozott.[3]

Ugyanez áll Kecskemétre nézve is, melynek derék történetírójánál olvassuk, hogy e város környékén volt apróbb helységek lakosai is rendre Kecskemétre költöztek, s határaikat bérbe vette a város. 1601-ben Omer szubasa hatalmaskodik Tatár-Sz.-György helysége miatt, mely csakhamar pusztán hagyatik s aztán az egész török uralkodás alatt Kecskemét birja határát, évenkint fizetvén a *haszonbért* minden következett szpáhinak. «Így jutott Kecskemét a többi szomszéd pusztákhoz is, mond Hornyik, mint Ágasegyháza, Borbásszállása, Kerekegyháza, Köncseg, Páka, Félegyháza, Kisszállása, Ferenczszállása, Zomok, Jakabszállása, Matkó, Orgovány, Péteri,

[1] Berényi levelek, 126. sz. 1570-ből Sz.-Imre, Sz.-Jakab, Borsóhalma nevű szántóföldek, mint *régóta* (a hódolás előtt) a *jászberényiek tulajdonai*, az új császári jegyzőkönyvbe (defterbe) beirattak ama város részére; de úgy, hogy Borsóhalmán a pelánk fegyveresei legelőt kaphassanak (ez lehetett a palánk tőszomszédja). *Más földeik birtokában teljes joggal meghagyatnak.*

[2] Ványai levelek, 62-ik szám. Évszám nélkül; de ezen város levelei majd mind a XI-ik század második feléből valók levén, ennek keltét is oda tehetjük, s így mintegy száz év mulva is elismeri a török a régi birtokviszonyok törvényességét.

[3] Túri levelek, 1, 2 és 3. sz. Sz.-András a temesvári, Túr az egri helytartóságban feküdt.

Csöngöle, Sz.-László, Móriczgátja, Szank, Bene, Őrkény, Ujfalu, Majsa. Sőt a hazába beköltözött magyar nemzet első hagyományaiból hírneves *Szer* helység is csak 1640-ben pusztult el, s már 1664-ben mint *pusztát* birták a kecskemétiek, s ők birják ma is Puszta-Szer név alatt.

Így látunk a török uralkodás alatt egy sajátságos földesuraságot kifejlődni: a városokét. Ezen collectiv birtokosság hatalmas és török részről elismert oligarchiává fejlődött ki.

Mindjárt a hódítás idején sok puszta falut és várost találhatott a török. Határukat be sem írta defterébe, hanem ha mind pusztát, senkihez sem tartozó földeket, minők elegen voltak és vannak a török birodalomban. Az ilyen azé lesz, a ki mívelés alá fogja, vagy használja. Ilyenek által terjeszkedhettek a városok mindjárt eleinte.

A hűbéri faluk egy részéhez későbbi pusztulásuk után fönntartá tulajdonosi jogát némely török földesúr; de mi hasznát vette, ha be nem telepítheté, — és más helységeinek jobbágyaival a távolság miatt, vagy épen jobbágyok nemlétében miveltetnie is lehetetlen volt? Maga, mint láttuk, nem nyult az eke szarvához. A ki gazdálkodott is e katona-népből, egész gazdasági tudománya és iparkodása abban állt, hogy rá üzent valamelyik helységére: szántsanak, vessenek, arassanak és hordjanak be számára készen egy-egy földről ötven-hatvan kila buzát; oly nagylelkű volt, hogy még csak a munkálatokra sem ügyelt föl. A török földesúr tehát, a hol ezt sem tehette, puszta földjeit kiadta haszonbérbe. Ily bérlési eset több van előttem, s jellemző benne az, hogy az ily föld elveszítette hűbéri természetét. Tudjuk, hogy a Szulejmán törvényei szerint az egyszer egész életre

sőt az egyenes maradékok életére is lefizetett bérleti díjon vagy tapun kívül a föld keresztyén mivelője tartozott mindazon évenkinti termény-, pénz- és szolgálatbeli adókkal, melyek a hűbéresek jobbágyait szokták terhelni. De a császári városok s tán más helységek is a pusztákat a töröktől sokkal kedvezőbb föltételek alatt vették haszonbérbe. Semmit sem fizettek egyebet a töröknek az évenkint kikötött csekély pénzösszegnél, s így egészen közönséges haszonbér uralkodott az ily pusztákra nézve.[1] Egyes ember, vagy egy új telep, ily földek használatával hűbéri jobbágygyá lett volna; de a városi község mint testület nem volt kivetkeztethető eredeti szabadalmaiból. Az alföldi városok bőven válogathattak a török földesurak pusztáiban, míg ezek nehezen akadtak haszonbérlőre, annyival inkább, mivel a bérlet csak egy-egy évre köttetett. Déva-Ványa negyvenöt talléron bérel ki egy Bohalom (?) nevű földet Gáznáfer szpáhitól 1659-ben. Első évben lefizeti a díjt, de a következőben mitsem ad. A szolnoki díván előtt a szpáhi vádjára a ványaiak bebizonyítják, hogy csak az első évben használták a bérleti földet, a másodikban pedig a tatárok miatt nem mertek rajta marhát legeltetni. A szolnoki díván erről meggyőződvén, utólag az év lefolytával a ványaiak részére dönti el a pert.[2] A városoknak ily laza bérlési kötelezettsége mellett részükön volt az előny. A bérlet néhány évi abbanhagyásával

[1] Világosan ki van ez fejezve a 132-ik számú berényi levélben, a hol a város népe ezt terjeszti föl a török hatóságnak: «A (török) biztosok tizedet követelnek a *bérlett földekről, holott ezekről tizedet adni nem szokás*».

[2] Ványai levelek, 56. sz. A többi városok is bérlenek. Berény sz. Györgytől sz. Györgyig bérli ki a Mártonberek nevű pusztát Ozman szpáhiától (131. sz. lev.); M.-Túr a maga hatá-

rákényszeríthették a velök szomszédos török birtokost kedvezőbb s csaknem kényök szerinti föltételekre.

Így volt a leggazdagabb földesúr a község a magyar alföldön. Ekkor terjedt el egy Kőrös és Kecskemét határa a Dunától a Tiszáig, s ekkor nyerte egy-egy Berény és Árokszállás határa azon szabálytalan idomot, minőnek párját napjainkban csak néhány német herczegség mutatja.

Minden terjeszkedés mellett sem kell gazdag földbirtokosoknak képzelnünk az alföldi városokat. Munka teszi jövedelmessé a birtokot s munkás kezek hiányoztak ily roppant területekhez. — Különben is a szántás-vetésnek nem kedveztek a török adózási törvények. A gazdálkodásnak ez a neme két irányban tehette súlyosabbá az adózást. Egyfelől a tized vagy tizedösszeg fölverésére vezette volna a törököt, másfelől az igásbarmok száma a portákénak többreszámítását vonta volna maga után, mi a császár adóját, iszpendzsét, harácsot, hadi adót, sőt a robotoló helyeken a robotot is szaporította volna. És a munkának emez elcsüggesztése a pusztulás egy második neme volt mindenütt a török birodalomban. Egy velenczei követnek még a XVI-ik században szemébe tűnik, hogy «míg a keresztyén államokban az élelmi szerek drágasága a népesség szaporodása és a mívelhető föld kevesbülése miatt szokott előállani, Törökországban a szükséget a népesség folytonos apadása idézi elő. A még

rán kívül a Körös vize balpartján a gyulai defterdártól két földet vesz bérbe húsz talléron (Túri lev. 48. sz.); ugyanazon város, nem tudni kitől, az eminekkel együtt bérel földet, mely utóbbiak felét teszik le az évi 33 tallérnak, s ezért a túriak tizedet adnak nekik. E szerződés is csak égy évre szól. (Túri lev. 42. sz.) Kőrös, Kecskemét rendesen fizet évenkint bérletet pusztáiról.

megmaradt nép csak épen annyit szeret megmívelni földjeiből, a mennyi tulajdon szükségeire elegendő; mert tudja, hogy ha netalán fölöslege van, erővel elveszik tőle. Ennélfogva inkább míveletlenűl hagyja kövér, termékeny földjeit.»[1]

Ellenben ha a török adóztatás valamit előmozdított a gazdálkodásban, a baromtenyésztés volt az. A nyájakról oly csekély volt az adó, hogy alig érezték meg, s a helységek pusztulásával a megmaradtaknak széles tér nyílt e részben. Így az alföldi városok sem szántásvetésben, hanem a baromtenyésztésben tüntek ki.

Balla Gergely ezt írja a törökök kivonulása után is a kőrösiekről: «Tehetős gazdák voltak, igen sok barmot tarthattak, mert pusztájok elég volt».[2] Nem alkotunk helytelen fogalmat az akkori alföldről, ha nagyszerű közlegelőnek tartjuk; midőn még később is annyira hasonlított ahhoz. A városok fő gazdasága is azon kezdeties baromtenyésztés volt, mely csaknem visszaviszi a házi állatot eredeti vadságába, valamint növelkedési helye, a puszta is, kevéssé különbözött az amerikai savannáktól. A szél a futóhomokot egyenlő szabadsággal és szeszélylyel hordhatta össze halommá és söpörte szélylyel ismét, s csak a megkímélt helyeken, a hol egyébiránt századok óta gyökeret vert, zöldült föl és bokrosult egy-egy berek, olyformán, mint a kiméltebb városok népessége a végtelen síkság közepett. Az állat visszanyerte itt egészen vad természetét s csaknem gazdátlanná vált. A török és magyar rabló könnyű zsákmányt talált, ha elegendő ügyessége volt, hogy elfoghassa. Ezen időkből származ-

[1] Marcantonio Rabaro jelentése 1573-ból. Zinkeisen-nél, III. k. 184. lap.

[2] *N.-Kőrösi krónika,* 65. l.

hatik a szegény legény ősétől, a szabad hajdútól azon könnyű lelkiismeret, mely a marhák eltulajdonításában értünkre is uralkodott. Valamint a föld ázsiaivá lett, úgy az életmód visszaesett. Mert a visszaesés a vad állapot felé a földmívelőből pásztorrá lenni, a mivé lett szükségkép a lakosság alsó rétege. Még a tanyai gazdálkodás is csak később fejlődhetett ki, midőn *egyes* gazdáké lett ismét a közlegelő.

A magyar alföldet háromszor találta csaknem egészen pusztán s háromszor népesítette meg és fogta mívelés alá a magyar nép. Első ízben Ázsiából béjövetelekor történt ez. Másodízben 1240 körül, a tatár-pusztítás idején, midőn csaknem gazdátlanúl és néptelenűl állott földeket telepít be IV. Béla a Duna és Tisza mellékén az újonnan érkezett rokon kún néppel. Harmadik, s alkalmasint nem a legcsekélyebb pusztulás a török időben történt, melynek lefolyta után a népesség és a földmívelés gyarapítását csaknem elől kellett kezdeni. A kik szemünkre vetik az alföld hátramaradását, feledik, hogy épen az Alföld az, mely leginkább bizonyítja a magyar népnek mind szaporaságát, mind pedig szorgalmát. Kevesleni sem lehet az ottani haladást; mert egy ahhoz hasonló helyzetet sem ismerünk egész Európában, minőben az alföldi volt. Hogy csak a török korról szóljak, nincs ma Európában nemzet, mely hasonló korszakot ért volna, minő Magyarországon a török idők vagy kétszáz éve volt. Még a török alatti többi tartomány is kedvezőbb helyzetben vala. Míg a többi nép nyugton maradt, a mint a török áradat elborította, Magyarország volt a hullámtörő part az óriási hatalommal szemben, következőleg a rongáltatás is iszonyúbb, melynek folyvást ki vala téve.

A török lakta Magyarországra teljesen illett az a

kép, mely a mai törökországi útazót meglepi. — Hogy csak egy tekintélyt idézzek újabb időkből, ideírom Blanquinak alapos művéből e nehány sort:

«Alig megy át az utazó a Száván, mely Belgrádot Zimonytól, azaz Magyarországot a szerb tartományoktól elválasztja, özönnel rohanják meg a mindennemű meglepetések. Az oczeán nem tökéletesebb határvonal, mint a melyet e folyó von a czivilizáczió és barbárság között. Egyik partja mindenütt élénk, népes és megmívelt. A jobb part majdnem mindenütt kihalt, s csaknem merő pusztaság. A hol keresztek állanak Szerbiában, mindenütt új házak emelkednek, a hol minaretek, mindenütt üres házhelyeket látni.»

Csakhogy — fájdalom! — a hódolt és hódolatlan Magyarország között nem volt ily éles a határvonal. A török pusztítás messzebb terjedett, mint a békekötések által megszabott határszél. A tizenhetedik évszázadban is ép úgy folyt a magyar faluk behódítása, a rablás, gyujtogatás, öldöklés s emberek rabszolgaságra hajtása, mint a tizenhatodikban.

Csak 1625-től 1627-ig, azaz két év alatt, a törökök a határszéleken behódítottak negyvenöt falut, egészen vagy részben felégettek százkét helységet, s négyszáznyolczvannyolcz egyes házat és pajtát; elhajtottak százötvenkétezer barmot — s az összes kárt, némely határszéli hódolt helyek adójának emelését is beletudva, hét millió forintnál többre teszik, mi abban az időben fölért legalább is harmincz milliónyi mai kárral. Nem számítván az emberveszteséget.[1]

Egy másik, 1642-iki országos kimutatás szerint a török 1627-től kezdve, tehát tizennégy év alatt behódí-

[1] Lásd e könyv függelékében az 1627-iki kimutatást.

tott 326 falut; gyilkolt 1194 embert, elhajtott 13664 marhát, 2190 juhot, s évenkint mintegy harminczöt ezer forinttal emelte az adót, nem számítván a gabona és élelembeli adó fölverését.

Volt azonban a be nem hódolt országrésznek egy különös terhes adója: a családok, községek, megyék, roppant sokat fizettek a töröknek az elfogott rabok kiváltására. Ez néhány év alatt többre ment összesen kétszázezer forintnál.[1]

Az ország romlása, kára és elmaradása fölszámíthatatlan. A török uralkodás átka csaknem egyaránt kiterjedt mind a hódolt, mind a hódolatlan országrészekre, s csak az eddigiekből is meggyőződhetünk, hogy a török uralkodókkal megelégedve élni csak egy mód volt volna: kitérni mohamedánná, kirabolni s pusztítni más országokat és nemzeteket.

[1] Lásd a «Függelék»-ben 1642-iki kimutatást. Vesd össze Eszterházy Miklós nádor levelével 1641-ből, hol (magyarra fordítva) ez mondatik: «. . . kevés év leforgása alatt nehány ezerre lehet tenni azon lelkek számát, kiket különböző alkalommal a török fogságra vitt az országból, valamint határőreink úgy nemeseink, sőt a szegény nép közül is. Hány száz, hány ezer öletett meg ezenkívül? Eme foglyoknak a török rabságból való megváltására négy vagy legfeljebb öt év alatt a magyarok erszényéből több mint *kétszázezer* forint vitetett ki Törökországba. Hol van ezenkívül az elhajtott marhák csaknem végtelen száma?» (*Eszterházy M. munkái.* Toldy F.-től 381-ik l.)

XI.

Mozlim és keresztyén, szandzsák és megye.

Valahová a török betelepedett, nemcsak adózási törvényeit alkalmazta, hanem mindazon többit is, melyek együttvéve vallásos természetű codexét alkotják.

A törökök minden szokását leírni külön könyvet kivánna s fölösleges volna, miután sokan leírták, s többek közt Decsy Sámuel még a múlt században teljesíté *Osmanographia*ja első kötetében a magyar irodalom addigi mulasztását e részben. — A mai utazók előadását egybevetvén a Magyarországról fennmaradt adatokkal, feltünő, mennyire változatlanúl megmaradtak a mohamedán szokások, — kivéve, hogy újabb korban, a török zsarnokságát tetézett hűbéri viszonyok elenyészvén, a mozlim és keresztyén közti viszony javult s a török az európai befolyás nyomán némileg szelidült hangulatban van a rájához. A szokások egyébiránt változatlanúl maradtak, a mit meg is fejthetünk megunknak a mohamedanismusból. Míg a keresztyén vallás első apostolai az egy miatyánkon s nehány igen átalános elven kívül mit sem adtak kalauzul követőiknek az élet annyi-ezerféle útjaira, a mohamedanismus aggodalmas gondosságot árul el abban is, hogy fiainak gyomra meg ne romoljék, meg ne hűtsék magokat, s bőrük pórusai mindig szabad kigőzölgést engedjenek a nedveknek: még az imádságra

nézve is bizonyos diæta van a híveknek megrendelve. A mohamedánok vallásos törvényhozói majd semmi szabadságot, semmi függetlenséget nem engedtek az egyénnek, minden dolgait szabályozták, hogy minél kevesebb gondja legyen a földön. Azon vak bizalom, melylyel a gondviselés sült galambjait oly türelmesen tudják várni, méltó szülője vagy testvére ennek a törvény elvállalta gondoskodásnak. Az egész mohamedán világot e sokat kivánó, de sokban kényelmessé vált intézkedések annyira kinevelték, hogy törvénytudósaik sem tettek egyebet, mint a törvényt magyarázták kisebb-nagyobb szerencsével s magyarázataik híven följegyeztetvén, azok újabb törvényekké lettek. Az önállástalan szolgaiság annyira ment, hogy a mely esetre a próféta és khalifái (utódai) nem adtak kész törvényt, felkutatták, mit tett a próféta hasonló esetben, s azt vették törvényül. A próféta hallgatása is bizonyos körülmények közt szent canon gyanánt szolgált. A mohamedánnak ezen törvényei részletesen meghatározzák családi, társadalmi s egyéni ügyeit — egész az illemig, az etiquette-ig. Mindez pedig egy szent könyvben van megírva, melynek egy részén nem lehetne a nélkül tenni változást, hogy a másik része veszélyeztetve ne legyen. Tagadhatatlan, hogy ez nagy maradandóságot ad az intézménynek és szokásoknak; de egyszersmind képtelenné tesz egész nemzeteket a szellemi és anyagi előhaladásra; tagadhatatlan, hogy meggátolja bármely idegen nemzet közepett a beolvadást, vagy, az ő nyelvökön szólva, az elkorcsosodást; de egyszersmind meggátolja, hogy bármely idegen nép beolvadjon egy mohamedán nemzetbe. Míg a mohamedánnál a Korán tiszteletben lessz, bár szórassék el a föld színén mint Izrael egykori népe, melynek a thalmud a koronája, nem kell félteni, hogy megváltozzék; — inkább meg-

semmisül, semhogy idomulást szenvedjen. De viszont attól sem lehet tartani, hogy propagandája lesz. A korán merevebb, mint a thalmud; a mohamedanismus saját országán kívül aligha képes volna annyi hajlékonyságot mutatni, mint a thalmud.

A változatlan merevség befolyt egyszersmind arra is, hogy a török és alattvalója kölcsönös gyűlölettel viseltessenek egymás iránt. A törökök magok közt sem élnek társadalmi életet. A soknejűségnek az emberi méltóságot megalázó szokása kizárja a nőket a társadalomból s a férfiakat magányba vonúlt életre kényszeríti. A török gyermekkorában háremben nővén fel, zárkózottsághoz szokik. Hallgataggá s magába vonulttá lessz, s némileg e részben hasonlóvá a ragadozó állatokhoz, melyek társaságban járni nem szeretnek.

A török mit sem engedett a maga szokásaiból, s még akkor sem enged talán, ha úr helyett szolga volt volna. Engedett-e sokat azon keresztyén, kivel a török együtt lakott? Jó szántából nagyon keveset és pedig leginkább a fentebbi okból. Minél közelebbi szomszédja volt, annál jobban gyűlölte a törököt. Nincs alkalmatlanabb laktárs, még egyenlők között is, mint a kinek megrögzött szokásai vannak s legkevésbbé sem tudja magát a viszonyokhoz és saját szokásainkhoz alkalmazni: annál jobban szeretjük, minél távolabb van tőlünk, s azt hiszem, egy tolnai vagy budai polgár élénkebb gyűlöletet érzett a török iránt, mint egy-egy Pázmán Péter, kinek idegenkedése inkább elvbeli volt s nagyrészt abstractiókból táplálkozott. Megvolt ugyane helyeken a vallásos gyűlölet is; — de nem annyira azért forrt föl a magyar jobbágy vére, mint azon alkalmatlanságokért, melyeket a merőben más szokások okoztak, azon simulni képtelen merevségért, azon dölyfös és zordon magaviseletért,

melyből a török mit sem tudott lealkudni. Inkább a csodálatosságig idegen kasztot, mint a más templomban imádkozó embert gyűlölte a nép. Ha a török nem ura, hanem jobbágya volt volna is akármely keresztyén népnek, kétségkívül nem szerették volna, — így gyűlölik, amúgy megvetik vala. De szintoly igaz az is: a török uralkodási rendszer olyan volt, hogy bármely nemzet saját fiaitól is csak kénytelenségből, csak bosszankodva tűrne hasonlót.

Míg más népeknél a kölcsönös gyűlölködés ellenére is a hódító és hódított népek közt az oly hosszú együttlakás, minő a töröké volt a magyarral, hágy bizonyos feltünő maradványokat a szokásokban, erkölcsökben s magában a nyelvben, nálunk, elpusztult városokon és falukon s némi megszokott gazdasági hanyagságon kívül kevés tüneményre mondhatjuk el határozottan: íme, ez a török bennlakásának emléke! Fájdalom az is, miről ezt lehet sejtenünk, szomorú emlék!

A török nem volt *nemzetiség* abban az értelemben, a mint mi vesszük. Egészen vallás hívének tekinté magát minden egyes s nem egy nemzet tagjának. Nyelve is, mely annyira idegen mind az arabstól, mind a persától, mint a magyar a némettől vagy latintól, egészen azzal keveredett össze, s a magyarral való, bár nem épen közeli, rokonságot nem tartotta, míg a nemzetiségétől oly idegen arabssal testvérnek vallotta magát. A mohamedanismus megsemmisíti a nemzetiséget, s a magyarnak nem a török nemzettel, hanem a mohamedanismussal vala dolga. Törökké lenni s mégis megmaradni keresztyénnek, lehetetlen volt, s a török nemzet csak a korán, az ő bibliája hitvallása által csinálhatott propagandát. Ily propagandája Magyarországon nem volt s sok részben gátolták magok a törvények.

Igaz, hogy a keresztyényekre súlyos adókat mért a török, míg a mozlimok csaknem minden teher alól mentesek voltak s a renegátok nagyobb becsületben álltak, mint a született mohamedán; de ez aránylag keveseket csábított el s azok közt, kikről a történet írja, hogy magyarból lettek törökké, rendkívül kevés van, ki önként tért volna ki. Többnyire a török térítési mód szerint erőszakosan elrabolt gyermekekből lettek.

A népek összevegyülésének minden útja hiányzott a töröknél. Első ily út lett volna a hadseregben való együtt szolgálás, mely az oly állandó hadsereggel bíró államban, minő a török volt, nyitva áll vala, hogyha elvül nem mondatik ki, hogy csak mozlim lehet a mohamedán hit bajnoka. A janicsárok testületének felállítása mutatta, hogy a török állam szükségét érzi hadserege szaporítását idegen népekből is ujonczozni. De itt sem vélte ezt másként lehetségesnek, mint ha erőszakkal mozlimokká téríti és neveli ki a keresztyén gyermekeket. Később a XVII. század vége felé ismét szükségét érezvén a harczosoknak, egy nagyvezér nem lát egyéb kisegítő eszközt, mint Albania népe egy részének tűzzel-vassal való kitérítését a mozlim hitre, mely erőszakos eszközt pedig a mohamedán törvények tiltanak, midőn az alattvalóknak vallásszabadságot hirdetnek adófizetés fejében.

A török Európába áttelepedvén, fogadott ugyan el keresztyén segítséget is s a szerb és oláh hadak korán gyarapították seregét; de ezek csak külön, önálló hadtestek voltak, s alig is egyebek oly segítségnél, minőt szövetséges államok adnak egymásnak. — E hadakat mindig a rendetlen sereg részének szokták tekinteni.

Már Szulejmán idejében vesznek föl állandó, béke idején is szolgáló katonákul kevés számú keresztyént a

török seregbe, s ilyenek azok, kiket *martalóczok*nak neveztek. A magyarországi várakban is voltak ilyenek, s úgy látszik, oly szervezettel, mint a janicsárok, külön tisztek alatt, külön *odák*ra osztva, s rendes zsolddal. De ezek is csekély számmal voltak. 1660 táján a budai pasaságban tizenkétezer janicsár mellett csak háromszáz martalóczot tartanak.[1]

Már a tizenhatodik százban is megvolt e keresztyénekből állott csapat, s úgy látszik, ezeket nevezték pribékeknek. Mindkét nevök ma is rossz értelemben használtatik nyelvünkben, s nem igazságtalanúl. Ezek tüntek ki legjobban a rablásban s a török is csak czirkáló rendetlen katonákul használta. A nevezett évszázból fennmaradt török levelekből ítélve önkéntesek voltak, kiknek egy-két szegődési évök kitelvén, visszaléphettek s meghatározott napi zsoldal járt helyök más folyamodónak adatott.[2] — Számuk csekély volta mellett alapos okunk van hinni, hogy nagy részök valamely érdemelt büntetés elkerülésére állott e csapatba. Tetteik legalább olyanok voltak, mint az állambörtönökből kiszabadult gonosztevőké, s ha a töröknél sem állottak becsültetésben, a keresztyén népnek nemhogy édesgetői voltak volna példájok követésére, hanem ijesztő példái.

Pedig még ez volt a legnagyobb közeledés a keresztyén és mozlimok közt. Különben maga a mohamedanismus húzott áthághatatlan falakat a közeledés útjába. Míg más hódító nép csak örülne rajta, ha a meghódoltak

[1] Ricaut, 341. l.

[2] Behrnauer fordította levelek 66., 67., 68. sz. és számos más levél, melyekben martalóczok kinevezése foglaltatik. A martalóczok neve ilyen: Vojatovics, Markó, Radován, Bogdán, Magonia, Radul; de van köztök Szilágyi, Rózsa és Kocsán nevű is. Zsoldjuk négy oszpora volt, s valószínűen adómentesség.

minél jobban utánozzák szokásaikat, a török szorosan tilalmazza ezt még oly külsőségekben is, mint a ruházat. A mozlim, ha alattvalója úgy öltözik, mint ő, annyira megalázva érzi magát, mint a keresztyén aristocrata, ha inas és kocsis vele egyenlő öltözetben akarna járni. — A töröknek eme felfogása még a legérthetőbbek közé tartozik egy európai civilisált államban.

Turbánt viselni nem volt szabad. Vagy háromszáz évig megengedték ugyan, hogy a nem-mohamedánok is viseljenek sárga, kék vagy tarka turbánt; a fehér szín csak a mozlimeknek levén fenntartva. De mintegy negyven évvel a Magyarországra lett betelepedés után, 1584-ben III. Murad megtiltja ezt a fényűzést s helyreállítja a régi rendeleteket. Ekkor helyettesíték a konstancziná-polyi keresztyének és zsidók a turbánt fekete vagy vörösszínü posztósipkával, mely fekete bőrrel volt prémezve, s melyet később a fekete báránybőr sipka, vagy kalpag váltott föl. A ráják még a mult században is egyszerű, többnyire nem kiáltó színű ruhát, fekete báránybőr-sipkát, fekete kék vagy violaszin csizmát viselnek, a sárga el van tiltva.[1] Magyarországon a hódolt részekben nagyon egyszerű, s a fennebbi leíráshoz hasonló volt a viselet. Fehér és szürke abaposztóból való ruhát viseltek N.-Kőrösön, s sokféle színü nem volt szokásban. Még gomb sem volt rajtok, csak kapocs; *süvegök fekete* volt s sarkantyút nem viseltek csizmájukon.[2]

A török a viseletbeli tilalmakat áthágó keresztyént kegyetlenül büntette.

Mindenkit áttérésre kényszerítettek, a ki bár tréfá-

[1] Ma *D'Ohsson*, V. 118. l.
[2] *Nagy-Kőrösi krónika*, 16. l.

ból vagy a török biztatására föltette a turbánt. «Ily esetet magam is láttam,» irja Thúry a XVI. századbeli tolnai rector. «A szomszédunkban fekvő mezőváros evangelikus papjánál nehány török vendég szállott meg hivatlanul, kik tréfából a pap kalapját próbálgatták fejökre. A pap is utánozta példájokat és egyik vendége «patyolatját» vagy turbánját szintén föl találta tenni. A pap kénytelen volt mohamedánná lenni, s később egy ideig szubasija volt a helységnek. — A ki ha csak elvétve is oly mozdulatot tett, mint köszönéskor a török, vagy köszönt a töröknek, sorsa ugyanaz lett, a mi az az említett prédikátoré. Ha a keresztyén kék vagy zöld ruhát vett föl, bőröstül vagdalták le testéről.»

Továbbá a régi mohamedán törvényekben tiltva volt, hogy a keresztyén és zsidó lóháton járjon. Később, a törököknél ez megengedtetett; de mihelyt valamely török tiszttel találkoztak, rögtön le kellett szállaniok lovukról.[1] Ki voltak véve egy másik megkülönböztetés alól. Az arab törvények szerint keresztyéneknek setét színre kellett festeniök házukat; — a török alatt ez nem divatozott.[2]

Végül általános törvény volt, hogy a keresztyéneknek fegyvert viselniök nem szabad. Bár Magyarországon mint, alább fölemlítem, volt kivétel e törvény alól; de átalán be volt hozva a fegyvertilalom. Alkalmasint e tilalomból folyt szükség kényszeríté a magyar jobbágyokat a karikás ostor és balta föltalálására.

Az egyszerűséget szükségessé tették a török adók is, — s alkalmasint nemcsak az öltözetre terjeszkedett ki, hanem az egész életmódra. Általán a mai Törökor-

[1] M. *D'Ohsson,* V. k. 119. l.
[2] U. a.

ságban is feltünő mindenütt az életmód egyszerűsége. Maga a török, a fényűzés fenn elősorolt tárgyain kívül kevéssel beérte mindig, s a szegénységet oly könnyen tűri, hogy nem is látszik szerencsétlennek. Alárendeltjei is megszokják, hogy kevéssel beérjék, s ha Alföldünk köznépe valamiben törökössé lett, alkalmasint leginkább abban a tekintetben lett azzá, hogy minél kevesebbel érte be, hogy minél kevesebbet dolgozzék, — munkája gyümölcse nem levén leglább nagy részben is számára biztosítva.

Annyi bizonyos, hogy a törökök fantasticus fényűzése s a keresztyének alázatos egyszerűsége nagy ellentét volt s az összes szokások a legkisebb közeledést sem engedték meg, nemhogy az összekeveredést.

Két nép összesimulásának egy másik s leghatalmasabb útja az összeházasodás. A törökre nézve ez az út is el volt zárva, sőt a mi e részben történt, nemhogy közelebb hozta volna a két népet, hanem épen ez támasztotta a magyarban a legkiengesztelhetetlenebb gyűlöletet. A töröknek nincs felesége abbban az értelemben, mint mi vesszük, neki csak rabszolgálója van. Habár a törvények gyöngédséget parancsolnak a nők iránt, maga a házassági intézmény a legkegyetlenebb és legmegalázóbb helyzetre kárhoztatja az asszonyt a mohamedánok társadalmában. A férfi nem is ismeri a nőt, a kit elvesz, a nő a férfit, a ki elveszi, még a legjobb esetben is. De vannak ennél rosszabb esetek. A férfi pénzen vásárolja nejét az ember-piaczon, vagy hajdan zsákmányul rabolta s orozva lopta. Török férfi és magyar nő közt csak e két utóbbi úton történt a házasság. Ily egybekeléshez méltó maga a házi élet is. Nem elég hogy rab módjára el van zárva a nő a világtól s még közel rokonai is ritkán látogathatják meg, hanem nehány más vetélytárs-

nővel kell osztoznia a férj kegyeiben. Mily versengés, mily nemü vetélkedés helye a hárem, képzelhetni, s csak újabb időben lőn lehetségessé a keresztyén világnak határozottabb fogalmat szerezni ama földi pokolról, melyet a mohamedán szentélynek, háremnek nevez.[1]

Thúry Pál, a tolnai protestáns pap írja, hogy némely keresztyén nő összeveszvén férjével, önként a törökökhez megy. De a helyzetet nagyon setét színben látott, s azért sokban túlzott ember elmulasztja megjegyezni, hogy csak oly nő tette azt, ki vagy rendkívüli anyagi nyomor, vagy tűrhetetlen házi viszály által volt kétségbeejtve, vagy pedig az elvetemültség miatt a keresztyén község nem tekinthette veszteségnek átallását. Ily esetekről ép oly kevéssé vonhatunk átalános következtetést az akkori nőkre, mint a csekély számú martalóczokról az akkori férfiakra nézve. A keresztyén nők azon fényűzés kecsegtetése ellenére is, melyek nekik tiltva vannak, de a török nőket pazarúl környezék, nem érezhettek kedvet elhagyni örökre addigi családjukat, ismerőseiket, házájokat, nyelvöket és szabadságukat. A török elleni gyűlölet oly nagy volt a nőkben, mint a férfiakban, mindenütt, hol együtt lakott mozlim és keresztyén. A szerb forradalom alkalmával e század elején voltak hős asszonyok és leányok s a XVI. században Magyarországon, Eger ostroma emlékezetes példája annak, hogy a keresztyén nő készebb volt meghalni, mint török kézre jutni. Maradt fenn abból a kórból balladánk is, melyben a szultánnak eligért leány meghal bánatjában.[2]

[1] Különösen az orvosok útján, kik újabb időkben gyakrabban bocsáttattak be a háremekbe, kezdenek többet tudni a hárembeli életről. «A polygamia keleten» czímű felolvasás Blanqui-tól a franczia Akadémiában 1846 körül nagy figyelmet ébresztett.

[2] Kriza: *Vadrózsák.*

A férfiban, ki leányát, nejét, kedvesét, hugát félthette a töröktől, a török házasság szintoly gyűlöletet ébresztett. — S a Magyarországon lakott török nemcsak a be nem hódolt részekben tett rabló kalandok alkalmával rabolta seregesen kivált a nőket, hanem a hódolt részekben is, a mely keresztyén nő megtetszett, erőszakkal elvitte, ép úgy mint a kesztyénnek bármely más tulajdonát, mely neki megtetszett. «A keresztyén nőkre nagyon leskelődött a török» írja a tolnai pap. «Ha önként nem követte a nő, a török, a biró elé ment, s erősíté, hogy megöli magát, ha hozzá nem adják a nőt. Ha ily nő férjtelen volt, a kádi odaitélte neki. Ha a férjtelen keresztyén nő egy almát fogadott el a töröktől, s ez be tudta bizonyítani, hasonlókép neki ítélték.»[1] A hódolt falukon erővel is elvitt a török egy-egy asszonyt, vagy gyermeket, ki megtetszett neki.[2]

A török az egyszer eltulajdonított s ismét a keresztyénekhez szökött nőt oly barbár módon lakoltatta, mint szokása azt, ki féltékenységére alapos okot szolgáltatott: megölhette, s rendes büntetés mindkét esetben az volt, hogy a nőt zsákba varrták s a vízbe vetették.[3]

Így minden intézmény nemhogy közelebb hozta volna a törököt a magyarhoz, hanem minden csak idegenséget szült s élénk gyűlületet táplált. Nemhogy köze-

[1] Hallomásból írom, hogy Zomborban a népnél szokásban van az eljegyzés egy alma által.

[2] 1627-iki panaszpontok, 17. pont: Afféle dolgok is esnek falukon gyakorta, hogy a törökök sétálván az falukon ide s tova, némely személyeket avagy gyermekeket megkedvellenek s erővel visznek el.

[3] Temesvárott egy a keresztyénekhez állott nőt így büntetett a török, (Dzsáfer temesvári pasa krónikája. Repiczky fordítása szerint. Az Akadémia levéltárában.)

ledésről lett volna szó, hanem az a viszony, mely egy minden kiváltsággal biró osztály s egy minden emberjogtól megfosztott nép közt van, csak nagyobbítá az elválasztó mélységet.

A török kihirdette mindig a személyes szabadságot a rájáknak az adók fejében, — s még sem tartá tiszteletben, mint a fentebbiekből látjuk. Kihirdette a vallás szabadságát is; de minden keresztyén felekezet az ő birodalmában csak *megszenvedett* vala. A hol bennlakott, a templomokat elvette, a harangozást a meghagyottakban eltiltotta, az isteni tiszteletet nem volt szabad fennhangon szolgáltatni, s a katholikusok nyilvános processiókat nem tarthattak, se a keresztet körül nem hordozhatták. A katholikus isteni tisztelet több külsősége miatt több ellenszenvvel voltak a katholikusok, mint a protestánsok és óhitüek iránt; de azért Budán, Szegeden, Kecskeméten, s egy ideig Jász-Berényben megszenvedték a barátokat, holott mindenikben bennlakott a török a XVI. században, — míg számos adat bizonyítja, hogy a protestans papokat verték, tömlöczözték, zsarolták, sőt templomokat is vertek fel. Az egyházi községeket a török elismerte s a térítés fennérintett módjaihoz hasonló olykori cseleken kívül nem használtak erőszakot a térítésre; de tévedés lenne az ozmánokat türelmeseknek képzelnünk bármely más vállás iránt, mint az egy izlám. Hiszen épen a vallásbeli, s nem a nemzetiségi különbség volt forrása mindazon sanyaruságnak, melylyel a török a keresztyént nyomorgatni feljogosítva érezte magát.

A viszony a török és magyar közt minden tekintetben az volt, a mi újabb időben a török és boznyák közt. Lássuk, mint írja le ezt a viszonyt Blanqui kitünő és egész Európában elismert értekezésében:

«A mozlim a keresztyén iránt ugyanazon rögzött előítélettel van, mint az amerikai ültetvényes a néger iránt, sőt az kevésbbé megbocsátható. A török a neki dolgozó keresztyént épen akkor halmozza a lenézés jeleivel, midőn ez munkabeli ügyességével mutatja ki szellemi fensőbbségét. A legutolsó mozlim feljogosítottnak érzi magát akármely keresztyént megszólítani, hogy tartsa a lova kantárát, hogy teljesítse megbízását, sőt szükség esetében kocsijába is befogja magát. A pasák néha távol vidékekre küldik a jobbágyokat dolgozni, a nélkül, hogy útiköltséget vagy napszámot fizetnének nekik.» Ugyanazon útazó meglepetve látja, hogy török kísérete, midőn egy-egy keresztyén házánál megszáll, oly otthonos természetességgel tulajdonít el mindent, a mit szeme szája kíván, mintha csak tulajdona volna. A gazda pedig azzal az elkeseredett, de azért néma arczczal nézi mint mikor jégeső vagy más elemi csapás károsítja, mely nagyon fáj neki, de nem tehet róla, s némileg természetesnek találja.[1]

Magyarországon számos a panasz, hogy a törökök egy helységben megszállván, mintegy a falusiak tartozó kötelességének vélik, hogy lovaikra vigyázzanak. Egy-egy jobbágynak kezébe adják s nem gondolnak vele. Ha elvész a ló, árát a falun követelik. Az ebben foglalt szolgaság érzete terhes lehetett, midőn az országos panaszpontok közt találjuk 1627-ben. — Előbbi czikkemben írtam a robotolásról. — Nagy mértékben divatozott az is Magyarországon, hogy az útazó török a

[1] Blanqui művét eredetiben nem találtam. A német fordítást használom itt, melynek czíme: *Betrachtungen über den gesellschaftlichen Zustand der europäischen Türkei.* Judenburg-Magdeburg. 1846.

hová beszállott, a gazda tulajdonát magáénak tekinté, még a kormány tilalmai ellenére is.

A várakból és palánkokból néha fölkerekedett a török zsoldosok alja, s a lakosok szekerén, lovain faluról falura mentek élősködni. Noha az ozmán törvények minden ház belseje iránt tiszteletet parancsolnak, beültek a szegény ember házába, megették, a mi elesége volt, és megitták a borát; e vendégi jognál fogva ajándékban is vettek egyet-mást, s e czím alatt a gazdán pénzt, ekét, posztót, kést, róka- és farkasbőrt követeltek; vagy elvitték saruját és lehúzták hátáról a bundát. Négy-öt napig is ellakmároztak egy helyen, s nemhogy fizettek volna az eleségért, mint «úri mozlimokhoz» illett, hanem betörtek az éléskamrába és pinczébe; a mit el nem fogyaszthattak, a búzát, lisztet, bort fölrakták a lakosok szekerére; az ellenszegülőt elverték s megsebesítették; a kocsin négy-öt napig vitették magokat; olykor kifogták a marhákat az ekéből, s a bérest és juhászt verve hagyták ott.[1]

Rokon volt az ilynemű gyötrésekkel egy másik, melyet egyik város lakosai könyhullatásokkal s elszéledési fenyegetőzéssel panaszolnak föl. A mely város vagy falu útban esett, tartozott a kormány átutazó küldötteinek fuvart és élelmet adni. Mert tudjuk, hogy a török birodalomban még közelebbi időkben sem volt postahivatal, hanem a kormány sürgönyeit úgynevezett tatárok vitték. A magyarországi uralkodás korában ezen csak alkalom szerinti levelezések mellett, a mint csak ebből

[1] J.-Berényi levelek, 5., 23., 26., 39., 41., 42., 49., 51., 56., 59.. 60., 61., 62., 65., 71., 73., 102 és 108-ik számú levél. Igen különböző időkből. A fennebbiekben csaknem száz évnek egyes esetei vannak összeállítva és közelhozva; de mennyi eset maradt el s mennyit lehet idézni más helységekből!

is látni, nem lehetett szoros központi beligazgatás. A kormány biztosai s főleg a csauszok tartották fenn a főkormánynyal a közlekedést. A birodalom többi részeiben sem voltak ugyan vendéglők, hol az utas megszállhasson, de voltak úgynevezett karaván szérájok, azon jótékonysági intézetek, melyek egy-egy nagy csűrből állottak, s minden útazó rangkülönbség nélkül köthette bele lovát, s talált benne éjjeli szállást. Magyarországon hihetőleg csak a nagyobb várakban voltak ily nyilvános épületek. Vidéken a magyar jobbágy szállást s élelmet is adott az utazó töröknek a fuvaron kívül. — Azon rendelet daczára, hogy a magyar jobbágy csak olyannak adjon fuvart, szállást és élelmet (de élelmen kívül egyebet ne), a ki a kormányzóktól aláírt bizonyítványt mutat elő, hogy közügyekben utazik, sok más török hazudta magát kormány küldöttjének s élősködött a helységeken. Úgy látszik, sehol sem volt szívesen látott vendég. Oly helyeken, minők Kecskemét, Kőrös, gyakran utaztak át Budára és vissza a pasák, bégek számos kísérettel, s a város jegyzői mindig fölírják, a mit maga a község, mintegy tartozó kötelességként szolgáltatott nekik. Ezen szolgáltatásokban tetemes rovatot képez a bor, melyet török és tatár, úgylátszik, nagyban fogyasztott.

Valamint más szokásait és törvényeit, úgy beligazgatás- és igazságszolgáltatásbeli rendszerét is behozta a török Magyarországra. Nagyobb változáson alig mehet által egy terület, mint a behódított magyar országrészek.

A török még a megyék határszéleit is letörültette alföldünk térképéről: Csanád, Csongrád, Békés, Szörény, Krassó egy része, Temes, Torontál, Pozsega, Bács, Pest, Kis- és Nagy-Kunság és Jászság, Heves, Fehérvár, Esztergom, Tolna, Baranya, Zala stb. nem volt a török

mappán. A török e helyett az elfoglalt várakról véve a nevezetet, új kerületekre osztá hazánk egy nagy részét. Kezdetben, I. Szulejmán alatt az egész török birodalom fölosztásának modorában, csak szandzsákokra osztatott a hódolt magyar föld a budai béglerbég vezérsége alatt. I. Szulejmán adózási törvényei is csak egyes szandzsákokra szólanak. Később Magyarországon új béglerbégség keletkezik Temesvár elfoglalásával, még I. Szulejmán idejében. Összesen mintegy 25 pasa és bég ült a várakban, s ugyanennyi kerületre volt osztva az ország.[1] Később új felosztást találunk, midőn Eger és Kanizsa is török kézre kerül. Ez új felosztás pedig nem az új foglalások miatt történt. III. Murád, ki 1575-től 1595-ig uralkodik, az egész ozmán birodalmat a szandzsákokon kívül *ejaletekre* vagy helytartóságokra osztja, s e fölosztás maradt meg a legújabb időkig.[2] Az egész birodalomban ekkor 44 ejalet van 220 szandzsákkal. Magyarországnak öt helytartósága volt, s ha Bozniát kiveszszük, mely helytartóság Eszékig nyúlt föl, négy török helytartóság van hazánkban a XVII. század elején: Buda, Temesvár, Eger és Kanizsa, összesen 25 kerülettel.[3]

[1] A Magyarország szandzsákjai ezek voltak: 1. Buda és Pest, 2. Szendrő, 3. Zvornik (Boznia), 4. Veldsterin, 5. Pozsega, 6. Mohács. 6. Sz.-Fehérvár, 8. Szeged, 9. Szerém, 10. Hatvan, 11. Simontornya, 12. Esztergom, 13. Koppán, 14. Szegszárd. 15. Siklós, 16. Veszprém, 17. Nógrád, 18. Pécs, 19. Temesvár (pasaság), 20. Viddin, 21. Aladsa-Hiszár, 22. Párkány. 23. Csanavahi (Csanád ?), 24. Becskerek, 25. Lippa. — Dzselálzádé után dr. Behrnauer, a magy. akadémiánál levő fordításból.

[2] *D'Ohsson*, VII. k. 277. l.

[3] 1610 körül I. Ahmed szultán alatt ez hivatalos fölosztása a hódolt Magyarországnak;

I. *Budai ejalet.* Szandzsákjai: Szendrő, Szerém, Kubán (Koppán), Simontornya, Sz.-Fehérvár, Esztergom, Nógrád, Szé-

Tudjuk már, kik voltak a várak szerint fölosztott s rólok elnevezett ejaletek és szandzsákok kormányzói: a *pasák* és *bégek*, kiknek látszólagos mindenhatósága annyi rejtett korlátok közé vala zárva s kik bár minden tettökben fejökkel játsztak, oly kevéssé érezték a felelősség által terhelve lelkiismeretöket. Az előbbeni szakaszban kifejtém, hogy mulékony uraságuk inkább külső csillám, mint valódi hatalom volt.

De itt van helye külön szólanom a török birói rendről, melynek két fő osztálya volt: egyik a törvénymagyarázók, másik a törvényeket ítélet által alkalmazó birák osztálya.

Az előbbieket nevezték *muftik*-nak, kiknek feje Konstanczinápolyban a főmufti, vagy más néven a *seikh-ul-izlám*. E rend a legsajátságosabb hatáskörű testület. Fontos politikai és törvénykezési tényező a nélkül, hogy valami tettleges politikai vagy törvényszéki hatásköre volna. Tekintélye csupán erkölcsi, mint nálunk a papoké, vagy inkább mint a görög és római oraculumoké. Egészen passiv a hivatal. Csupán csak az eléje adott kérdésekre

csén, Szegszárd, Mohács. Azaz tíz szandzsák, s a budai helytartói kerülettel tizenegy.

II. *Temesvári ejalet.* Szandzsákjai: Lippa, Csanád, Gyula, Medova, Jenő. Azaz öt szandzsák és a helytartósági kerülettel hat.

III. *Kanizsai ejalet* Szandzsákjai: Szigetvár, Pécs, Pozsega. Három szandzsák s illetőleg négy.

IV. *Egri ejalet.* Szandzsákjai: Szeged, Szolnok, Hatvan. Három szandzsák s illetőleg négy.

Tehát 25 pasa és bég. — E lajstromot Vámbéri úrnak köszönjük: Konstantinápolyban, Aini Ali, Ahmed szultán defter-eminije irata szerint, mely 1614-ben kelt. Ugyanezen Aini írta össze a fönnebbi czikkekben használtam adózási törvényeket, melyeket Hammer lefordítva kiadott.

mondja ki, hogy a szent törvények értelmében mint véli megfejtendőnek a föladatot. *Fethvá*-nak nevezik az egyszerű véleményt, mely csakugyan nem egyéb véleménynél; de hogy minő fontosságot tulajdonítnak neki, bizonyítja az, hogy a szultánok semmi fontos államügyben el nem határozták magokat a mufti fethvája nélkül, melyet oly döntőnek tartának, hogy a vele való ellenkezés rendkívüli államcsinynek tekintetett volna. Így a mufti tulajdonkép az államcselekvények megszentesítője is s nem a szultán, ki legalább elvben, nem tehet semmit, a mire a szent törvények föl nem jogosítják. Nem hallgatjuk el, hogy a mufti igyekezett ugyan a szultán óhajtása szerint adni ki a fethvát; de a szultánok is, a magok érdekében mindig óvakodtak aláásni a mufti tekintélyét, mely a nép előtt megszentesíté a határozatokat.

A muftik a törvények minden nemében adnak ki fethvákat. A közönséges pörökben is fethvájok a legfontosabb okmány. A kinek pörös ügye volt, elment az illető szadzsák muftijához, miután egy kis darab papiron fölírta a nevek elrejtésével az ügyet, s a mufti valami kevés díjért aláírta az egyszerű igent, vagy nemet. Ezen irattal mentek a felek az ítélőszék elé, mint döntő bizonítványnyal. Így mennek el egyszer Mező-Túr lakosai a szolnoki muftihoz valami örökösödési ügyben, s fethvát vesznek tőle, mely egész terjedelmében itt következik:

«A szultán belső kincstárához tartozó városban lakó Zejd [1] meghalván, s vagyonát örököseinek hagyván. Amru [2] a kincstár igazgatója (?) és biztosa (?) vehet-e törvény szerint 70—80 tallért a hátramaradt vagyonból?»

[1] Álnév.
[2] Szintén álnév.

Teljességgel egy pénzecskét sem.
Irta a szegény Abd' Allah.[1]

A diván elé vitetvén valamely tárgy, az egész ügyet a kádi vette kezébe, s nemcsak hogy a többi ülnökök, t. i. janicsárok, szpáhik és az adószedők nem vettek tettleges részt, hanem maga a bég sem. Ők csak mint jelenlevők írják alá nevöket. A kádi az ítéletekben fölül írja oda nevét, s azt teszi hozzá: «a mi alább van írva, megerősítem».

A kádi volt e tanácsnak legnélkülözhetetlenebb tagja, a per vezetője és eldöntője, s végre a büntetés meghatározója. Ez ítélőszék döntött mindenemű polgári, büntető és egyházi perekben. Ez engedte el Berénynek az adót szőlőitől, ez ítél több bűnvádi esetben és ez ád engedelmet a romladozó templomok kijavítására, s ha előbbi czikkemben csak a kádit neveztem az adóelengedés urának, — azért történt, mert valóban ő volt lelke a tanácsnak.

Lássuk hát a bírói rend második osztályát, a *kádik* osztályát.

Hammer szerint, az egy Chinát kivéve, seholsem részesül a bírói rend oly nagy tekintélyben, mint Törökországban.

Magának a szultánnak sem szabad leülni, ha tanúnak hívja maga elébe a kádi, vagy ha leül, jogot ad rá a többi tanúnak is, sőt I. Murad alatt egy mufti el sem akarta fogadni a szultán tanuskodását, mivel, úgymond, törvény szerint az oly emberét nem lehet elfo-

[1] Túri levelek. 34. E példa mutatja, milyen volt a fethva. Mindenik hasonló ehhez, csakhogy többnyire egyszerűen igent, nemet ír alá a mufti, s egyebet nem. Még az álnév is mindig Zejd — a másik Amru.

gadni, a ki a pénteki nyilvános imádságon megjelenni nem szokott.[1]

A kádit sokan tartják egyházi személynek, papnak. Igaz, hogy a régi időkben ő végezte az imádságot, s a templomból kijőve, ő mondá az ítéleteket. Még régebben maga a khalifa, az uralkodó volt az imádkozó és törvénytevő. De későbbi időkben a muftik és kádik rendje, melyet közösen ulemáknak neveznek, még a tanítókat is hozzávéve, megszűnt papi tisztet viselni. — Egészen más emberek a seikhek és imámok, a kik előlmondják az imádságot a híveknek. Ezek sem képeznek rendet.[2] A töröknél nincs sem clerus, sem egyház, s testületet csupán az oly különszerzetek hívei képeznek, mint a dervisek rendje, mely elejénte remete és koldus volt, s hitében is eltért némileg az uralkodó vallástól. — Az ozmán birodalombeli kádi sem templomi szolgálatot nem végzett, se jövedelmet nem az egyházi javakból kapta, se a mecset dolgaiba nem volt több szólása, mint a magánosokéiba. Csak annyiban volt egyházi ember, a mennyiben oly ügyeket is ő döntött el, melyekbe nálunk csak az egyház avatkozhatik; mert a töröknél az, a mit mi egyházi s világi törvényeknek szoktunk nevezni, elválhatatlanul együvé van fonva, s nála épen

[1] Ubicini, I. k. 138. l.

[2] Imám ez értelemben csak előimádkozót jelent. Az imámok semmi részben nem képeznek külön rendet vagy osztályt. Személyökkel a szentesítés semmi kiváltsága nem jár, s csak egyéni érdemeik által részesülhetnek közbecsülésben. Alárendelt állapotban élnek, s némelyek kézi mesterséget űznek. Olyanformák, mint nálunk az egyházfi. A helyi hatóságok tetszés szerint nevezik ki őket, — s még ruházatjuk által sem különböznek a nép más osztályaitól. (Ubicini, *Lettres sur la Turquie.* Paris. 2-ik kiadás. I. k. 57. l.)

oly szent a világi codex, mint az imádságról és mosakodásról szóló szertartási parancsolatok. Mivel minden törvény egyházi törvény, ezen értelemben a kádi is egyházi biró, s világi bíró nincs a töröknél.

A török nem bírta fölfogni azon csodálatos tüneményt, hogy a keresztyéneknél az egyház el van választva a világi hatóságtól. Ezért igen természetesnek találta, hogy a meghódított Görögországban az óhitű papok legyenek az igazságszolgáltató birák mindennemü ügyben is, — Magyarországon némely rendelete egyaránt szól a helység papjának és bírájának, míg másfelől azt kívánja, hogy a magyar tekintse török papnak a kádit. A budai pasa azt panaszolja egyszer, hogy a szolnoki kádit, a kit Budára hivatott, tizennegyed magával a magyar vitézek elfogták; pedig, úgymond, a török nem szokott így cselekedni a keresztyén papokkal.[1]

A kádinak megvolt a maga kerülete, melyben törvényt szolgáltatott, s ezen kerület kázának neveztetett. Magyarországon többnyire, vagy mindig a szandzsák határai kerítették be a kázát is, valamint a kincstári területek is ugyanazok voltak. — A kádi ezen, csak önmagából álló törvényszéken kívül, mely reggeltől estig mindenkinek nyitva volt egy erre kijelölt épületben, egyszersmind a szerződéseket, még a házasságiakat is aláírta, ő készítette a törvényes végrendeleteket, szóval közjegyző is volt. De sem mint bírónak, sem mint közjegyzőnek egy oszpora fizetése sem volt az állam kincstárából; s általában semmiféle török hivatalbeli, elkezdve a legnagyobbtól a legkisebbig, nem kapott fizetést, hanem azon díjakból élt, melyeket a nép fizetett neki hivata-

[1] Izdenczy követsége. Eszterházy protocollum. A n. Muz. kéziratai közt.

los fáradozásáért.[1] A kádi jövedelme mindemellett tetemes volt már csak azért is, mivel az ozmánoknál a nyertes fél fizette a perköltséget. A kinek legkevesebb igaza sem volt, panaszra mehetett: ügye elvesztésével sem vesztett semmit. Így áll elő nehány szpáhi vádlóként, s a hatvani törvényszéknél némely földeket követel vissza Jász-Berénytől, pedig kisül, hogy oly nevezetű földek, minőket követelnek, soha sem voltak a város határában. Nyilván a nyertes berényiek fizették a perköltséget, vagy jobban mondva, a bírónak a díjt. Végre a polgári, büntető, vallásos s minden névvel nevezendő kereset egy ugyanazon törvényszék elé tartozván, a perek sokasága is nevelte a kádi jövedelmét és hatáskörét.

Ezen mindenre kiterjedő hatáskörből csak egy hiányzott a török igazságszolgáltatásban. *Közvádló nem volt* még a legújabb időkben sem a töröknél. A kádi, vagy a kerületi törvényszék csak az eléje vitt pereket döntötte el. Ítélt ugyan a keresztyének válópereiben, ha hozzá folyamodtak a felek; de bele nem szól, ha a keresztyén papoknál folytatják peröket. — A török igazságszolgáltatás nem tulajdonított magának hatalmat, hogy a személyeket, még nagy bűnökben is, ellenőrizze. A bíró gyakran még a tanuskodás minőségével sem törődött. Így a hamis tanúskodás már a XVI. században egyik hibája volt a török igazságszolgáltatásnak. A bíró, ha figyelmeztették, azt válaszolta, hogy a hamis tanúskodásért a valló lelkiismerete számol.[2] Ha gyilkosság történt, a vádló a megölt rokona volt. A pénzbírság azé volt, s nem a hatóságé, sőt a vádlónak joga volt rá,

[1] *D'Ohsson*, VII. k. 256—257. l. Ils vivent des emoluments de leurs offices.

[2] *Soranzo*, Zinkeisen, III. 335.

hogy megkegyelmezzenek a bűnösnek.[1] Ha valakit megloptak, de a tolvaj a vizsgálat előtt visszaadta a mit lopott, ártatlan és bántatlan maradt.[2] Különben a tolvajt, ha tetten kapták, szabad volt megölni, mert törvény szerint a ki tolvaj ellen vagyonát védve követ el gyilkosságot, föloldatik.[3] A mohamedán törvény sokat engedett meg az egyéni boszúnak, s a mint látjuk, sok esetben csak a sértett felek boszújának vagy kegyelmének végrehajtója volt. — Berényben egy török lovas többedmagával menvén ki Hatvanból, lerészegedik, s este későn indul haza a lakosok marasztása daczára. Útközben megsebesítik, hihetőleg a huszárok, s meghal bele. A hatvani törvényszéknél a megölt testvére a berényiek ellen vádlóként lép föl, rájok fogván a bűntettet. A szultán azt rendeli ez ügyben, hogy mivel a berényiek ártatlanok, a megboldogultnak *örökösei* ne álljanak többé elő követeléssel.[4] Ennyire az érdekelt felekre bízván a törvény a vádlóságot, igen kevés töprenkedést árul el azon, hogy a bűnök nagyon el fognak sokasodni. De egyszersmind elejét vette a törvényszéki üldözéseknek, melyek oly viszonyban, minő a mozlim urak és keresztyén jobbágyok közt volt, s a minő szembeállította a hatalmat kormányzott nép érdekeivel, a legelviselhetetlenebb kínzásokat szülte volna. A bírói

[1] *D'Ohsson,* VI. k. 266. l.

[2] *D'Ohsson,* VI. 712. l.

[3] U. a. VI. 269. l.

[4] Berényi levelek 15. és 106. sz. 1645-ből. A 15. sz. a. szultáni levél. A 106. számban az itéletet Hasszán hatvani bég is aláírja két agával s másokkal együtt, mely mások névsorát Repiczky egy «stb.»-vel pótolja. A kádi fölül ezt írja a végzésre, mint rendesen: «úgy van, a mint benn említtetik. Hasszejn ben Mahmud, hatvani kádi».

rend és a törvényszékek nem válhattak csupa eszközzé a kormány kezében, hogy inquisitióvá aljasítsák az igazságszolgáltatást, és sehol sem volt a kormánytól függetlenebb bíró, mint a kádi — még csak fölebbezni sem lehetett egyszer kimondott ítéletét: szent volt az, mint a törvény, melynek nevében kimondatott.

De ily rendszer mellett állhat-e fönn valamely társadalom? Van-e személy- és vagyonbátorság, ha a törvény mindenre szemet huny, a mit az érdekeltek elhallgatnak, ha fényes nappal, az utczán követik el a gyilkolást, mihelyt a tettes arról van biztosítva, hogy az áldozat rokonai föl nem lépnek a váddal? — Közvádló és rendőr nélkül van-e gátja a bűnnek?

A mohamedanismus úgy segített e hiányon, hogy közvádlóvá és rendőrré tett minden egyes mozlimot. Meghagyja mindenkinek, hogy őrködjék a törvény fentartásán. Még a legújabb időkben, az 1840-ben kiadott új büntető-codexben is a szultán a törvény őréül és végrehajtójául *minden embert* kinevez, és külön senkit sem tesz felelőssé.[1] Rendőr volt minden ember, s a bennök és a törvényeket tisztelő közérzületben vetett bizodalom, mint többnyire a bizodalom, üdvösebb következésű volt a kislelkű gyanakodásnál. A kik közelről ismerik a törököt, mind egyetértenek abban, hogy a tolvajság a legritkább esetek közé tartozik, a csempészkedésnek híre sincs, a helységekben a legnagyobb csend uralkodik. Maga a szultán a szent törvényekre nézve nem egyéb, mint őrük, s ezen kiváltságában osztozik minden «igazhivő» alattvalója.[2]

Ugyanezen elv, mely a mozlimok magán életét nyu-

[1] Ubicini, *Letters sur la Turquie.* I. k. 170. l.
[2] U. a. 135—136. l. I. k.

galmassá teszi s társadalmát annyira fölszabadítja, mint az alkotmányos államokban, nem volt sok esetben oly üdvös az izlámot nem valló hódolt népekre nézve. Kivált a hol egy helységben lakott a mozlim a keresztyénnel, jobban korlátozva volt az izlámmal össze nem férő szokásaiban, mint a leggyanakvóbb rendőrség mellett. A legutolsó török is föladhatta, rendre utasíthatta. A magyarországi törökök majdnem egytől-egyig katonák voltak, s különben is a mozlimnek szabad volt a fegyverviselés, míg a keresztyén el volt tiltva tőle. — Magában Konstanczinápolyban, — írja d'Ohsson, — a janicsárok igen otromba módon gyakorolják a rendőrködést. Mikor egy-egy csapatjuk végig halad az utczán, rendbeszedi magát mindenki s helyt áll, míg elhaladnak. Ha vétkes embert fognak el, kíméletlenül bánnak vele. Ha czivódást, verekedést látnak, bottal verik szélyel a csendzavarókat. — Hihetőleg a keresztyéneken elkövetett nagyobb kegyetlenségnek meggátlására volt tilalmas, hogy a janicsár fegyvert viseljen a fővárosban. Csak bottal járt, melylyel a futásnak eredőt leütötte lábáról. A határszéli várakban azonban éles fegyvert viselt.[1] Vidéken, a hol keresztyének laktak a városban, úgy látszik, mintha a szpáhik, szubasik, alajbégek tiszte volt volna, hogy békesség idején mint rendőrök szolgáljanak parancsnokuk felügyelete alatt. Oly városokra, melyek nem voltak a hűbéreseknek kiosztva, többnyire a pasák altisztjeit, a vajdákat és a szubasikat látjuk felügyelni; de néha egyszerű szpáhi, néha a csausz is föllép mint rendőr és vádló.

De a fölvigyázat nem abból eredt, mintha a szandzsák-bégnek és tiszteinek rendőri kötelezettségök volt

[1] *D'Ohsson*, VII. k. 150. l.

volna. A mohamedán törvény ád ugyan a főbenjáró bűnök üldözésére *jogot* a katonai és politikai hatalomnak, melyet a káditól megvon; de ez is csak jog és nem kötelesség. «A főbenjáró bűnök büntetése — ezek a törvény szavai — változhatlan isteni *jog* ... Ez ád *jogot* a hatóságnak, hogy a gonoszokat üldözze, figyelmeztetés, vagy a sértett felek vádja nélkül is».[1] — Kevéssel több ez, mint a mire jogosítva volt minden egyszerű mohamedán. Egészen másnemű hatalom volt az, mely a béget és alárendeltjeit zsandárféléknek tünteti föl. Ez abban állott, hogy az ítéletek végrehajtása is a kezökben volt. A szándékos gyilkosságért életével lakolt a vétkes.[2] Az elfogás és kivégzés a szandzsák tisztjeinek kötelessége volt, melyért a nem szabad földeken díjt kaptak a bűnös vagyonából, de ingyen kellett teljesítniök a császári városokban és szabad hűbéréken. — Hasonlókép a tolvajságért végrehajtott kisebb büntetések is legtöbbnyire díjtalanok voltak. Azonban még a gyilkosságokért is legtöbb esetben pénzzel kellett bünhödni. A szándékos gyilkosra ezt mondja a törvény: «vért vérért!»

Úgyde ha valaki vízbe ölte felebarátját, bottal, kővel verte agyon, egy szóval, ha nem éles fegyverrel követte el a bűnt, ki volt véve e boszuló ítélet alól: az ily gyilkosságot, valamint a szándéktalant is pénzzel lehetett megváltani.[3] Az oly gyilkosság sem maradt fizetetlen, melynek urát nem lehetett adni. Ez esetben azon helység fizette a vérdíjt, melynek határán a holttestet találták. Ha két falu határszélén találtak holttestet, a köze-

[1] *D'Ohsson*, VI. k. 331. l.
[2] *D'Ohsson*, VI. k. 257. l.
[3] U. a. u. o.

lebb eső tette le a bírságot.[1] Pénzzel voltak megválthatók a testcsonkítási és paráznasági bűnök is.

«Semminemű bűntett, mely pénzbírsággal jár, ki nem kerüli a török hatóság figyelmét», írja d'Ohsson.[2] A kőrösi, jászberényi, mezőtúri és ványai levelek, s más ez időből ránk maradt emlékek nagyon is világosan bizonyítják ezen állítás valóságát. Sőt a törvénytiltotta húzavonának is nem egy példáját látjuk. Pedig az említett császári városokban nem volt szabad, mint a földesúri falukon, a szpáhinak és tisztjeinek egyszerűen csak fölvenniök a bűndíjt, azaz mindjárt végrehajtaniok a büntetést, s különösen e tekintetben nevezik a szultáni rendeletek «merőben szabadok»-nak e városokat. I. Ibrahim 1640-beli rendelete így határozza meg a szabadalmat:

A császári kincstár magán birtokai régi törvénynél fogva szabadok minden tekintetben. És a hatvani gyilkosság esetében mégis vérdíjt követel, ... így lépvén át hatáskörét. «Merőben tilalmas, — írja továbbá a szultán, — hogy a szandzsákbég, a helyettes,[3] a vajda, vagy szpáhi, (a maga fejétől) vérdíjt stb. követeljen a városokon ... Csak a kádi ítélhet törvényesen.[4] Túrról egy fethva hasonló értelmű :[5]

[1] *D'Ohsson,* VI. k. 273. l. Csemő pusztát úgy nyerte el Czegléd Kőröstől, hogy bebizonyította, hogy korábban ezen pusztán talált holttestért Czegléd fizette a birságot.

[2] VI. k. 333. l.

[3] Azaz kiája ?

[4] Berényi lev. 12. sz.

[5] Túri levelek, 35. sz.

«Zejd, a kincstár biztosa (emin) elfogatván Amrut, egy császári birtok jobbágyát, ha semmi bűn sem bizonyul rá, követelhet-e tőle bűndíjt?»

Teljességgel nem.

Irta a szegény Abd-Allah.

(Allah megbocsásson neki.)

Igen kevés gyilkolási esetben történhetett meg, hogy a magyar jobbágy a török kádihoz folyamodjék, fizettesse meg a gyilkossal, vagy rokonaival, vagy pedig a czéhvel és helységgel, megölt atyjafia vérét. A magyar rég elfelejtette volt ez időben a barbár népek e vad szokását. Ezért találom minden előttem fekvő idevágó török levélben a béget és tisztjeit mint vádlókat. Annál jobban figyelmezett a török minden halálesetre, melyből bírói úton az volt remélhető, hogy a kádi pénzbüntetést mondhat ki rá. A főhelyekhez közelebb eső faluk minden véletlen halálesetben ezért sietnek egyenesen az illető kádihoz a bejelentéssel, s vizsgálatot kérnek. «Tegnap Jász-Berényben egy ház égett le, — írja a hatvani kádi a berényieknek, — s egy jobbágy feleségestől odaégett és meghalt. Kihozatalukat megengedem, menjetek és temessétek el.» Túrról más alkalommal azt jelentik be, hogy egy házban két kis fiú és egy lyány bennégett. A lakosok öt nap múlva engedelmet kapnak eltemetésökre vizsgálat nélkül is, «mivel, — írja Szolnokból a kádi, — Túr messze van és a hely veszedelmes».[1] Berényben is, hasonló indokkal mulasztja el a kádi a halottvizsgálatot, melyet a Zagyvában talált egy holttest fölött kellene tartania, miután a város tizenkét lakosa megesküszik, hogy a halotton verés vagy sebzés nyoma nem találtatott. Túr nincs messze Szol-

[1] Túri levelek, 28. sz.

noktól, s Berény is elég közel feküdt a hatvani várhoz; de az út nem volt bátorságos! És mégis a távolabb eső helyeken is, minő Kecskemét és Kőrös, megtudták az ily haláleseteket a törökök. Ez utóbbi városnak több szultáni rendelete tiltja, hogy «ha a lakosok közül valaki tűzbe esik, vízbe fúl, fáról, szekérről, háztetőről leesik, vagy egy-egy lerogyó fal vagy fa temeti oda, kútba esik, vagy mennykő üti meg, a kerületi kormányzók (pasa, bég), adószedők (eminek?), szubasik vérpénzt ne követeljenek a várostól». A távolságnak alkalmasint megvolt az a rossz oldala, hogy Kőrösön s más ily félre fekvő városokon oly gyilkosságért is követelődztek a szandzsák emberei, melyekért a törvényes vizsgálat fölöldotta volna a bűndíj alól, de másfelől meglehetett azon kényelme az ily helyeknek, hogy némely bűndíj alá eső halálesetet véletlennek vallhattak. Sok a panasz a török hódoltságok némely részében, hogy a huszárok valamely helység határán összeverekednek a törökkel, az elesett halottért a közelebbi helységen veszik meg a vérpénzt. Pedig a rablóért s csatázókért nem kellett fizetni, s Mező-Túr alatt a Körös vize révénél két holt hajdú vérdíjának fizetése alól fölmenti a várost a szolnoki diván.[1] Ha valaki eltünt a városból s híre ment, a török bírságolók azonnal vizsgálatot tartottak. A szolnoki diván előtt, melyben maga Ahmed bég is részt veszen, törvényt látnak Bagoly Mihály ügyében, ki Mező-Túrról eltünt lyányával együtt. E város lakosai bebizonyítván, hogy az eltűntek élve hagyták el a várost, menedéklevelet ád a tanács a túrbelieknek, hogy értök többé senki se követeljen vérpénzt.[2] Nem volt kisebb a figyelem a bűndíj-

[1] Túri levelek, 30. sz.
[2] Túri levelek, 27. sz.

jal járó paráznasági bűnökre is. Berényben Nagy Albert ily vétket követvén el, egy egri janicsár és egy hatvani szpáhi megtudta és följelenti az esetet. Nagy Albert leteszi a bűndíjt s nyugtatványt kap róla a divántól, hogy ezen esetért senki se háborgassa.[1] Ványán két nő bűnhődik, s ezek is jóvá teszik hibájokat, azaz lefizetik a bűndíjt.[2]

Mindezen büntetéspénz, midőn nem az áldozat rokona lépett föl pénzköveteléssel, a szandzsákbég vagy a pasa vajdája vagy eminje jövedelmeit gyarapította. Mint végrehajtót őt illeté a büntetés. 1661-ben Harkányi Mihály megöl egy berényi lakóst, s megszökik. A város lefizeti a szandzsák bégnek járó büntetéspénz felét.[3] Az ily mellékjövedelem sokra mehetett, s nem vándorolt a közkincstárba.[4] Egészen a főhivatalnokot illette, ki egy évig tartó rövid hivataloskodásában minél jobban föl igyekezett gazdagodni. A szubasik, szpáhik, vajdák nem rendőrök voltak, hanem a bűnök ádóztatói, s mint a török minden adószedője s más hivatalnoka, a kezelt jövedelmekből húzta le a magok fizetését. — Nem is tartott szemmel a török más bűnöket, mint a melyek pénzt hajtottak neki. — Magok az előforduló bírói tárgyalások is csak a bűndíj szempontjából folynak.

A hűbéres falukon a török földesúr szedte a bűndíjt, kivéve a kis hűbéreket, hol a szandzsákbéget illeté. A hűbéresek e részben is nagy zsarolásokat követtek el. Csak az 1668-iki pestmegyei panaszokból idézek nehány példát:

[1] Berényi lev. 100. sz.

[2] Ványai lev. 17. és 30. sz.

[3] A másik felét alkalmasint más ízben.

[4] A török kincstár jövedelmeit előszámlálja MARSIGLI (I. r. 53—57. l.); de a büntetéspénzekről nincs említés.

Gödöllőn egy odavaló lakos a maga házánál, azaz természetes halállal hal meg, s falu ura, Musztafa iszpája 41 tallért és egy borjas tehenet követel özvegyétől. Kun-Szent-Miklóson egy gyermek ful a vízbe, apján 60 forintot ránt a budai Kaplag aga; Bagon egy kútba esett gyermek halála miatt a budai defterdár 40 forintot fizettet apjával. Szecsőben a falu bírája meghalt, ezért a budai szubasa egy tehenet zsarolt a falun, szóval, mint a szadaiak mondják, hogy «bármi néven haljon meg az ember, a díját megveszi a török.»

A vérdíjak mennyiségében való nagy eltérések is bizonyítják, mily kényök szerint jártak el a török bírságolók. Ó-Budán 100, Czegléden 75, másutt 60, egy faluban 10, másikban 5, harmadikban 40 tallért vesznek a halálesetekért; Ráczkeviben és Sziget-Szent-Miklóson annyit vesz a török, a «mennyiben megalkudik». Szent-Király és Sz.-Lőrincz pedig azt vallja, hogy csak azt veszi török urok «a mit jó szántokból hagynak a jobbágyok — kitől mit lehet».

Azonban több eset, mely a pestmegyei panaszokban előfordul, azt gyaníttatja, hogy nem mindig járt el törvénytelenül a török, midőn a magyar fogalmak szerint zsarlással lehetett vádolni. Igy a gyömrőiek azt panaszolják, hogy Szabó János egy embert gázolt el kocsijával — s ezért Budán 80 frtot vettek Szabó Jánoson. Meglehet, a vérdíj túlságos volt; de a törvény szerint a szándéktalanul elkövetett véletlen gyilkosság is vérdíj alá esik.[1]

Ilyen esetekben avatkozott a szandzsákbég és emberei az egyesek és helységek ügyeibe; s a császári városoknál mindig csak a törvény szolgája, a kádi

[1] Pestmegye levéltárából egy vallatás eredeti jegyzőkönyve.

mondhatta ki az ítéletet, a ki különben nem csak egy esetben mutat nagy hajlamot a beavatkozásra. Volt egy törvény, melynél fogva ha valaki akárminő halállal meghalt, s az örökösök osztozást kívánnak, a kádi hajtotta végre az osztályt — a mohamedán törvények szerint. Ennek díjában az örökség másfél perczentjét kapta, vagyis ezerből tizenötöt.[1] Több szultáni rendelet erősíti ezt. Mindemellett a kádik néha többet rántanak az örökösök vagyonán, s Berényben panaszolják, hogy ha egy szegény embernek csak két tehene marad is, egyiket a kádi eltulajdonítja. Máskor a kádi megosztoztatja azokat is, kiknek törvényes örökösei maradtak, s nem szólítják föl az osztoztatásra. Pedig ha valakinek törvényes örököse marad, a kádinak semmi köze a hagyatékhoz.[2]

Azon helységekben, melyeket török nem lakott, nem gyakorolta az ítélő bírói és végrehajtó hatalmat, hanem a keresztyén lakosokra bízta, hogy «bolond szokásuk» (törvényük) szerint egymás közt szolgáltassanak igazságot. Jászberény magyar bírája 1651-ben elmegy a hatvani török hatósághoz. Elmondja, hogy három berényi lakost fogtak el oktalan feslett életök miatt. A török törvényszék mindezek ellen nem szól, hanem megengedi, hogy a bíró kérelmére a berényiek bolond szokásuk szerint *eltehessék őket láb alól,* s menedéklevelet ád Berénynek, hogy a kivégzendőkért senki se követeljen vérdíjt. A berényi bíró is csak e menedéklevélért járul a török hatósághoz. Túr városa utólagosan jelenti

[1] Régi törvény ez, s még Szulejmán rendelte így. (HAMMER, *Staatsverfass.* I. k. 207. l.) II. Mohammed alatt az osztoztató kádi 1000-ből 20-at vett.

[2] Túri levelek, 6. sz.

be Szolnokon, hogy Csáky János túri lakos bűnt követvén el, a lakosok kivégezték. A török azt válaszolja: Bűnük (t. i. a városaik abbeli bűne, vagyis tette, hogy embert végeztek ki) megvizsgáltatott, s kezökbe ez iratot adom, hogy én... ez ügyben nem fogom bántani. Kelt 1682. A szegény Muszthafa, adószedő.[1] Máskor Almás Dénest végzik ki a túriak, s a szolnoki bégtől kapnak menedéklevelet. Berényben kilencz juh elorzásáért egy tolvajt akarnak megölni, s a hatvani kádi menedéklevelet ád, hogy egyszeriben halállal büntethessék, s ezért senki se bántsa a várost.

1653-ban a berényiek négy szerencsétlen asszonyt fognak el. Boszorkányok, úgy mondanak, s kárt vallunk miattok. «Hogy e károknak vége legyen, írja az egri pasa menedéklevelében, hadd üssék agyon ez asszonyokat Berény lakosai. Megölésök díjában pedig egy fillért se vegyenek tőlük.»[2] Ugyan e tárgyban Hasszántól, a hatvani szandzsákbégtől is levelet kapnak.[3]

Mindezen és ehhez hasonló adatok nevezetes tényt foglalnak magokban: a török belkormányzat engedékenységét a büntető ügyekben, és egyszersmind a helységi testület és keresztyén hatóság elismerését. A török szultán nem vette kezébe az egész büntetési és kegyelmezési hatalmat. A souverainitásnak egyik legfőbb kiváltságáról mondott le az ozmán uralkodás.

Ezzel együtt elhanyagolta az uralkodók egyik fő kötelességét: az alattvalók védelmezését az idegen hatalom fegyverei és a rablók erőszakoskodásai ellen. Bevo-

[1] Túri levelek, 44. sz.

[2] Berényi levelek, 67. sz. E levél a hatvani béghez van intézve.

[3] U. o. 90. sz.

nulván a Budának, Temesvárnak, Egernek nevezett kőfal kerítette táborhelyekre, nagy terjedelmű vidékek községei maradtak őrizet nélkül. 1652-ben a hatvani vártól nem messze, Jász-Berényen harmincz magyar hajdu két nap és két éjjel tanyázik — s Hatvanban csak későn, akkor is hibásan értesülnek e tényről.[1] Kőrösre 1638-ban beront egy Somogyi Imre nevű rabló, fölveri a község házát, kiszabadítja tömlöczükből a rabokat s sok más gonoszságot köve el.[2] Nemcsak szabad legények sanyargatják a hódolt helységeket, hanem gyakran a királyi kamara pénztárából hallatlan rosszul fizetett végbeli zsoldosok is. Fülekről, Dévényből, Korponáról, melyek legközelebbike is mintegy husz mérföldre esik Nagy-Kőröstől; sőt még Ónodról is, ki-kirándul az éhenholt várkatona, s nyakába véve a széles alföldet, faluról-falura kóborol, s élősködik különben is szegény rokonain, a magyar jobbágyokon![3] A török pasák mindezt összedugott kézzel nézik, s számos rendeletök röviden ebbe foglalható össze: «segítsetek magatokon». «Némely átkozott huszár és hajdú, írja a szultán a kőrösiekre vonatkozólag 1664-ben, nem él veszteg a maga várában, hanem a szegény keresztyén jobbágyok városain és faluin barangolván, ételen, italon kívül a jobbágy *gabonáját szekérre rakják,* barmait elhajtják, — sőt *jobbágyot is hajtanak el,* kit hegyen-völgyön meghordozván, *érette váltságdíjt követelnek.* Vége-hossza nincs e zsarolások-

[1] Berényi lev. 111. sz. A törökök azt állítják, 200 hajdú volt ott; de a berényiek bebizonyítják, hogy 30—35-en lehettek.

[2] Pestmegye jegyzőkönyve az illető évből (8. l.) publicos malefactores ibidem (in domo publico oppidi) incaptivatos eliberasse.

[3] Ezen tényt csak Berényről is mintegy húsz okmány bizonyítja, ú. m.: 9, 15, 17, 23, 27, 29, 52, 54, 61, 62, 68, 75, 85, 87 88, 102, 105, 111, 123.

nak. Ha az ily rabló huszárt és hajdút ellenállás esetében kéttollú fejszével vagy kapával megölik a lakosok, ne vonassanak kérdőre.[1] A berényieknek 1640-ben azt írja a hatvani bég: «a lakosok kezénél számos irat van, melyeknél fogva az ellenséges földről (a magyar felső megyékből) jövő hajdúkat és huszárokat elfoghassák és fölakaszthassák. Most is hármat fogtak el, — fölakasztásukra részünkről bizonyítvány adatott.[2]

Az egykorú emlékek bizonyítják, mennyire elszaporodtak a rablók a törököknek hazánkban lakta idején, s törvénykönyvünk számos czikke ád fölhatalmazást rá, hogy bárhol találtassék a «szabad hajdú» és «szabad huszár», azaz a ki a maga kezére vitézkedik, minden törvénylátás nélkül megölhessék. Azonban a behódolt helyeken annál szabadabban és nagyobb számmal barangolhattak Egertől le az alsó Dunáig, néha még Bulgáriába is átmenvén,[3] mivel a behódolt keresztyén lakosságnak fegyvert viselnie nem volt szabad.

A török kormány képtelen volt gyéren állott váraiból őrködni a lakosok személy- és vagyonbátorsága felett s martalóczai, kiknek ez a tiszte volt volna, lettek a leggonoszabb rablókká. Maga hatalmazta föl tehát a lakosokat, hogy mind a keresztyén, mind a török rablókat elfoghassák. Az ilyenek megöléseért bűndíj sem veendő. A budai vezérpasának egy 1629-ben kelt rendelete röviden ez:

[1] Kőrösi levelek.

[2] Berényi lev. 87. sz.

[3] Szulejmán egy a viddini szandzsákra szóló rendelete ím ez: Mivel előbbi időkben minden tavaszszal rablók és portyázók kelnek át a Dunán az ellenség földéről, s ott rabolnak, huszonhat janicsárfi állíttatik fel, martalócz név alatt ellenök. Hammer, *Staatsv.* I. 318.

Kecskemét, Kőrös és Czegléd városai már korábban föl voltak hatalmazva, hogy a határaikon útlevél nélkül csavargó tolvajokat elfoghassák s ha törökök, a bégeknek, ha keresztyének, a nádornak vagy a magyar várak kapitányainak adják át. Ha szép szerével kézre nem keríthetik, fegyveres ellenállás esetében meg is ölhetik, a nélkül, hogy vérpénz járna érettök. A városbeli gonosztevőket csak akkor ölhetik meg, ha a tényt a *vajdával* (azaz nem bíróval, hanem a végrehajtóval) előre tudatják, s ez őket fölhatalmazza rá, a mint a törvény kívánja. Tudva van, hogy a tolvajok miatt nem élhetnek békében. Ha mozlimot igazságtalanul ölnének meg, büntetésök el nem marad.[1]

Azonban a török beláthatta, hogy a fegyverviselés tilalma miatt kevés hatálya van az ily rendeleteknek. A *kéttollú fejsze* vagyis a balta és a kapa nem lehetett rémítő fegyver a kardos, sőt tán lőfegyveres rablók előtt. Ennélfogva időnkint megengedtetett a fegyverviselés is.

1660-ban Pestvármegye kéri a nádort, eszközölje ki, hogy a hódolt helységekben a néptől elszedett fegyvereket a török adja vissza.[2] Világosabban szól még az itt következő okmány 1666-ból, melynek eredetije magyarul van, s a túri levelek közt találtam. Egész terjedelmében ideigtatom:

«Mi, az hatalmas és győzhetetlen császárunknak vég Szolnok várának helytartója és fő gondviselő ura és parancsolója, tekintetes és nagyságos *Ismayl* bég.»

«Adom tudtára mindönöknek, az kiknek illik, ez levelem rendiben: nagyságos uraknak, basáknak, béköknek, vitézlő kapitányoknak és hadnagyoknak, városi és falusi biráknak és polgá-

[1] *Kecskemét városa tört.* II. 346. l.
[2] Pestmegye jegyzőkönyve.

roknak, harminczadosoknak és vámosoknak, úton út mellett vigyázóknak, minden tisztben és méltóságban helyöztetett urainknak és barátinknak. Köszönetünk és szolgálatunk után jelentjük: Mivel jüvének előnkben külső-szolnoki, és Kis-Heves vármegyében Csongrád vármegyében és az Eger-kunsági és túri kapitányok, nevezöt szerint Bordács Lőrincz Fegyvernek, Hegedűs János és azok között lakozó több falusiak is Nagy Jánossal, jelenték, hogy a magyar részről való kóborló, pusztító tolvajok miá nagy inségben volnának, úgyannyira, hogy marhájokat, lovukat és egyéb házi portékájukat miattok nem tarthatják, rajtuk nagy inségöt cselekösznek, kérvén azon, adnánk szabadságot nekiek, hogy őket bántó, kóborló, lábos marhájokat hajtogató, lovukat hordó tolvajokat kergethessék, — ennekokáért mi is adtunk nekik szabadságot, a szolnoki (török) urak akaratjából, *hogy ez ideig való szokásuk szerint illendő fegyvert vármegye akaratjából hordozzanak*, fölkelvén, őket bántó tolvajokat szabadosan kergethessék és megöljék, és ha emberhalál köztük történnék lönni, díjával ne tartozzanak, és útjokban a mi részünkről való vitézink, akármely várbeliek, rájok akadván, őket meg ne háborítsák, sőt inkább igaz útjokban oltalmazzák és elbocsássák szép békével őket mindenütt földön, vizön. Melynek nagyobb bizonyságára és elhitelére adtuk nekik ez oltalomlevelünket, melyet megerősítettünk, ez úri czimeres és pöcsétös levelünket kiadván kezükben. Datum in Szolnok die 30 decembris, anno 1666.»

«Idem, qui supra.»

Így maradt meg a magyar városokban és falukon a magyar községi élet és hatóság. A kádi mellett megfért egy másik törvényszék; a pasa és bég mellett mind e törvényszék, mind pedig egy másik politikai kormányzat. Még ott is találunk magyar hatóságot, a hol a török együtt lakik a keresztyénnel. Tolnából a magyar biró megy panaszra az evangelikus pap ellen; Temesvárról a magyar biró, Herczeg István, írja a pápához a folyamodást egy katholikus pap odarendelése végett;[1]

[1] Preyernek második közleményében.

Simontornyán, egy livá fővárosában, az alajbég a város esküdtjeit bízza meg a rend és erkölcsi fegyelem föntartásával.[1] Megvolt a keresztyén bíró Szegeden és Budán, megvolt annál inkább oly helyeken, a hol benn nem lakott a török, az utolsó faluban is.

A városok, hol a török benn nem lakott, s távolabb estek a váraktól, félig önálló belkormányzattal bírtak.

Kőrös, Kecskemét és Czegléd városának tanácsa ítélt és büntetett a kisebb vétségi esetekben. Csak érett elméjű, szakálas öregeket ültettek e tisztességes polczra, kik tanácskozásokra ünnepi ruhát öltöttek: «mind fehér ruhában, köpönyeg formában mentek a gyűlésbe». Büntetései különbözők voltak, néha, talán ritka esetben, botbüntetésre ítélte a vétkest, kit ponyvába takartak s mindenik tanácsbeli személy egyet-egyet csapott rá. A dohányzás oly bűn volt, hogy fogságot kellett érte kiállani.[2]

Azonban Nagy-Kőrös a fontosabb ügyekben nem bízta dolgát csupán a maga városi tanácsára. Meghítt legtöbbnyire két-két esküdt embert Czeglédről és Kecskemétről, néha más szomszéd helységekből is — s ezen tribunál ítélte el a bűnösöket. Az itélete alá esett ügyek közt a legnagyobbrész örökösödési s osztályper, s a büntetések nagyrésze a paráznákat és boszorkányokat sújtja; tudjuk pedig, hogy a török hatóság ezekbe szokott leginkább beavatkozni.

Voltak ezenkívül a városnak rendőrei is: a hadnagy, a tizedesek, kiket a megyén azon időkben a «paraszt község» hadnagyainak és tizedeseinek neveztek.

[1] Korabinszky *Lexicon*-a 705. l.
[2] *Kőrösi krón.* 15. l.

A város paraszt hadnagyának esküformája megjelent a *Kőrösi Krónikához* mellékelve. Ide igtatom a tizedesekét, melyben kötelességök híven van előszámlálva:

Formula juramenti subdecurionum:

«Hogy az te utczatizedesi tisztedben serényen, igaz és jó lelkiismerettel eljársz, biráidnak és tanácsidnak minden jó dolgokban engedelmeskedel; ha mit birád parancsol, akárminemű nyomorúságban eleállasz; mikoron az szekér- és ökör (ki)-vetés kívántatik, annak sorját igazán jártatod; azonkívül, ha hallasz, kiváltképpen az tizededben, *czégéres vétkű* embereket s személyeket: istenkáromlókat, paráznákat, tolvajokat, gyilkosokat, *dohányosokat*, azokat lelked ellen el nem hallgatod, sőt minduntalan az tizededben levő házakat eljárod, megvizsgálod, istenkáromlásokat, állkorcsmárosokat, ha hallasz, azokat előmondod... Isten téged úgy segéljen.»[1]

Maga a fennírt törvényszék eljárása egészen vallásos jellemű — nem annyira magyar törvényeken, mint a biblián alapúl, s igaza lehet Balla Gergelynek, midőn azt írja, hogy «a városbeli tanácsbeliek nem olyatén nagy tudománynyal és prókátori minémüséggel bírtanak, mint a mostaniak». Midőn a kőrösi és szomszéd községbeli esküdtek halálra méltónak vélnek két varázsló asszonyt, az ó testamentumból indokolják ítéletöket:[2] «Akár férfiú, akár asszonyi állat légyen, ez van megírva a Leviták könyvében, ha ördögi jövendőmondásnak lelke leend bennek, megölettessenek minden okvetetlen; kövekkel verjétek agyon, haláloknak őmagok az okai».

[1] Ez esküforma meglehet egy-két évvel a török uralkodás ideje után kelt; de nem lehetett új. Annyi áll, hogy a tizedes és hadnagy megvolt, a mint hátrább látni fogjuk, a török uralkodás alatt, és pedig rendőri minőségben. Ez esküforma a n.-kőrösi régi protocollumban van.

[2] Melyet ők executiónak neveznek.

Ugyancsak az ó testamentum e helye is indokul szolgál: «két vagy három embernek bizonyságtételére megölettessék az, ki meghalandó; de egy tanúnak bizonyságtételére meg ne haljon». A büntetések is leggyakrabban egyháziak és a templomban a pap hajtja végre. Isteni tisztelet alkalmával az egész gyülekezet előtt egy fekete székre külön ültették a bűnöst s fekete posztóval takarták be. Midőn a hívek elvégezték az isteni tiszteletet, a pap fölolvasta a bűnös előtt, mit vétkezett, aztán a bűnbánatot, melyet ez tartozott utána mondani; ezt nevezték *ekklézsia-követésnek.* Csak egy kötél széna ellopásáért is, mond BALLA Gergely, ekklézsiát kellett követni; s 1639-ben egy orgazdát is hasonló büntetésre méltónak ítél a három város törvényszéke.[1] Két feslett életű emberre így hangzik az ítélet: «Büntetés alá vetjük igaz lelkünk ismereti szerint, . . . az Isten anyaszentegyházából és *keresztyén gyülekezetből* mindaddig kirekesztvén, *számkivetésben* legyenek, valamig az ő hitvány cselekedetekről reájok megharagudt istent és az keresztyén gyülekezetet igaz hitből való poenitentiatartás által az anyaszentegyházban meg nem követik.»[2]

A kecskeméti, czeglédi és kőrösi egybegyűlt esküdtek itt formaszerinti excommunicatiót mondanak ki Dávidkáné nevű asszonyra és bűntársára, Kis Andor nevű legényre. — A szentegyházból kizárni egyértelmű volt ezzel: számkivetni a városból. — És e számkivetés többször fordul elő, mint súlyosb büntetés, az excommunicatió pedig néven is megneveztetik egyszer, a megszökött pap helyett mást tesznek a kőrösiek. A volt pap

[1] N.-Kőrös eredeti jegyzőkönyve, 25. l.
[2] U. a. 14. l. 1651-ből.

excommunicálja nemcsak a papot, hanem az egész kőrösi ekklézsiát.[1]

A három város törvényszéke inkább egy protestáns presbyteriumhoz, mintsem törvényszékhez vagy angol juryhez hasonlított. Maga a városi község és az egyházi község Kőrösön egy volt, s a város hadnagyának esküformájában, mely talán később iratott le, de nem sokkal a török uralkodás után, össze van keverve két hivatal: a városi rendőri és az egyházfi kötelesség; «Biráidnak és tanácsidnak minden városod és ekklézsiád megmaradására szolgáló dolgokban engedelmeskedel». S ismét: «Az ekklézsia tisztaságára vigyázol».[2] — A pap azonban nem volt egy a város bírájával — mert a protestantismus a hierarchiát nem szenvedi meg. Benne a hívek egész összege képezi az egyházat, s mindenki egyenlő joggal bír. Ez alkotmányos szervezet világi ügyekre is kiterjedt, vagy a világi szervezettel összeolvadt s nem veszélyezteté, sőt tán előmozdítá függetlenségét és szabadságát. A protestáns egyház, a mint mi magyarok értjük, a legliberalisabb s legkevesebb önkénynek kitett intézmény. A magyar hódolt helyeken, ha tán nem lett volna is községi élet a reformatió előtt, ez maga kifejlesztette volna. Az egyházi ügyekben, mely kiterjedt az erkölcsi életre is, s így a magánélet számos ügyeire, egy választott testület határozván, a község maga kormányozta magát, mielőtt észrevette volna, hogy a világi ügyekben is hasonló önkormányzatra ment által. Nem volt nehéz, kivált az egészen protestáns köz-

[1] N.-Kőrösi régi anyakönyv. Az ekklézsia levéltárában. 1674-ben történik az excommunicatio. A menekült pap Unghvári Gergely, az új pedig Sárándi János.

[2] *Krónika* 155. l.

ségekben, az egyház elnökének (ki világi ember is) biróvá, a presbyteriumnak községi tanácscsá válnia.

A mit az ily kormányzat alatti nép erkölcseiről tudunk, csak dícséretére válik ama kormányzatnak. Az erkölcsi érzet nagy épségére mutat, hogy a nép emberére nézve súlyos büntetés volt az ekklézsia-követés. Nemcsak a világi gyülekezet közvéleménye elé állíttatott ki a bűnös becsületérzete, hanem mintegy lelkiismerete állott isten itélőszéke előtt. A szégyenen kívül a bűn érzete volt a büntetés.

A protestáns egyház elterjedésének a hódoltságokban nem a török türelmesség, hanem a török foglalás előidézte némely viszony kedvezett. Kétségtelen, hogy a katholikus clerus hatalma még jobban csökkent a hódolt részekben, mint a hódolatlanokban. A püspökök már csak mint nagy birtokú földesurak sem maradhattak meg a török alatti vidékeken. Világi állásuk oly kevéssé engedé meg ezt, mint a világi földesuraknak. Egyes szerzetek maradtak meg itt-ott, mint Budán, Szegeden, Jász-Berényben, vagy egyszerű plébánusok, mint Kecskeméten és Temesvártt, kik azonban világi hatalom hiányában nem tehettek többet felekezetökért, mint az egyszerű protestáns pap, habár folyvást a hódolatlan részekben lakott illető püspökök hatósága alatt állának. — Mert a török megtűrte ezen függést, a mint megengedé a protestánsoknak is, hogy Czegléden, Abonyban, Debreczenben kerületi papi gyűléseket s nagyobb zsinatokat tartsanak, mint a kőrösi papok úti költségeinek jegyzékeiből kitűnik. A költségeket mindig a város pénzéből fizetik, a mi szintén bizonyság arra, hogy az egyházi és világi község sokképen azonosnak érezte magát. Erre még nagyobb bizonyság az, hogy a város jövedelmeiből fizetik a papot, oskolamestert, a Debreczenből jött «kán-

táló diákok»-at. Kecskeméten mind prctestáns, mind katholikus pap volt; de szintén a világi község gondoskodik rólok.

Habár az igazságszolgáltatásban és beligazgatásban is különbséget tudtak tenni a külső és belső, azaz világi és egyházi ügyek közt, s Kecskeméten mind a protestáns, mind a katholikus egyháznak külön pénztára van, sok tekintetben összezavarták a világi ügyeket az egyháziakkal. Még az is megtörtént, hogy a világi városi tanács házassági ügyekben is ítélt. Így Kecskeméten 1600-ban egy vőlegényről megtudván, hogy van más élő felesége is, csupán egyházi törvényszék ítél e tárgyban. Részt vesz ugyan a protestáns pap, rector és egyházfi is, más hihetőleg protestáns személylyel együtt, de a törvényszéket még sem gondolhatjuk protestáns presbyteriumnak, miután ez ítélő bírák közt találjuk a kecskeméti katholikus pátert és mestert is.

Az egyházi és világi ügyek emez összezavarása igen megfért a török fogalmai szerint is. A töröknél, nem kell soha feledNünk, a vallásos és világi állam egy volt, a bíró a vallásos törvények szolgája, s e vallásos törvények voltak a politikaiak is. Ily fogalmak szerint ítélte más népek viszonyait is. Midőn a vallásgyakorlat szabadságát kimondá, nem mérte azt ki azon határig szorosan, a hol már a világi ügyek kezdődnek, hanem ráadásképen meghagyta a keresztyének «bolond szokásai»-nak egy részét s vele a keresztyének «kádi»-ját is. Így ruházta föl II. Mohammed, Konstanczinápoly meghódítója, a görög patriarchát egyszersmind fontos világi hatalommal, melynek következtében az igazságszolgáltatás s a községi élet tetemes része nemzeti maradt. Így történt az Magyarországon is. Alföldi városainkban a községi élet jobban kifejlett a török alatt, mint fejlett

volna különben. Kecskemét, Kőrös, habár magoknak is voltak földesuraik, mint község veszen haszonbérbe pusztákat, a mint láttuk; — továbbá a község veti az adót a polgárokra, s a község nemcsak korcsmát tart, hanem minden más tekintetben is a maga gazdája. Községül tart juhnyájakat, sőt szakácsot és konyhát is, mely utóbbi arra való lehetett, hogy az átutazó török és magyar harczosok ne egyes polgáron élősködjenek, hanem a községi pénztárból vendégeltetvén, a teher egyenlőbbé váljék. — A hivatalos járáskelésben volt törökök és magyarok vendégi ellátására kisebb helységek, mint Dömsöd és Dab szerződésre léptek, hogy emez az ebből származó költségek egy-, a másik kétharmadát viselje.[1]

Az adózásban és igazságszolgáltatásban a hódolt városoknak alkalmazkodniok kellett egy kissé a török törvényekhez, s föltehetjük, hogy a török részre fizetett adókat a török kivetési mód szerint szedte a város a polgároktól. — Az igazságszolgáltatásban, bár élethalál ura volt a három város törvényszéke; de a bűnvádi eseteket be kellett jelenteni a vajdának, sőt több Kőrösön fenmaradt adat bizonyítja, hogy az ítéletben más büntetéseken kívül a hibás a török vajda kezébe adatik; vagy mint néha mondva van, a hibásnak «meg kell elégítnie az *idegen*» azaz török urakat.[2] Valószínű, hogy ily esetben végkép meg akart szabadulni a város a gonosztevőtől.

De valamint az adószedés joga, úgy az a terjedelmes igazságszolgáltatási jog, melyet az alföldi városok

[1] Pestmegye jegyzőkönyve 1675-ből.

[2] 1639-ben egy fosztogatóra azt mondja ki a kőrösi ítélőszék, hogy nyilván való rablás bizonyulván rá, a vajda rabja. (*Török magyark. eml.* I. k. 80. l.)

szereztek, csaknem a legnagyobb önállás, melyet egy-egy helység szerezhet egy államban.

A helységeknek engedett ily önállóság tette nagy részben lehetségessé, hogy a magyarországi hódolt helyeken fenmaradt a magyar megyék és a magyar király hatósága is.

A vármegyétől függöttek az akár protestáns, akár katholikus községek, s megyénkint tartottak egy-ugyanazon központot. A török hasztalan törülte le Magyarország térképéről a megyék határszélét, a livákét és ejaletekét írván helyébe.

Pest-, Pilis- és Soltvármegye a Kúnsággal a Duna és Tisza köze jókora részét foglalja el. A török uralom alatt a nevezett területből Vácztól Bácsmegye határáig hosszában és széltében egy talpalatnyi sem volt a magyar koronáé, a nagy török birodalomba levén bekebelezve. Egészen a töröké volt az utolsó faluig Hevesmegye, Külső-Szolnokkal és a Jászsággal; annálinkább pedig egész Csongrádvármegye. Különösen e területekről, melyek a magyar hódoltságnak tetemes részét tették, akadtam oly adatokra, melyek a hódolt országrészek homályborította történetére, s tán nem legkisebb dicsőségünkre, fényt derítenek.

Pestmegyének, mely egyesült a török uralkodás alatt Solttal, Pilissel és a területökbe foglalt Kúnsággal, a szandzsákok daczára meg voltak ispánjai, négy járásában egy-egy szolgabirája, jegyzője és jegyzőkönyve, melynek fájdalom, korábbi részei elvesztek, s csak 1638-on innen vannak meg.

A megye rendes közgyűléseket tart, határozatokat hoz, gyakran kereseteket visz és ítéleteket mond ki, czíme pedig egyesült Pest Pilis és Soltvármegye. A gyűléseket nem a megye területén tartja, hanem a XVII-ik

század folytán Nógrádban, Füleken, mely vár Pestmegye legészakibb határától is 8—10 mérföldnyire, déli határától, mely Bácsmegyéhez ér, vagy 30 mérföldnyire fekszik, és e vártól a megyét mindjárt északon a pesthatvani korlát zárta el, mindkét vár a török kezében levén. Ugyancsak Fülek volt sok ideig az egészen meghódolt Heves és Külső-Szolnok székhelye is. Hogy egy megye gyűléseket tart, holott egész területéről ki van zárva, magában is érdekes tünemény.

De az érdekességen kívül megvolt valódi jelentése és fontossága is; mert nem kell hinnünk, hogy e megyei gyűlések olyanok voltak, mint a minőket az oskolásgyermekek tartottak játékból.

A megyegyűlés rendes adót vet ki Füleken Pestmegye minden járására az országgyűlési végzések értelmében. 1634-ben Földváry György szolgabíró a solti járásból 659 frtot számol be adóul.[1] 1657-ben Jánossy Mihály van megnevezve Soltvármegye (helyesebben solti járás) szolgabírájául. Járását csak 25 portára számítja, melyre 75 frtot vet ki három forintjával. Sőt ugyane szolgabíró, a ki a megye legtávolabbi részében viseli a hivatalt, 1662-ben buzát is szállít Fülekre.[2]

Fizetik a magyar adót Kőrös és Kecskemét is az illető szolgabírónak. N.-Kőrösről 1671-ben jelenti a

[1] A járások igen ritkán vannak másként elnevezve, mint a szolgabírák nevéről; de a pestmegyei jegyzőkönyvből látom, hogy 1640 körül a Földváry nemzetség Soltban bír Máriaházán, Izsákon, Halason (a Kunság egyesült a megyével).

[2] «Nemes és vitézlő Jánossy Mihály úr, Solth vármegyének szolgabirája» a megelőzött esztendőről (1661), a maga járásából 43 kila buzát ad által Oroszlány Jánosnak, a füleki vár hadnagyának. (A nevezett hadnagy eredeti nyugtatója Pestmegye levelei közt.)

szolgabíró, hogy az ott lakó armalistáktól 141 frtot és 92 denárt vett be; ugyanazon városbeliek 1679-ben alázatos kérelmet nyújtanak be a megyén, hogy a város pusztulván, mint mindenki tudja, ne huszonkét, hanem csak tizennyolcz portáról adózzék.[1] Az adóztatás a magyar országos törvények szerint ment, s megtette a szolgabíró mindazon különböztetést, mely a be nem hódolt megyékben divatozott. Külön választatott az armalisták és curialisták adózása. Vattay szolgabíró külön veti ki az adót a Kecskeméten lakozott kilencz nemesre, kit-kit megnevezvén: pénzben háromszoros taxát fizetnek, s mindenik bizonyos számú kila buzát, melyet pénzül adnak meg.[2] A taxát némely kúnsági helységre is kivetik. Kún-Szent-Miklós fizet öt forintot és 19 kila buzát.

Midőn 1859-ben először akadtam ily adatokra Pestmegye levéltárában, mintha egy rég eltemetett s már merőben elfelejtett világ támadt volna föl előttem. Néhány töredék-adatot, talán török nyelven írt levelet, s legfeljebb oly emlékeket kerestem, minőket Borsodmegyéből az Akademia közzétett, s Győrmegyéből épen sajtó alá adott volt. Mindazt egyelőre nem találtam; a megye jegyzőkönyvében, alig van szó is a törökről; de mindazoknál többet leltem. Mert hiszen a megyének 1638-on kezdődő jegyzőkönyvei, ha nem említik is a

[1] «Ex portis ibidem limitatis delfalcantur portae quatuor idemque oppidum (N.-Kőrös) usque ad portas octodecim restringatur.» (Pestmegyei jegyzőkönyv.) Ugyanazon időkben a török 154 telket számít Kőrösre. Mennyivel nagyobb volt tehát a magyar porta!

[2] Egyik, *Szána* nevű nemes kivétetik az adó alól: mert, mond az adókönyv, a kiállott török fogság miatt sok az adóssága. — A buza kilája 120 dénárra van becsülve. 1671-iki j. k.

törököt, ötven évi folyamuk alatt az utolsó betűig «turcicák». Az egész megye török szandzsák levén, maga a megyegyűlés rendes tartása egy mindennél nevezetesebb tény, s nincs e megyének egy határozata, mely ne a török alatti népet illetné. A jegyzőkönyvek száraz adatainak ékesszólása meghaladta minden fogalmamat. Pestmegyének Bácscsal határos legdélibb helyei: Sükösd, Bátya (Kalocsa szomszédjában), Kákony adót küldenek a megye székhelyére, mely e szerint mintegy harmincz mérföldnyi útat tesz a török területen keresztül, s a rácz lakosokkal népes Kevi sem volt kivétel.

Hosszú időszakon át csaknem szakadatlanul láttam folyni a jegyzőkönyvekben emez adózást, s a megye törvényhatóságának kiterjedését Pestmegye egész területére, s megbizonyodásom oly teljes volt Pestmegye jegyzőkönyveiből, valamint remélem csak az idézettek oly meggyőzők az olvasó előtt, hogy eme tárgyban az azóta napfényre került új adatokból legyen szabad csak keveset hoznom föl, habár azok nagybecsűek, a mennyiben szabatosabbá teszik a hódoltságbeli életről adható képet ebben a tekintetben is.

Így a kőrösi és kecskeméti adatok világosabban mutatják, mily rendes s a magyar törvényekhez mily pontosan alkalmazott vala az adózás a hódolt helyeken. N.-Kőrös és Kecskemét minden évben beszolgáltatja a megyéhez adóját portái száma szerint.

Az évi számadások két főrészre oszlanak. Egyikbe a «Török rendre való adók», másikban a «Magyar rendre való adók» foglaltatnak. Valamint a töröknek Budára, úgy a magyarnak Fülekre a város tekintélyesebb polgárainak valamelyike viszi be az adót. Ezenkívül a magyar várakhoz Pestmegye helységei is szolgáltattak napszámot. Kőrös pénzzel váltja meg ezt is, mint a várőrség szá-

mára beadandó buza- és fabeli szolgáltatást is. Mindez pontosan küldetik a megyére, s habár a *magyar rendre* való adó jóval kevesebb a töröknél, mert míg az Kőrös városában évenkint nyolcz-kilenczszáz forintra megy összesen, a török adó öt-, hat- sőt hétezerre is fölrúg rendesen, — mindemellett a magyar adó fontosságából mit sem von le, kivált miután oly pontosan s a magyar országos törvények szerint fizetik.

Átalán nemcsak a magyar törvény hatálylyal bírt a hódoltságban, hanem megmaradtak az ősi törvényes szokások is nagy részben. Így a megyei, földesúri és községi adók kivetésének módja Kecskeméten és Kőrösön ősi magyar módon történt. A tény s magyarázata itt következik:

Kőrös majd minden évi költségvetésében előfordúl a «marhaszám», «vadszám». Hiba volna azt vélni, mintha ez a török által a barmok száma szerint kívánt adónem volt volna. A *marhaszám* nem a helység kiadásai, hanem bevételei rovatába sorozandó, s rendszerint az adó kivetésének kulcsa foglaltatik benne. Szintén hiba volna azt vélnünk, hogy marhaszám a barmok számát jelenti, a miről csak az is meggyőz, hogy sok esetben az összegen felül *fél* marhát is látunk bejegyezve. «Marha», mint tudva van, nemcsak barmot jelentett kétszáz évvel ezelőtt, hanem ezüst és ruhanemüt is, azaz *értékes* tárgyat, s valóban a marhaszám nem egyéb, mint az értékadó egységének száma, mint egy kecskeméti egykorú okmány hitelesen bizonyítja. Ez az okmány 1672-ben kelt, s kitünik belőle, hogy a marhaszámba vagy vadszámba beszámították a polgárnak minden *jármas* és hámos barmát, *ezüstnemüjét*, kész vagy kamatra adott pénzét, még pedig olyformán, hogy *öt tallér* egy marhaszám, öt meddő juh is egy marhaszám,

egy malom pedig két marhaszám, a miből azt is következtetjük, hogy csakugyan egy ökör ára volt a kivetés kulcsa.[1]

Hogy a kivetés nem a török törvényekből állott elő, már csak az is bizonyság rá, hogy épen az igásmarha van első sorban adó alá vetve, holott, mint láttuk, a török kivesz adó alól minden ily barmot. Régi magyar származásra mutat a kecskeméti okmány eme helye is:

«Ez is fenmaradjon *az régi atyáink törvényes szokása szerint:* Egy bikát, egy ménlovat, egy pártaövet, egy (ezüst) poharat, egy ruhára való kapcsot kitudhatni»,[2] azaz e tárgyak kivehetők adó alól. Végre magyar származásra mutat az is, hogy a török kiüzetése után még húsz évvel is «vadszám» szerint veti ki az adót Kecskemét, mint hitelesen értesültem. A vadszámra nézve megmaradt alapul a fentebbi meghatározás, csakhogy a város szükségeihez képest hol több, hol kevesebb denárt vetettek ki egy vadszámra. Így 1672-ben tíz pénzre szállítják az egy vadszámtól veendő adót, holott azelőtti években tizenöt denár volt. Hasonló változásokat tapasztalunk az adóra nézve a kőrösi számadásokban is.[3]

A helységi önállóság mellett a megye ellenőrzése kitünik nemcsak abból, hogy Kőrös a megyétől kéri portái számának alábbszállítását, hanem abból is, hogy a megye jogot tartott a város számadási könyveinek megvizsgálására is.[4] A megyétől való függést önként elis-

[1] *Kecskemét város története,* II. k. 190. l.

[2] U. a. 191. l.

[3] *Török magyarkori emlékek.* I. és II. kötet. «A nagykőrösi regestrumok» majd mindenikének elején.

[4] 1665-ben Kőrös városa birái a megyéhez szolgáltatandó adóra nézve hátralékban levén, a megye kötelességökké teszi,

merte ama «három város», mely mint láttuk, némi önállósággal szolgáltatta a törvényt. Nagykőrös benlakott nemesei pontosan küldenek egy-egy képviselőt Fülekre a megyei tisztek minden választása alkalmával, s az részt vesz küldöttei által a megye minden fontos ügyeiben. — Habár a három város törvényszéke halálos itéleteket mondhatott ki, emez önállósága csak a közlekedés nehézségeiből származott elszigeteltségéből folyt. Különben magok a városok terjesztettek némely bűnvádi esetet a megye itélőszéke elé. Adataink vannak rá továbbá, hogy a megye rendel el törvényes vizsgálatokat s a rablóknak, utonállóknak és más vétkeseknek a megyéhez küldését rendeli némely esetben. A megyének organumai laknak a török alatti három városban.

A már említett boszorkánypörben Pestmegye alispánja, Ráday András, rendeli el a keresetet, s megbízásából Kecskeméten és Kőrösön lakó megyei assessorok vezetik.[1] A boszorkánypöröket a megye folytatta, s az itéletet is az hajtotta végre.[2] Posgai Gergely kőrösi lakos egy büntetéstől már korábban úgy szabadúl, hogy

adjanak számot a bevételekről és kiadásokról. (Pestm. jegyzők. 1665-ben.)

[1] *N.-Kőrösi Krónika,* 147. l., a hol a törvényes okmányban Ráday András mint alispán, és a commissiója által fölhatalmazott kecskeméti (lakos) nömös Bán Gergely és kőrösi (lakos) Füle István, mint «ugyan ezen nömös Pestvármegyei böcsületes és esküdt assessorok» vannak megnevezve.

[2] Üllőről is találtam egy esetet, 1676-ból. Az ezen évi szolgabirói számadás kiadási rovatában azt találom följegyezve: «Az üllei boszorkány dolgában sok fáradt bizonyságoknak húsra, kenyérre 1 for.» (Pestmegyei Protoc. 4. sz. 203. l.). Tehát Füleken folyt még a vallatás is ez esetben. — A boszorkánypörök ez időben egész Európában elterjedtek. Németországon csak 1700 után kezdik eltiltatni.

fölhatalmazza a tanácsot, ölesse meg, ha ismét ugyanazon bűnbe esik; és e visszaesés megtörténik. A három város törvényszéke kimondja, hogy Posgai Gergelyt halálra méltónak itéli, — de ezen executiót, vagy a mint ők értik, itéletet, a *megye* jóváhagyása alá terjesztik föl.[1] A városi és falusi birák, esküdtek, tanácsnokok, csak rendőri ügyekben is a megyének engedelmességgel tartoztak. — 1672-ben Pestmegye gyűlésén, Füleken, az alispán azt jelenti: «Ezen vármegyéből sok panasz jő; az istenkáromlók és orvgazdák nagyon eláradtak s a magyar rabok (rablók is a török rabokkal társalkodva lopnak, tolvajolnak és egyéb gonoszságot s orvgazdaságot tesznek.» E jelentésre a vármegye ezt végzi: «Viczispán úr írjon alá a nemes vármegyére nevével a *paraszt hadnagyoknak, tizedeseknek és városi, falusi biráknak*, polgároknak, hogy az istenkáromlókat büntessék az instructio szerint, az orvgazdákat kikeressék s *idehozzák* (Fülekre). A rabokat is megintsék, s azoknak kiváltóit (pártolóit) is a latorságtul, mert ha nem szünnek a rabok, nem használva a kiváltás és kezesség, halállal büntettetnek.»[2]

Azonkívül, hogy a megye ily parancsokat küldött a helységek hatóságaihoz, sőt tizedeseihez is, benn a hódolt részekben is voltak hatalmának képviselői. Láttuk, hogy a boszorkánypörben két megyei assessor fordul elő: egyik kőrösi, a másik kecskeméti lakos. Ezek tar-

[1] *Executio* alatt a három város törvényszéke nem végrehajtást ért, csak ítélet-kimondást; a szavak ezek: «*Pronunciált* executiónk ez meghnevezett Posghai Gergely az felső-magyarországi Magistratus kegyelme és büntetése alá veti.» *(Krón.* 146. l.) Volna-e ennek valami értelme, ha executio végrehajtást jelentene?

[2] Pestmegye prot. 1672-höz 113. l.

toztak eljárni az alispán megbízásaiban, ellenkező esetben megidézték a megyei törvényszék elébe.[1]

A megye megosztotta az uralkodás minden ágát a pasákkal és bégekkel, s a mi több, a magyar el sem ismerte a török jogait az igazságszolgáltatásban. A megyék megkövetelték, hogy mindennemű pört és panaszt magyar törvény szerint intézzenek el a töröknek meghódolt helységekben. Gyalázat és árulás volt bármely ügyben a törökhöz folyamodni igazságtételért. Láttuk ugyan, hogy a Túr és Sz.-András, Berény és N.-Almás, Ványa és Sima-Sziget közt határpöröket dönt el a török; sőt két esetet említék, melyben házassági válópörben a kádihoz mennek a felek. De mindez tiltva volt a megyén és a magyar országos törvényekben. A bűnt «törökösség»-nek nevezik. Pereg 1675-ben törökösséggel vádolja Füleken szomszédját Ráczkevit. Az előbbi helység elő is mutatja a budai pasa levelét annak bizonyságául, hogy Ráczkevi a törökhöz folyamodott. A megye törvényes megintést rendelt s a helység nemeseit megidézteti. Hasonló okból idéztettek Dab és Dömsöd földesurai, törökösséggel vádoltatván. A büntetés, melyet az ily bűnre mértek, olykor az, a mi a felségárulásé: halál. Egynek vette a magyar törvény a külső ellenséggel folytatott egyetértéssel és összeesküvéssel. Így ítélnek némely tótgyörki lakosokat Pestmegye törvényszékén halálra, mivel a törökhöz vitték határperöket és más

[1] 1676-ban a pestmegyei juniusi közgyűlésből ezt olvasom: «Generosus Dominus Vice Comes Paulus Bélteki querulose proposuit, qualiter nonnuli Comitatuum istorum (Pest, Pilis, Solt) in partibus dedititiis degentes *jurati* penes transmissam illis commissionem procedere negligerent. Decernitur: *citandos* esse ad primitus celebrandam sedem, ad dandam rationem» etc. (Ez évhez 225. lap.

ügyöket az alispán tudta nélkül.[1] Azonban a következő üléseken a györki közbirtokosság kérelmére és a lakosok fogadására, hogy jövendőben megjavítják magokat a halálbüntetést 300 forinton váltják meg.[2] A kegyelemnek, vagy inkább életmegváltásnak hasonló nemét találom a következő esetben is. Wégh István, tassi nemes a *kádihoz* viszi leánya válóperét. Füleken kimondják fejére a halált. De a maga és egy jótálló kérelmére megkegyelmeznek neki 300 forint birságért.[3]

1673-ban, bizonyos Nyéki ellen folytatott keresetben a vádló ügyvéd mondja, hogy a «a törökösség ellen szigorral járni el, ezen országnak régtől fogva szokásban volt törvénye, melyet ez ideig oly szorgalmasan observáltak az ország magistratusai, hogy csak ilyen szókat is «*ha egyik vállamnak nehéz, a másikra tészem*» halállal büntettek meg, a mint példa erre többek között ezen ő felsége füleki végházában hasonló szókért megöletett Balogh Mihály nevű *nemes ember.*» «Egy szóval, folytatja az ügyvéd, a törökösség ez országban oly gyülölséges vétek, hogy, ha csak szóval vagy írással levelezik is valaki és nem cselekedettel, nem úgy mint a több criminalis dolgokban, halállal szokta büntetni az olyan gonoszságot.» Nyékit valóban halálra ítéli a megyei törvényszék. Több bűne is volt ugyan, de fő bűne mindezekben, a mint az ítélet szavai tartják: «a haza törvényeinek és országunk rendes biráinak megvetésével, *a pogány birákhoz* való folya-

[1] Pestmegye jegyzőkönyve 4-ik szám, 266—267. ll.

[2] Melynek felét Fülek vára falainak kijavítására, felét magok közt való kiosztás végett a törvényszék tagjainak fizessék. (P. m. jegyz. k. 4. sz. 276. l.)

[3] Mely egészen a füleki vár föntartására fordíttatik. Pestm. Protoc. 4. sz. 210. és 220. ll.

modás, mely dolgokat törökösségnek neveznek ez ország lakosai, s e hazának sűrű ‚constitutióiban' és az törvénynyé vált régi bévett szokás szerint erős és halálos büntetés alatt meg vannak tiltva.»

Az országos «sűrű» törvények közől e tárgyban legvilágosabban szól (habár azelőttiekre is hivatkoznak) az 1659-iki 13-ik törvényczikk, melynek 3-ik pontja ez: «A földesúr, vagy ha ez elmulasztja, a megyei hatóság büntesse fejvesztéssel a hódoltságbeli mindazon jobbágyot, a ki határszabályozási vagy más panaszos ügyben a maga török urához folyamodik.»

Ily hatalommal tudott szólani egy idegen uralom jobbágyaihoz a megye és alkotmányos ország, melynek kormányzói egy értelemben voltak a nép meggyőződésével, együtt érezték szenvedéseit, s magokévá tették érdekét!

Azonban e csodálatos politikai viszonyok, a mint e czikkben is fejtegettem, egy részben a török és mohamedán belkormányzat passivitásából eredtek. Az igazságszolgáltatásban nem volt a töröknek oly hivatalnoka, a ki a «magyarosság» eltiltásával feleljen a «törökösség» megbélyegzésére; nem volt szolgabírája és alispánja, a ki birói, végrehajtói és közvádlói hatalommal legyen egyszerre fölruházva. S így magyarázható ki, hogy a török meghódította népek többnyire megmaradtak régi szokásaikban s népi hagyományaik és jellemök fővonásai el nem enyésztek. Igen szép, a mit egy franczia író mond e tárgyban: «Az utazó, ki egy pár évvel ezelőtt [1] meglátogatta Konstanczinápoly főegyházát, vagyis az Aja-Sophia nevű mecsetet, azon időben, mikor a szultán rendeletére a kijavítási munkálatok megkönnyí-

[1] Ezt 1850 után írják.

tették a hozzáférését az európaiaknak, csodálkozással és ámulattal szemlélte az újból előtünt gazdag mozaikokat, melyek a mennyezeten és boltíveken ragyogtak... Itt-ott a levert meszelés alól a byzanti művészet remekei, egy-egy alak, egy-egy fresco-töredék csilloga le oly eleven fénynyel, mint az nap, mikor a hódító,[1] Konstántin templomának hajója alatt ugratván lovát, a görög keresztet leütötte s a félholdat tétette helyébe. Ugyanezt a tüneményt mutatják az egész ottomán területen elszórt igen számos népfajok. A hódítás árja eltakarta őket, de el nem enyésztek. A szokás-, nyelv- és vallásbeli különbségek megmaradtak köztük, és velök maga a nép, s négyszáz év mulva is mint a hódítás napján, a hódoltak és a hódítók szemben állanak, az egyik alig kezdvén meg a tanulást, a másik a feledést. — E tünemény egyetlenegy a világtörténetben.»[2] De mihez hasonlítsuk a hódolt Magyarországot?

Nálunk nemcsak a nép, nemcsak szokásai és vallása, hanem egy alkotmányosan constituált nemzet, minden jogainak, még a souverain jogoknak is fentartásával maradt meg. Nálunk nem egy elcsenevészett, lábán megállani képtelen és az elszokás miatt politikailag kiskorú néptömeg maradt fenn, minőket a fennidézett franczia író az aja-sophiai mecset festvényeihez hasonlít. Minket a szultán hatalma nem falazott be. Bár korlátozva, de élni és mozogni meg nem szűntünk. Midőn a hódítás árja, melynek százötven évig mi voltunk gátjai, országunk elfoglalt részéről levonult, a sok rom között, mely utána maradt, dönthetetlenül hagyta itt a magyar nemzeti érzelmeket és életerőt. Mihelyt

[1] II. Mohammed, 1453.

[2] Ubicini *Lettres sur la Turquie*, II. rész. 1-ső és 2-ik lap.

kitette lábát egy-egy megszállott megyéből, minden erőltetett átmenet, minden legkisebb forradalom nélkül lehetett visszaállítni a megyét, mely meg sem szűnt vala. Pestmegye 1864, ápriljében még Gácson tartja a gyűlést, ugyanazon év szeptemberében Pesten ad hálát az Istennek, hogy mintegy százötven év múlva ismét régi székhelyén lehet, a tárgyakat pedig ott folytatja, a hol elhagyta volt előbbi szállásán.[1]

Az ozmán birodalomnak egy keresztyén népe sem mutathat föl a magyar hódoltságokéihoz hasonló tüneményeket, melyek csak mint curiosumok is nevezetesek s aligha találhatni mását a világtörténelemben. A görög patriarcha alatti nemzeti önállóság elenyészik a mellett, melyet a magyar alatti török országrészek mutatnak. Tudva van, hogy az a porták szerinti adó, melyet a magyar a XVI. és XVII. században fizetett, *hadi adó* volt. Többnyire még a királyi kincstárba sem ment, hanem közvetlenül a megyei adószedők adták át a várak épségben tartására és a katonák fizetésére. A hódolt jobbágy tehát megfizette a török adókat, melyek a magyar elleni vállalatokra szolgáltak; de egyszersmind ő, a szultán alattvalója, hozzájárult a szultán hadai ellen állított magyar katonaság eltartásához.

A hódolt megyék hatósága nemcsak pénzt fizetett a katonatartásra, hanem olykor maga a megye is fogadott saját zsoldosokat némely végvár oltalmára. Így Pestmegye 1642-ben a nádor felszólítására beleegyezik, hogy szükség esetében katonát állít ki.[2] Később 1665-ben a szolgabírák számadásaiban a kiadások közt találjuk a megye gyalogjai számára adott zsoldot.[3]

[1] Pestmegye jegyzőkönyve 5-ik sz. 101. l.
[2] Pestmegyei jegyzőkönyv, I. k. 127. l.
[3] U. o. 1655-iki számadás. Pápay János szolgabiró szám-

Habár a magyar megyék hatósága a hódolt vidékeken a török iránti ellenségeskedés ténye volt, nem kell vélnünk, hogy titkos összeesküvés, vagy a közelebbi lengyel nemzeti kormányéhoz hasonló szervezet kell vala rá. A magyar nem tekinté bitorlásnak a hódoltságban gyakorolt jogát, s a szultánok is kénytelenek voltak némileg elismerni. Ezen különös viszony bővebb megfejtését kísérlem meg a következendő fejezetekben.

adásában írja: «Salarium peditum comitatus uno mense vicecapitaneo administratum fl. 82.» — Fekete szolgabiróéban: «Salarium peditum, Dno Petro Ormandi fl. 82. Similiter ad conductionem peditum fl. 85.»

XII.

Szultán és király a hódoltságokban.

Mohammed prófétának gyakran ismételt mondása volt, hogy «két kard nem fér meg egy hüvelyben», értvén alatta, hogy két uralkodó egy országban nem lehet.[1] Már pedig csak a fentebbiek is meggyőznek róla, hogy a magyarországi török területén tényleg megosztá a szultán a kormányzást a magyar hatósággal, a megyékkel, s valósult a képtelennek látszó tünemény, hogy két kard megfér egy hüvelyben, habár épen nem normális helyzetben, habár folytonos összeütközésekkel is.

Nyilván való, hogy a megye hatalma nem volt a hódoltság ügyében se a kiindulás, se a betetőzés. A megye földbirtokos nemesekből állott, és a nemesség érdekeiből és birtokjogából indult ki a megyének a hódolt helyeken való hatósága; másfelől a megye alá volt rendelve egyfelől az országos törvényhozásnak, másfelől a végrehajtó főhatalomnak.

Szóljunk először is az utóbbi jogi betetőzésről, a magyar korona jogáról a hódoltságokban.

A XVII-ik században, melyre a fentebbi szakaszban meglehetősen bő forrású adatokat használtunk, a megye jogát és hatalmát már régóta országos törvény-

[1] *Mur. D'Ohsson,* V. k. 8. l.

czikkek s számos nemzetközi szerződés erősítették, — s habár, mint látni fogjuk, elejénte nem ezen szerződések alapíták meg a jogot, s az egész ügyben nem kikötéseik a domináló szempontok, a XVII-ik században már az annyiszor ismételt szerződéseknek is volt súlyuk és jogi erejük. — Lássuk a nemzet és király souverain jogát a török megtelepedésnek első korszakában.

Fájdalom, adataink e részben, valamint a XVI-ik évszázbeli hódoltság tárgyában, korántsem elég számosak és sok oldalúak. Törvénykönyvünk nehány helye, a békeokmányok töredékei, s egy elég részletes békealkudozás 1567-ből és 1568-ból, s a krónikások e részben kevés beszédű előadása mindaz, a mit kivehetünk. De az adatok gyér volta mellett is a tizenhatodik évszázbeli emlékek alkalmasok egy-két oldalról világosságot deríteni a tizenhetedik évszáz viszonyaira, — sőt úgy vélem, nem is kezdhetem másutt a hódoltságok kettős helyzetének magyarázatát, mint a török betelepedésének első korában.

Kevéssel a török betelepedése után már találunk törvényczikket, melyben Magyarország rendei azt végzik, hogy oly faluk, melyek mind a magyarnak, mind a töröknek adóznak, a mindenkire kivetett hadi adónak csak felét fizessék. Egy 1548-iki törvényczikk rendeli ezt. [1] Ez a törvényczikkely állandó szabály lett az egész hódoltsági korra, mint a XVI. évszázbeli sok hasonló törvény s a XVII-ikbeli törvényczíkkek és más-

[1] Artic. XXIV. De colonis illis, qui sub ditione Regiae Majestatis existentes Turcis quoque tributa et servitia praestant, . . . non plus, quam centum denarii Ungarici exigantur, propter ipsorum pauperum graves oppressiones.

nemű számos adat bizonyítja. Ismételve találjuk többbek közt 1555-ben, midőn azt is rendeli a törvény, hogy oly jobbágyok, kik a töröknek is fizetnek adót, csak két állandó katonát tartsanak minden két száz telek után, míg a töröknek nem fizetők minden száztól kettőt kötelesek állandóan tartani. [1]

A magyar törvényhozás ezekben ismételve fenhangon hirdeti, hogy van az országnak oly része, melyet a török erőszakkal elfoglalt, de a magyar jog föl nem adatott bennök. E jog el van ismerve nemzetközi szerződésekben is.

A legelső szerződés, melyet a török betelepedése után kötnek, Buda elfoglalása után hat évvel, 1547-ben kelt. Eme szerződés egyik pontjára nézve így szól Ferdinand királynak az országgyűléshez intézett leirata:

«A törökkel ily feltétel alatt kötének fegyverszünetett: hogy ezen öt évi fegyverszünet ideje alatt, mindaz, a mi magyar királyságunkban s az alája tartozó részekben a keresztyéneké volt és most is az övék, maradjon meg nekünk és a keresztyéneknek. — Azok a határokon és másutt lakó jobbágyok pedig, kik nekünk s hű alattvalóinknak adót fizettek annak ellenére, hogy a töröknek is fizettek és szolgáltak, fizessenek ezután is. És azok, a kik a töröknek hasonlókép (adó-) fizetéssel tartoznak, fizessenek nekik is. És a fegyvernyugvás ideje alatt egyik fél se tiltsa avvagy akadályoztassa benne a másikat.» [2]

[1] Artic. VII. In conservatione duorum equitum visum est pauperes colonos, qui tributa Turcis, aeque ac Christianis pendunt, ... de singulis eorum ducentis dictos binos equites ali debere.

[2] *Corpus Juris Hung.* 1547. N.-Szombatban tartott országgyűlés.

«Responsum regis. 3. §. és 5. §. A «határokon és másutt»

A király reményét fejezi ki, hogy a török nem is fogja gátolni a jobbágyokat, hogy az országos adót (dicam) és földesúri tartozásaikat neki és földesuraiknak mindig fizessék, és a király, valamint saját földesuraik végváraihoz, *régi szokás szerint*, eleséget szállítsanak. A hódoltságokra nézve kötött első nemzetközi szerződés már fontos jogot, egy idegen uralkodó hatóságát engedi meg a szultán birodalma egy részében.

1553-ban Verancsics és Zay küldetett a Portához a béke megújítására. Verancsics maga írja, hogy Rusztán nagyvezérrel nagy bajba került a megegyezés e tárgyban.[1] Végre beleegyezett a nagyvezér, hogy valamint a szultán, úgy a király alattvalói közül azok, kik addig mindkét részre fizettek adót és tizedet s tettek szolgálatokat, azután is azonképen fizessenek adót és tizedet s tegyenek szolgálatokat».[2]

Szulejmán uralkodásának idején még egy nemzet-

in confinibus et alibi existentes» megjegyzendő kifejezés; későbbi szerződésekben fordul elő sokszor a hódoltságokra nézve eme kifejezés: «bárhol feküdjenek: ubicunque siti sint» — mi azt jelenti tehát, hogy akár a határon, akár *másutt* belsőbb vidékeken.

[1] «Fecere nobis magnum negotium colonorum atque aliorum subditorum status limitatio, Zechen destructio, muneris honorarii diminutio, de Transilvania actio, adeo, ut in horam ferme unam et dimidiam iterum atque iterum et semper de his fuerimus collocuti.» Monumenta Hung. Hist. *Irók* IV. 73. l.

[2] U. a. 81. l. V. ö. 79. l. Utóbbi helyen, miután a követek megvitatták az alkudozás más tárgyait a nagyvezérrel, így szól Verancsics jelentése: «Hoc enim tempore erat sermo de colonis. Tuncque ex sedibus nostris exsurgentes et rogantes, ut petitionibus nostris (pasa) assentiret, *affectum ostendimus propre rhetoricum.* Nec id incassum. Quia ubi nos cessavimus, et jussi sumus denuo assidere, *concessit colonorum,* quod petebamus — utrobique solutionem.»

közi okmány bizonyítja, hogy a kétféle adózást nemzetközi törvény által szentesítette a hódító. Ez az 1562- és 64-iki békekötések okmánya, melyben ismételve találjuk azt, hogy a mely jobbágyok addig az ideig kétfelé adóztak, annak utána is kétfelé adózzanak, — azzal a hozzátétellel, hogy a törökök szállítsák le a kétfelé tartozó faluk adóit; mert elejénte a török beérte annak az adómennyiségnek felével, melyet a jobbágy magyar földesurának fizetett. Az határoztatik, hogy a török szultán szorítsa rá a szpáhikat, hogy a kétfelé fizető faluk annakutána is, mint elejénte, csak a *magyar adó felét* vegyék a jobbágyokon, másik felét pedig engedje át e jobbágyok urainak, azaz a magyar földesuraknak. Ebből világos, hogy a török az újonnan behódolt falukra legalább sok esetben nem alkalmazta saját adózási törvényeit, csak azután vitte be, hogy nemsokára emez adózásból eredő minden visszaélés nagyban mutatkozzék; mert már 1562 körül néhol tízszeresen fölebb verte a török földesúr a maga részére való adókat. De a békeszerződés az adók leszállítását inkább csak kéri a szultántól, s a kötés nem eléggé rászorító.[1]

[1] A nevezett 1662. és 64-iki békepontok közt ezt olvassuk: Quicunque coloni hactenus ad utramque partem servitia, census, vel decimas praestiterint, *ubicunque illi siti sunt*, in posterum quoque nobis, vel subditis nostris servitia vel census praestent. — Et quoniam Turcae, quando primum occupaverunt deditícias villas, contenti fuerunt solitis et ordinariis colonorum proventibus, progressu vero temporis maiores in dies exactiones illis imposuerunt in tantum, ut nunc *decuplo plus* exigunt ab aliquibus, adeo, quod pauperes non habentes unde amplius solvant, tandem metu captivitatis, relictis sedibus, aufugiant, et postea neque nobis, neque serenissimo, Turcarum imperatori, eiusque subditis ullam amplius utilitatem praestent; mandet

Az 1566-ban Sziget alatt kimult Szulejmánt Szelim váltván föl, meg kellett újítani a békeszerződést. Mindjárt Szelim uralkodása első évében elkezdődnek az alkudozások, melyben a főtárgy s a béke megkötésének főakadálya a hódolt faluk kétfelé szolgálása lévén, a róla fenmaradt részletes jelentések nagy világot vetnek a hódoltság jogi és tényleges viszonyaira.

Maximilián király 1567-ben, juniusban részletes utasítást ad portai követjeinek, Verancsicsnak, Wyssnek és Teuffenbachnak, melyben a Szulejmán idejében divatozott nemzetközi törvényt akarja megújíttatni, azon törvényt, mely szerint oly jobbágyok, kik a két souverain akármelyikének területén lakván, a másik félnek is fizették az adókat, fizessék ennekutána is; de Maximilián, úgy látszik, értesülvén arról is, hogy az új szultán meg akarja változtatni eme viszonyt, hozzá teszi utasításában, hogy ha a török a közös birtokokon meg akarna osztozni, a követek ebben a tárgyban függeszszék föl az alkudozást, s várják be további utasításait. Maximilian követeinek elő kell terjeszteniök azt is, hogy a török földesurak a rendes adót kétszer-, háromszorta, sőt néhol tízszerte is fölebb verték. Kívánják a követek azt, hogy állítsa helyre a török a régi szokást, mely szerint a török földesúr igazságosan megosztozott a magyar földesúrral azon adómennyiségen, melyet a jobbágy egykor magyar földesurának fizetett.[1]

proindre serenitas ejus, ne milites et spahiae sui colonos ipsos ultra eorum ordinarios proventus, quos dominis eorum solvere consveverunt, et quibus Turcae initio contenti fuerunt, compellant, sed *demidia parte ejusmodi ordinarii proventus contententur, reliquam vero colonorum dominis relinquant.*» (Monumenta H. Hist. *Irók.* VI. 292. l. a szerződés egykorú másolata után Szalay.)

[1] Monumenta Hungariæ Historica. *Irók* VI. k. 37. l.

Maximilian jól sejté, hogy II. Szelim és nagyvezére ellenezni fogják a jobbágyok kétfelé adózását; de aligha gondolta, hogy oly makacs és elkeseredett vitát kell eme pontra nézve állaniok követeinek.

1567-ben szeptember 21-ikén a követek a nagyvezér Mehemet előtt megjelenvén, érinték előtte Magyarország pusztulását és földe népének nyomatását, mely végromlással fenyegeti a szegény jobbágyokat. A nagyvezér ki sem hallgatván őket, bőbeszédűséggel jelentette ki, hogy a *szultán meg nem engedi többé, hogy jobbágyai magyar részre és adózzanak és szolgáljanak, semmi tekintetben.* Vegyék le gondjokat a magyarok és vonják ki kezöket az eddig közös birtokból. Vonassék határ. A mi rajta belül esik, kizárólag a szultán birtoka; az azon kívül eső oly helységek pedig, melyek addig a töröknek is fizették adójukat, ezután is fizessék azt kétfelé. — A követek az előbbi szultán alatt kelt békekötéseket, s más sok ellenvetést hozván föl, a vezér pasa ily szavakra fakadt, Szelim szultán véleményét tolmácsolván: Szulejmán szultán maga nem is tudott a határszéli jobbágynak ilyetén állapotjáról, holott neki csak tudnia kell vala; nagyvezérei pedig, Ali és Rusztán (kik alatt a szerződések keltek) és mások többen, kik megerősíték a jobbágyok eme viszonyát, s megtűrték, hogy két részről terheltessenek annyi adóval és fizetéssel, hazug és becsület nélkül való emberek voltak. A szultán eltörli az általok szerzett minden ilynemű kötést, mint hamisakat és hozzá nem méltókat. Atyja (Szulejmán) a míg élt, úgy uralkodott, a mint neki tetszett, maga pedig eltörülvén s érvénytelennek nyilvánítván minden ilyes intézményt és szokást, úgy uralkodik majd, a mint kedve tartja. Ennélfogva szilárdul elhatározta, hogy ezután a területén lakó ama jobbá-

gyok kétfelé ne adózzanak és szolgáljanak. Határt akar szabni s a két birtok közt *pusztává* tenni a területet, lerontatván a magyar részen Tata és Veszprim vára.[1]

Az alkudozás a legnagyobb átalkodottsággal folyt különösen ezen pontra nézve. Török részéről tudtára adatott a követeknek, hogy Szelim szultán elhatározta, erőszakkal is kivinni a terület megosztását, ha békés módok nem használnak. Kész érette a háborúra; mert nem tűri, hogy atyja győzedelmeinek gyümölcsét az ellenség szedje.[2]

Hogy a Szelim akaratja annál nyomatékosabbnak tünjék föl, még az alkudozás folyama alatt rendelet küldetett a magyarországi pasáknak és bégeknek, meg ne engedjék, hogy a hódolt helyekről a jobbágyok a magyar földesúrnak és királynak bármiben adózzanak és szolgálatott tegyenek.[3]

A török által 1567-ben javasolt határvonal a következendő volt. Egertől kezdve, mely magyar kezében volt, lement volna a török birtokában volt Szolnokig; onnan éles szögű földnyelvet képezve egyenesen északnak, Hatvanon át föl Fülek váráig, innen nyugotra Lévának, innen délnek egy hosszú határvonal nyult volna Esztergomon, Csókakőn át (Fehérmegyében Mór mellett) a Balaton déli öbléig, melynek déli vége irányában egyenesen délnek foly a Rinnya vize, Somogymegyét csaknem két egyenlő részre osztván. Ezen a tájon ama folyót ajánlá határvonalnak a török, Babocsa, a mellette fekvő vár, az ő kezében levén akkor. Mindazon helyek, melyek e határokon belül esnek, a *kunok*-

[1] U. a. 118. l.
[2] U. o. 126. és 131. l.
[3] U. o. 141. l. Erről a követek értesítik Maximiliant.

kal és *jászokkal* együtt egészen a török hatalma alatt legyenek, s a magyar király és a magyar földesúr ne szedjen ott adót. Ellenben az oly helyek, melyek eme határon kívül esnek ugyan, de annakelőtte adót fizettek a töröknek, fizessék azután is. A többi maradjon bántatlanul a magyar király birtokában.[1]

A magyar király követei látván, mily erősen ragaszkodik a török kormány ahhoz, hogy megszabott határvonal legyen a két uralkodó birtoka közt, azt javasolják, hogy ám osztassanak meg a birtokok; de oly formán, hogy mindkét rész adja vissza azokat a falukat, melyek egykor a másik fél valamely várához tartoztak. A követek ezen kívánságába a török nem egyezett bele, mert kétségkívül veszít vele. Ha vissza adja teljesen a szultán csak azokat a falukat, melyek az egri püspökségéi voltak, s így Egerhez szolgáltak, számos oly falut veszít el, mely eddig neki is adózott. Azonban a követek, bár nem emelik ki, a várak szerinti fölosztásra nézve előzményekre támaszkodhattak; mert a Szulejmánnal 1564-ben kötött békeszerződésben az határoztatik, hogy Tata várát, melyet a török elfoglalt volt, tartsa meg hatalmában; hanem a környékbeli faluk, túl a Dunán ne háborgattassanak, hanem maradjanak a komáromi vár birtokában mint elejétől fogva voltak. Mert Tata nem oly vár, melynek önálló hatósága volt volna, hanem Komáromnak volt alárendelve. Ennélfogva maradjanak ama faluk továbbra is Komárom birtokában.[2] A követek most is jelentik, hogy a király beleegyez Tata és Veszprém lerontásába, csakhogy a hozzájok tartozó faluk maradjanak az ő hatalma alatt.[3]

[1] *Mon. Hung. Hist.* 125. l.
[2] U. o. 291. l.
[3] U. o. 156. l.

Azonban nem tartozik mostani föladatomhoz, hogy az 1567- és 1568-iki békealkudozás történetét megírjam. Csak azt akarom fölhasználni belőle, a mi a magyar jobbágy kétfelé adózásának jogi oldalát illeti.

Hogy a birodalom határán belől eső terület (igazságosan vonatván a határ) egészen a birodalom uráé legyen, minden idegen birtokos kizárásával, oly természetes kívánság, melyet világ kezdete óta minden alkalommal legfölfoghatóbbnak találtak, akármely souverain részéről. De minő jogon követelték, hogy a javaslott határvonalon kívül eső némely faluk ezután is fizessék a török adókat? — A nagyvezér e részben a török defterre, azaz arra a könyvre hivatkozott, melybe egykor beírattak a töröknek fizetéssel tartozott faluk. Habár ezt a könyvet se a követnek meg nem mutatták, se a magyar király nem ismerte, az alkudozásban nagy súlyt fektettek rá a törökök. — Ezen könyv teljes önkény szerint készült s nemzetközi jog szempontjából csak oly egyoldalú értéke volt, mint az erősebb fél hatalmának a gyengébb felett. A török követelésekben nem csak a jog, hanem még a méltány külső színe is hiányzott, midőn határt javasolt ugyan; de hatóságának körét ama határon túl is ki akarta terjeszteni, míg alkudozó felétől megtagadott minden viszonylagosságot.

A magyar király követei ellenben oly okokat hoztak föl a magyaroknak a hódolt területen való birtokjogára, melyek különösen török felfogás szerint helyeseknek látszhattak.

A követeknek könnyű volt kimutatniok, mily méltánytalan a kivánat, hogy Magyarországon ennekutána is legyenek kétféle hódoló faluk; — de csupán olyanok, melyek a török határon kívül esnek.

A követek a török felfogás szerinti sajátságos ellen-

vetéseket tudtak fölhozni. Maximilián királyt, mint császárt, a keresztyénség fejedelmének mondták, a mit a török megértett, mivel a szultán is a mozlim világ fejedelme.[1] A követek, miután Maximiliántól megkapták a várt utasításokat, kijelentették, hogy a császárnak a vallás tiltja, hogy a saját hitén levő annyi népet az ellenkező hiten levők birtokába önként engedjen át.[2] Ha ezt megengedné, elidegenednék tőle Németország, számtalan keresztyén fejedelem támadna ellene s elvesztené minden becsületét a keresztyénség előtt. Fellázadnának népei, látván, hogy így egyedül maradt, s nem egyébnek királya, mint egy arasznyi Magyarországnak.[3]

Tudjuk, hogy mindezekben tetemes volt a nagyítás. A keresztyén fejedelmek és Németország a magyar nemzet nagyobbszerű veszteségei miatt sem támadtak a német császár ellen; de az európai viszonyokat saját mohamedán világnézlete szemüvegén át néző, s azokról kevés részletes ismerettel biró törökre ama fictiónak nagy hatással kellett lennie. Ha maga nem tűrte meg a keresztyének kezében az oly városokat, melyekben a szultán egyszer meghált, vagy melyekben egykor mecset állott, elhihette, hogy a keresztyénség törvényei sem

[1] A követek azt mondják: «esse nos *totius Christianitatis* imperatoris oratores». U. a. 128. l.

[2] Mehemet nagyvezérnek Verancsics és társai által benyujtott olasz nyelven írt memorandum: «Obstando alla soa Magesta Ces. la religione di far quanto é dimandato, non essendo né modo né via, che possa sottomettere volontariamente tanti popoli da soa fede a da fede contraria della soa.» U. o. 202. l.

[3] Sollevarebbe contra di se una infinita di principi christiani, ne resterebbere senza molta infamia e jattura d'honore appreso tutta la Christianitá. Istessi popoli venerebono nelle sedicioni . . . vedendola re quasi d'una spanna d'Ongharia. 203. l.

engedik, hogy ennek padisája egészen mohamedánoknak engedje át az uralmat keresztyén népeken.

A töröktől fölfogható jog szempontjából a követek azt is fölhozhatták volna, hogy a magyar király évenkint rendes adót fizetvén az ország be nem hódolt részeért, s eme részekbe tartozván számos nemes, kiknek azonban birtokuk van a behódolt területen, a portának fizetett országos adó fejében ezeknek a hódoltságokban való birtokjoga is el van ismerve.

Magyarországra nézve ép úgy el kell vala ismerni az előbbi jogi állapotot, mint Oláhországra és Ragusára és mindazokra nézve, kik adó fejében élvezik birtokaikat. Tudjuk, hogy Oláhország és Ragusa, mint Erdély évenkinti adót fizetett a portának s ennek fejében volt csak fél függésben tőle. Azonban a követek ezen országos adóra nem vethettek nagy súlyt; mert elejétől fogva óvakodott mind Ferdinánd mind utóda az évenkint a portára küldött összegeket adónak nevezni, szépítve *tiszteletdíj* volt az adó hivatalos neve. Ezért úgy hiszem, hogy a fentebi indokolást nem használták a követek. Ellenben Verancsics és társai a hódolt faluk kétfelé tartozására nézve használják a török előtt a rokon s ép oly érvényesnek látszó okadatolást. A hódolt falukat, úgy mondanak, az előbbi szultán alatt hódolásra hajtván, felfogadták nekik, hogy a török adó fejében más tekintetben szabadok s többek közt abban a tekintetben is, hogy elismerik a magyar földesúr hatóságát. A hódolt faluk számára biztosított jogot, mondanak a követek 1567-ben, ép annyira meg kell tartani, mint *Oláhországra*, *Ragusára* s mindazokra nézve, *kik adófizetés fejében birják és élvezik birtokukat.*[1]

[1] . . . . quum coepissemus eis opponere fidem publicam sub

Igaz, hogy Szelim szultán nem ismerte el se előde szerződéseinek érvényét, se azt az elvet, hogy azért függjenek más uralkodótól is alattvalói, mivel neki az adót megfizetik, mert épen ez volt, minek karddal leendő megszüntetésével fenyegetőzött; de a Verancsics és társai által felhozott utóbbi okoskodás nagy nyomatékú, s leginkább kifejezi azt a jogi felfogást, mely a töröknél ebben a tárgyban uralkodhatott, s mely Szulejmán egész uralkodása alatt megszenvedett birtokossá tevé a magyar nemest a török területen. Azonban csalatkoznánk, ha a töröknek csupán jogossági fogalmaiban keresnők ily viszony megtűrését. Csupán azt a szemernyi jogot és észszerű okot kerestük, melynek minden nagyobb politikai tényben, ha a legszörnyebb kénylegességnek látszik is, okvetlen meg kell lennie. A török és magyar közti minden viszonyban a parányi jogossági szempont mellett a hasonlíthatlanul nagyobb rész az erőszaké, miután épen maga a mohamedán jog a *kardot* vallja a birtok jogalapjának.

A jobbágyok kétfelé adózásában is bajos elválasztanunk a jogot a bevégzett tény egyszerű elnézésétől. S valóban soha sem is volt éles határvonal vonható a közt, a mi a szultán joga, s a mi a magyar király joga, melyet átlépnie se egyiknek se másiknak nem szabad.

A mily ingadozók voltak a jogi fogalmak, ép oly szabatosság nélkül valók voltak a területi határok, sőt

demortui principis ac majorum suorum juramentis, qua eosdem subditos ad tributariam deditionem pertraxerunt: fidem hanc non aliter eis esse *servandam, quam aut Valachis aut Ragusanis*, et quibuscunque aliis, qui *tributi interventu* bona et ditiones suas pacifice obtinent et fruuntur illis. U. o. 117. l.

a török maga volt oka nagyrészben, hogy se egyikben se másikban nem lehetett igazságosan megosztozni az enyém és tied felett. Maga az 1568-iki alkudozás, melyben épen a török kiván határvonalat a két birtok között, elárulja, hogy a szultán nem szerette a kimért határszéleket birodalmában. Már kisázsiai első hódításai idejében nemcsak háború és várak meghódítása, hanem béke idején a védetlen lakosságnak rémitgetésekkel vagy kecsegtetésekkel való megnyerése volt terjeszkedésének egyik sikeres módja, s a Balkánon átjövén, a magyar birodalom déli tartományaiban való birtokainak határszélei minden állandóság nélkül örökös hullámzásban vannak. A magyar földön való terjeszkedés sem ismert határszéleket.

A magyarországi török hódítás kezdetén tulajdonképi s összefüggő török terület nincs is. Ha az 1541-től 47-ig való török terület földképét akarnók elkészíteni, az egész török birtok sporadicus pontokat mutat: eme pontok Pétervárad, Eszék, Valpó, Siklós, s innen föl északnak némi lánczolatban Simontornya, Fehérvár, Esztergom, Nógrád, kissé keletre eme vonaltól Buda. Egészen elszigetelve áll Szeged a Tisza mellett. A török csupán várakban telepedett meg, s az elfoglalt várak részint vékony földszalagra terjeszték ki hatalmukat, részint jókora hézagokat hagytak maguk közt. Különösen a sík magyar alföldön alig egy-két várat találván, azt a török még oly elszórtan sem telepitette be, mint a Dunántúli részeket s Pestmegye északi s Nógrád déli részeit. Hadjáratok s egy-egy nagy vár bevétele alkalmával minél szélesebb területen kényszerítéssel, vagy minthogy a faluk egy része pusztán hagyatott, a visszatelepedésre kötött alku mellett kecsegtetésekkel hódolásra birt minél nagyobb számu falut, s a

hadsereggel együtt járt defterdárok a faluk nevét, az adóikkal megjutalmazott szpáhikéval együtt beirták a defterbe. A defterdárok ezen telekkönyvi eljárásának nem volt mértéke. Korántsem tartották magokat se megyék határaihoz, se magyar királyok idejében való azon tekintetekhez, melyek megszabták, mely faluk minő várakhoz szolgáltak. A szandzsákok határa addig terjedt, a meddig a török kard kiséretében a defterdár bejegyzési buzgalma. Így, midőn a török az 1543-ik év nyarán Esztergomot ostromolja, az ezen vár és Komárom közt feküdt faluk nagy részét defterbe írja jutalmul a magokat kitüntetendő szpáhiknak, még mielőtt Esztergom be volt volna véve.[1] Khalil budai defterdár, habár még a Tiszán túl alig veté meg lábát a török, a Tiszántúli helyek közül is számosokat ír be a török defterbe, és a mi egyszer oda be volt írva, a török mindahhoz jogot tartott. Ez a jog csupán a fegyver joga és merő önkény volt, melynek még valami normája sem vala, mint nincs ily hatalmasok kapzsiságának. A hódoltság tulontúl kiterjeszkedő határai, vagy inkább határtalansága mellett a török igen sok a váraktól távol eső falut írván be, csak úgy vélte magának biztosíthatni, ha fölfogadá a lakosoknak, hogy nem terheli fölöttébb, s láttuk fentebb, hogy uralkodó szabálylyá lett volt, hogy a magyar földesuraknak fizetni szokott adó és szolgálat felével megelégedett a török is. Az adó megosztása felbátorítá a magyart is, hogy a megosztást a török terület belsejében minél messzebb kiterjeszsze részint békés úton, részint erőszakkal is, s úgy véljük, ép oly lehetetlen volt abban az időben is meghatározni, meddig terjed a magyar földesurak és magyar király hatósága

[1] Hammer, *Geschichte d. O. R.* III. k. 273. és 275. l.

a török területen, mint azt, hol van csak egy bizonyos évben is megállapodás a török terjeszkedésben.

A két egymással küzdő érdek ily örökös tusájában, bármely időpontban köt is békét a magyar király a szultánnal, soha sem képesek meghatározni a «statu quo»-t. Már Szulejmán idejében divatba jön, hogy a határok megszabását soha se foglalják a békeszerződésbe. Utólagosan mindkét részről kinevezett biztosok voltak határt járandók. A szultán az ügyet a budai pasához utalta.

A Szelimmel folytatott nevezetes alkudozásban is Maximilián arra utasítja követeit, hogy *egyebekre nézve* kössék meg a békét, s csak azután nevezzenek ki biztosokat, kik meghatározzák, mely faluk tartoznak egyszersmind a töröknek és magyarnak adózni, *mint Szulejmán idejében szokásban volt.*[1] Es valóban az 1562- és 64-iki békeszerződés okmányában is biztosok rendeltetnek a határ kivonására, mindkét fél részéről egyenlő számmal.

A békebiztosok tehát utólagosan minden békekötés alkalmával elvonták a határt; de korántsem oly czéllal, hogy azon belül a magyarnak ne legyen birtoka, vagy a török az azontúl fekvő helységek közül ne szedjen adókat. A határ csak arra való volt, hogy azon se egyik se másik féltől fegyveres csapatok ellenséges szándékkal át ne járjanak. A biztosok dolga ezenkívül a közös faluk földjegyzése volt.

[1] Antehac quoque divi quondam domini genitoris nostri ac serenissimi imperatoris Solymani tempore judicatum fuit, limites utriusque partis rectius, commodiusque discerni non posse, quam per commissarios ex utraque parte ad id destinandos, viros probos, graves, mansvetos, et rerum agendarum expertos etc. (*Monumenta* VI. k. 158. l.)

Ama határvonal elhuzásával kétfele hódoltság támadt Magyarországon. Egyik, mely a török területen feküdt s a magyarnak is fizetett adót, másik, mely a magyar király területéhez tartozott, de azért a töröknek is fizetett adót. Úgy látszik, emezeket nevezik az okmányok «közös faluk»-nak.[1]

Végre az 1568-iki szerződés is abban az állapotban hagyá meg a hódoltságot, a mint találta. A török birodalom külső viszonyai birták egy részben engedékenységre a szultánt; s feltünő, hogy habár ez háborúval fenyegetődzik a hódolt faluk miatt, a király szintoly erélyesen védi az azelőtti jogállapotot — még pedig nem az országos jövedelmek érdekében. Úgy véve a dolgot, a mint valóban volt, a király kormánya nagyon kevés hasznot húzott a hódoltságból. A korona kincstárát nem tölték gazdag jövedelmekkel a kétfelé adózott hódoltságok. A hadi adó fele részben elpusztult helységekre vettetett ki s a megmaradt telkekre is csak félannyi, mint a nem hódolt részekben. Katonát pedig nem állított ki a hódoltság, hacsak nem azokat a szökevényeket, kik seregesen hagyván oda lakhelyeiket, inkább zavart okoztak az államnak, mint hasznot. A hódoltságok fölhasználásának egy külön módját hozták volt be a viszonyok; de a kormány könnyebbülése nélkül. Verancsics Antal, korának egyik jeles államférfia, midőn 1567-ben és 68-ban a fentebb bőven ismertetett békealkudozást folytatja a portán, így írja

[1] Hogy a határon túl és innen egyaránt voltak hódolt helyek, elég több rokon értelmű hely mellett csak ezt idéznem a király követeinek 1553-iki javaslatából: Omnes subditi et coloni, *tam imperatoris* potentissimi, *quam regis* nostri, qui hactenus utrique parti solverunt census ac decimas et exhibuerunt servitia . . . etc. (*Monum. Írók.* IV. k. 81. l.)

le a hódoltságoknak a kormányra nézve való haszonvehetlenségét, Maximilian császárhoz intézett levelében:

«Nem hiányzanak oly okok, kegyelmes császár, melyek bővebb megfontolás után helyeseknek látszanának, s melyekben mostoha viszonyaink közt engedhetnénk az ellenségnek. Lássuk röviden az okokat. Tudva van felséged előtt, hogy attól az időtől fogva, midőn az alattvalók meghódolása kezdődött, még a megboldogult felség (I. Ferdinand) idejében sem tekintették majd semmi hasznot hajtóknak. *Ennélfogva a végvárak parancsnokainak a tiszttel együtt fölhatalmazás adatott azon faluknak a katonák közötti kiosztására jutalom gyanánt,* hogy azokkal is segítsenek magokon. Mely jutalom habár jövedelmesebb volt a zsoldnál s némely várbeli tiszttartó a zsarolások által rendkívül felgazdagodott, de felségteknek más haszna nem volt benne, mint hogy ily módon valami birtokjog fentartatott; de úgy tartatott fenn, hogy nehány katonát, hajdut, s más ilyen zsákmányból élő kóbor embert felhizlalván, kik lopva tettek kirándulásokat a hódolt helyekre, nemhogy használtak volna felségednek, vagy bármi részben az országnak, hanem leggyakrabban, fölingerelvén az ellenséget, ily emberek hibájából mai napig is sokkal többet vesztett az ország, mint a menynyit a vitézség visszafoglalt és megtartott. E mellett pedig még a zsoldfizetést sem engedék el felségteknek, holott magok annyi hasznot húztak a hódolt jobbágyoktól.» Szelim szultán a hódoltság kétfelé tartozását a miatt akarja megszüntetni, mond VERANCSICS, mert főkép ily viszony miatt nem lehetett addig tartós a béke.[1]

[1] *Monum. Írók.* U. a. 130. l.

Érinti VERANCSICS fentebb a magyar korona jogfentartását mint egyetlen hasznot a hódoltságokból. Habár ez nem látszik gyakorlatbeli fontosságú s bár mi koczkáztatással fentartandó nyereségnek Szelim követelése ellenében, ki a hódoltságról való lemondást fenyegetőzve sürgette, Maximilián követei e részben tartják legaggasztóbbnak a szultán követelését. Ugyancsak VERANCSICS azt írja Maximiliánnak, hogy ha beleegyeznék a jobbágyoknak Szelim követelte kétfelé osztásába, azt mondhatnák, hogy minden igaz ok nélkűl oda ajándékozta Magyarország egy részét a töröknek. Maholnap pedig ez háborút indítván, a Magyarországból még meglevő maradványt is megtámadná, s akkor azzal is dicsekedhetnék, hogy Maximilián adta át neki az országot, melyet már nemcsak a had, hanem az átruházás jogánál fogva bír.[1]

Így a király főkép souverain jogának fentartása szempontjából nem mond le a különben neki kevés hasznot hajtó hódoltságokról.

De ezen jogfentartás indoka sem csupán személyes s nem is csak dynasticus indok volt, hanem a *nemzet* és *uralkodó* közt fennállott kölcsönös szerződéseken alapult, s az uralkodó követei ebben a részben főleg a nemzet akaratjának tolmácsai voltak. A vezérpasának átnyujtott emlékiratban a követek hathatósan kiemelik, hogy Maximilian király ha akarná sem tehetné, hogy a hódoltságot egészen odaengedje a töröknek. *Koronáztatáskor* esküt tett le a magyaroknak, hogy oltalmazni fogja, fentartja régi szabadságukban, és nemesi jogaikban; és hogy a nevezett országának legcsekélyebb részecskéjét maga akaratjából s a lehetségig el nem

[1] *Monum.* U. a. 129. l.

fogja idegeníteni más népeknek és nemzeteknek, semmi nemű úton és módon.[1]

Az alkudozások folyamában többször kiemelik a követek a magyar földesurak érdekeltségét a hódoltságok kétfelé tartozásában s hogy a szó nemcsak rábeszélési ürügy a török nagyvezérrel szemben, hanem valódi ok, bizonyítják Verancsics-nak Maximilianhoz intézett levelei, melyek egyikében a követ ily bizalmas figyelmeztetést ír a királynak:

Ha a töröknek engedjük a hódoltságot, átalános lenne a panasz és elégedetlenség a nemesség és katonaság közt, s a köz levertségben és bánatban megtörténhetnék, hogy szerteszélylyel pártolnának felségedtől, különösen pedig az erdélyi fejedelemhez.[2]

Tévednénk, ha a szultán és a magyar király közt kelt szerződések fontosságát és érdemét kisebbítni akarnók. — Mint e szakasz elején mondám, a több rendbeli szerződések utoljára nemzetközi jogban állandósították a magyar királynak a magyarországi hódolt földhez való jogát s már 1568-ban is, bármint erősíté Mehemet nagyvezér, hogy a szultánok nem kötelesek ragaszkodni őseik szerződéséhez, már akkor annyira gyakorlatban volt és annyira elfogadott jogi helyzetnek tekinté mind a magyar mind a török a hódolt jobbágyok két felé tartozását, hogy a régi szokásokra sokat adó s az újításokat nem kedvelő török is csak magán

[1] «Obstandoli . . . . il giuramento, che ha fatto alli Onghari nella soa coronazione, che li difenderà e conservarà nelle antiche liberta e privilegii della nobilta loro. E che pur una minima parte del detto regno per soa propria volonta et absoluto suo potere non alienarà per nissuna via ne modo in altri genti e nazioni.» U. a. 208. l.

[2] *Monum.* U. a. 130. l.

erőszakot téve követelt új rendet, s végre s a békét Szelim szultán egészen az előbbi szerződések mintájára szentesítette meg. A hódoltság viszonya az maradt, a mi Szulejmán szultán idejében volt. — Igazságtalanság volna nagy elismeréssel nem szólanunk csak ez egy pontra nézve is a konstanczinápolyi követek, s különösen Verancsics hazánkfia fáradozásairól s kitünő diplomatiai képességéről. Nagy részben az ő ügyességének lehetett köszönni, hogy a béke a korábbi alapokon újíttatott meg.

A békeszerződés a törökkel nem igen tartatott meg, s még mint egy korábbi szakaszban kézzelfogható példákban mutattam ki, azt a lényeges pontjukat is, mely szerint béke idején harczok ne folyjanak, dulások sőt nagyobb harczok gúnyolták ki. De a békekötések még is zabolázhatták a harcz- és dulásvágyat, s a törökök közt is voltak egyes pasák, bégek s más alsóbb rendűek, kik valami tisztelettel voltak a szerződések iránt; mert a békeszerződések megsértése nem származhatott a szultán parancsára — legtöbbnyire a fegyelem-hiány okozta. Föl nem tehetjük, hogy a török állam vezetői azzal a föltett szándékkal írták alá a szerződéseket s esküdtek meg rájok, hogy meg nem tartják. A hitszegést csak azért sem tarthatjuk szándékosnak, mivel százötven évig folytonos. Hányféle különböző jellemű szultán és különböző származású, műveltségű s véralkatú nagyvezér volt azalatt a hatalom polczán! Lehetséges-e, hogy mindenikben megvolt volna egy közös jellemvonás, a hitszegés? Magok a diplomatiai alkuk komolysága, hosszura nyúlása s olykori átalkodott harcza bizonyítja, hogy a török kormány nem nézett megvetőleg a szerződésekre. A békeszegés a tartományokbeli török kormányzat rendszeréből eredt s a végvárak

katonái ugyanazon okból nem tarták magokat szigoruan a békekötések pontjaihoz, melyből oly gyakran sérték meg magokat a török törvényeket és szultáni parancsokat: — ez az ok az ellenőrzés hiánya volt, a mit fentebb, az adózási törvényekről szólván, bővebben kifejtettem.

Épen mivel csupán a fenyíték-hiánynak vagyis a katonaság uralmának tulajdoníthatjuk ama kihágásokat, épen mivel csak a visszaélés esetei voltak s nem egész kormányrendszer, voltak bizonynyal oly törökök, kik tiszteletben tarták a törvényt és szerződéseket, melyek ily módon gyakorlatban is hasznosak voltak, s ezek adtak valami jogalapot a viszonyoknak.

Békekötések alkalmával a budai pasával mintegy külön diplomatiai értekeződés folyt. A békealkudozások folyamára az előleges fegyvernyugvást kötötték s a békeszerződés létrejötte után az oly fontos határjárás s a hódoltságokbeli ügyek elintézése az ő vezetésére bízatott, sőt időközben is folytak követküldések, levelezések a magyar kormányhatóságok és a béglerbég között. Ha a budai pasákat nem változtatják oly gyakran, a személyes, közvetlen érintkezés csak némi szomszédsági viszonylagosság érzete folytán is tetemesen befolyhat vala a viszonyok javítására. Azonban nem maradhatott az minden befolyás nélkül a gyakran cserélt pasákra sem, kik a határszéli versengések miatti panaszokra nem az önkény dölyfével felelnek, hanem a békekötés pontjait s így mégis valami jogot hoznak föl. Többnyire azzal mentik magokat, hogy a magyarok kezdték a szerződés megsértését.

Továbbá a békekötések azon pontjai, melyek a hódoltságok kétfelé adózásáról szólanak, nem ütköztek oly nagyon a török intézményekbe, mint a ka-

tonáknak a harcztól való szigorú eltiltása. Midőn még a hol benlakott is a török, megtűrte a magyar községet és birót, a többi hódolt helyről pedig a neki fizetett adókon kívül más tekintetben levette gondját, s divatozni engedé «*bolond szokásaik*»-at, úgy vélte, a helységek dolga, hogy nekik másfelé is tetszik adózni és szolgálni.

Szelim sem csak az adót irígyelte meg, melyet a hódolt jobbágy a magyarnak fizet, hanem azért sem szerette ama viszonyt, mivel az adószedésre bejárt magyar katona és a török közt gyakran történt összecsapás, miből gyakran a béke nagyobbszerű megzavarása származott.

A kétfelé adózott helyek viszonyának szabályozásában az egymást követett békealkudozások és szerződések időnkint némi haladást is mutatnak s az alábbi szakaszban kimutatom némely pontban a fejlést.

E szerint nem tarthatjuk fölöslegesnek és csekély fontosságúaknak a két uralkodó közt a hódolt helyekre nézve kötött szerződéseket. Itt csak annyit állítók, hogy, mint minden alkotmányos országban szükséges, a szerződéseket a nemzet érdekei dictálták, s mint minden jó szerződés megkívánja, ha tartós akar lenni, a létező viszonyokhoz és érdekekhez szabja magát. A török és magyar közti szerződéseknek nem kisebbségére, hanem dicsőségére válik, hogy, a hódolt helyek viszonyait illetőleg, egészen a magyar nemzet befolyása, sőt nyomása alatt keltek; s hogy oly annyira szemmel tarták a tényleges helyzetet, hogy mint a nemzetközi jog okmányai egyszersmind a valót híven tükröző első rendű történelmi kútfők.

A szerződések sem nem teremtették, sem magokban teljesen fönn nem tarták a magyar korona souveraini-

tását a hódoltságokban: a ki azt teremté és mind folytonos joggyakorlatban mind karhatalommal végig fentartá — *a magyar földesúr volt.*

Ebben a részben a *magánjog* volt mind a *köz-*, mind a *nemzetközi jog* alapja, — s az egyéni szabad cselekvés teremté az állam hatalmát.

XIII.

Magyar földesúr a török területen.

A török betelepedése után az első békekötés, mint mondám, 1547-ben kelt, azelőtt mintegy másfél évvel, 1545-ben köttetvén ideiglenesen tizennyolcz havi fegyverszünet. Sajnos, hogy az ezen szerződés felett folyt nagyon hosszú alkudozások korántsem oly ismeretesek előttünk, mint melyek az 1553. éven, aztán az 1568-ik éven kezdve folytak, s melyek oly részletes fölvilágosításokat nyujtanak a török és magyar közötti viszonyok tárgyában.[1] Azonban a békekötés szövegéből törvény-

[1] Hammer Purgstall helyesen jegyzi meg, hogy az 1547-ki fontos békekötés folyama csaknem merőben ismeretlen volt az ő idejében, s ki is emeli, mily zavar uralkodik a régibb magyar történetírásban csak a datumokra nézve is ebben a tárgyban. Hammer Purgstall-nak a bécsi «házi és udvari» könyvtár eme követségre vonatkozó iratainak egész egy tárháza volt keze ügyében, s így többet tudhatott. Azonban itt is kitűnik ezen rengeteg ismeretű ember egész felületessége: A nagyon érdekes adatokból, mik a dolog lényegére tartoznak, csak egy oldalt érintvén, megelégszik némi külsőségek felhordásával. Annak ellenére, hogy kezénél volt minden található adat, maig is legnevezetesebb közlemény ebben a tárgyban az az egy-két töredék czikk, melyet a *Corpus Juris*ban találunk. *A magyar Monumenták okmánytárá*nak II-ik kötetében Horváth Mihály által a brüsseli országos levéltárban lelt e tárgyra vonatkozó levele is, melyben pedig szintén kevés tárgyunkra vonat-

könyvünkben fenmaradt egy-két töredék pont, melyet az előbbi szakasz elején idéztem, egy-két nevezetes igazságot tesz kétségtelenné. A szerződés azt mondja, hogy azok a jobbágyok, kik azelőtt kétfelé adóztak és szolgáltak, azután is kétfelé adózzanak és szolgáljanak: azaz mind a szultán mind a király alattvalóinak, — az eddigi szokás szerint. — Ebből világos hát, hogy nem a diplomatia vívta ki a kétfelé adózást; mert ez már a legelső diplomatiai szerződés előtt divatozott.

Másutt kell tehát keresnünk a jog származását, melyet a nemzetközi kötés csak átvett az életből s nem szabta maga az életre. Ezen jog genesisére positiv adataink nem levén, kénytelenek vagyunk a helyzetből folyó következtetések nyomán alakítni róla fogalmat. Ezen az úton is gyakran jutunk kétségtelen igazságokra. És épen tárgyunknál ez az út nagyon rövid. Ama jog első gyakorlati valósítója nem lehetett más, mint a *magyar aristocratia,* sem fegyver sem erkölcsi eszközök által.

A mi a fegyvert illeti, kifejtém egy fennebbi szakaszban, hogy az, 1541 után még jó ideig, csaknem kizárólag a nagyobb földbirtokosok kezében volt. Említettem, hogy a török ellen védfalul szolgált várak hasonlíthatlanul nagyobb része magános főurak és nemesek tulajdona volt, s hogy részint jog, részint, kivált eleinte, bitorlás útján a főnemesek kezében voltak a püspöki végvárak birtokaikkal és a hozzájok tartozott tizedjövedelmekkel együtt és hogy végre a lassan-

kozót találunk, a mellett, hogy világosabban mutatja némely magyar főúrnak a törökkel való viszonyát, mint HAMMER közlése, a dolog lényegére nézve más tekintetben is érdekesebb supplementuma a *Corpus Juris*ban hiányosan közölt békepontoknak.

kint szaporodott országos várak is jövedelmeikkel együtt főnemeseknek adattak a megvédésre. Hozzátettem még, hogy a XVI. évszázad folytán a várőrizetet képezett katonaság is nagy részben nemesekből állott s benne egy tetemes contingenst épen a török elfoglalta területről kimenekült nemesség szolgáltatott. A katonaság többi része nem volt egyéb, mint vagy a vitézlő urak fegyveres szolgája, vagy a parancsnok földesúrnak engedelmességgel tartozott zsoldos, nemcsak a magán-, hanem a királyi végvárakban is. Így, ha a magyar jognak a török területre való kiterjesztésére fegyver kellett, az csak a magyar földesurak fegyvere volt.

Kétség sem fér hozzá, hogy ez ügyben fegyver volt szükséges. Még azután is, midőn már e jog rég gyakorlatban s rég nemzetközi szerződések által is szentesítve volt, fegyveres erő nélkül nem lehetett fentartani a török ellenében valamint más, úgy eme jogot sem. Nemsokára az 1547-iki béke után is, mely szentesíté a jogot, hogy a török alatti hódolt helyek kétfelé adózzanak, még karhatalom kell az adók beszedésére. 1548-ban elhatároztatván, hogy a hódolt helyek is fizessék az országos adót, a végbeli várparancsnokokra bízták az adószedést.[1] Békealkudozások alkalmával később is panaszolják a magyarok, hogy a török a szerződések ellenére sem tűrte mindig az adóztatásban való megosztozást. Az adót szedni kiment katonának el kellett rá készülve lenni, hogy összecsap a törökökkel, kik ha

[1] 1548-ban írja Dobó István, Eger kapitánya, az országos kincstartónak, hogy az adót a mennyire lehetett, beszedte, noha a «török birodalmában» vannak az adózók. A hátra levőt is be fogja szedni, «noha szintén torkában vagyon a töröknek». *Négyszáz magyar levél*, Szalay Ágoston gyüjteménye. 55. l.

túlnyomó számmal vannak, levághatják és elfoghatják őket. A XVI. évszázadbeli első békekötések nem tiltják, hogy katonák járjanak ki az adó beszedésére. — Azonban ebből származik a legtöbb surlódás. Az 1554-iki békealkudozások idején a mi követeink panaszképen említik, hogy a török el fogja az adót szedni kiment katonát, mint elfogtak az egri vitézekből tizenhárom huszárt, ki adót szedni ment ki a hódolt falúkra, elfogtak nehányat az esztergomi érsek újvári vitézeiből is, holott ezek nem is a török, hanem a magyar területen feküdt kétfelé adózó helységekben jártak.[1] Ez alkalommal a követ javaslatot tesz, mint lehetne oly módot találni a hódolt helységek adózásában, hogy ily surlódások ne támadjanak. Nem látszik, hogy a javaslatnak eredménye volt volna; de az átalán kitűnik, hogy annakelőtte folyvást fegyveres erő kellett a hódoltságbeli adók beszedésére.[2]

A török gátolta adószedés nem igen terjedt messzebb, mint a mennyire a magyar fegyver elért, valamint a magyar területen az volt a török hatalom szélső határa, a meddig fegyveres erőszakját állandósítani bírta. Ha oly időkben is állott ez, midőn békekötések

[1] *Monumenta, Írók,* IV. k. 433. l.

[2] A követi utasításban (1554.) olvassuk, hogy a követ előterjesztvén, hogy a török elfogja az adószedésre kiment magyar katonát: «adeoque subditi nostri miseri in percipiendis debitis suis proventibus impediuntur, et milites nostri in hujusmodi exactione censuum e villis, quae ad utramque partem census et servitia exhibent *capiuntur et trucidantur.*» Azonkívül, hogy a panasz bizonyítja, hogy fegyveres erőnek is veszélylyel járt az adószedés, maga az, hogy ez panaszképen hozatik fel, tanusítja, hogy a szerződések megengedték, hogy fegyveresek járjanak ki adószedés végett. (*Monumenta.* U. o.)

szabályozták a határokat, mennyivel inkább kellett állania ennek 1547 előtt a tulajdonképi hadi állapot idején.

Az adónak fegyveresek által történt szedése számos surlódásra adván alkalmat, épen ez volt a fő indok, a miért később Szelim szultán oly határozottan követelte, hogy a magyar részre adózás megszünjék a török területen. Mondhatni, mindent kimerítnek ebben a részben is az 1567- és 68-iki békealkudozásokról szóló okmányok. Verancsics jelentése ugyanis ezt foglalja magában:

«Szelim szultán azért sürgeti főkép a hódolt falúk kétfelé adózásának megszüntetését, mivel a magyarok eddigelé (1568) egészen szabadon jártak le a Duna mindkét partján a *Szerémségig* s a Tisza tulsó partján *Titelig*, innen pedig Bácsig és Kalocsáig, hogy raboljanak és (a mint ő mondja) zsarlásaikkal sanyargassák az atyja szerzette jobbágyokat.[1]

Ha a magyar fegyver jelölte azt a szélső határt, meddig az ország csak félig a töröké, meg kell adnunk, hogy a határ elég messze, hazánknak csaknem déli széleig terjedt.

E szerint már lehet némi átalános fogalmunk a hódoltság határairól, melyekre nézve a békeszerződések teljes setétségben hagynak mind a XVI-ik mind a XVII-ik évszázadban. Ha a fegyvert veszszük a magyar király által török területen gyakorolt souverainitás határmérőjének, azonnal világosságot nyerünk a magyarországi török területnek különben sűrű homály borította földképére nézve. Melyik volt a tisztán török s a magyarnak nem hódolt terület? — Déli kiterjedésében, mint maga a török szultán mondja, a Szerémség és

[1] *Monum.* VI. k. 132. l.

Titel jelölték végső vonalát azon földnek, melyen a magyar is gyakorolt hatalmat és kisebb nagyobb mértékben rendes hatóságot. De bizonyos az, hogy az ama vonalon belül eső területen is kétfelé volt a birtok: olyan, mely egészen a töröknek, s olyan, mely mindkét uralkodónak hatósága alá tartozott. De e részben se a vármegye se a szandzsák határvonala nem ad csak távolról is helyes fogalmat a politikai térképről. A fegyvert véve határszabályozónak, az kétségtelen, hogy a magyar fegyver be nem juthatván a török elfoglalta várakba, minden vár és palánk csupán a töröknek adózott. Ezenkívül a magyar katona, egészen a török várak kapujáig be szokott száguldani, s a törököt a békés birtoklásból kiszorítani. Magát a béglerbég székhelyét, Budát is meg-meglátogatják részint törvényes magyar megbízásban, részint megbízás és parancsok nélkül a magyar fegyveresek. A budai pasa panaszolja 1578-ban, hogy Budáról alig mernek kimenni a a magyar száguldók miatt. «Buda környül, úgymond, immár sem barmot sem juhot ugyan nem tarthatnak (a budaiak), még csak fáért sem mernek kimenni; szőllőjökbe, kertjökbe nem mernek kijárni.»[1] Mindamellett föl kell tennünk, hogy a török várak közvetlen szomszédjába csak lopva és nem rendesen járhatott a magyar katona, s a várak kerületében egy-két mérföldnyire a helységek szabály szerint csak a töröknek adóztak. Igy a fegyver készítette tulajdonképi török terület nem volt egy continenshez hasonlítható folytonos terület, hanem

[1] *Magyar nyelvemlékek* II. k. 255. l. Musztafa budai pasa levele Rudolf királyhoz. Ugyanannak több ugyanazon kötetben foglalt levele, mint a Buda alatti száguldást tényekkel is bizonyítja, s egyszersmind számos más török vár hasonló viszonyait panaszolja fel.

annyi sporadicus sziget, a hány török vár és palánk volt. A mi a várak szűk keretén kívül esett, már osztozott rajta a magyar földesúr.

Azonban a fegyverszabta határról csak nagyjából lehet fogalmunk s nem lehet szabatos. Sokszor túlterjedt a rendes vonalon s mind a fentebb jelölt legdélibb határig, mind pedig a várak közvetlen hátáráig való kiterjeszkedést csak a legszélső s ideiglenes határnak kell elfogadnunk.

Valamint a határokat a fegyver, úgy a hódoltságbeli adószedést a honvédelmi rendszerünkben volt fegyvernemek határozták meg kivált elejénte, s sajnos, de tagadhatlan, hogy elejénte a jogok sérelmére az erősebb uralkodott a hódoltságokban is, s a mi később joggá fejlett, elejénte sok bitorlással és erőszakkal járt.

Mind a jog mind az erőszak gyakorlására legtöbb hatalmuk volt a királyi és püspöki várak kapitányainak. Ők magok is nagy földbirtokosok voltak, s ezenkívül a várakhoz terjedelmes birtokok jövedelme volt utalványozva: úgyszólván egész megyék tartoztak hozzájok szolgálni. A várparancsnokok a várakhoz földesúri jogon tartozott falukon kívül számos más birtokos faluját adóztatták; mert a püspöki várak fentartására fordíttatott az a tized is, melyet egy-egy püspöki megye jobbágyainak kellett fizetniök, akárhány más földesurok volt. Eme tizednél fogva kerülhettek a várkapitányok kezére számos oly faluk, melyek más egyes nemes birtokai voltak, s melyek elfoglalása miatt sok panasz található törvénykönyvünkben. A falukat tizedökre nézve haszonbérbe adták néha s mint Verancsics mondja, a király maga elnézte, hogy a hódolt helységeket zsold gyanánt katonáik közt oszszák ki *timárul,* mit egy későbbi törvény eltörül. Azonban ily bitorlások ellenére, melyeket a

várkapitányok a kisebb földbirtokosok rovására gyakoroltak, a hódolt helyeket legalább nem engedték a török osztatlan birtokában.

Volt honvédelmi seregünknek másik sajátságos fegyverneme, melynek legkevesebb jogos keresete volt ugyan a hódoltságokban; de leggyakrabban ment oda kalandozni. Ez a hajduság volt, azon szabad legények hada, mely akár hópénzért, akár bizonyos kikötött czélra rövidebb ideig is egyaránt állott főurak, nemesék és kapitányok zsoldjába, s ha megunta a nem kedvelt fenyítéket, kiment «szerencsét keresni» vagy «törököt fogni» a hódolt helyekre, s kenyérkeresetté tette volt a rablókalandozást. A felhatalmazás és parancsnok nélküli had kétszeresen ártott. A maga fejétől folytatván ellenségeskedést, a törököt, béke idején is, ok nélkül ingerelte, s aztán ha török zsákmányt nem talált, a különben is eléggé szegény hódoltság magyar lakosain élősködött vagy olykor erőszakoskodott, úgy hogy csaknem a hányszor szó van róluk törvénykönyvünkben, s pedig sűrűn tétetik rólok említés, mindannyiszor kemény, rögtöni halálos ítélet van rendelve rájok. Számos ízben tiltatik, hogy senki, se országos, se pedig magánszolgálatban ilyeket ne tartson. De a törvénynek mindig megújított szigorú anathemája sem volt képes megszüntetni a szabad hajduk kalandozását. Az ország folytonos inségének és pusztulásának kiapadhatlan forrásából kel ki ez a sok katona, kinek rendes alkalmazást adni nem bírt az állam és a magános várúr. Sokan mentek ki szolgálni idegen országba s különösen a lengyel királyhoz, kinek testőrei magyarok voltak; de benn is tetemes számmal maradtak. Folytonos fenmaradásukra befolyt, hogy némi szükség is volt rájok. Ők voltak a legvakmerőbb s a hódoltságbeli helyeket és viszonyokat szabad keresetök-

nél fogva legjobban ismerő emberek. Bármennyi kárhoztatást mond rájok a törvényhozás, egy ízben épen törvényeink méltányolják az általuk tett szolgálatukat. *Nélkülözhetleneknek* mondja őket a végvárakban; mert ők azok, kik a hódolt jobbágyokat engedelmességben tartják s mint gyalogok, a lovasoknál könnyebben kereshetvén fel a járatlanabb hegyeket, alkalmasabbak a török területen való kirándulásokra.[1] Így tehát igen hihető, hogy elejétől fogva mind a királyi várakban, mind a földesurak magánváraiban különösen ezen gyalog népet használták az adók behajtására is. — A magánosoknak és a közügynek sok kárt tettek az alföldi Magyarország szegény legényeinek ősapái; de a sok jogtalan tett mellett eszközűl szolgáltak a jog fentartására a hódoltságban.

Legkevesebb positiv adatunk van rá, hogy a magyar földesúr mint gyakorolta saját jogát és hatóságát a XVI-ik században a hódolt helyeken lakott tulajdon jobbágyain. De föltehetjük, hogy miután a jogtalan bitorlás is utat tört oda magának, a jogos követelés annál szabadabban elégítheté ki magát, mivel, mint mondám, magok a földbirtokosok tették a fegyveres erő nagy részét. Hogy nem említi őket törvénykönyvünk, onnan van, mivel joguk gyakorlása magában értető és jogos volt s nem volt helye tiltó törvények hozatalának. Csak akkor van róluk szó, ha közülök némelyek más birto-

[1] *Corpus Juris H.* 1563. XXIII-ik törv. cz. «Confinia iis (hajdonibus) nullo modo carere posse videantur, eo quod ejusmodi pedites emitti soleant ad conservandos in obedientia, colonos Turcis subjectos, retinendamque Suae Majestatis jurisdicti nem» etc. Azonban hozzá teszi a törvény, hogy a várakban fenyíték alatt tartassanak, csak engedelemmel mehessenek ki s ha törvénytelenséget követnek el, büntettessenek rögtön.

kain is hatalmaskodnak. A tiltó törvények a visszaélések ellen hozatván, gyakrabban van bennök szó a kivételes esetekről, mint a normalis és jogos gyakorlatról. Egyébiránt minden békeszerződés, s a legelső is, a jogos földbirtokosoknak a hódoltságokban gyakorlott adószedéséről tanúskodnak s azt biztosítja mindenek fölött.

Tévedés lenne a hódoltságban gyakorolt fegyveres hatalmat oly értelemben venni ököljognak, hogy a jobbágyokon hatalmaskodjék a katona, habár erre is vannak visszaélésként megrótt esetek. A fegyverre nem a magyar jobbágy irányában volt szükség, hanem a föld birtoklásában féltékeny vetélytársként szemben álló török fegyveresek ellen, habár kétségtelen, hogy a jobbágyok irányában is a fegyver legalább a tényleges hatalom jele volt, s a jognak, ha kell, nyomatékot adott; mert egy politikai intézmény sem lehet tartós csupán erkölcsi kötelékeknél fogva, ha materialis erő s végrehajtó képesség nem járul hozzá.

Másfelől azonban szintúgy áll, hogy kivált egy idegen hatalom területén gyakorolt hatalom ép oly kevéssé lehet el hatalmasabb moralis tényezők nélkül. Ha a magyar paraszt a töröknek egészen alávetve magát, egyáltalában nem akar vala tudni többé a földesúr jogáról, a létezett viszony nem lehet vala nemhogy őt, hanem egy nemzedék idejére is fentartható, s az alföldi lakosokon még a hajdú is kisebb mértékben élősködik vala, ha a paraszt még az ily bitorlóhoz is több vonzalmat nem érez, mint ama más fosztogató, a török szpáhi iránt. Csupa zsoldos katonaság a fegyver hatalmával aligha fentarthatta volna a függést a hódoltságban. Legfeljebb erőszakkal *vehetett*, de nem adóztathatott volna. Az 1568-iki alkudozásokban a nagyvezér egy ízben azt

a kívánságot jelenti ki, hogy a magyar végvárakba tegyen a király *német zsoldosokat* a magyar őrizet helyett.[1] Épen ekkor levén a vita a hódolt helyek kétfelé adózásáról, a kívánatnak azt a magyarázatot adhatjuk, hogy ily módon nagy részben megszűnnék a magyar részre való adózás is. S ha kisérletet tesznek vala akármely más haddal, mint a magyar nemesekből alakulttal, magától teljesedik Szelim szultán követelése. Erkölcsi elemekre is szükség volt itt. A hódoltságok viszonyában megvolt a szükséges erkölcsi elem. Mind a földesúr, mind a jobbágy nem csupán és tisztán anyagi indokokból szolgált egymásnak.

Igaz, hogy a földesuraknak nagyobb érdekében állott a hódoltságok viszonyának épségben maradása, mint a királynak. Ha csak féljövedelmet, s később a török adók emelésével s a helységek pusztulásával ennél is sokkal kevesebb jövedelmet húztak is hódoltságbeli birtokaikból, jobban rászorultak eme kevésre is, mint az állam. A magyar királynak Szelim szultánhoz küldött követei fel is hozzák ezt. «Magyarországon, úgymondanak, a hódoltság átengedése nagy elégedetlenséget támasztana főurak és birtokos nemesek között, kik végváraikat és nemesi lakhelyeiket kénytelenek levén odahagyni, *ama hódolt és közös helységek jövedelmeiből élnek.*[2]

A faluk pusztulását egy részben a magyar földesúri viszonyok is okozták. Érdekében állott a magyar nemesnek, hogy személyes jobbágyai inkább hódolatlan bir-

[1] *Monumenta Irók* VI. 301.

[2] . . . daturam causam magnorum motuum in Hungaria Magnatibus et Nobilibus, qui utique ex iis dedititiis et communibus subditis, vitam exules ex suis arcibus et curiis sustentarent. *Monumenta* VI. k. 119. l.

tokán lakjanak, hol több hasznát vették. Ezért hihető, csekély okból is elvitte a magyar födesúr hódolsági jobbágyát.[1]

Másfelől azonban számos példája van későbbi időből, hogy a magyar földesúr sok esetben egyáltalán nem a hódolt birtok jövedelmét, hanem csak a hozzá való birtokjogot tartá szem előtt. Terjedelmes pusztákat engednek oda a magyar földesurak tíz forint, vagy pedig egy-két pár csizma, mint évenkénti haszonbér fejében, s Eszterházi Miklós, a nádor, mint egyszersmind a kunok kapitánya, nem egy, hanem több kún pusztát enged át Szeged városának, csupán azon kikötéssel, hogy neki «a nádori hatóság elismerése fejében» esztendőnként egy pár persiai, avagy oszlopos skarlát szőnyeget adván, annak adják haszonbérbe, a kinek tetszik.[2] Ugyane város, melyben pedig a török benlakott, egy-két száz tiszai halat viszen évenkint a pozsonyi kamarának. Mindez inkább ajándék volt, nem adó, s jobban lehetett volna tiszteletdíjnak nevezni, mint a magyar király által a portára küldött évenkinti adót. A nemes néha kevesebbel is beéri. Megelégszik vele későbbi időkben, hogy a megyegyűlésen óvás alakjában jegyzőkönyvileg föntartja valamely hódoltságbeli birtokhoz a jogot s Pestmegyének mintegy harmincz évi jegyzőkönyve azon időkből, nagy részint ilyen óvástételekből áll. A nemeseknek hódoltságbeli birtoka sok esetben inkább csak czím, mint valódi tulajdon.

[1] 1629-diki budai szerződés 11-dik pont: «Kivánja a vezér (Murtéza pasa), hogy a magyar úr akármi kicsiny okból el ne vigye a holdultságról a jobbágyot holdulatlan helyre s hogy onnan élje a holdult földét.

[2] *Kecskemét város tört.* I. k. 253. l.

Rosszul fognók föl a régi magyar nemes jellemét, ha ezt a sajátságos s ma már különösnek látszó kicsinyeskedését kapzsiságnak tulajdonítnók. Abból a minden bitorlás ellen örökös óvást tenni szerető, az ősi birtokjogokéét nemzedékről nemzedékre perleni meg nem szűnő ösztönből folyt az, mely mindig jellemezte s melyet némileg örökösödési törvényeink természetéből, némileg pedig a nemzeti jellem ellenzéki hajlamaiból is magyarázhatunk. A legmostohább viszonyok ellenére is a magyar nemzet a csak erőszakot ismert töröknek sem adta oda önként legkisebb jogát sem, s a mit csak lehetett, karddal is föntartotta ellene. Egy, az előbbi szakaszban idézett okmányból kitetszik, hogy a hódoltságbeli birtokjogok föntartására a király is megesküdt, legalább odaértették ezt is, midőn az esküformában általánosan a nemesi jogok föntartásáról van szó.

Azonban bár honnan magyarázzuk a hódoltságban birtoklott nemes jogföntartását, a főkérdés itt a hódoltságbeli jobbágy, ki százötven évig tartja magát a magyar földesur iránti kötelességeihez. Ezt a viszonyt lehetlennek kell tartanunk csupa terrorismus által. Önkéntes elismerés, jó akarat kellett hozzá, s létezése annyival föltünőbb, mivel épen a török betelepedése előtti időkben földesúr és jobbágy egymás ellenségeivé lettek volt.

Tudjuk, hogy épen a török betelepedése előtti embernyom 1514-ben egy borzasztó pórlázadásnak volt tanúja. Dózsa parasztjai irtóháborút kezdtek a nemesség ellen, a nemesség pedig diadalmaskodván, kegyetlen ítéletet mondott ki s örök szolgaságra kárhoztató szigorú törvényeket hozott a jobbágyság ellen. Midőn a török mintegy huszonhét év múlva országunkba telepedik, azoknak fiaiban, kik kezeiket egymás vérében fürösz-

tötték, még eleven lehetett az üszök és kard művének emlékezete, s kivált a népnél szomjában a bosszú; mert ha már a törvény maga sujtó volt a jobbágyra nézve, képzelni lehet, hogy ama rendkívül zavaros és sok viszálylyal s változással járt időkben, a jobbágy nyomatása meghaladta a törvény szabta mértéket. A senkitől nem függött főurakat, kiknél a fényűzés s a haza és magok fenyegető végveszélye sok égető szükséget támasztott, se törvényes hatalom, sem emberi érzet nem korlátozta jobbágyaik zsarolásában. A paraszt elejénte fásult egykedvűséggel engedhetett a törökök felhívásának, hogy hódoljon be neki, kivált ha még nem rótt rá terhes adót, s biztositá a török hadak erőszakoskodása ellen, sőt egy adat maradt fönn, mely szerint mindjárt Buda elfoglalása után a jobbágyok némely vidéken (hihetően az ország déli vidékein) halállal fenyegetik földesuraikat, ha be nem hódolnak. Lehet, hogy a parasztság ily hangulata az egykorú nemesség hangulatából ragadt rá és terjedt el; mert az ország főurai közül többen, miután látták, hogy se János király meg nem védelmezi, se V. Károly császár nem küld segélyt, magok akartak birtokaiktól fizetendő adó mellett szerződésre lépni a törökkel. Később 1544-ben egy országyűlés alkalmával, fönhangon hirdették, hogy készek a törökhöz állani, ha Ferdinand király segélyt nem eszközöl ki.[1]

[1] V. Károly császárnak a magyar országgyűlésre küldött követe jelenti: Les Hungarois parlent ouvertement du tribut et de soi reduire subs protection du Turc, vue, que le dit Turc les traite doucement cettes années; que les villageois a beaucoup prés n'ont été si travailles des Turcs, comment ils son journellement les paysans de Hungarie .... *et trahissent leurs seigneurs aux Turcs et les font meurdrier* ou prendre prisonniers. Ce, que le Turc fait par astuce: *Monumenta. Okmánytár.* II. k. 109. l.

Mindamellett, ha föltesszük is, hogy a paraszt némely vidékeken s kivételesen rosszabbúl volt hangolva saját régi földesura, mint az idegen új iránt, a viszonynak csakhamar ellenkezőre kellett fordulnia, s sok helyütt már kezdetben is megfordított vala. Nyilvánvaló volt, s a hol az együgyüség vagy az elfogultság be nem látta, a keserű tapasztalás érzékenyen megtanította rá csakhamar, hogy a szpáhi hasonlíthatlanul rosszabb földesúr a magyar nemesnél, kinek tulajdon családi érdekei is több korlátot szabtak a jobbágyokkal való bánásban, mint a sehonnai török lovasnak, s minél tűrhetlenebbé váltak a hódoltság inségteljes leczkéi, annál boldogabbnak látta korábbi állapotját. Minél gyűlöltebbé lett a török személye, annál erősebben kezdé szive a saját nemzetebeli földesúrhoz vonzani, hogy ezt természet szerint való urának vallja, kihez a már most kedvessé lett múlt s a jelen sanyaruságai közt oly önként támadó vérmes remények csatolták a jövendőre nézve, hogy újra föléledjen az a családias viszony és kölcsönösségi érzet, melyet egy szerencsétlen viszály csak megzavart, de ki nem irtott volt. A kiket csak fenyegetett a veszély, még gyakran gyűlölködtek és meghasonlottak az általános bizonytalanság közepett; a kik már benne voltak a bizonyos nyomorban, kiengesztelődtek.

A magyar jobbágyra nagy hatással lehetett a földesurak szelidebb és engesztelő jó indulata. Az indulat merő átváltozása meg van örökítve egy nevezetes okmányban, melyet a nemesség állíta ki 1547-ben. Tudva van, hogy ekkor újra megengedtetik a jobbágyok szabad költözködése, mely 1514 óta el vala törülve. S nemcsak maga a puszta tény mutatja a nemesség jobb érzelmeit, hanem azok a kifejezések, melyekben a törvény szerkesztve van, s melyekben mintegy a töredelmes bűn-

bánat hangja szól, — annyi komoly megindulással, mint csak egy nemzet a kiengesztelődés nagy ünnepén szólhat. A Nagy-Szombatban 1547-ben összegyűlt rendek egy törvényczikkben elismerik, hogy a mindenható isten súlyosan meglátogatja olykor a nemzeteket terhes bűneikért. Semmi sem ártott az egykoron virágzó Magyarországnak annyit, mint a jobbágyoknak nehány év óta történt elnyomatása; kiknek kiáltása egyenesen isten őszentfelsége színe elé hat fel. Az annyira boldogtalanná lett ország iránt kiengesztelendők a minden lett dolgok teremtőjét, elhatározzák a rendek, hogy bármi okból vették el a jobbágyok költözködési szabadságát, adassék az vissza nekik s legyen szabad a netalán kemény és kegyetlen földesúr hatalma alól máshová költözködniök.[1]

A magyar törvény, mint tudva van, nem a nemzeten kívül állott önkényszerű rendelet, mely egyesek elméletének volt volna tűkre, s melynél az a kérdés, mennyiben volt összhangzásban a tényekkel, hanem tűkre mindig a közvéleménynek és közérzületnek, mely egyenesen a gyakorlatból s nem egyesek, hanem egy nemzet időszerint való gondolkodásából folyt. Nem tekintve is a törvény alkalmazását, mely már a végrehajtó hatalom erejétől függött; a törvényhozás azon felének nyilatkozata, melyet az ország képviselete alkot, már magában hiteles történelmi okmány és oly tény, mint akármely más végbevitt cselekedet, még megszentesítés nélkül is, mely csak kötelező erőt adott meg jövőre a kimondott igének.

A nemesség nem állapodott meg a jobbágyok szabad költözködésének megadásánál. A nemesi kiváltság ellenére

[1] *Corpus Juris Hung.* 1547. XXVI-ik törv. cz.

adót vállalt el, kikötvén, hogy ezt nem jobbágyain veszi meg, hanem saját erszényéből fizeti.

Mindamellett azonban, hogy a közös nyomor közelebb hozta a jobbágyot földesurához, tévednénk, ha azt vélnők, hogy a török hódítás javított a behódolatlan jobbágy helyzetén. A földesúri adókból semmit sem lehetett elengedni. A hadi állapot folytonossága még szigorúbbá tette ebben a részben a követelést. A robot pedig, a legnagyobb teher, kétszeressé lőn. Nemcsak a földesúr gazdasági munkáit kellett végezni, hanem a vármunkák terhe is a jobbágyságra nehézkedett, s fentebb előadtam, hogy maga a törvény is megengedé eleinte, hogy a jobbágy a vármunkákra a meghatározott napszámnál többet is dolgozzék. De mindaz a nyomás, melyet a nem alkudozó és vas következetességű viszonyok súlya okoz, sokkal tűrhetőbbnek látszik az egyéni önkény és szeszély okozta nyomásnál. Míg az előbbi néma türelemre szoktatja a szenvedőt, az utóbbi meg nem szűnik békétlenkedést, boszút gerjeszteni. A mi békétlenkedés és bosszú fenmaradt még, most a török ellen pontosult össze.

És valóban a török hódítás okozta, hogy nálunk a hűbéri szolgaság megszüntetése vagy kétszáz évvel hátravettetett. A Mátyás alatt elkezdődött s a mohácsi veszedelemig folyt mozgalom várható eredményét megsemmisíté a török hódító fellépése, mi ellen már jobb védelmi eszközt alig lehet vala kigondolni, mint az a hűbéri alapon épült honvédelmi rendszer, melyet ismertettem alapvonásaiban, s mi nélkül merő lehetlenség lesz vala az, hogy a magyar nemzet fentartsa joga folytonosságát a török területen is.

Hozzá járult, hogy a behódolt terület jobbágyát mind kevésbbé terhelte a magyar földesúr iránti tartozás.

A magyar adók és robotok csaknem egész súlya a behódolatlan részeket nyomta, főkép ez által tevén magát érezhetővé ott is a török benlakása — hazánk egy másik, szerencsétlenebb részében. A földesúri tartozások egy része elesett a hódoltságokban élt jobbágyra nézve. Mint tudva van, a tartozásokat így számlálja elő törvénykönyvünk a XVI-ik évszázban.

«Minden feleséges jobbágy évenkint száz denárt (egy forintot) tartozik adni földesurának két félévi részletben. Ugyanannyit fizet a zsellér is. A jobbágy minden héten egy robot napszámra van kötelezve. Gabonatermeléséből egy tizedrész az egyházmegyebeli főpapé. Egy második tizedrész, kilenczed név alatt, a földesúré, — úgyhogy a jobbágyoknak tízből csak nyolcz rész marad. A földesúr kilenczede mindennemű termésből kijárt, s névszerint a borból és szénából is. Adózott a jobbágy kisebb házi állataiból is. Minden hónapban egy tyúk, minden évben két lúd, pünkösdkor egy fiatal, sz. Márton napkor egy vén járt a földesúrnak. Végre minden oly falu, melynek tíz egész telkesgazdája volt, egy-egy hízott sertéssel tartozott évenkint.»[1]

Ezenkívül büntető hatalma is volt a földesúrnak a jobbágyon. Voltak földesurak, kiknek minden büntetőjog a kezökben volt. Ezt a kiváltságot azonban csak királyi levél adhatta meg.

De az oly földesúr is, kinek királyi levele nem volt, maga büntethette az embergyilkost, gyujtogatót és a tetten fogott házasságtörőt. A törvény így szól:

«Minden nemes, minden város, minden falu, ha nincs királyi levele a gonosztevők és romlott emberek büntetésére és kivégzésére, a tolvajt, rablót s más nyil-

[1] *Corpus Juris Hung.* 1514-iki XV—XX-ik törvényczikk.

vános gonosztevőt, kit magok fognak el, adják azt a fő- vagy alispány vagy szolgabíró kezébe, három napnál tovább nem tartván magoknál.

«De még az a város, falu és nemes is, kinek nincs kiváltságlevele, a törvényes formák megtartásával érdem szerint büntetheti az *embergyilkost, gyujtogatót* és tetten kapott paráznát, ha a városban, faluban, vagy a nemesi birtokon fogatott el. Sőt az ilyenek elbocsátása tiltatik is, s még a kiváltságosok sem bocsájthatják el az ily bűnöst.»[1]

Nincs benne kétség, hogy a földesúr a hódolt helyeken is föntartotta a törvény adta eme jogokat, a mennyiben lehetséges volt; de földesúr nem lakhatván hódolt jobbágyai közt, s veszélyes levén a bejárás is, mind a tizedelés, mind a büntető jog gyakorlása csak hiányos lehetett s még hiányosabb a robotoltatás, mely pedig a törvényszabta mértékben is a legsúlyosabb teher volt a jobbágyon.

Még elejénte, a közös falukban is, csak felét fizeti a jobbágy a maga törvényes földesura tartozásának. Tudjuk pedig, e közös faluk a határszélen, s a tulajdonképi magyar területen feküdtek, s hogy ezeket zsarolta legkevésbbé a szpáhi. Ha e határszéli helyek még robotolnak is, s a tizedet termesztményül hordják be a földesuraknak, bár csak fele részben, nem lehet föltennünk, hogy a Pestmegye déli részeiben lakó jobbágy természetül vitt volna tizedet a Fülekben, Ónodban, sőt néha Erdélyben lakott földesúrnak, harmincz-negyven, sőt hatvan mérföldnyire, — különösen nem terhelé a földesura vára fentartására szolgálandó robot, mely legterhesebbé vált volt a be nem hódolt jobbágyokra nézve,

[1] *Decretum Tripartitum.* III. rész, 32-ik czím.

s midőn a török földesúr zsarlása rendkívülivé vált, a magyar földesúr mind kevesebbet követelhetett jobbágyaitól.

De azon nagyon kevés adat mellett, melyet a XVI-ik évszázadból találtunk eddig a földesúr és jobbágy közötti viszonyra nézve, legyen szabad a XVII-ik évszázból fenmaradtak közül hoznom fel egy-két fölvilágosító adatot.

A XVII-ik évszámban tudniillik a földesurak folyvást sok jobbágyukat szabadítják föl egy-két száz forint lefizetése fejében, s számukra armalis levelet szerezvén, nemesekké teszik. Az 1627-iki békekötés alkalmával a török panaszolja az újdonsült nemesek elszaporodását, úgy hogy némely helység már egészen nemessé lett s Kőrösön számos család nyeri nemességét, a hódoltság idejében földesura részére lefizetett váltság mellett, telkestől együtt.

Így nagyobb mértékben, ha nem is a tizenkilenczedik évszáz modorában, az *örökváltság* a magyar hódoltságokon kezdődik. A jobbágyoknak nagy számmal történt megnemesítése, mely ha nem kezdődik el még a XVI-ik évszázban, a következőnek úgy szólván már elején nem panaszkodnék a török oly sok új nemesről, azt bizonyítja, hogy a magyar földesúr aránylag kevés hasznát vette hódoltságbeli jobbágyainak.

Kevésbé derítik fel még a XVII-ik évszázbeli adatok is a földesúr büntető hatalma gyakorlásának mibenlétét. Azonban van jele, hogy a földesúr ebben a részben is fentartotta jogát. Pestmegye jegyzőkönyvében találtam rá adatot, melyre egy előbbi fejezetben hivatkoztam is, hogy a hódolt jobbágyok bűneért a helység földesurát inteti meg a vármegye. Van nyoma, hogy a három város, Kecskemét, Kőrös és Czegléd igazságszolgáltatásában részök volt az ama városokban bírt földesurak-

nak is. Így Wesselényi, mint kecskeméti nagybirtokos, egy *gondviselőt* tartott ezen városban, s azt rendel oda Kobáry is 1677-ben hasonló minőségben, ráparancsolván a városra, hogy gondviselője hozzájárulta nélkül a legkisebb ügyben se szolgáltassanak törvényt. Ellenkező esetben ezer arany bírság megvételével fenyegeti a várost a *törvényes földesúr.*[1] Azonban a három városnak, s a földesúri jog eme fenmaradása, — s egyszersmind kétségkívül elismerése — mellett nagy önállósággal folytatott igazságszolgáltatása, bizonyítja, hogy a magyar földesúr korántsem élhetett vissza, ha akart volna is, a kezébe adott büntető hatalommal. A távol lakás rá nézve ép oly gát volt, mint a szpáhira nézve ebben a részben, s minthogy a magyar törvény a nagy vétségekre nem pénzbírságot szabott, a bűnök ürügye alatti adóztatás sem fejlődhetett ki. Valamint a megye, úgy a földesúr büntető hatalmának igen nagy része magok a községek kezében maradhatott.

A földesúr fegyveresei, nemhogy rémítésül szolgáltak volna a parasztoknak, hanem épen a földesúr által remélhettek elégtételt s néha oltalmat. A földesúr vagy a királyi vár katonái üldözték a rablókat a hódolt területen, s panaszt tehettek ellenök a földesúrnál. A hódolt jobbágy nagyobbnak tekinté saját személy- és vagyonbátorságát, ha mind török, mind magyar földesúrnak szolgál. A török és magyar földesúr volt az első forum a török vagy magyar rabló ellen. Ezért mondja maga a török biztos 1627-ben, hogy «két pásztor jobban megőrzi a nyájat, mint egy pásztor».[2]

[1] Az érdekes, s e nemben eddig egyetlen okmányt Hornyik ismerteti *Kecskemét város történeté*ben. II. k. 162. l.

[2] Alább még idézem e helyet egész terjedelmében.

A hűbéri viszony egy másik neme is fennállott a hódolt részekben. Értem azt az egyházi hűbéri viszonyt, mely a magyar jobbágy és püspöke közt volt, melynélfogva bármely földesúr jobbágya gabonájából tizedet tartozott adni a püspöknek. Ez a tized a török korban, a mint láttuk, a várak fentartására fordíttatott s a várkapitányoknak adatott vagy egészen vagy nagy részben, — a püspöki teljes birtokkal együtt. Divatba jött a török betelepedése idején, vagy még azelőtt, hogy a várkapitányok a püspöki birtokokat *haszonbérbe* adták, s főleg ebből folyt az, hogy némely püspöki várbirtok eldaraboltatott volt, néha bitorlóvá válván a bérlő. A hódoltságokban tehát a püspöki jövedelmek szedésének nem is kellett átalakuláson mennie keresztül, hogy egy bizonyos összeg lefizetésével legyen leróható. Ez a jog is épségben tartatott fenn, mindamellett, hogy a hódoltság egy része protestánssá lett volt. Nagy-Kőrös a XVI-ik évszázban merőben protestánssá, s mégis a a XVII-ik évszázban is legpontosabban fizetett és a magyar részre szolgáltatott készpénz fizetései közt a legtetemesebb az «*árenda*». Míg a város 1640-től 83-ig többnyire huszonkét portától hatvan-hetven s csak később százon felül emelkedő számú forintot fizet, legfeljebb száznyolczvan forintot, az *árenda* majdnem állandóan háromszáz huszonöt forint.[1]

Az *árenda* ekkor nem tesz egyebet, mint a püspöki tizedért és püspöki földesúri jogért fizetett tartozást. Ha nem tudnók is a XVI-ik évszázból, hogy az *árenda*, mint

[1] A nagykőrösi évi számadások után (*Török magyarkori emlékek.* I. és II. kötet). 1639-ben a nógrádi árenda 300 forint, a füleki portapénz pedig 77 frt. 1669-ben az előbbi 325, az utóbbi 176 frt. stb.

műszó, különösen a püspöki javak haszonbérét jelentette, a kőrösi számadó-könyvek meggyőznének felőle. Kitünik ugyanis, hogy azt az *árendát* a protestáns Kőrös a váczi katholikus püspök földesúri és papi illetőségeként fizette, s eme püspöki illetőség a nógrádi vár fentartására fordíttatott.[1] Lehet-e még benne kétségünk, hogy Magyarországon a püspöki tized csupán a honvédelmi ügygyel állott kapcsolatban s merőben külön kérdés volt ettől a protestantismus ügye?

A földesúr és hódolt jobbágy közötti viszony positiv adatok alapján földerítve még nem lehet. Nemhogy világos részletezett felelet volna található ez ügyben; de tudtommal még maga a kérdés sem volt eddig föltéve történelmi irodalmunkban. E helyen tehát nem volt szándékom rajzot adni, csak a kérdést akartam formulázni s hypothesist állítni föl, mely szintúgy tájékozhat a még ismeretlen adatok sötétségében, mint a mily teljességet nyerhet a kérdéses ügy az adatok nagyobb bőségével.

Azonban addig is, míg az idevágó új adatoknak nagyobb bőségében volnánk arra nézve, hogy több oldalról támogatott, részletesebb és kiszínezettebb rajzot adhatnánk a hódoltságban élt jobbágynak földesurához való viszonyáról, még a fentebb előadottaknál kevesebb is elég arra, hogy egy átalános igazságról meggyőződjünk. Csupán az egészen hűbéri alapon nyugodott ma-

[1] *Török m.-kori eml.* II. k. 99. l. ezt olvassuk: «2. apr. 1683 Nagy-Szombatban gróf Kéri János, váczi püspök urunk ő nagyságának küldöttük meg az *árendát*, 108 aranyat». Akkor is árendának nevezik eme tartozást, midőn a valódi birtokosnak küldik meg, annyira rajta maradt e műszó a püspöki tartozáson. A más évekbeli számadások bőségesen bizonyítják, hogy Nógrád vára fentartására fordították a kőrösi árendát.

gyar államszervezetből azt következtethetjük, hogy a magyar földesúr volt a magyar souverain jog kezdője és fentartója a török terület felett. Akár a várkapitányok, akár a megyei polgári hatóság játszta a főszerepet eleinte a hódolt nép függésének fentartásában, mindkettő csak a földesúri jogban gyökerezett.

Hogy a megyék a XVI-ik évszázban szintúgy hatóságilag megvoltak a hódolt területen, mint a XVII-ikben, kétségtelen adatok bizonyítják. Pest, Solt és Külső-Szolnok szintúgy hódolt terület volt az előbbi, mint az utóbbi évszázban is. Mindemellett az ország rendei azt végzik 1569-ben, hogy az addig Fehérmegyében keblezett Soltmegye azutánra Pestmegyéhez tartozzék, Külső-Szolnok pedig Hevesmegyéhez. — A törvény szavai világosan tanúsítják a megyei hatóságnak adott hatalmat ama hódolt területeken. A törvényczikk itt követ-kezik:

«Mivel Külső-Szolnok vármegyének és Fehérmegye solti járásának, melyeket a török megszállva tart, nincsenek alispányai és szolgabirái, ama megyékben pedig, különbféle tárgyalandó esetek fordulnak elő; ez határoztatik:

«hogy ennekutánna Külső-Szolnok vármegyében Hevesmegye, a Fehérhez tartozott solti járásban pedig Pestmegye biráskodjék». [1]

Ugyanabban az évben határozzák el, hogy a hódolt Pest-, Solt- és Külső-Szolnokmegye Eger várához szolgáltassanak ingyen munkát.

Azonban a megye nem volt egyéb a főurak és nemesek testületénél. [2] Gyűlésök határozott, végezett a

[1] 1569. 52-ik törv.-cz.

[2] «Universitas magnatuum et nobilium», így nevezi maga-magát.

politikai és beligazgatási ügyekben, és bíráskodott birtokjogi és bűnvádi esetekben. Ők választák a megye kormányzóit, az alispányt, szolgabírákat, s ők képezték a megye katonai erejét. A megye nem egy bizonyos területet jelentett, s nem is e megye néptömegét és paraszt községeit, hanem azokat a földesurakat, a kik a megye területének valódi birtokosai.

Szóval megye nem létezett a nemesek gyűlése nélkül, míg ellenben az egy földesúri jog elegendő volt arra, hogy a hódoltságon adóztatás és igazságszolgáltatás gyakoroltassék. Fölfogható tehát, hogy a nemesség, kivált az a része, melynek saját fegyveres ereje volt, egyénileg előbb gyakorolhatott hatalmat, mint testületileg, s a megye hatalma időrendben is az egyes földesurak hatalma után terjedt ki a hódolt helyekre.

Sőt a hódoltság átalános térképének szorosabb meghatározása is nem a megyék, hanem a földesúrak szerint történhetnék. Mondatott, hogy Magyarországon voltak egészen csak a töröknek adózott s voltak kétfelé adózott megyék. — Csak a mit fentebb a fegyveres erő által történt határszabásról mondtam, megczáfolja emez állítást; mert habár Pest, Esztergom, Tolna kétfelé adóztak, a benne feküdt várak s alkalmasint az e várak szomszédjában feküdt faluk is csak a töröknek adóztak.

A megyék szerinti osztályozás alaposságát még kétségesebbé teszi, ha a magyar földesuri jogot véve alapul, e szerint osztályozzuk a hódoltságot, elvűl állítván föl, hogy a kétfelé hódolás határa ott volt, a hol a hódolt jobbágy már nem ismert el magyar földesurat. Ennélfogva lehettek megyék, melyeknek nagy része kétfelé adózott, melyek nemessége gyüléseket tartott s hatóságot gyakorolt a megyében, anélkül, hogy a megye

területén lakók egy része a törökön kívül más urat elismert volna. Ellenben lehetett oly megye, melynek nagy része csupán a töröknek adózott, s mely nem volt törvényesen constitualva, mégis a magyar földesúri jognál fogva belenyult a kétfelé adózó terület is. Így csak a magánbirtok aprólékos ismeretével lehetne kivált az ország déli részeiben oly határt vonni el, mely nagyjából kijelölné a tisztán török birtokot.

Azonban bármennyire összebonyolítottnak látszik ezáltal a kérdés, épen a földesúri hatóság szemmel tartása nyújt vezérfonalat kezünkbe, melynélfogva ezen határról nagyjából fogalmat nyerhetünk.

A temesi Bánság, Bácsmegye nagyrésze, s a Szerémség csak a törököknek hódolt. — Ennek oka pedig az, hogy azon vidék lakosságánál a földesúri hűbéri viszonyban a jog folytonossága részint megzavartatott, részint merőben megszakadt volt.

Hazánk déli vidékeit legkorábban s legtökéletesebben pusztította ki a török. A Nagy Lajos korában még megmívelt vidékeket már Zsigmond király idejében kezdi letarolni, s birtokosaikat fogságra hurczolni. Mátyás király halálától a mohácsi vészig állott be a legnagyobb pusztulás. Ezalatt a tájak színe elváltozott. Kevéssel a mohácsi vész előtt, 1524-ben, írja II. Lajos király kormánytanácsa, hogy Temes, Szerém, Pozsega, Valkó s átalán az alsó országrészek pusztaságra jutottak, olyannyira, hogy az ott elszórt s még magyar kézben volt várak csak rémséges költséggel tarthatók fenn. Temesvár, Szörény, Pétervárad, Titel hihetetlen összegeket nyeltek el.[1]

Leginkább országunk déli részében gyakorolta a

[1] Szalay, *Magyarország története.* III. k. 543. l.

török azt a még Kis-Ázsiában elkezdett rendszert, hogy mielőtt az ellenség várainak ostromát elkezdené, először pusztává tette egész környéküket. S nemcsak a földnépe, hanem a birtokos nemesség is egy részben kipusztulhatott hazánk ama legtermékenyebb, de ekkor legsulyosabban látogatott vidékein.

A mohácsi vész után Budára jött török sereg a Duna és Tisza közén vette visszatérő útját pusztítva, égetve s a népet rabszíjra fűzve. A lakosok Bácsmegyéből elszaladván, vagy elvitetvén, sok helyen gazdátlanul maradtak telkeik, asztagaik és barmaik. Ekkor telepedett meg ezen a kiholt vidéken egy Joan czár nevű rácz, kit a magyarok «fekete ember»-nek neveztek, a szerbek pedig csodatetteket regélvén róla, prófétájoknak tartották. Számosan sereglettek hozzá a már törökké lett szerb földről jött kivándorlók.[1]

Nemsokára előállottak az elmenekült bácsmegyei birtokosok s visszakövetelték a fekete embertől jószágaikat. De ez már kiosztotta volt emberei közt a bácsmegyei birtokokat, János király fölhatalmazására hivatkozván. A nemeseknek azt mondja Joan czár, hogy ő ezt a földet pusztán találta, s már egész népével elfoglalta. A magyarok ezt felelték: «Nem hagytuk volna el ezt a földet, ha a szultán nem jött volna ránk.» Joan czár azt veté ellen, hogy a magyar nemesek különben sem bírnák megvédeni magokat ezeken a kitett széleken a török ellen. Neki magának tizenkétezer fegyverese volt.[2]

Ezen új fegyveres erő megnyerése tekintetéből mind János, mind Ferdinánd király kedvében ügyekezett járni

[1] *Monumenta. Irók.* I. k. 126. l. Szerémi György emlékirata.
[2] *Monumenta. Írók.* I. k. 143—24. és 161. ll.

a fekete embernek, s utóbbi végre nehány ezer forintnyi ajándékkal a maga részére hódította. Így ez esetben is, mint sok másban, a két király versengése népeik rovására történt. Habár a fekete embert később Török Bálint kivégezteti, a jövevény ráczok aligha nem maradtak meg az elfoglalt birtokokon, nem mint jobbágyok, hanem mint tulajdonosok. A merőben bomlásnak indult földesúri viszonyok, mint képzelni lehet, sok déli váraink 1541—1543-ban történt elvesztése, s Temesvárnak 1552-iki eleste után, még jobban megzavarodhattak s részben elenyészhettek.

Nem messze járunk az igazságtól, ha a kétfelé adózás déli határvonalának a török foglalás táján történt új rácz telepedéseket vesszük fel. Legalább még a XVII. évszázban is kivált a török nem terület, hanem nemzetiség szerint akará eldönteni a határ kérdéseket, állítván, hogy az ország déli részeiben lakó *ráczok* elejétől fogva csupán a töröknek adóztak s nem egyszersmind magyar részre is, míg a magyarok megadják, hogy a déli ráczok nem adóztak, de a kérdést egyátalában nem a nemzetiség, hanem a földesúri jog alapján teszik szabatosabbá. Egy okmány-sorozatnak ide vonatkozó helyei fontosabbak, és világosabb fogalmat adók, hogysem idézésöket elmulaszthatnám.

1627-ben Szőnynél a török és magyar kormány biztosai közt folyván az alkudozások, a török biztosok a kétfelé adózó falukra nézve ezt írják sérelmeik közé:

«Szultán Szulimán török császárnak utána *Mezőség* tartományában levő faluk soha a magyar uraknak sem szolgáltanak sem adót nem adtanak. De Zsitva-torki végezésnek végbenvitele után Fülök, Szécsén, Nógrád, Gyarmat, Palánk és több várakhoz tartozandó hajdúság a *rácz falukban* lovat, 12,000 ökröt erőhatalommal el-

hajtottak és az végezésnek ellene erővel *holdultatni akarják őköt*», stb.

Hogy mit ért a török *Mezőség* alatt, nemsokára maga körülírja, midőn benne fekvőnek mondja Szegedet, Martonost, Szabadkát, Zombort, Titelt, Baját és Kalocsát.

A török biztosok továbbá az úgynevezett Sárközön is úgy akarják eldönteni a kétfelé adózás kérdését, hogy az ott volt rácz faluk ne adózzanak magyar részre. A biztosok ezt irják:

«Sárköz városa és ahhoz tartozandó *magyar faluknak* egy része a római császár részére való uraknak, nemeseknek adót adtanak mindenkor, a melyet nem illik tagadnunk; de más *rácz faluk* azon alól, *soha római császárnak sem adót semmit nem adtanak, sem hódoltanak.*»

Ezekre így válaszolnak a magyar biztosok:

«A mi a Sárközséget illeti, azt teljességesen így kell érteni: hogy ott mind az egész Sárközségben és mind az egész környűlvalókban *sok uraknak és nemeseknek régi ősöktől maradt igaz, saját és szabad jószágok vagyon,* kik sok esztendőktűl fogván pusztán is állottak, de még is héában nem élték a környülötte lakozók; annyival inkább, hogy megépültek, felholdultanak mindenkor. Csak e kevés háboru időkben kezdenek elállani a holdulástul, ki ha meg nem engedtetik, ennekutána sem reménlhetjük békességes maradásokat; mert a mint magatok is mondjátok, a mely nyájnak két pásztora vagyon, könnyü azt megoltalmazni. Így levén, ha valami lator kárt tészen nékiek, nem *tud kinek panaszkodni a lator felől,* hogy megbüntettetnék és a *kárt kikerestetnék.* Mert noha a vétket csak Fülekre, Szécsénre, Gyarmatra és az ott való környűl való vég-

házokra vetitek; de oda sok uraknak vagyon jószágok; a nemesek nemcsak *a római császár pártjára valók, de azoknak sokaknak is, kik mostan a fölséges Betlen Gábor pártján vadnak . . . Onnan is küldött kiki jószágára.*

«Hogy pedig *Ráczokról* tesztek emlékezetet, nem következik abból, hogy rácz nem tartozik holdulni, mert soha nem is holdolt s meg sem engedtetik. «Ha a rácz feljebb jött Ráczországból, és a *mi jószágunkra szállott, adózzon, fizessen,* mert azzal meg nem mentheti magát. Lám a török császárnak és jó vitézinek a mi részünkről is elég és egyéb nemzet holdult, a kiknek előbbeni lakó helyeket magunk sem tudjuk, csakhogy alászármaznak ide közünkben.» [1]

A rácz-telepedéseket azonban csak délen vehetjük határvonalul. Tudva van ugyanis, hogy a török időkben a rácz-telepedések fölterjedtek Budáig, Győrig s átalán a Dunántúli részekben sokan laktak. De valamint a Pestmegyében keblezett Ráczkevi, úgy a többi megye elszórt helységeiben élt szerbek elismerték a magyar földesurat és megye hatóságát. Később 1649-ben a csongrádmegyei *rácz faluk* külön rovatban említtetnek ugyan; de fizetik magyar részre az adót. [2] — Így alaptalan lenne a török követelés szerint nemzetiség szerint akarni határt vonni a kétfelé fizető és *csak* a töröknek hódolt helyek közt. A nemzetiségi szempont csak a déli határra nézve állhat, a mennyiben a déli részekben a török

[1] *Acta diaetalia*, 1608., 1620. etc. a nemzeti múzeum kéziratai közt. Az Actákkal egy kötetbe kötve az 1627-iki békealkudozásnak némely eddig kiadatlan okmányai.

[2] *Szegedi Hiradó* 1860-iki évfolyama. April. — Csongrád megye az akkor szintén hódolt Borsodmegyével levén egyesítve, Szendrő várába szolgáltatja az országos adót.

uralma idején betelepedett ráczok el nem ismertek földesurat magok felett. Lehettek már Tolnától kezdve délre ily faluk; míg lehettek Bácsmegyében magyar faluk, melyek magyar földesuraik hatóságát elismerték.

Az utóbb mondottak meggyőznek arról is, hogy habár a fegyver, s maga a földesúr fegyvere is időnkint Titelig, Péterváradig hordoztatott alá a Duna és Tisza két partján, a földesúri hatalom elismerése és bizonyos jogérzet volt az összetartó kapocs a jobbágy és földesúr között.

A földesúr által a török szandzsák közvetlenűl a megyével jött kapcsolatba, hogy idővel a behódolt területen benlakott parasztság és köznemesség mintegy politikai egységnek tekintessék, nyervén «*paraszt* vármegye» czímet, míg a «*nemes* vármegye» a hatóság területén kívül székelt. A hódolt rész, kivált az «armalis» kis nemesek elszaporodtával mind közvetlenebb részt vett a «*nemes* vármegye» ügyeiben is. Nem tartatik a XVII. évszázban oly megyegyülés s különösen tisztújitás, melyre Nagy-Kőrös egy-két képviselőt ne küldjön. A nemes hódolt vármegye pedig képviselteti magát a magyar országgyülésen.

Így volt épen a földesúri hűbéri rendszernél fogva a hódoltság a magyar korona alatt, s politikai jogok és kötelességek gyakorlatában. Még azokban a mozgalmakban is némi befolyást, s mindenesetre tetemes erkölcsi részt vett a hódoltság, melyek a be nem hódolt megyékben történtek. Hogy Bocskai és Bethlen idejében a hódolt községek pártot és színt vallottak nagyon valószínű, még pedig azt, a melyet a künn székelő nemes vármegye vallott. Legalább I. Rákóczy György idejében N.-Kőrös és az erdélyi fejedelem közvetlenül is érintkezésben vannak. A fejedelem 1545-ben harmincz ökröt

kíván ágyúi vontatására, — ez pedig (alkalmasint a távolság miatt) pénzül fizeti le e helyett az igásbarmok árát, háromszáznyolczvankét forintot. Majd agarat, majd szőnyeget küld a város «erdélyi fejedelem urunk ő nagyságának», ez pedig egy *Graduale*-val ajándékozza meg a kőrösi templomot.[1]

A magyar hódoltság népe meg nem szünt teljesen egynek érezni magát az egész magyar nemzettel politikai tekintetben is. Egy kitünő franczia író, ki európai Törökországról rövid, de jeles rajzokat közöl, megadja, hogy a mai európai Törökországban a községi élet és községi függetlenség nagyon ki van fejlődve; magasztalva szól különösen a bolgár nép erkölcsi tisztaságáról, vallásos buzgalmáról. «Német vagy magyar községben képzelte magát, úgymond, egy-egy falusi templomban vasárnap, annak a sok szálas szép férfiunak és áhitatos nőnek szemléletére.» De úgy találja, hogy a török alatti keleti népeknél hiányzik a hazafiság és nemzetiség érzelme. Utazónk így szól:

«A haza nevének említésére keleten mind a keresztyén, mind a mozlim hazája földének egy nagyon kis részére gondol, arra a községre, melyhez tartozik. Bulgária, Thráczia, Maczedónia keresztyéneinél a hazaszeretet a *községgel* éri be. Az a kívánság, hogy hazájokat becsültnek és szabadnak lássák, csupán a községre vonatkozik. Törökországban csak egy hazafiságot ismernek, mely nem terjed tovább a szomszéd falu tornyánál vagy minaretjénél.»[2]

Török-Magyarországon is, mint láttuk, nagyon ki-

[1] *Török magyarkori eml.* I. k. 107., 121., 141. l.

[2] Blanqui fölolvasásai a franczia Akadémiában.

fejlett a községi élet, s a községek kebelében az erkölcsök tisztasága és vallásosság oly nagy volt, hogy a polgári törvényszék is némileg erkölcsbiróvá s egyházi presbyteriummá vált, s a családi élet is megmaradhatott patriarchalis egyszerűségében és tisztaságában; de megmaradt nálunk egyéb is, a mi a mai török hódoltságokban hiányzik: s ez a hazafiság és nemzeti érzelem. Nálunk a politikai élet, ha bádgyadtabban is, folyvást lüktetett a hódoltságokban is. A hódolt rész nem tetszhalott, nem is alvó rész, hanem élő és cselekvő nép vala, habár élete hasonlíthatlanul több szenvedésből, mint cselekvésből állott.

Innen van, hogy míg a török birodalom többi részében csak nyelv és népszokások maradtak meg, nálunk a politikai intézmények sem enyésztek el. A birodalom többi részében egymástól elszigetelt községek, nálunk magyar állam létezett a török uralom daczára.

Szóval a bolgár, szerb, görög, bosnyák csak megannyi nemzetiség, míg a magyar meg nem szűnt soha *nemzet* lenni.

Mindezeknek alapja az aristocraticus szervezet volt. Valamint a honvédelmi rendszerben, mint fentebb kifejtém, csupán az a szervezet tartható fenn oly sokáig a folyvást hódítni vágyott törököt, úgy a polgári téren is ez képezte a gyökszálakat, melyeknél fogva a kétfelé választott nemzet kölcsönösen éltette és táplálta egymást mind erkölcsileg, mind anyagilag.

Későbbi korban, midőn ama szervezetnek gyakorlati haszna s így értelme is elveszett a nemzetre nézve, alapos ellenvetések, méltó vádak voltak ellene. Az új kor megváltozott követeléseivel meg nem fértek a merőben más viszonyok által szűlt intézmények, — s csodálkozhatnánk, hogy a török kiűzetése után még száz

évnél tovább maradt meg a többé nem természetes s nem a viszonyok által parancsolt intézmény, ha nem lenne tudva, hogy (külső viszonyokat ide sem számítva) a török uralom által kimerített, elgyöngült nemzetnek minden erejét ősi intézményeinek megvédése igényelvén magának, egyfelől nem jutott ideje a gyökeres reformokra, másfelől maga az említett törekvés a reformokkal ellentétben álló szellemi irányt, a *conservativ* gondolkodást és érzületet állandósította meg. A magyar aristocratia azonban fényes elégtételt adott mulasztásáért. Maga volt az egy közelebbi korban, ki a régi hűbéri rendszer által ráruházott kiváltságokról lemondott, hogy hajdani érdemeit egy újkori nagyszerű érdemmel koronázza meg.

A magyar hódoltság története, eddigi adataink nyomán, nem mutat nagy változásokat. Lassú fejlési fokok, elkopáshoz hasonlítható folytonos romlás tűnik ugyan ki nagyjából mind a török katonai rendszerben, mind a súlyosan látogatott magyar nemzet anyagi viszonyaiban; mindkettő jobban-jobban közeledett a romláshoz; de korszakot 1541-től 1683-ig alig vagyunk képesek megkülönböztetni. Ez az oka, hogy a fentebbiekben a magyar hódoltsági viszonyoknak inkább külön kérdésenkénti magyarázatát, mint chronologiai rendbe szedett történetének elbeszélését láttam a tárgygyal s a meglevő anyaggal összeférhetőbbnek.

A zsitvatoroki békeszerződés más tekintetben lehet korszakot alkotó esemény; de a török területen gyakorolt magyar királyi souverainitás tekintetében aligha nevezhető egy új aerát megnyitó évnek az 1606-dik esztendő. Igaz, hogy még vagy nyolczvan évig mindig ezen év szerződésére történik hivatkozás, s az utána következett szerződések vagy csupán megerősítik ennek

pontjait, vagy csak bővítik és körülírják; igaz továbbá, hogy találunk benne oly kikötést, mely a XVI. évszázból ismert szerződésekben nincs meg; de a különbség nem nagy. Csak fejlést, haladást mutat, de nem új rendet és átalakulást a hódoltsági viszonyokban.

Kétséges, hogy nyeremény volt-e vagy kár, hogy a zsitvatoroki békekötés kilenczedik pontja megengedi ugyan a már megvolt várak kijavítását; de újak építését tiltja. Holott az 1562—1564-iki szerződés megengedi, hogy a maga saját földjén mindenki tetszés szerint építhessen erődöket. [1]

Annyi bizonyos, hogy a török hódoltság terjedésének gátjai épen a várak és palánkok voltak. Így 1574-ben panaszolja a budai pasa, hogy csak az egy Nagy-Kálló építésével a magyarok száz falunál többet vontak el a török adózás és szolgálat alól, [2] habár másfelől a török hasonló jogot gyakorolva szintén terjeszkedhetett.

A zsitvatoroki szerződés a hódolt helyek adózására nézve azt határozza, hogy a török csak a várakhoz közel eső falukra járhasson ki adót szedni. Különben más hódolt helyekre ki ne menjen, hanem a faluk biráitól

[1] «*Kilenczedik.* Hogy az várakat mindenik rész az ő *régi helyeken* megépíthesse és megerősíthesse; újonnan pedig várakat és kastélyokat építeni ne legyen szabad.» 1606-ki szerződés IX. pont. *Tudománytár* 1834. III. k. 230. l.

Liberum sit pro arbitrio et libito *aedificare,* reparare, munire et fortificare quaevis loca, quae directe in aedificantis potestate et ditione existere dignoscuntur, ita, quod in hoc turbari vel impediri non possint aut debeant. In solo vero aliena . . . ditione sito . . . aedificare . . . non sit licitum. 1662—64-iki szerződés. *Monumenta. Írók.* VI. 291.

[2] *Nyelv-emlékek* II. k. 242. l.

kérje be a maga illetőségét. És ha a helység birája be nem szolgáltatja az adót, a török panaszolja be a falu magyar földesurának vagy az illető magyar kapitánynak. Csak miután ennek sem lesz foganatja, használjon erőszakot a török földesúr.[1] Ugyanerre köteleztetnek a magyar földesurak is, azaz valószínüen csak arra, hogy a faluk birái vigyék be hozzájok az adót, s nem egyszersmind arra is, hogy ha a bíró nem engedelmeskednék, a magyar földesúr a szpáhit vagy pasát kérje föl a faluk erőltetésére.

Mellesleg megjegyzem, hogy a szpáhiknak adott abbeli szabadság, hogy a várakhoz közel eső falukra kijárhatnak, bizonyítja a mit fentebb mondék, mely szerint a várak közvetlen környezete megannyi határvonal volt, melyen belül a faluk nem adóztak kétfelé. Fontosabb az adószedés végrehajtását illető hely.

Kétségkívül nevezetes elismerése rejlik ebben a magyar földesúr hatóságának. A törökkel magával el van ismertetve, hogy a magyar földesúr az első fölebbezési fok a magyar jobbágy és szpáhi közötti viszály esetében. De nagy kérdés, vajon újítás-e ez a zsitvatoroki békepontok közt, vagy pedig elkezdődött valami ilyes még a XVI. évszázban. Annyi bizonyos, hogy ennek az ügynek előzményei s fejlési fokai voltak. Láttuk, hogy még 1560-ig jogszerint kijárhattak a magyar fegyveresek, s következésképp a törökök is, hogy a kétfelé adózott falukon adót hajtsanak be. De ebből több surlódás támadt, hogysem hatvan éven át módokról ne gondolkodtak volna meggátlására.

És valóban még 1554-ben teszik a magyar követek azt az indítványt a portán, hogy mind török, mind

[1] A zsitvatoroki békeszerződés 14-ik czikke. *Corpus Juris H.*

magyar részről neveztessék ki egy-egy biztos, ki fölírja minden hódolt falu tartozását, s aztán ezen meghatározás szerint *a faluk bírái vigyék be mindkét félnek az adót;* a katonák ki ne bocsáttassanak s meg ne engedtessék, hogy büntetlenül barangoljanak a falukon.[1] Nem tudni, hogy ez indítvány elfogadtatott-e; — de nevezetes, hogy oly régen szóba jött. Különben is tudva van, hogy az adónak a birák által való beszolgáltatása mennyire megegyezett a török kormányzattal és a hódítók letelepedése módjával. Az előbbinél fogva a község s benne a bíró el volt ismerve, az utóbbinál fogva a várakba vonult török el volt szigetelve jobbágyaitól.

Egészen újnak látszik az 1606-iki szerződésnek ugyancsak nevezett pontjában az a kikötés, mely szerint a hódoltságban lakó nemesek, valamint a magyar királynak nem fizetnek adót, úgy ne fizessenek török részre se, s ha házuk van a hódolt területen, az is legyen fölmentve adó alól.

Későbbi békealkudozások alkalmával e pontra nézve mindig hoznak fel sérelmeket a magyar biztosok, s mint érintettem, a török nem akarja elismerni az új nemeseket.[2]

Bármi nagy vívmánynak látszik, hogy a török elismeri a magyar intézmények egy fontos elemét, a nemesi szabadalmat, a nyeremény nem volt egészen új. A helységek vetvén ki magukra az adót, nagyon valószínű, hogy már 1606 előtt sem adóztak tényleg a nemesek a töröknek, s ez csak oly esetekben ütközött

[1] *Monumenta. Írók* IV. k. 433. l.

[2] Mind a gyarmati 1625-iki, mind a szőnyi 1627-iki béke-alkudozásban vita tárgya ez. Lásd *Tudománytár* 1837-iki II. k. és 1838-iki IV. k. 232. l.

később is e békepontba, midőn valamely helység nagy része vagy egész népessége armalista nemesekből állván, a helység adója vagy nagy részben, vagy egészen veszendőbe volt menendő.

Ezek a hódolt helyek állapotjára nézve a zsitvatoroki szerződés határozatai. Látni, hogy merőben új rendet nem teremtének, s a mi új is bennök, alkalmasint az előbbi s mind a békekötéstől, mind a nagy háborútól független viszonyok diktálták. Alig is lehetett különben.

A zsitvatoroki szerződés egy tizenöt évig folyt nagy háború befejezése volt, melyben a két fél egymásnak magyarországi nagyobb várait ügyekezett elfoglalni; mindkét fél meg-megjelent nyáron egy-egy nagy ármádiával, hogy október végén elvonuljon ismét. A hódoltsági birtokpörök pedig faluk körül forogtak s mint láttuk, viszonyaikat nem időnként meg-megjelent nagy hadseregek határozták el, hanem a csekély számú várőrségek, melyek országos és magánvárakban voltak elhelyezve s *folytonos* hatalmat gyakoroltak, valamint a jobbágy és földesúr közti viszonyok, melyekre a tizenöt éves háborúnak s egy békekötésnek lényeges befolyásuk nem lehetett.

A zsitvatoroki békekötés nevezetes változásokat mutat fel a területi viszonyokban, a mi a háború alatt kölcsönösen elfoglalt várakat illeti. Eme háború alatt visszakerült kezünkbe Fülek, Somoskő, Hollókő, Hajnácskő, Dévény, Kékkő, Szécsén, Balassa-Gyarmat, Palánk, Vácz és Nógrád, ezáltal Nógrád, Gömör, Nyitra, Bars behódolt részei megmenekültek a török járom alól. A békekötés meghagyá a háború *végével* létezett statusquot, kikötvén egyszersmind, hogy a nevezett várakhoz a török által elfoglalt faluk is velök együtt csak a ma-

gyarnak hódoljanak, kivéve, a melyeket a török eme tájakon Egerhez hódított be; mert a fentebbi várakért kölcsönben elvesztettük volt Egert 1596-ban, s a békekötés elismerte, hogy az e várhoz a töröknek behódolt fel- és alvidéki magyar faluk adózzanak a töröknek. Kanizsát is elvesztettük s a körülötte levő faluk hová adózására nézve biztosokat rendel kineveztetni a zsitvatoroki szerződés, — azaz: a döntést későbbre halasztja e tárgyban. Mindezekben Eger, az új török hódítmány, a háború alatti status-quo szerint nyeri a hozzá tartozandó falukat. Ellenben a nógrádmegyei és szomszédos kisebb-nagyobb várakra nézve a háború *előtti* status-quo, s illetőleg a régi török defter határoz, mire a háború nem volt befolyással. Világosabban szól egy korábbi birtok-állapot elismeréséről az, a mi Esztergomra nézve határoztatik a békeszerződésben. Ezt a nevezetes várunkat 1595-ben foglalta vissza nagyrészben Pálfi és Nádasdy hősisége, hogy tíz év mulva 1605-ben, a békealkudozások folyama alatt a török visszanyerje az idegen zsoldosoktól. Az Esztergomhoz tartozandó falukra nézve az áll a szerződésben, hogy mindazok a faluk, melyek 1595-ben, azaz: míg Esztergom a töröké volt, hozzá tartoztak, 1606 után is hozzátartozzanak. Ezen faluk egy része pedig Nógrád-, Nyitra-, Bars-, Gömörmegyében voltak elszórva s török területen feküdtek, a míg a nógrád- és gömörmegyei várakat a török bírta. Most is, miután ama megyék fölszabadíttatnak, Esztergom faluira meghagyatik a török uralom, teljes mértékben a háború előtti birtokviszony elismeréséül.

A zsitvatoroki szerződést tíz év mulva, 1616-ban, a bécsi követte. Ebben még világosabban visszamennek jóval korábbi időkre, mint a tizenöt éves háború. A bécsi szerződés harmadik czikke meghagyván a tizenöt éves

háború alatt elfoglalt várak birtokviszonyát, a többi hódolt faluk meghatározására azt rendeli, hogy azok a faluk, melyek Székes-Fehérvár, Pest, Buda, Szolnok és más várak török kézbe kerültekor hozzájok hódoltak, azután is oda hódoljanak. Tehát az ötven-hatvan évvel azelőtti birtokviszony s csak korlátolt mértékben a zsitvatoroki szerződés szolgál a terület határainak megszabására.

A nevezett bécsi szerződés annyiban a zsitvatorokit pótolta, hogy ugyancsak harmadik pontjában kiköti azt is, hogy egyik fél se kívánjon többet a szokott adóknál a kétfelé adózó faluktól. E pont, mint már említém, megvolt a XVI. évszázbeli szerződésekben. Különben ismétli némi módosítással, hogy a szpáhi csak a falu birájától követelje az adót, s háromszori megintés után, a magyar hatósághoz, (most már az illető végbeli kapitányhoz) tegyen jelentést. [1]

Két év mulva, 1618-ban, kél a komáromi békeszerződés. Ebben az adó emelése ellen kemény rendszabály foglaltatik. A bécsi békekötés pontjai ellenére, mond a szerződés, a törökök egész Magyarországon szokatlan adókkal terhelik a jobbágyokat. Határoztatik ennélfogva, hogy adóemelés esetében a jobbágy tegyen panaszt a végbeli kapitányoknál. Ezek írjanak aztán ezen tárgyban a budai pasának. A pasa pedig foszsza meg birtokától az ebben hibás török urat, s adja másnak a birtokát. [2]

Ez a nemzetközi törvény épen oly időben kelt, midőn legkevésbbé lehetett várni, hogy a török hűbéri

[1] A bécsi szerződés czikkei KATONA-nál. XXIX. k. 623-dik és köv. lap.

[2] U. o. 939. l.

rendszer általános zavara közepett a pasák képesek legyenek az adóemelés miatt megfosztani a szpáhit birtokától, midőn ezt még hadi kötelezettségének elmulasztása esetében sem érte hasonló büntetés.

Különben a zsitvatoroki, s az azt az adóemelés tárgyában kiegészített bécsi és komáromi szerződés elősorolt pontjai nevezetesek azért is, mivel a következő szerződésekben egy új sajátságos kifejlést nyertek. Nemzetközi törvénynyé vált a fentebbiekben, hogy mind a török földesúr a maga jobbágyainak engedetlenségét, mind a jobbágy a török földesúr zsarlását magyar részre panaszolja be s hogy a magyar hatóság szerezzen elégtételt akármelyik félnek.

A nevezett három szerződés után következett más három, ennek alapján a diplomatiában hallatlan békealkudozásokra adott alkalmat.

Már az 1625-diki, hol *gyarmatinak*, hol *szögyényinek* nevezett békealkudozásra nemcsak a magyar királyi biztosok jelentek meg a török biztosokkal szemben, hanem a hódolt *megyék követei* is, kiki magával hozván megyéje hódolt népének a töröktől szenvedett sérelmeit. Az ország tehát, nem mint szokás, csak a fejedelem követei által volt képviselve, hanem alkotmányos municipiumai egy részének képviselői által is, úgy, hogy tán egy országban sem vett oly részt a nemzet közvetlenűl a külügyekben, mint ekkor Magyarország, habár a megyék képviselői csak fölvilágosító szerepet játsztak, s mintegy tanuskodva. Ezen az időn kezdve, úgy látszik, *legelőször az 1625-iki gyarmati szerződésnél,*[1] az alkudozásokat megelőzőleg a nádor

[1] Az 1625-iki XXIX. törv. cz. így szól: «Ad *imminentem tractatum* cum Turcis ratione Nobilium et pagorum deditiorum

felszólítást intéz minden oly megyéhez, melynek hódolt helységei voltak, hogy alispánja, szolgabirái által rendeztessen törvényes vallatást a hódolt helységekben, s azokat terjeszsze föl. Így készülnek ama hiteles kimutatások, melyek oly jeles kútfőket képeznek ma a hódolt helyek viszonyaira, s melyek közül Borsodé, Nógrádé, Győr- és Pestmegyéé ismeretesek már. E vallatásokban érdekes, hogy oly helyek is megjelennek vallani a magyar szolgabiró előtt, melyek közvetlenül török várak tövében feküdtek. Így vall a török ellen 1668-ban Ó-Buda és Vácz. Mindkettő egy-egy török vár külvárosa volt.

Valamint a gyarmati, úgy a rákövetkezett 1627-diki szőnyi béke csak megerősítik a zsitvatoroki, bécsi és komáromi végzéseket, s mindkettőben biztosokra hagyatik, hogy a határokra s a hódolt helyek panaszaira nézve utólagosan végezzenek. Ez még a XVI. évszázban gyakorlatba jött, hogy kisebb sérelmek ne hátráltassák a béke létrejöttét.[1]

A gyarmati és első szőnyi békekötéshez egészen hasonló mind az alkudozásokra, mind a hódolt helyeket illető pontokra nézve a második szőnyi szerződés, mely 1642-ben kelt. Mind a nemesekre, mind az adó nem-emelésére nézve a zsitvatoroki, bécsi s a többi megelőzött szerződésekre hivatkozik. Kiköti nevezetesen,

propediem ineundum Status et Ordines supplicant, ut per Suam Majestatem designentur et expediantur commissarii, *attributa ipsis authoritate convocandi nonnullos ex comitatibus interressatis ad uberiorem* ipsorum informationem.» *Corp. J. H.*

[1] A gyarmathi és szőnyi békepontok három nyelven szerkesztettek: latinul, magyarul és törökül, valamint a zsitvatoroki szerződés is. Mindeniknek mindháromféle hiteles szövegét önálló külön füzetekben kiadta *Gévai* Bécsben, 1837-ben, 4-edrét.

hogy a török ne verje följebb a hódolt faluk adóját, s följebb verte, szállítsa le újra.[1]

Így 1606-tól 1642-ig, azaz: harminczhat év alatt *hat* békekötés kelt. Mindenik legalább husz évre szólt.

Nagyobb részökre Komárom szomszédjában, sík mezőn sátor alatt jelentek meg a két vagy három fél biztosai (mert az erdélyi fejedelmek képviselői is részt vettek bennök), s az alkudozás egy hosszú fegyvertelen táborba szálláshoz hasonlított.

Különbözik ezektől az 1649-ben kelt szerződés, mely a zsitvatorokin kezdve a számítást, a hetedik volt. Ezt ismét, mint a XVI. évszázbelieket egy Konstanczinápolyba küldött követ kötötte meg; schwarzenborni Schmidt Rudolf. Egyébiránt az általa kötött szerződés nem egyéb, mint a zsitvatoroki s az annak mintájára készült többi szerződés további megerősítése huszonkét évre. — A szerződés megkötésének módjában mindemellett sérelmet láthattak a rendek, mert számos törvény rendelte, hogy a Konstanczinápolyba küldendő német internuntius, vagyis állandó követ mellé magyar is küldessék, valamint azon nagykövetek mellé, kik a császárt képviselik, s hogy a magyar ügyeket jobban értő hazafiak nélkül Magyarországot illető ügy el ne intéztessék s ily tárgyban ők vigyék az alkudozást.[2]

Azonban ez még nem adott oly keserű panaszokra okot, mint az ezt követett szerződés, mely Vasváron, 1664-ben kelt, már merőben más viszonyok közt, más nemű események után, mint ez előbbiek. Ez a béke-

[1] Katona. XXXII. 217. l.

[2] Az 1655-iki 50-ik törvényczikk, mely e szabályt megerősíti, hivatkozik az 1618-iki 37-ik, az 1630. 36-ik, az 1647. 74-ik, az 1649. 7-ik törvényczikkekre.

kötés egészen új korszakba esik, mely utolsó felvonását képezi a török uralomnak Magyarországon.

Mielőtt azonban ez utolsó korszakról, a török uralomnak legviharosabb éveiről szólanék, nem mellőzhetem az aránylagos nyugalom és fölvirágzás ama korszakát, mely 1606-tól körülbelül 1658-ig terjed, s melyben Erdély játsza a főszerepet a nemzet ügyeiben.

XIV.

Az erdélyi fejedelmek kora.

Összehasonlítván a tizenhatodik és tizenhetedik évszázban a törökkel kötött szerződéseket, néhány feltünő különbséget találunk az uralkodók viszonyaira nézve. — 1606-ban megszünik a magyar évenkinti adót fizetni a török szultánnak, a helyett «egyszer és nem többször kétszáz ezer forintot küld Konstanczinápolyba készpénzűl s arany és ezüstneműekben. Nemzetközi hódítmánynak látszhatik az is, hogy a szultán nem nevezi többé a német császárt «*bécsi királynak*», hanem római császárnak. Továbbá ki van kötve, hogy valamint most, úgy azután is a római császárnak ünnepélyes követségei viszonzásául a török szultán is küldjön, nem mint azelőtt néha egyszerű csauszokat, hanem megfelelő rangú követeket, illendő ajándékokkal, a római császár udvarához.

Mindez nem oly lényeges hódítmány, minőnek látszik. Mert az ajándékokat a későbbi sűrű követségek is viszik Konstanczinápolyba, még pedig ha most nem évenkint, annál nagyobb összegekben, s a török ezután is megköveteli az ajándékot. A török és keresztyén udvarok közti viszonyban ezt nem lehet új korszakot alkotó eseménynek tekinteni, melylyel a török mintegy újonnan vonatott volna be az európai népjog elismeré-

sébe; mert már jóval régebben, a mohácsi vész előtt, kötnek a magyar királyok egyenlő lábon szerződéseket a szultánnal. A czímet illetőleg a nyeremény majd semmi. Azonban adjuk meg, hogy mindez haladás a XVI. évszázbeli békekötésekhez képest, s vegyük annak jeléül, hogy a tizenöt éves háború nemhogy nevelte volna a szultán gőgjét, hanem *tractabilisabb «apjává»* tette a római császárnak.

A külsőségekre oly sokat adó HAMMER-PURGSTALL főkép ezeknél fogva nevezi a zsitvatoroki szerződést korszakot alkotó eseménynek az ozmánok és keresztyének közötti viszonyban.

Az 1606-iki szerződések valóban új korszakot nyitnak meg a magyar korona területét lakott összes népek történetében; de az elősoroltakon kívül eső tények által. Ama szerződések, mint mondám, nagy különbséget mutatnak fel a XVI. évszázbeliekkel: de a különbség legfontosabbika nem a fentebbiekben, hanem abban áll, hogy míg a XVI-ik évszázban a magyar király egyenesen a portától kéri Erdélyt s a konstánczinápolyi alkudozások főtárgyát mindig az erdélyi fejedelem rovására való terjeszkedés képezi, úgy hogy a magyar király követei ismerik el legteljesebben, hogy az erdélyi fejedelem közvetlen vazallja a szultánnak, addig 1606-ban Erdély mint szerződő fél alkudozik a Zsitva torkolatánál s nemcsak hogy Erdély elő sem fordul a szerződésben, hanem a fejedelem biztosai a magyar királyi területet illető pontokat írnak alá. S valóban Erdély itt mint egyik császári félnek sem alá vetett, független hatalom szerepel. Az imént nevezett bécsi történetírónak is, ki a zsitvatoroki szerződés fontosságát kiemeli, feltünik Erdély emez önálló szerepe; csakhogy sajátságos szemüvege felfordítva mutatja neki e felötlő tüne-

ményt. Szerinte az 1606-iki szerződések Erdélyt félig kivonják a török járom alól.[1] Holott tudva van, hogy az 1606-ban létesült béke részint Bocskay erdélyi fejedelem kardjának, részint diplomatiai befolyásának szüleménye: a török főkép tőle, szövetségesétől függesztvén föl egy részben a szerződés megkötését. Miután először Bocskay a római császárt kényszeríté békére, ezzel véd- és daczszövetséget köt, melyben kifejeztetik, hogy a török nem akarna békélni, ketten együtt kényszerítsék rá fegyveres erővel.[2] Miután Bocskay tettleg megmutatta, hogy kardja az, mely a két fél közt döntőleg vethető az egyik mérlegbe; a római császár és közte kelt kötésben el van ismerve, hogy ugyanaz a kard szintoly döntő súly lenne a másik mérlegben is. Azt a nyereményt is, hogy a Zsitva torkánál a török teljhatalmú biztosok által van képviselve s nem Konstanczinápolyba küldött követek koldulják mintegy a békét, az erdélyi fejedelem beavatkozásának lehet tulajdonítni. Ha ő nem vesz részt az alkudozásokban, nem lesz vala semmi ok rá, hogy ne internuntiusok és oratorok alkudozzanak Konstanczinápolyban, mint annakelőtte.

A Rudolf császár és Bocskay közt az 1606-ik év nyarán kötött szerződés, (melyet ugyanazon év őszén követett a zsitvatoroki török frigy) *bécsi szerződés* név alatt ismeretes, s inkább korszakot alkotó esemény, mint a zsitvatoroki. A vallás-gyakorlat szabadságának

[1] *Geschichte des osmanischen Reiches.* IV. k. 395. l.

[2] §. 29. Et si cum Turca pax honesta concludi non posset, . . . quod extunc *conjunctis viribus* cum milite Sacrae Caesareae Majestatis contra eum, ut communem Christiani nominis hostem procedent. *Corpus J. H.* Pacificatio Viennensis. 1606,

«magna chartá»-ja az, melyre mindig hivatkoznak későbbi időkben, s melyet ép annyira nem előzött meg rokon szerződés, mint a mennyire a következendő néhány szerződés visszahivatkozik rá s nagyjából csak ismétli végzéseit. Maga az ország törvényhozása is mintegy alaptörvénynek tekinti s be is czikkelyezi. De ugyanazon bécsi szerződés a lelkiismeret szabadságának biztosításán kívül az ország alkotmányos jogait, intézményeit és szokásait is biztosítja. A nádori hivatal betöltése, mely az előbbi évszáz egy nagy részében gyakorlatból kiment volt, országos helytartók (locumtenens) vivén a főkormányzat ügyeit, a bécsi szerződés egy kötelező pontjában kimondatik. A nádort a rendek választják országgyűlésileg, régi szokás szerint. A békekötés követeli, hogy a korona az országban, Pozsonyban, mint legbiztosabb helyen tartassék; magyar kincstartó kezelje az országos és királyi jövedelmeket. Valamennyi magyar közhivatal magyarokra ruháztassék vallásbeli különbség nélkül. Az igazságszolgáltatás történjék a magyar törvények értelmében; s a magán sérelmek orvosoltassanak. Szóval a bécsi szerződés, mint ezekből látni, nemcsak a vallásos, hanem a politikai ügyekben is állandósítni kívánja Magyarországon a békét s a nemzetnek azon mostoha viszonyai közt kitelhető megelégedését az ős magyar politikai, s az újonnan szerzett vallásos szabadság alapján.

A bécsi szerződést fontosabbnak kell tartanunk a zsitvatorokinál, kivált annálfogva, hogy keletkezési körülményei és a benne foglalt kérdések ismétlődnek számos nemzedéken át s különösen ötven évig ezek foglalják magokban a kor cselekvési irányát, fő vágyait és érdekeit, — ezek okozzák a harczokat s ezek nevében kötik a békeszerződéseket.

De bármi korszak-jellemző és korszakalkotó az 1606-iki bécsi szerződés, szintoly jellemző az, hogy oly sűrűn bontatik föl és újíttatik meg, mint a török zsitvatoroki. Gyakori megszegésök miatt szintoly határozottan vádolták hol egyik, hol másik szerződött felet perfidiával s az ünnepélyes fogadásoknak azon eleve elhatározott szándékú megpecsételésével, hogy meg nem tartják, mint a mily mindennap ismételt kifejezés volt a «török hitszegés», úgy hogy ha csupán a tünemények felszínét tekintjük, följogosítva éreznők magunkat a XVII-ik évszáz első felét *hitszegés korszaká*nak nevezni, sokkal inkább, mint János és Ferdinánd versenykirályok uralkodásának annyi párt- és szincserével teljes éveit. — De ha a történet tanulmányának föladata csak a szerepelt egyének elítélésében állana, nem pedig a tünemények okainak telhető földerítésében, keveset okulhatnánk belőle. Midőn egy-egy tünemény annyiszor ismétlődik s egy-egy kor cselekvényében mindig hasonló jeleneteket idéz elő, lenni kellett oly érdekeknek és szenvedélyeknek, melyeket, habár erkölcsi bírálat alá esnek, lényeges kiemelni ama kor hű epicusának. Művem terjedelme és szelleme nem engedi meg, hogy itt ama jeleneteket egy folyton fejlődő cselekvényű elbeszélésbe foglaljam, hogy munkálva, küzdve és beszélve léptessem föl a szereplőket, hogy az olvasó szeme láttára engedjem lefolyni a harczokat és békealkudozásokat, melyek különben is alkalmasint ismeretesebbek, hogysem egyéb szükséges volna, mint rájok utalnom. De a tüneményeknek legalább rövid magyarázatát megkísérleni el nem mulaszthatom.

A tizenhetedik évszáz első felében hajthatatlan erős meggyőződések, kiengesztelni épen lehetetlen, sőt mérsékelni is nehezen mérsékelhető szenvedélyek uralkod-

tak. A pártok egész Európában soha sem állottak élesebben és elszántabban, mint eme korban. Még I. Napoleon háborúi sem szakították Európát határozottabban kétfelé, mint a harminczéves háború; mert a politikai érdekeken és szükségen kívül az vegyült a harczba, a mi bizonyos korszakokban legmagasabbra szokta fokozni a gyűlöletet és önfeláldozást: a vallásos viszály. Az akkori hadviselő felek nem pártok voltak többé, hanem rajongó felekezetek. De viszont a felekezetek vallásos indokaival igen határozott politikai rendszerek jártak együtt. Általánosan szólván Európáról, feltünt már a XVI-ik évszáz második felében az ellentét a katholikus II. Fülöp absolutismusa és a protestáns Németalföld alkotmányos sőt köztársasági hajlamai közt; s Németországon szintén feltünt, hogy Rudolf császár a polgári és vallásos szabadság közt rokonságot látott s ezért egyaránt nem szerette egyiket sem. A XVII-ik évszázban általánosabbá lett e tünemény Európában, hogy egészen lángba borítsa. Ekkor is II. Ferdinánd Csehország vallásos szabadságát egyszerre semmisíti meg politikai szabadságának oklevelével. A svéd-, angol-, hollandi, dán nemzet, mely a protestantismust védi külső politikájában, ezzel együtt e nemzetek belső nemzeti politikáját tükrözteti vissza. Csak a francziánál van ellenmondásban a külpolitika a nemzet vallásával; de a belső politikai rendszer itt is egyező az utóbbival. Végre a tizenhetedik évszáz ama nagy eseménye, az angol forradalom egyaránt vallásos és politikai, s a forradalommal a protestantismus jut diadalra, míg ezt a restauratió ismét kérdésbe látszik tenni.

A vallásfelekezetek ily politikai megoszlását nem kell szükségképinek vennünk; mert tudja mindenki, hogy azok a politikai szabadságok, melyek mellett a

protestánsok a XVI-ik és XVII-ik évszázban küzdenek akkor kezdődtek és vertek gyökeret az európai népek lelkében, midőn még protestantismus nem létezett, tehát a katholicismus egyeduralkodása idejében, s mondhatni védelme alatt. A pápa mellett elejénte megfértek az európai trónok a magok világi függetlenségében, s a püspökök nem voltak ellenségei a középkori zászlós uraknak, az egyéni függetlenség eme képviselőinek.

Így a fenn leírt pártállást csak a protestantismust megelőzött s azalatti korszak sajátságos viszonyaiból kifejlettnek kell tartanunk, mintha a vallásos meghasonlás csak azért öltött volna politikai színt is, hogy annál kiáltóbb legyen az ellentét.

Szükségesnek véltem előre bocsátni mindezt, nehogy a XVII-ik évszázra véljük alkalmazhatónak azt a szokottá vált phrasist, hogy a pártoskodás volt a fő, és másoktól szomorúan megkülönböztető jellemvonása a magyar nemzetnek. Nálunk az történt, mi Európa más részeiben s kivált Németországon, melynek császárai egyszersmind magyar királyok voltak, s a hol a protestánsok és erdélyi fejedelmek közvetlen érintkezésben voltak Európa protestánsaival.

Nálunk magában a nemzetben az ellentét nem is volt oly éles, mint Európa sok más részeiben. A meghasonlás eredete és első indoka inkább politikai volt. Fejtegettem egy előbbi szakaszban, hogy Ferdinánd és János király korában mily politikai szükségesség állítá és alapítá meg azt az egyensúlyozási bonyolódott rendszert, mely épen azért, mivel a hazafias költészet, tán mélyebb érzéssel mint valódi értelemmel, pártoskodás név alatt annyiszor elsiratta, némileg közhelylyé változott magától is. A XVII-ik évszázban a magyar pártoskodás sajátságos tüneményeket mutat. Bocskay után

mintegy tíz évvel is Magyarország főrendei majd kivétel nélkül protestánsok s 1617-ben, midőn Luther évszázados ünnepét megülik, Magyarországnak majd minden első rendű főura résztvesz az ünnepélyben. Nemsokára azonban, 1630-ig ugyanazon urak többnyire már katholikusok, s az évszáz közepe felé már nevezetes kisebbségben vannak a protestáns rendek az országgyűlésen.

A gyors kitéréseket 1620 körül sokan tulajdoníták kirekesztőleg a Jézus rendbeliek s különösen Pázmán Péter befolyásának. De egyes személyek országos nagy befolyása csak akkor lehetséges, ha nemcsak valamely nagy elvet, hanem épen oly elvet képviselnek, mely nagy érdekkel s már meglevő szellemi irányokkal egyezik. A hazafiak, kiket Pázmán Péter megtérített, egyszersmind azt a politikai pártot képezték, mely a Magyarországon túlontúl elhatalmasodott erdélyi fejedelmek ellensúlyaként a királyra támaszkodott, s melynek mindig szeme előtt lebegett, hogy a mindig tűrhetlennek vallott török uralom ellenében a magyar király, mint német császár képviseli Európa remélhető segítségét.

A mit minden egyéb jog-kötelék és érzet nélkül is eme közérdek már magában hatalmas indokká tett, s mi e mellett hagyományossá vált volt, maga a józan ész is tanácsolta azt. De 1618 után alig lehetett egy-egy főúr a fennírt párt buzgó híve, ha egyszersmind a párt minden színét s így vallását is föl nem veszi. Csak 1618 előtt lehetett még valaki tüzes királyi pártbeli ember, s egyszersmind buzgó protestans, azaz a mi a türelmes II. Mátyás alatti kevésbbé nyugtalan időkben lehető volt, megszűnt azzá lenni a mind vallásban mind politikában oly határozott nézetű uralkodó

alatt, minőnek II. Ferdinándot mutatja tetteiből a történetírás.

Habár politikai érdekek is forogtak szóban a kérdéseknél, legkevésbbé sem vonhatjuk kétségbe a kitért magyar főurak vallásos buzgalmát, kik azáltal is tanújelét adták annak, hogy első dolguk volt elűzni birtokaikról a protestans papokat s katholikusokat állítni helyökbe. Az ellenreformatiónak csaknem oly hű bajnokaivá lettek, minőknek Pázmán, a párt szélsőségének képviselője, óhajtá őket. Azonban akár a vallásos, akár a politikai indok volt a többségnél túluralkodó, nyilvánvaló, hogy végeredményében mind a papi mind a világi főurak pártjának jelszava az ellen-reformatió nálunk is, mint Európa többi részeiben. A katholicismus most nemcsak gátat akart vetni az új felekezet nagy terjeszkedésének, hanem visszafoglalni az elveszett tért, melynek birtokosait jogtalan bitorlóknak, tanait hamisaknak hirdette. Tudjuk, hogy II. Ferdinand római császár volt úgyszólván feje az európai ellen-reformatiónak, ki az ügyben való világtörténeti missióról meg levén győződve, minden egyébnél fontosabb kötelességének tekinté a katholicismus elvesztette tért visszafoglalni karddal is. Szintoly ellensége volt a politikai rendi szabadságoknak, mint a hit szabadságának. És II. Ferdinánd császár, az európai ellen-reformatio feje, egyszersmind magyar király volt. Jellemében s az ügy természetében rejlett, hogy mind a vallásos mind a politikai téren mindent elkövessen, a mit, hite szerint, a maga lelkiismerete és meggyőződése parancsol. Lelkiismerete pedig, ha támaszra volt szüksége, a Jézusrendjebeliektől kért tanácsot. E rend volt lelke a XVII-ik évszázbeli ellenreformatiónak, mely, most, mindenütt támadólag lépett föl. Annyira természetében volt a

szerzetnek és híveinek az *offensiv* fellépés, mint a janicsárnak más téren. Míg a mult században a kezdeményezés a protestansoké volt, kik szószékek, iskolák, a sajtó útján tettek hódításokat, most elkezdődött a visszahódítás kora mind fegyverrel, mind pedig szellemi eszközökkel. A szellemi eszközöket a nevezett rend alkalmazá. A nemzeti nyelveknek szószéken, iskolákban és irodalmakban való terjedelmes használata által a protestantismus terjesztőivel egyenlő hathatós fegyvereket használtak, s nyíltan irtó háborút kiáltának ki a protestantismus ellen.

De erőben érzé magát a protestans rész is. Hatalmas nemzetek, erős államok vallák magokat protestansoknak s készeknek egymást védeni. Szenvedélyök természet szerint csak nagyobb lángot vetett a másik oldalról fenyegethető elnyomatás által. — Hazánkban 1620-on innen szintén hatalmasnak érezte magát mindkét fél s egyenlő elszántság és türelmetlenség mutatkozott egymás ellenében mind az irodalomban, mind a szószéken, mind a tettekben. Egyik fél a jezsuitákat üldözé s hozatott országgyűlési czikket és békepontot, mely eltiltja, hogy birtokot szerezzen e rend a hazában: azonban a Jézus-rendbeliek mégis megtelepednek az országban. A másik rész elűzi a protestans papokat, s mind két fél elfoglalja egymás templomát a világi szerződések és világi törvényczikkek ellenére.

Mindkét fél a másik jogtalansága ellen panaszol az országgyűléseken, s miután akár törvény, akár szerződés nem képes véget vetni a viszálnak, a kölcsönrovások ugyanazon szakadatlansága mutatkozik e téren is, mint a törökkel való viszonyainkban, mi csak kibékíthetlen szenvedélyek mellett lehetséges.

Volt különösen az egyik félen két elem, mely a szer-

ződés által kötve nem érzé magát. Tudva van, hogy a Jézus rendjebeliek házi törvényeiknél fogva nem ismerhettek semmi felsőbb parancsot, mint a hit terjesztését, — s tudva van az is, hogy a királyi hatalom egészen pártjokon állott. A másik rend, kit a törvény nem köthetett eléggé, a magyar földesúr volt. A vallás szabad gyakorlatáról szóló törvényt ők csak a nemesekre értették, nem ismerték el, hogy az csorbát ejthessen patronatusi jogukon, melynélfogva ők választják a papot jobbágy-községeik számára. Divatos szójárás volt, hogy annak vallása követendő, kié a birtok.[1] Ennélfogva ha a katholikus úr kiűzte a protestans papot saját birtokáról, a protestans főúr sem vélte szükségesnek engedelmet kérni rá bárkitől is, hogy hasonlót tegyen a katholikus pappal.

Ily viszonyokra mutatnak minden ama korbeli országgyűlési «gravaminá»-k s mindazon manifestumok, melyeket az erdélyi fejedelmek előre bocsátnak, midőn haddal jőnek ki Magyarországra, panaszolván, hogy az előbbi békekötés ellen sérelmek követtetének el. A földesúri hatalom elismerésére mutatott maga a bécsi szerződés, mely a szabad vallásgyakorlatot csak városokra és végvárakra mondja ki, de nem a *falukra.*

A vallásos és politikai vegyes indokú harczok, melyekben keresztyén hadak állottak egymással szemben, nem a csaták által kerültek nagy áldozatokba. Bethlen Gábor és Rákóczy György hadjárataiban se a gyors előnyomulások nem voltak véresek, se a lassú visszavonulások nem jártak sok veszteséggel. Többnyire inkább strategiai sakkhuzásokkal igyekeznek a felek egymás türelmét kimeríteni, mint általán az akkori

[1] Cujus regio, illius religio.

európai hadtani szabályok hozták magokkal, — s e közben a felek folyvást alkudoznak olykor, úgyhogy a hadjárat ép oly joggal volna nevezhető diplomatiai járatnak. Általán a legkülönösebb tünemények közé tartozik, hogy a kornak, melyről szólok, nagy férfiai kiválóan diplomaták. Bethlen, habár maga kitünő hadvezér is, főleg diplomatiai ügyessége lep meg, melylyel a portánál, a császárnál s ezenkívül külső fejedelmeknél nagyon nehéz föladatokat old meg; Eszterházy Miklós pedig szintoly jeles diplomata, s e mellett rossz hadvezér. E férfiaknál minden erős meggyőződések s erős párttartásuk mellett a számító ész a túluralkodó, — s magok mérsékeltebbek pártjuknál. Buzgalmuk ideiglen lecsillapítja a bajt, enyhíti a helyzetet, de az elhatalmasodott irányok ellenkezését meg nem szüntetheti. Ideiglenes gyógyszereket használtak a gyökeres kórállapot ellen. A számító észen kívűl ide koll sorolnunk a specifikus magyar hazafiság szereplését is. Nálunk a politikai határozott pártállás mellett sem szűnt meg egyik párt is magyar, még pedig alkotmányos magyar lenni. Igaz, hogy Bethlen és Rákóczy a lelkiismereti szabadságon kívül a nemzeti politikai intézmények fentartásáért küzd és azok érdekében köt nemzetközi szerződéseket; de a vele szemben állott katholikus magyar párt világi főbbjei, sőt a clerus nagy része sem volt barátja az absolutismusnak. Oly buzgó katholikus, oly határozott pártember, mint Eszterházy, nem tartozott a papi párthoz, valamint a magyar világi urak nagy része sem. Az a középkori feudalismus, melyről annyi rosszat mondtak el újabb korban, még a tizenhetedik évszázban is megteszi azt a szolgálatot, hogy a nagy földesurak, tulajdon érdekökben sem lehetnek az absolutismus barátjai. Eszterházy s az ő mind-

inkább nagyobbult főúri pártja, valódi magyar conservativ párt volt. Hű a királyhoz s az ősi törvényekhez. Nálunk ezért a XVII-ik évszáz első felében folyt harczok nem is öltik magokra a polgárháborúk jellemét, mint külföldön. Bethlen nem a nemzeti véderőt használja, hanem zsoldosokat, kiket parancsnoki és szervező tehetsége a legnagyobb rendhez és fenyítékhez szoktatott. — A főnemesek és megyék nem látnak se benne, se Rákóczyban politikai ellenséget. Magok a főurak és birtokos nemesek, kik minden közügyben döntöttek, nem voltak elnyomva vallásukra nézve, s még a törvény sem mérsékelte őket eléggé. A nép, melyen az erőszak elkövettetett, nem lázadott fel. Különös nagy szerepet a városok játsztak. Kassa s a többi felvidéki és bányaváros volt a hadviselés főtámasza és kitűzött czélja. — De a városok nem gyarapíták tetemesen a haderőt s polgárságuk nem mutatott nagy ellenállási képességet. — Szóval az erdélyi fejedelmek hadjáratainak nem volt meg az a jelleme, a mi egy polgárháborúnak, egy lázadásnak szokott lenni. Az ellenségeskedés lanyhasága mellett a kiengesztelődés még sem volt lehetséges. A hadjáratok okait a hadjárat meg nem szüntette. — Se a Jézus rendbeliek törekvését, se a politikai sérelmeket, se a földesurak patronatusi jogát, se végre a két párt ellentett irányát meg nem semmisítette. Csaknem azt mondhatnók, a szenvedélyek nem háborúban, hanem békében mutatkoztak ki nem engesztelhetőknek. A hadjárat s az utána következett békekötés ideiglen fegyverszünetet eszközölt, de a fegyvertelen csatározás a templomok, papok és egyes politikai jogok ellen folyton folyt azután is, úgyhogy a bécsi, nikolsburgi és linczi békekötés különb állapotot nem tudott előidézni a hit és a politikai jog terén, mint a zsitvatoroki a török viszonyokban. Az itt szóban levő és a

török ügy közt csak az volt a különbség, hogy míg emebben a sérelmek nem idéztek elő háborút, csak új szerződést, amott a sérelmek hamar változtak «casus belli»-vé.

Bár kevéssé voltak véresek a fennírt harczok s a polgárháború minden iszonyaival nem egyesültek, számos kártétellel és erőszakoskodással jártak. Átalánvéve az azon korbeli hadviselés nagyobb mértékben sujtotta a fegyvertelen népet, mint a hadseregeket. A haviselés költségeinek viselésére nem voltak még föltalálva az állampapirok. A hadak eltartása kisebb-nagyobb mértékben a harcz színhelyén szedett sarczokból, s néha szabad zsákmányból telt ki. Ez tette iszonyúvá a háborút, s kétszeresen iszonyúvá a XVII-ik évszázban; mert akkor a vallásos fanatismus is fokozta a zsoldos katonák rablási és öldöklési szomját, az ellenkező hitű falukon és városokon mindennemű kihágás elkövetésére a hit által is feljogosítottnak érezvén magát. A harminczéves háború alatt e miatt pusztult volt el annyira Németország. A magyarnak is volt szomorú alkalma látni, mint folyt a szomszéd országokban a harcz.

A külföldről hazánkba behozott s néha télre is hazánkban elszállásolt zsoldosok, kivált a vallonok, részint zsold hiányában, részint vallásos türelmetlenségből annyi kegyetlenséget és huza-vonát követtek el, hogy az országgyűlési sérelmek közt mindig a legérzékenyebb panaszok közé tartozik a külföldi hadaknak hazánk földén tartása, melyek miatt csak a várral bírt úr volt személyére és házi szentélyére nézve biztosságban. — A fejedelmi párt segítsége is gyakran volt tatár és török, mi szintén súlyosan terhelte a vidékeket, melyeken átvonult. Nem hiányzottak végre egyes epizódok e hadjáratokban, melyek, ha kivételesen is, a polgárháborúk

csapásaira emlékeztettek. A hadak az ellenpárt főbb embereinek néha elfoglalták, zsákmányra hányták várait, elkobozták s néha elpusztíták vagyonát. Így kétségtelenül csapások voltak ama hadjáratok a magyar felföldi vidékre nézve, melyek folytak. Ez a tér volt, melyre a török hatalom ki nem terjedett, s ime ez sem maradhatott békében! Míg a török elleni küzdelem is folytonos, a haza területének megvédelmezésére, a felföldön kényszerítve volt a nemzet a vallás és alkotmány szellemibb érdekeiben fogyasztani vérét és vagyonát.

De mindezen kettős harcz, mindezen kettős nyomor ellenére, melyet a nemzetnek akkor viselnie kellett, nemcsak az a lélekemelő cselekmény, hogy mindkét téren legalább fentartotta, s még jobban állandósítá a nemzedék a rámaradt jogbeli örökségeket, hanem az is, hogy a nemzet e közben nagyot haladott s oly erős alapot vetett a magyar civilisatiónak, melyen a későbbi idők annyi viszontagságának sem volt hatalma.

Míg a Németországban folyt harminczéves háború elszakadozott fellegei időnkint terhes viharokat hoztak felföldünkre, hazánk keleti részéből le nem ment a művelődés s békés gyarapodás napja. Erdély negyven évnél tovább a maga fénykorát élte, s örökre emlékezetes szolgálatot tőn a nemzeti művelődésnek. Bethlen Gábor 1613-ban történt trónra lépte óta nemcsak törökök nem hatalmaskodnak a haza keleti részében, hanem más idegen sem közeledik határaihoz.

Hazánk keleti része alatt pedig nemcsak a tulajdonképi Erdélyt, a Királyhágón túli részt, kell értenünk. Már a XVI-ik évszázban a Királyhágón innen fekvő Nagy-Várad Biharmegyével együtt hozzá tartozott s török alatti részei, Debreczennel együtt, erdélyi hódoltságok voltak. Oda tartozott Közép-Szolnokon, Krasznán,

s a mostaninál nagyobb terjedelmű Zarándon kívül Mármaros vármegye is, sóbányáival és Huszt várával egyetemben. Bocskay idejében kiterjedt az erdélyi fejedelem uralma Bereg, Ugocsa, Szathmár és Szabolcs megyékre is. — Bocskay ezenkívül egy emlékezetes és maradandó területi változást hozott be a magyar földképen. A XVI-ik évszáz alatt oly nagyon elszaporodott kóbor hajdukat, kikből seregét alakította, állandó lakhelylyel ajándékozá meg Szabolcsmegye határán, egészen puszta területen, mely már úgy szólván, vadak tanyája volt. A fejenkint megnemesített, de két hónapig minden évben ingyen katonáskodni tartozott új nép elejénte mintegy kilenczezer főből állott. A korábban oly rossz hírben állt hajduság hamar gyarapodott. 1605-től kezdve, midőn letelepedési oklevelét nyeri, mintegy tíz év múlva békés, szorgalmas, s mind vagyonra, mind számra nézve meglepően gyarapodott néppé válik. Földvárai, vagyis palánkjai hatalmas védbástyául szolgálnak a török beütései ellen, mely palánkok előörse a Tisza közelében Harangod vala, a mai puszta, hol haranggal adtak jelt a török közeledéséről. Habár a hajduk nem állandóan tartoztak ekkor sem az erdélyi fejedelmekhez, tudva van, hogy a háborúk idején rendesen ezek zászlói alá állottak. Az erdélyi fejedelmek és magyar királyok közti határszél örökösen változó volt az egész török uralom alatt, s a korban, melyről szólunk, a változandóság igen nagy; de mindig az volt a kérdés, hogy a tulajdonképi magyarországi felvidékről több vagy kevesebb számú megye tartozzék-e Erdélyhez? Ennek régi idők óta bírt megyéi kérdés alá sem jöhettek.

Ezen terület népei a fennírt negyven, ötven év alatt élvezték a leghosszabb és áldásosabb békét, miután a tizenöt éves háború pusztításai ezt is meglátogatták

volt. Bethlen Gábor a mellett, hogy kitünő hadvezér s nagy diplomata, egyszérsmind a béke műveinek embere és kitünő kormányzó volt. Szervező tehetségének nemcsak egy rendes hadsereg teremtése által adta jelét, hanem az ország pénzügyi, gazdasági és igazságszolgáltatási szervezésében is. Erdély kincsforrására, a bányákra fordítja figyelmét; külföldről tömegesen telepíti be az az iparosokat; rendet hoz be a fiscalis birtokok gazdaságába, melyekből az állam tetemes jövedelmet húzott. A Báthory Gábor alatt elszaporodott rablóktól és fosztogatóktól megtisztítja az országot s biztosít személyt és vagyont. Területének várait megépítteti s jó védelmi karba helyezi. Fővárosában, Gyulafehérváron, s birtokain, Radnóton, Alvinczen, Balázsfalván, az akkor oly nevezetes Fogarasban és Nagy-Váradon, nemzeti nagy királyaink egyikének Szent Lászlónak temetkezési helyén, hol nagyszerű lovas szobra és temploma még állott, várfalak s paloták építéséhez fogott. Fehérvárra a régi leégettek s romladozottak helyébe új templomok, tornyok emelkedtek a vallásos buzgalom fényűzési czikkeivel, szokatlan súlyos és nagy számú harangokkal és csengetyűs vagy negyedet is verő toronyórákkal. A fejedelmi lakot pompás fris részekkel tette merőben újjá: kívül olasz ízlésű oszlopsorral, belül aranyos és nagyszerű domborművek, gyönyörű mennyezetek, sok ezerbe került velenczei festvények diszíték, melyek Julius Cæsar hősi tetteit s Róma történetéből más emlékezetes dolgokat ábrázoltak. A szomszéd hegyekből forrásvizet vezetett be a vár belsejébe, mely nagy bőséggel ömlött ki a fejedelmi udvaron és főpiaczon. Ezenkívül a vár erődítési műveit is egészen megújította. Építésbeli «telhetetlensége» számos helyen mutatkozott még; különösen kiemeli még a krónika, a mit a fejedelem Nagy-

Várad erősítésére s építésére tőn. — De legnevezetesebb, a mit a tudományok érdekében áldozott. Fehérvárott egy collegium állott már; de ő annak gyarapitására nagy költséggel hozatott külföldi jeles tanárokat, kiknek nagy fizetést rendelvén, a rendes tanítókon kívül adtak oktatást a felsőbb tudományokban. Az angol mintára szervezett collegium jó karban tartására terjedelmes birtokokat adományozott és Debreczen városának két ezer forintra ment évenkinti hódoltsági adóját, melyet magyar részre fizetett. Fehérváron egy nagy iskolaépület alapját veté meg, melynek kivitelére halálakor tetemes összeget hagyományozott. Számos ifjat külde ki hollandi és angol egyetemekre magok képzésére. Sok ezer tallér költséggel nagy könyvtárt alapított a fehérvári főiskola használatára. Tetemes összeget igért volt a török kormánynak arra, hogy Mátyás király budai könyvtárát is megszerezze; de utóbbi fáradozása sikertelen volt.

I. Rákóczy György, a nagy fejedelemnek mindezen hajlamokban méltó utóda, buzgalommal folytatja a megkezdett művet, s Erdély mind belső jóllét, mind haderő, mind pénzügy dolgában a legrendezettebb és a civilisatio útján gyorsan előhaladott államok sorába kezd emelkedni.

Míg az erdélyi bibliaolvasó fejedelmek a classicai műveltséget és tudományt iskoláik által így művelik, míg a nyomda és szószék a hit mellett a nemzeti nyelv és irodalom művelésére hathatósan befoly, azalatt Magyarországon is egy ellentett irányú, de szintén hatalmas szellemi mozgalom kezdődött 1620 után. Nem egy országrészeket bírt nagy fejedelem, hanem egyszerű barátból esztergomi érsekké lett nagy tehetségű férfiú, Pázmán vezérlete alatt. Bármiként ítéljük is politikai

szempontból s politikai következményeire nézve e férfiú működését, erélye, tevékenysége, nagy esze iránt elismerőknek kell lennünk, s megadnunk, hogy halhatatlan érdemei vannak hazánk irodalmi és műveltségtörténetében. Mielőtt a nagyszombati iskola fölállíttatott volna, katholikusok számára azon időkben nem volt tanulóintézet hazánkban. Nagyszombat csaknem oly központjává lett a magyar katholikus pártnak, mint valamely fejedelmi udvar, hol ezek versenyre keltek a protestans felekezettel az iskolákra, templomokra való áldozatokban. Ezenkívül a Jézus-rend tagjai fölhasználták a nemzeti nyelvet szószéken és irodalomban, mi nyereség és nevezetes érdem; mert ama heves vallásos polemiák a magyar nyelv erejének örökre maradandó emlékeit mutatják fel. — A szellemi ellenségeskedésnek nagy hasznai voltak, míg egyenlő fegyvereket használtak, s a Nagy-Szombatban kezdődött ellen-reformatio csak akkor lett károssá, midőn pártja uralomra jutván, legalkalmasabb és legkényelmesebb fegyvernek vélte az ellenfél szellemi mozgalmának elnyomását a sajtóban, miáltal nemcsak az ellenfélnek ártott, hanem magát is szellemi tétlenségre s végső eltespedésre kárhoztatta. Már csak az, hogy a magyar nyelv irodalmi művelését jellemtelenűl megvetvén, a latinra tért vissza, kiszámithatatlan hátramaradás volt későbbi időkben.

Míg a tulajdonképi Magyarországon a mind jobban uralomra emelkedett katholikus párt a XVII-ik évszáznak kivált második negyedében oly dicséretesen s a nemzet annyi hasznával versenyez Erdélylyel a szellemi haladás terén, ezen civilisatió biztosítéka, az anyagi erő, folytonos hanyatlásban van. Míg Bethlen Gábor és Rákóczy György területökön rendezik a pénzügyeket s az e téren való buzgalmában utóbbit a fukarságig ment

túlzás népszerűtlenné tette, Magyarországon, soha sem voltak ziláltabb állapotban a pénzügyek, mint e korban. Erdélyben a pontosan fizetett s jól fegyelmezett haderő tényező tudott lenni az európai háború combinatióiban. Habár a magyarországi csatlakozók növelték számát, a nagy rész és a sereg magva az erdélyi részek rendes és fegyelmezett hadserege volt, úgyhogy a szakértő Zrínyi Miklós később magasztalva szól a Bethlen és I. Rákóczy György seregéről, rendezettség tekintetében. Erdélyben a nevezett két fejedelem egy embernyomon át szakadatlanul erődíti a területén fekvő várakat, s nagy figyelmet fordít Erdély kulcsára, Nagyváradra. Ilyenekben a fösvénynek tartott Rákóczy sem kímél semmi áldozatot. Mindkét buzgó fejedelem csaknem annyi bástyát épített föl, és helyezett jó karba, mint templomot.

Magyarországon mostoha állapotra jutott volt a török elleni védelem. Ha csak törvénykönyvünk intézkedéseit tekintjük, egész egy embernyomon át nem látunk valami hathatósabb intézkedést ezen tárgyban. 1609-ben, midőn még jó karban volt a végvárak s fölkelések ügye, hoznak egy-két nem nagy áldozatot kívánó törvényt 1647-ig. Kevés módosítással, mindig az 1609-iki törvények újíttatnak meg.

Az 1609-iki törvényczikkben megszavaznak a rendek minden *portától* évenkint *három forintot* a végvárak fentartására, mely a kincstartó kezébe megy. Elhatározzák, hogy egy portára négy (egész telkes) jobbágyház számítandó. A zsellérházak közűl pedig tizenkettő alkosson egy *portát.*[1]

Mindjárt föltünik, hogy ezen magában sem nagy

[1] 62-ik V. czikk. *Corpus J. Hung.*

adó mellett a főurak és nemesek maguk tulajdon erszényéből semmit sem ajánlanak, mit pedig már szokásos törvénynek lehete mondani a XVI-ik évszázban, habár mindannyiszor kikötik a rendek, hogy jövendőre magok megadóztatása nem szolgálhat kötelező előzményül.

Csak 1635-ben szavaznak meg a rendek egy-egy portától öt-öt forintot, — s egyszersmind gabona-adót is vetnek ki: két-két köböl buzát egy portára, melyből a végek katonasága élelmeztessék.[1] Különben a végvárak eltartására a nemesség semmit sem ajánl a magáéból. Csak 1647-ben jő el az az idő, mikor a nemesség meghagyván az öt forintos hadi adót a jobbágyokon, maga, *saját erszényéből* ugyanannyinak fizetésére kötelezi magát, birtokolt jobbágy-portáinak száma szerint.

Főhiány pedig, hogy nem találunk oly rendeleteket, melyek szigorúan kötelességül tegyék a nemességnek, hogy jobbágytelkeik arányában jól fegyverzett és fölszerelt *állandó* katonát tartsanak, ki mind részletes fölkelésekben, mind végvárak őrségeképen oly nagy szolgálatokat tett az előbbi évszáznak a mostaniénál véresebb küzdelmeiben. Annálfogva a megyék nem a régi törvények szerinti arányban, hanem tetszés szerint állítják ki a részletes fölkelésre az illetőséget s az urak gyakorlott katona helyett inasaikat, lovászaikat küldik zászló alá. Csak 1649-ben kezdődik ismét jobb, a hajdanihoz hasonló rend. A nevezett évben ugyanis elhatározzák az ország rendei, hogy a végek oltalmára a királyi magyar zsoldosokon *(a veteránokon)* kívül, a megyék fognak állandó katonát adni az ország *generalisai*nak rendelkezései alá, oly kikötéssel, hogy az állandó katona

[1] 1-ső és 2-ik t. cz. *Corp. J. H.*

ki ne vitessék az országból, hanem főkép azon végvárakba helyeztessék, hol nagyobb szükség van rá.[1]

A honvédelem ügyében az 1609-től 1649-ig való negyven év tulajdonkép külön korszakot képez — tán a legrosszabbat az egész török uralom korában.

Az országos végvárakban nem volt elegendő királyi zsoldos, s a mi volt nem, azt sem fizették. Innen van, hogy többször kérik a rendek, habár elismerik, hogy ő felségének sok más ügyei és költségei vannak, a királyi jövedelmeket fordítsa a végvárakra s azokban való katonatartásra, s kivált miután némely szomszéd tartományok megszüntek a vallásos háborúk zavaraiban hozzájárulni némely őket is oltalmazott végvár fentartásához, legalább a vámjövedelmek felét fordítsa merőben a végvárak jó karban tartására. 1640 táján Érsek-Újváron, melynek őrsége ezer katona volt régen, alig volt már kétszáz vitéz.

Azonban kimutattam egy fennebbi szakaszban, hol a XVI-ik évszázbeli honvédelemről szóltam, hogy a végvárak fentartása és megmaradása a főurak, főpapok, nemesek és megyék katonaságától függött.

A nemzet tevékenysége látszott meg a XVI-ik évszáz sikerein s a nemzet tétlensége volt oka a XVII-ik évszáz mostohább viszonyainak.

Mindenekelőtt a hadi adó megszavazásában mutatkozhatott volna az áldozatkészség. Már pedig, mint a fentebbi nehány adat bizonyítja. ily áldozatkészség nem mutatkozott a szóban forgó időkben. S a gyakorlat

[1] 1649. III. törvényczikk. *Corpus J. H.* Felső Magyarországon a megyék (mágnások, nemesek) és városok 1200, a Dunán inneniek 1700, a Dunán túliak 1000 lovast és gyalogot állítandók ki, még pedig egy nem messze esendő megszabott határnapig.

rosszabb lehetett a törvénynél. Mint Eszterházy Miklós, a nádor írja, ezt az adót sem szolgáltatja be némely földesúr, hanem a jobbágyoktól fölszedvén, magánál tartja. Némely földesúr pedig a törvény rendelte ingyen munkákra sem engedi jobbágyát a végvárakhoz.[1]

A végbeli katonaság demoralisálva volt, egy részben a fizetetlenség miatt, más részben azért, hogy már valamire való birtokos szégyenlett a várbeliek közé állani, holott az előbbi évszázban a nemesség virágának egy szép része országos katonai szolgálatba állott volt. Ezt panaszolja 1641-ben Eszterházy, s ezt későbben Zrínyi Miklós. Előbbi ezt írja:

«Magyarország ifjusága nem gyakoroltatik az ország és király szolgálatában ... Az ifjak, s különösen nemes ifjak örömestebb adják magokat más életmódra, vagy otthon gazdálkodnak. Nem így volt ez hajdan... Midőn égett a fiatalság és nemesi vér az országnak és királynak a végvárakban való szolgálatáért ... Most a régiek helyét nem pótolja újabb alkalmas ember.»[2]

Eszterházy e tünemény okát csupán abban keresi, hogy a végek őrsége nem fizettetvén, a nemes nem akarja a szolgálatban vagyonát is elkölteni. Azonban volt más oka is, melyet maga a nádor ugyanazon helyen nem mond, de jól tud s más helyen kiemel.

Elég az, a végvárak nagyon rossz állapotra jutottak. Falaik, épületeik elkorhadtak, roskadozókká váltak, őrizetök hiányos, és legkevésbbé sem válogatott nép volt. Pedig folyton tartott ez időben is a törökök rabló kirándulása. A nagyobb károk eltávoztatására hiányos

[1] *Eszterházy Miklós munkái* a nemzeti könyvtárban 374., 380. lap.

[2] U. a. 382. l.

őrségeken kívül nem volt más védelem, mint a részletes fölkelés, melyben fenyegető veszélyek alkalmával, a főurak és megyék összeszedik néha kapitányok vagy a nádor rendeletéből a telhető s önként előállott fegyveres erőt s azzal mennek a török ellen. A megyék azonban csak annyi fegyverest állítottak ki, a mennyit tetszett s a mikor akarták. Habár törvény volt rá, hogy a nádor parancsára tartoznak fölkelni a megyék, sok ily parancs maradott foganat nélkül, ha a főurak és nemesek nem látták magok nézete szerint szükségesnek.

Egy szóval ezen korban a török elleni védelem tekintetéből a haderő minden részében oly gyengeségeket látunk, melyek a XVI-ik évszázbeli állapothoz képest tetemesek. Voltak számosan a hazafiak közt kétségkívül, kik a védelmi rendszer ily romlását fájdalommal tekintvén, segítni akartak volna a bajon, s ilyen volt Eszterházy Miklós is. De habár maga nádor volt, s habár a tevékeny férfiú annyit fáradozott a honvédelem rendbehozásán, úgylátszik, kevés sikere volt fáradozásainak. Mint nádor, s mint azon párt feje, melynek nemcsak mint magyarnak, hanem mint az akkori európai katholicismus pártolójának kiválóan a török ellen kellett izgatnia, főfeladatának tekinté az ország török elleni védelméről való gondoskodást. Élete egy részét az e miatti küzdés foglalja el. Mind a felülről, mind az alulról tapasztalt mulasztások ellen kell küzdenie; mert e részben ép oly ellensége volt minden ügyekezetének tulajdon pártja mint az ellenpárt. Intő szózata épen azért hangzott el, mert valamint az ellenpárt, ép úgy, sőt még inkább saját pártja, nem a törökkel, hanem a felekezeti kérdéssel volt elfoglalva.

Hogyan lehessen az országgyűlésen főtárgyá tenni a végvárak ügyét, midőn ott alig kerülhetett egyéb szó-

nyegre a mind jobban felhalmozódott sérelmeknél, melyekkel már nemcsak a protestans, hanem a katholikus fél is előállott, s oly éles lett sz ellentét, hogy már «katholikus rendek» és «protestans rendek» voltak az országgyűlésen, melyek két különvált tábort képezve harczoltak egymással? — Hogyan lehetett volna rendezni a részletes fölkelést s függővé tenni a nádortól és főkapitányoktól, midőn olykor egy-egy felső megyéhez kétféle ily felszólítás érkezett egyszerre; a nádortól és az erdélyi fejedelemtől, s midőn, ha már föl kellett ülni, gyakran örömestebb állottak a megyei hadak az erdélyi fejedelemhez, ki szövetségben volt a törökkel, mint a török ellenségéhez, a másik párt hadaihoz? Ily viszonyok közt nem lehetett állandó katona megszavazását és tartását várni, ki majd a főkapitányok vezérlete alatt épen a megyei nemesség elveivel ellenkező zászló alatt küzdjön. A részletes fölkelésre nézve a megyék fenn ügyekeztek tartani egész szabadságukat, hogy a körülményekhez képest küldjék a fegyvereseket most a rabolni kijárt török ellen, majd a szövetségesnek tekintett törökkel egy táborba.

Eszterházy reform-javaslatai oda mennek ki, hogy mindenekelőtt a királyi zsoldosok emeltessenek teljes számra a végvárakban. E czélra, a szomszéd tartományok is adják az előbbi segélyt, vagy pedig ennek pótlására az azon tartományok határszélein vett kiviteli vámok fele, teljesen a haderő tartására legyen kiszolgáltatandó. Ezenkívül is a magyarországi bányákból s más kamarai birtokokból befolyó királyi jövedelmek egy részéből pótoltassék a hiány, habár elismeri a nádor, hogy ő felségének másfelé (azaz a németországi vallásügyi harczban), tetemes költségei vannak. Másfelől be ohajtaná hozni a régi rendet, hogy a régi nemesek jövedelmök-

nek legalább kis részét megszavazzák a haderő tartására. Továbbá legyenek kötelezve minden urak, kik magánváraikban saját költségökön fegyveres szolgákat tartanak, ezeket a kapitányok rendeletére síkra állítni szűkség esetében, csak épen a nélkülözhetlen számot hagyván váraikban. Ez nem kis contingens fogott volna lenni; mert nyolvannyolcz országos végvár mellett csaknem ugyanannyi magán vár volt még mindig a török határokon. Rendbe ohajtja hozatni a püspöki jövedelmeket is, melyek régi idők óta végvárak fentartására fordíttattak. Ennélfogva a püspöki tizedek *árendálásában* becsúszott visszaéléseket meg ohajtja szüntetni.

Ezenkívül komolyan kérni s inteni kell a megyéket és városokat, tartsanak állandó katonát az országos végvárakban, a királyi kincstár által kiállított létszám teljessé tételére. Föl kell szólítni az ingyen munkák s élelem pontos szolgáltatására. De föl kell szólítni mindenekfölött arra, hogy megyék és városok, a régi törvényekben megszabott arányban, tartsanak kész fegyvereseket, kik a nádor vagy generalis fölszólítására tartozzanak felülni, s szűnjék meg az a rossz szokás, hogy a particularis expeditiókra a megyék nem törvény, hanem kény szerint állítnak bárminemű haderőt. Így, a nádor véleménye szerint megszűnnék az, hogy a török elleni védelem csupán a szegény nép terhe legyen s a külföldi hadakra, melyek bennléte roppant terheltségekkel jár, bízassék egy részben a török elleni harcz. Így remélte, hogy csak a végvárakból bármikor két-három ezer gyakorlott katona volna összevonható a várak őrizetének minden nagy csorbulása nélkül, s a megyei hadak is részletes fölkelésére alkalmasabban használhatók.

Nyilván való, hogy a nádor két összeférhetlen dol-

got akart volna egyszersmind, ha pártja minden túlzásait osztotta volna. A honvédelem újjászervezésének gátja semmi egyéb nem volt, mint a folyton megújuló vallásos és alkotmányos sérelmek. Ezek okozták, hogy a nemzet egy részének főgondja nem a terület megvédése volt többé, hanem az alkotmányos és lelkiismeretbeli szabadság oltalmazása. A honvédelem rendbehozásának egyetlen egy gátja volt, s ez a kormány és nemzet közötti folytonos egyenetlenség és bizalmatlanság. A végrehajtó hatalom arra fordította erejét, a miben a megyék közvetlenebbül fenyegetve látták magokat, mint a török által, s a megfogyatkozott nemzetnek bármi erejére mutat, hogy a terület védelmén kívül képes volt védeni szellemi birtokait is, — bármi nagy történeti fontosságú vívmányok voltak a nemzet egész jövőjére nézve az utóbbi küzdelmek folytán kötött szerződések, bizonyos az, hogy a kétféle harcz nem folyhatott egyenlő erővel mindkét oldalon: valamelyiket szükségkép el kellett hanyagolni. A ki azt akarta, hogy a nemzet egész erejét a török ellen fordítsa, annak első teendője lett volna, hogy a másik téren folyt harcz megszünjék a nemzet teljes kielégítése által, megadván neki a kötésekben aláírt jogok háborítatlan élvezését.

De Eszterházy sokkal világosabb szemű férfi volt, hogysem mindezt ne látta volna. A honvédelemben tett javaslatai nem új reformok voltak: ő csak a régibb törvényeket akarta föleleveníteni. Hogy ne vette volna észre, hogy azt a régi jobb rendet semmi egyéb nem zavarta meg, mint a kormány és a nemzet közötti bizalmatlanság, mely a hit ügyével vegyített politikai meghasonlásból támadt?

E nevezetes államférfiú az erdélyi fejedelmekkel és pártjokkal szemben határozott állást foglal el. Rábeszé-

léseiben ügyekszik elhitetni volök, hogy a politikai és vallásos sérelmek nem oly nagyok, minőknek állítják. Mikor pedig harczra kerül a dolog, a rend és béke megbontóinak, a hazára veszélyt hozó lázadóknak kiáltja ki az ellenpártot. Az ellenpárt pedig őt tartja, a Jézus-rendbeliek után a vallásos és alkotmányos szabadság főellenségének.

Ez a vád alaptalan volt. Igaz, hogy ő buzgó katholikus, sőt a térítésben oly szorgalommal fáradozik, mint bármelyik barátja a Jézus-rendbeliek közül. Igaz, hogy ő mindvégig teljes meggyőződéssel küzdött az erdélyi fejedelmek interventiója ellen; de szintoly őszintén mondja ki független véleményét s ohajtásait a király irányában: valódi közbenjáró, mint a nádori hivatal kötelességévé is tette.

De hadd szóljon ő maga. 1643-ban januárban a király véleményt kérvén tőle, ezt válaszolja többek közt:

«Az ország rendeitől se az országgyűlésen, se több megye külön gyülésén, se az egyes megyék gyülésein valami tetemes segítséget nem várhatunk még sürgetős szükség esetében sem. És ha tán több megye «particularis» gyülésében, felséged kegyelmes kívánatára, valami hadi segélyt megszavaznak, csak abból is, hogy egészen tetszésök szerint határozzák meg számát és rendelkeznek felőlök, bizonyos, hogy se a közjóra nem használhatók, se a végeken nem lesz velök segítve, *sőt valamely belső mozgalom esetében* az ügy előmenetelére sőt a végvárak megmaradására inkább kártékonyak, mint hasznosak lennének az így kiállított és rendezett katonák. Vannak az országnak oly fiai is, *kik örömest látják a fogyatkozásokat,* hogy annál több okuk legyen a panaszra, s ha rossz szándékuak, a magok hasznára fordítsák.»

«És a haza fiainak idegenkedése tartani fog, *valameddig a sérelmek nem orvosoltatnak, s az ország törvényeiből folyó követelések ki nem elégíttetnek.* Addig ne is várjunk tőlök egyebet zavarnál. Mert minden tanácskozásaik alkalmával bármi indítványoztassék is megmaradásukra és a felség szolgálatjára, *mindjárt egyrészről a vallás ügyét rántják elő, másrészről felpanaszolják, hogy más szabadságaikban is sérelmeket ejtenek és őket háborgatják,* hogy a mi igértetett, a mi törvényczikkbe ment, vagy ő felsége által elfogadott szerződésekben kiköttetett, nem veszi foganatba. Dolguk oly irányt vett, hogy magokat romlásba sodorhatja, vagy pedig valamely nagy és fölötte veszélyes változásban végződik. *Elmondtam ezt gyakran:* de nem látok senkit, a ki e nehézségek kiegyenlítésére törekednék, hanem elhalasztatik minden boldogabb időkre, holott csak a gyűlölség lesz nagyobbá.»

«Föl nem foghatom, mi okból kellene jobb idökre halasztani, azaz míg ő felsége ügyei jobban rendbe jőnek, azoknak szoros teljesítését a mik az ország rendeinek igértetének, s az ország törvényeiben és királyi diplomákban megerősíttetének. Mert a *várakozás meg nem semmisíti az előzményeket.* Aztán föltéve (a mit mindenki javára szívből kell kívánnunk), hogy ő felsége ügyei szerencsésen haladjanak és sikerüljenek is, ő felsége *nem tehet ellenkezőt az ország törvényeivel és királyi engedményekkel a rendek többségének beleegyezése nélkül. Erőszakot pedig nem lehet használni, mivel más ezen ország állapotja és szervezete, meg más a többi országé és tartományé.* Mert a királyságnak szomszédjában sőt tulajdon kebelében ott van a török, a keresztyének örökös ellensége, kinek szomszédságától, ha valaki ez országban erőhatalmat akar

használni, nem *titkos szövetség* által (mint némelyek vélték), hanem fegyverrel kellene azt elválasztani, sőt nemcsak elválasztani, hanem magokat a törököket tönkre tenni, mint a kik két kézzel tapsolnak ezen ország minden zavarán, s *könnyen csatlakozhatnak az elégedetlen magyarokhoz,* kiknek segítséget adnak.» Attól tart továbbá a nádor, mint jó katholikus, hogy ha most nem elégíttetnek ki a békétlenek, majd nagyobb engedményekre leend kényszerítve a király. Aztán megjegyzi, hogy az országban a rendek beleegyezése nélkül semminemű adót és hadi jutalékot szedni nincs megengedve, — *más felől pedig törvény szerint a végek oltalma és jó* karban *tartása az ő felsége gondjaira van bízva.* A rendektől nem várható tetemes segély. A megyék a magok rendelkezése alatt tartják a mi katonájok van, s *vallásos sérelmeik nem orvoslása esetében készebbek a törökre támaszkodni, mintsem követeléseiktől elálljanak.* A nádor ajánlja tehát, vétessenek mindenek előtt a sérelmek vizsgálat alá, s a mennyiben ő felsége vallásos meggyőződésével nem ellenkeznek, orvosoltassa. «Talán az erdélyi fejedelem kitörésétől félünk?» mond továbbá a nádor. «Bizonyos, hogy ily viszonyok között ez a fejedelem sokat tehet ő felsége ellen, s bizonyosnál bizonyosabb, hogy ő felsége ellenségeivel alkudozásban áll. Ezen félelemnek vagy bajnak jobban s hasznosabban elejét venni nem lehet, *mint ha az ország fiai panaszaik és sérelmeik megorvoslása által az ő felsége iránti áldozatkészségre édesgettetnek; mert az ország fiainak akaratja ellen az erdélyi fejedelem soha sem merne kitörni.* Mivel e fejedelmet (I. Rákóczy Györgyöt) se otthon, se Magyarországon nem szeretik, s a *töröknek is vazallja,* senki sem hiheti, hogy más okból csatlakoznának hozzá, mint azért, mivel mind a vallás ügyét

és gyakorlatát, mind más szabadságukat és kiváltságaikat illető követeléseiknek kiegyenlítése és teljesítése elmulasztatik. *De ha mindez kielégíttetik, kétségtelen, hogy a nemzet kész lesz ő felsége szolgálatjára.*»[1]

Említém, hogy Eszterházy törekvései a végczélra nézve sikertelenek maradtak, — folytonosan serkentő szózatának legfeljebb annyi következése lett, hogy a honvédelmi ügy ha nem haladt is, legalább némi gondoskodás tárgya lett. Ez államférfiú felülről oly hasztalan kért, mint a mily hasztalan sürgetölődzött alulról. Mindemellett kitartott egész életében. Szívós, s csaknem azt mondhatni, makacs jellem volt. Azon nélkülözhetlen emberek fajából való, kik nagyot, rendkívülit nem akarnak, kik megelégszenek a roppant erőfeszítések árán kivívott csekély sikerrel is, — még népszerűséget vagy köszönetet sem várva jutalmul, s kiknek főerényök a jóakarat és kitartás. Ép oly hősök és martyrok ők, mint a kik a lelkesedés egy perczében föláldozzák életöket.

Azt hiszem, nem volt európai állam akkoriban többféleképen bonyolódott viszonyok közt, mint a magyar, — s egyiknek kormányzásához sem volt kevésbbé elegendő a harczi vitézség. Ekkor sem csupán a kard, hanem az ész és erős jellemek mentették meg az országot.

A XVII-ik évszáz első felében a hazánk ügyében szerepelt erők, bár határozottan ellenkeznek természetöknél fogva, élethalál harczra nem engedik menni a dolgot, s ha volt sok harcz és háború, a kornak nincs egyetlenegy katastrophája is. Mind a római császár, mind a szultán, mind az erdélyi fejedelmek könnyen kibékülnek. Utóbbiak mindent elkövettek, hogy a törökkel s havasföldi vajdákkal jó szomszédságban legyenek,

[1] *Eszterházy Miklós munkái.* U. o. 390. s köv. l.

mit nagy bajjal s ügyességgel ki is vittek. A török maga belső s másutt levő ügyeivel volt elfoglalva — nagyobb hódításokról végkép le látszott mondani. A római császárok a nagy harminczéves háborúban levén elfoglalva, a magyar ügyekre szintén nem fordíthatának különös figyelmet, — s csak annyiban léptek föl erélyesen, a mennyiben az erdélyi fejedelmek fölkelései veszélyes diversiókká váltak az európai protestans szövetség érdekében. Mindez megváltozott a következendő korszakban.

XV.

A török uralkodás utolsó szakasza.

1657-ben új embereket találunk azon kormányokon, melyek közvetlen befolyással voltak Magyarország sorsára.

1648 óta II. Rákóczy György volt Erdély fejedelme. Minél több harczi dicsőséget, minél épebb haderőt, minél teljesebb kincstárt s országos jóllétet hagyott rá atyja és Bethlen Gábor, annál inkább fölmentettnek érezte magát a higgadt megfontolás, türelem és a körülmények számba vétele alól, melylyel ily nagy kincseket fölhalmoznak: a gazdag örökösök elbizakodása gyakran ér szomorú véget országok urainál is. Hatalma érzete, fiatal tettszomja, és merész dicsvágya koczkára tette s eltékozolta Erdélyt rövid idő alatt.

Rákóczy részint nem tartotta szükségesnek, részint nem bírt rá kellő ügyességgel, hogy szép szerint magának lekösse szomszédait. Elődei soha sem tévesztették szem elől azt a Zápolya óta hagyományos s Erdély viszonyai közt természetes politikát, mely szerint a magyar korona területének e része csak a két szomszéd, versenygő nagy hatalmak valamelyikére támaszkodva állhat meg és cselekedhetik. Egy Bethlen, ki alatt a tettleges hatalmon kívül, a fejedelem országló tehetsége legmagasabbra emelte az államot, az akkor jóval gyön-

gébb törökkel legalább színre barátságban, Báthory Zsigmond pedig, hogy a törökkel daczoljon, Rudolf császár határozott szövetségese volt. Erdély fennállhatásának föltétele, sőt történelmi rendeltetése a két hatalomnak a döntő perczekben való egyensúlyozása volt a magyar nemzet közvetlen érdekeiben. A XVII-ik évszáz első felében oly erőt szerzett magának az ország keleti része, hogy a következő embernyomok alatt bekövetkezett nagy eseményekben, ha nem is véglegesen döntő, de lényegesen szabályozó szerepet játszhatik vala. Mert ha fölteszszük, hogy Erdély megelőző katastrophája nélkül is bekövetkezik a törököknek európai erővel való kiveretése, Erdély kétségtelen föladata az lesz vala, hogy kezet fogjon saját főellensége, a török ellen az európai szövetséggel, s a visszahódításban nagyobb és dicsőbb részt juttasson a magyar fegyvernek, mint valóban jutott, s egyszersmind a nemzetnek több biztosítékot szerezzen függetlensége háborítatlan élvezésére. Példa volt rá a tizenötéves háború, mit nyom Erdély, ha jó erőben van a török ellen való szövetségben.

Azonban II. Rákóczy György szerencsétlen elbizakodása Erdélyt a jólétnek és belső erőnek csaknem tetőpontjáról oly nyomorba, kimerülésbe és szolgaságba dönté, minőben sohasem volt a török uralom egész időszakában.

1657-ben megvetvén a török fenyegetődzését, föl sem véve a bécsi udvartól jött intést, külföldi hatalmak biztatására, közel harminczezerre ment hadával Lengyelországba indul, hogy annak trónját elfoglalja. Ezen lépéssel nemcsak Lengyelországot, hanem a német császárt is maga ellen ingerelte. Serege, melyben Erdélynek harczedzett rendes katonasága, és a nemesség színe jelen volt, nem annyira az ellenség fegyverei, mint az el-

pusztult vidékeken az éhség és kórság által kimerülve, szabad zsákmánya lesz a rendetlen tatár csoportoknak, némely jeles és próbált vezetőkkel együtt. Erdély katonai erejének magva és iskolája egy hadjárattal odaveszett. Ez nem volt elég. 1658-ban a porta, mely már régóta féltékeny szemmel látta vazalljának, az erdélyi fejedelmeknek, mind nagyobb függetlenségét, elérkezettnek látta az időt visszatéríteni Erdélyt az engedelmességre. — A megfenyítés törökös módon történt: égetéssel, pusztítással és átalános rablással. A haderő nélkül maradt Erdélyt hosszában és széltében ellepték a tatár csordák. Azonkívül, hogy tömérdek zsákmányt és rabszolgát — a lakosság színét és virágát elhurczolták, nagy részét öldöklések közt fölégették, összerombolták annak, a mit Bethlen és I. Rákóczy György építettek. A fejedelmi székhely, Gyula-Fehérvár azon sorsra jutott, melyben Buda volt a mohácsi vész esztendejében, kivéve, hogy Budán a török még megkimélte a királyi lakot, míg itt épen a fejedelmi lakot dulták föl. A levél- és könyvtárt is vad kedvteléssel égette föl a tatár. Erdélyt a török ez anyagi megsemmisítés után folytonos erkölcsi megaláztatásban tartja, s már komolyan gondolkodik a nagyvezér arról, a mi a hatalmas Szulejmánnak sem jutott eszébe, hogy e tartományt szandzsákokra ossza. Talán az a pusztítás is a meghódítás előjátéka volt, mert a török terjeszkedés kezdete mindenütt az volt, hogy először kirabolták s pusztává tették az elfoglalandó földet.

Rákóczy némely jelekből kivehette, hogy Konstanczinápolyban a viszonyok megváltoztak. Mihelyt a fejedelmi széket elfoglalta, egy Erdélyre nézve nagyon aggasztó tünemény figyelmeztethette volna a politikai szél megváltozására. A szultán és német császár közt 1649-ben kötött békeszerződésben baljóslatú szavak foglaltat-

tak: «Tapasztaltatván, hogy az erdélyi fejedelmek ellenséges s helytelen eljárásuk által a hatalmas császárok közt az egyetértést gyakran háborgatni igyekeztek, sőt ellenök fegyvert fogni is vakmerők voltak, mindkét császár azon lesz, hogy a béke minél nagyobb biztosítására bármely alkalomnak is eleje vétessék; a mondott fejedelmek pedig fölhagyván minden zavargással, éljenek békében.»

Világosan ki volt ebből olvasható, hogy maga a porta is megsokallta már a fejedelmek független eljárását és hogy a másik szerződő fél, — a mi természetes volt, — csak óhajtotta, hogy a Magyarországon neki annyi bajt okozott nyugtalanságok forrása bedugassék Erdély meggyöngitésével.

Szerencsétlenségre épen 1657 körül a török udvarnál is határozott fordulat áll be. Bethlen és I. Rákóczy György alatt a török államot folytonos belső küzdelmek gyöngitik. Kivált 1620 óta élet-halálra foly a harcz a szultáni tekintély és a zsoldos csapatok katonai uralma közt, hol a katonaság kerekedvén felül, mikor is a szultán kegyenczeinek, a legfőbb hivatalnokoknak, s két szultánnak vérével enyhiti bosszúját, hol a szultán vergődvén túlsúlyra, s irgalmatlan öldöklések által akarván félelmessé tenni magát. Ez alatt a katonai szellem elhanyatlik, — s a központi hatalom alkalmatlan minden merészebb külső vállalatra.

De 1656-ban Mohammed Köprüli vévén át teljes hatalommal a kormányt, a belső zavarok lecsendesednek, s a nagyvezér erélyessége abban is nyilvánul, hogy Rákóczy követeit, kik beleegyezést akarnak kinyerni a lengyel hadjáratra, a Héttoronyba záratja. — Ily előzmény után a fejedelem eljárása vagy a török kormány férfiainak nem ismeréséből vagy számítás hiányából

magyarázható. Rákóczy, ki mindvégig alá nem akarta magát vetni a török zsarnoki eljárásának, még életben érte meg, hogy a nagyvezér kénye szerint tesz fejedelmet és vet ki hadi sarczot Erdélyben. 1660-ban történt halála meggátolta, hogy még egy nagy csapásnak legyen tanúja. Még ugyanazon évben keríti kézre a szultán Erdély kulcsát, Nagy-Váradot, mi által Szabolcs, Szathmár, Közép-Szolnok, sőt Kolozsmegye egy része is ki volt téve a török hódolásnak és rablókalandoknak.

Nagy-Várad elvesztése annyival meglepőbb volt Erdélyre nézve, mivel Bethlen és I. Rákóczy György e vár javítására s csaknem merő újjáépítésére nagy gondot s nagy költséget fordítottak, úgyhogy az elsőrendű erősségek közé tartozott abban az időben. Nem is az erődítési műveken, sem a helyőrség bátorságán és kitartásán mult a vár megmaradása. De a lengyel hadjárat maga is tönkre tevé Erdély hadi erejét, mint említettem. Ezenkívül a fejedelem két évi folytonos, s többnyire aránytalan küzdelmei a még megmaradt hadi erőt, mely leginkább várőrségben állott, szintén fölemésztette, úgyhogy Váradnak a nagyterjedelmű erődhöz képest csak megközelítőleg elegendő őrsége sem volt. Nyolczszázötven ember, többnyire nem gyakorlott katona, tartá ki közel százannyi török erő ellen több ízben a rohamot, s a negyven napnál tovább folyt ostromot. Utoljára a harmadára leolvadt őrség tisztességes föltételekkel adta meg magát, bántatlan elvonulást nyervén. A török Nagy-Váradot is török várossá alakította, a kereszteket kötelekkel vonatta le a tornyokról s a még fenn volt nemzeti emlékek egyik legszebbikét megsemmisítette: Szent-László művészi és nagyszerű lovagszobrát összerombolta, s megsemmisült az is, a mit ott az erdélyi fejedelmek nem rég építettek és alkottak volt. Többek közt oda lett

a váradi protestans iskola a hozzá tartozott nyomdával együtt. Az erős végvárat, az egyik legnevezetesebb tiszta magyar várost és a protestáns nemzeti műveltség egyik tűzhelyét vesztettük el Nagy-Váradban.

Nemcsak Erdélyt és minden magyar hazafit töltött el fájdalommal Várad veszedelme, hanem aggasztó tünemény volt az a királyi kormánynál is. Várad elfoglalása nyilt megsértése volt a békének. Habár se fölmentésére kisérletet nem tettek a királyi hadak, se a nevezetes erődnek a magyar koronától való elszakadása nem vonta maga után a béke forma szerinti felbontását, megdöbbentő volt az esemény Leopold udvaránál. Várad ostromát *Souches* a császár hadvezére összedugott kézzel nézte nehány mérföldnyi távolból. A császártól kért tanácsot, mi tevő legyen; az pedig, mint szokása volt, hadi tanács elé terjesztette az ügyet. Maga a fontolgatás hosszú volt s szintoly hosszú az út, mely a király akkori tartózkodásának helye és Souches tábora közt volt: az első Stiria fővárosában, Gráczban tanácskozott, utóbbi Tokaj mellett, Rokomaznál várakozott tanácstalanul.

Midőn végre a válasz megérkezett, mely Váradnak segítséget parancsolt vinni, egy másik akadály gátolta meg a teljesítést. A királyi hadvezérek épen az akkori udvari haditanács képére voltak teremtve; töprenkedő fontolgatással szalasztják el gyakran a gyors cselekvéssel biztosíthatott sikert, s mit sem akarván koczkáztatni, gyakran annál bizonyosabban vesztik meg a játékot. Nekik sohasem volt elegendő emberök, nem voltak ellátva kellően eleséggel s soha annyi beteg nem volt egy-egy hadseregben, mint az övékben. Souches fővezére és mestere Montecuculi volt, híresebb roppant tudományáról mint győzedelmeiről vagy vereségeiről.

Ő volt tökéletes megszemélyesítője azon idők passiv hadfolytatási művészetének.

Nemsokára a császári hadak eme fővezére személyesen megy Erdélybe a pasák és a török párt ellen. A pillanat kedvező volt. Ha valaha, most érkezett volt el ideje, hogy Erdélyben úgynevezett német párt támadjon. A tatárpusztítás s Erdély fejedelemválasztási jogának otromba és megalázó megsemmisítése szükségkép legmagasabbra fokozta a gyűlölséget a török ellen, s ha van erélyes hatalom, mely megtorolja a szenvedéseket s biztosítja az országot a török zsarnokság ellen, nincs benne kétség, e hatalomhoz szegődik az ország. Azonban a híres Montecuculi merőben hasztalan sétát tesz Erdélyben s ismét sorsára bízza az országot, feláldozván a vele szövetségben volt fejedelmet, Kemény Jánost. A sikertelenséghez véve még az akkori zsoldosok rakonczátlanságait, ez a hadjárat csak arról győzte meg Erdélyt, hogy más út nincs a menekvésre, mint elővenni a hagyományos politikát: simulni a körülményekhez s ha áldozatokkal is újra a gyűlölt törökhöz csatlakozni.

Azonban a czélzat, hogy I. Leopold a felsőmagyarországi részekre és Erdélyre ki akará terjeszteni katonai hatalmát, a töröknek jó ürügy volt. Valamint hadüzenet nélkül foglalta el Váradot, s valamint Leopold hadüzenet nélkül küldé és tartá hadait Erdélyben, úgy most is a szultán a béke föl nem mondásával hadakozott. 1663-ban a nagyvezér Köprüli Ahmed hatalmas sereggel jön Magyarországra, Érsek-Újvárt ostrom alá fogja, és kezébe keríti, Montecuculi oly veszteg nézi ezt, mint Souches Nagy-Várad elfoglalását, s ép oly tudományosan bírja indokolni is. — A császári vezérnek kevesebb embere volt, hogysem sík téren megmérkőzhetett volna

a nagyvezérrel, ki százötvenezer embert hozott magával; de Újvár őrségét nem megerősíthette volna-e?

Jellemző e hadjáratban, hogy a császáriakra nézve merőben váratlan volt. Még midőn a nagyvezér Belgrádon volt is már, folyvást békealkudozások akarták visszatéríteni útjából. Bécs merőben készületlen volt egy ostromra, s most újra mint más esetben, a lakosság tömegesen s minden fölkelhetőségével együtt kezdett szaladni Lincz felé, a mint meghallotta, hogy a török sereg Eszéknél van. Húszezer lakos menekült el ezen alkalommal is s a császári levéltárt szintén biztosabb helyre költöztették Bécs várából.

Nagy-Várad elestével a török hódoltság a Királyhágóig, sőt azon is túl, Dobokamegyére terjedt, míg azelőtt Békésmegyén túl nem hatolt. Az erdélyiek elvesztvén addigi erős bástyájokat, Nagy-Váradot, a csucsai szorosban Sebesvárát építették helyette. — Érsek-Újvár elvesztésével Pozsony kapujánál volt a török s Bécs méltán retteghetett.

Nagy-Várad és Érsek-Újvár eleste rémülettel tölté el Magyarországot és a szomszéd tartományokat, sőt egész Németországot is. Most kezdett kiviláglani, hogy a török újra elkezdi a hódítási politikát, melylyel vagy hatvan év óta fölhagyott volt. Soha sem uralkodott nagyobb mértékben az a félelem, hogy a török Magyarországon, ezen védgáton egyszer áttörvén, közvetlen veszélylyel van fenyegetve Németország. Egész egy könyvtárt tesz azon számos röpirat, mely 1664 táján Németországon megjelent a török miatti veszedelemről.

Habár 1664-ben a német fejedelmek, kikhez franczia csapat is csatlakozott, tetemes segélyt küldenek a török ellen, a császár követe folyvást békéért alkudozott a török táborban. Még a szentgothárdi csata előtti napon

is a követ a táborban a nagyvezér divánjával egyezkedik a béke föltételeiről.

A szent-gothardi ütközetben Montecuculi győzött, mint tudva van; de maga sokáig kerülte az ütközetet, — végre is a török támadta meg őt s a heves csata folyamában rosszalta a frncziák merész bevágását, kik oda vesznek tán, ha német ezredeket nem küld támogatásukra! de úgylátszik, hogy eme szabályellenes lépés, melyet elméletben elítélt, döntött a valóságban. A császári vezér nem üldözte a véres csata után a vert török hadat, — s tudjuk, hogy egész Magyar- és Németország rosszalásával kilencz nap mulva aláiratott a vasvári békeszerződés, melyből, az előzményeket nem tudva, akárki azt vélhetné, hogy Szent-Gothardnál nem az európai szövetségesek győztek, hanem a szultán hadai. A kezében maradt Nagy-Várad és Újvár. Erdélyből a császár hadai kivonandók; valamint a szultán is lemond elfoglalásáról: rontassék le Erdély határain Székelyhíd vára, melyet Leopold elfoglalt volt; rontassék le a Mura mellett a Zrínyi Miklós építette vár. Évenkint adóra nem kötelezi ugyan magát a magyar király; de egyszer s mindenkorra kétszázezer forint értékű *ajándékot* küld Konstanczinápolyba. Végre hanyagul utána van vetve, hogy a hódoltságokra nézve a zsitvatoroki szerződés pontja megtartandók, valamint a későbbi szerződések által rajta tett módosítások is.

Az utóbbi pont tán a véres csata legnagyobb vívmánya; mert a király követe a csata előtt hasztalan ügyekezett kieszközleni azt, hogy a szerződés a zsitvatoroki pontok alapján köttessék: a török most megadta ezt az engedményt.

Ily szerződésen nemcsak azért botránkozott meg a világ, mivel Magyarország tetemesen keskenyebb határok

közé szorult, hanem történt a formában is egy nagy hiba. Sérelmet szenvedett a magyar országos törvények egy fontos czikke, mely mindig, s csak azelőtt két évvel is megújíttatott, s melynek értelmében minden Magyarországra vonatkozó alkudozás és szerződés magyar biztosok által volt folytatandó és megkötendő. — Sérelmet szenvedtek a német szövetséges fejedelmek is, kiknek hadai véröket ontották a Rába partján; mert ép oly kevéssé lőnek értesítve a békeszerződésről, mint a magyarok, s midőn a harcz után tíz nappal kötött béke hónapok mulva napfényre jött, Németországon fölfogadták, hogy többé nem adnak pénzt és hadakat a császárnak.

Mind a magyarok, mind a szövetségesek nem óhajtottak semmit annyira, mint hogy fölhasználván az ellenségen vett győzedelmet, támadó háború indíttassék a meglepett török ellen, s legalább kárpótolva legyen Nagy-Várad és Érsek-Újvár.

De úgy látszik, hogy mindenek fölött hadtani tekintetek gátolák a győzelem fölhasználását s Montecuculi aggodalma volt a főindok a béke gyors megkötésére.

A harcz után a császári vezér hadi tanácsot tartott, melyből egy föliratot küldött Leopoldhoz. Ebben föl van terjesztve, mi nyomorult állapotba jutott a hadsereg.

A hosszas elé s hátra útazás, Zrínyi téli hadjárata, Kanizsa sikertelen ostroma és a strategiai gyors menetek által a katonaság kimerült, hiányos élelmezés miatt kiéhezett s hadiszerekkel is rosszul van ellátva. — Figyelmezteti ennélfogva Montecuculi a császárt, hogy a török ellen semmire sem lehet vállalkozni; — mert az egyszer elkövetett hibát a harczban nem lehet jóvá-

tenni. [1] A betegek száma a német táborban négyezerre ment. A császár elejénte a mellett volt, hogy folytatni kell a harczot, s csak sok «almatlan éj» után határozta rá magát a frigyre. Megfontolta különösen, hogy jövő évre nem számíthat annyi segélyre is Németországból, mint jelenleg, hogy az örökös tartományokat súlyosan terheli a hadak ellátása s hogy Magyarországon ellenséges pártok állván szemközt, nem tanácsos nagy háborúba bonyolódni. [2]

A velenczei követ, *Sagredo* adja egy, a fentebbitől különböző okát is a béke gyors s ily módon történt megkötésének, s többek közt azt irja: A császár nem bízhatott a magyarok ragaszkodásában. Mindig készek a nyugtalankodásra, úgy hogy a töröktől való félelmen kívül semmi sem tartja őket féken. Különben csalhatatlanul elszakadnának Ausztriától. Innen van, hogy Bécsben nem sajnálják, hogy a magyarokra nehány hely elvesztése által jobban ráijesztett a török, — így majd annál inkább rászorúlnak Ausztria segítségére. Ez lehet oka, hogy Újvár, melyet békealkudozásban meg lehet vala tartani, a török kezében hagyatott.» [3]

Meglehet, hogy utólagosan úgy vigasztalódtak Bécsben, mint a velenczei követ előadja; de hihetetlen, hogy Újvárt, ha csak lehet, vissza ne szerezte volna a császár követe. Meg lehetett győződve mindenki arról, hogy a

[1] Quod bis errare non liceat, und nach begangenem Fehl die Reue zu spät.

[2] Stauffenberg császári főszállásmester és hadsegéd okadatolása ily czímű munkában: *Lebenslauf und siegreiche Thaten etc. Kaysers Leopoldi I.* 8-ik lap. Raritäten-Schatz-Kammer. Hamburg, 1688.

[3] *Leopold des Grossen Leben und Thaten aus geheimen Nachrichten eröffnet.* Köln, 1713. 1-ső kiadás 8-adrét. 538. l.

török soha sem ad ki kezéből szépszerével egy fegyverrel elfoglalt várat: — mint ő mondta, ez vallásával ellenkezik. De legkevésbbé lehetett azt várni egy Köprüli nagyvezértől, ki a mellett, hogy a török hódítási szellemet újra éleszté, egyénileg is hajthatatlan jellem volt.

Míg Leopold császár minden áron békélni óhajtott, míg kedvencz hadvezére, Montecuculi a hadtanban a passivitas megtestesülése, van ez időkben Magyarországnak egy férfia, ki mindezen hajlamoknak ellentéte s mindezen elméleteknek szintoly szakavatott czáfolója.

Ez az ember Zrínyi Miklós, a szigeti vértanu unokájának fia, kit «költő» nevén különböztetünk meg a személyes vitézség ama példányképétől.

Szakemberek megjegyzése szerint a hadtudomány nem a háboruk tüzében tette legtöbbnyire előmeneteleit. Magányba vonult emberek hosszas gondolkodása béke idején adott a gyakorlat kezébe új fegyvert és szolgálatára új tactikát és strategiát. Zrínyi Miklós, kinek volt alkalma számos gyakorlati kísérletet tenni a szomszéd török elleni kirándulásokkal, hosszas tanulmány és gondolkodás útján, mely egész életét elfoglalta, egy új hadrendszert gondolt ki s iparkodott életbeléptetni, mely nemcsak hogy minden akkor divatozott katonai rendszerből elfogadta a mi jó, hanem korát sokban megelőzve, belátta azt, a mit csak későbbi generatiók találmányai igazoltak és hoztak gyakorlatba.

Nem volt egészen új, hogy a gyalogságra kívánta helyezni a fősúlyt. Többször említém a XIV. század schweiczi és cseh parasztok kitűnő gyalogságát és a török janicsárokat. De Zrínyi Miklós a költő ideje előtt száz évvel Európában a gyalogság nagy fontosságra emelkedik a hollandi függetlenségi háboru alatt — ez

mintegy a közrend és városok felülkerekedésből származott a lovag nemesi rend felett, de leginkább azon hadfolytatasból, mely kiválóan várak ostromában és védelmében állott.

Nálunk a török elleni védelem főkép várakban történvén, nagyobb jelentőséget nyert ugyan a gyalogság; de tudva van, hogy a török elleni várostromokban és várvédelmekben még mindig nagy szerepet játszott a lovasság; mert némileg megaláztatás volt a traditionalis fogalmak szerint egy vár falai közül a kibújni nem merés. Ezért a várak védelmében főszerepet játszottak a bátor kiütések. — Azonban két embernyomon át s még tovább is a várak megszállásában, a futóárkok, aknák készítésében, az ostromlottak és netalán a fölmentésre érkezendő hadak elleni sánczok építésében állott a hadviselés fő tudománya egész Európában. A harminczéves háború, s annak legkitünőbb hőse, Gusztáv Adolf svéd király, új haladásra mutatott példát. A gyalogságnak még nagyobb túlsúlyt adott sík téri harczokban is. A nagyon hosszú dzsidákkal fegyverzett, tömött és vastag gyalogsági tömegek közé puskás vitézeket vegyített s az így képezett phalanxok daczoltak a legkitűnőbb lovassággal is. Zrínyi elfogadta mindezt az újítást. — Azt állította, a mi akkor merésznek látszhatott, hogy a gyalogságnak öt annyinak kell lennie egy mezei hadseregben is, mint a lovasságnak. Még a már rendes német hadsereg sem ezen arány szerint volt szervezve akkor.[1] A gyalogtömegek szervezetére pedig azt ajánlja, hogy minden három legényből kettő legyen puskás és csak egy dzsidás.[2]

[1] Zrínyi *Prózai munkái.* 309. l.

[2] U. a. 400. l. 120 legény esik egy zászló alá. Ebből 40 «kopjás» és 80 «muskatélyos».

Mindamellett, hogy a magyar hadvezér elfogadja Gusztáv Adolf újításait a fegyverzetre nézve, — eltér tőle, a mi a strategiát illeti. Gusztáv Adolf és a vele egykorú nevezetes tábornokok hadi mozgásaiban megvolt az a nehézkesség, mely a várak körül forgó harczokból egy előbbi kor hagyománya volt. Zrínyi, ki 1650 körül írja prózai hadtani jegyzeteit, éles elmével bírálja a nagy svéd hadvezért, és az angol királyt, kik egy nyert győzelem után nem merték üldözni az ellenséget. Csak tavaly, mond Zrínyi, az angol királynak fejét vevék, ki kevéssel azelőtt megverte volt a parlament hadát s ha rögtön megszállá vala Londont, maga vette volna fejét a forradalom hydrájának. Hasonlókép ha Torstensohn svéd tábornok, miután Leopold herczeget s Piccolomini osztrák herczeget megveré, nem vesztegel Lipcse ostrománál, aligha talpra állott volna a császár hada. Megjegyzi Zrínyi, hogy a svédek (az akkori hadtan értelmében) még utóbb is helyesnek tartották eljárásukat. Végül Gusztáv Adolf hadjáratára írja, hogy miután átjött a tengeren, nagyot hibázott hosszas késlekedésével. Máskép fordul vala a szerencse s talán a király halála sem következik be, ha gyorsabban halad czélja felé. Ha még az akkori kor hadtani reformatorát is így bírálja Zrínyi, képzelni lehet, hogy annál inkább ellenezte a német, sőt az olasz modort is, melyet legrendszeresebbnek tartatott az akkori hadtudományban.[1]

Zrínyi mint strategiai újító nevezetes tünemény a maga korában, s elméleti ellentéte Montecuculinak, ki

[1] Némi túlzással írja Zrínyi: «Igen szép találmány az olaszoké és németeké, mert *ők nem mondják soha is, hogy szaladtak volna, hanem retirálták magukat.* De akár miképpen menjen el, . . . mind *szaladásnak* kell mondani és gyalázatjára vagyon az embernek.» *Prózai munkák.* 266. l.

egy tudós hadtani munkában állítá össze egy elmult kor katonai bölcsességét. Már az ellentett elméletek, melyek közül egyik korától nagyon elmaradt, a másik korát megelőzte, egymás mellett meg nem férhettek. Mennyivel kevésbbé férhettek meg, midőn tettre került a dolog! Nem volt Montecuculinak tette, vagy inkább tétlensége, mely ellen Zrínyinek nagy kifogásai ne voltak volna, s nem volt Zrínyinek oly hősies vállalata, melyet a német-olasz theoreticus még siker esetében is vagy vakmerőnek, vagy czéltalannak ne tartott volna. Abban az időben a szaktudomány Montecuculinak adott igazat; — de egy legközelebbi kor, mely már szentesíté mindazon újításokat, melyeket Zrínyi javaslott a hadfolytatásban, a legkisebb habozás nélkül a magyar hősnek adott igazságot.

És már ekkor jellemző tüneménynek vagyunk tanúi I. Leopold jellemében, mely a legkülönösebb vegyületek közé tartozik. A két ellentétes hadvezér közt egyideig megoszlik hajlama. 1663-ban és 1664 elején Zrínyi Miklósnak nemcsak főparancsnokságot ád a magyar hadak felett, hanem a Hohenlohe alatti németországi segítség, mely a rajnai vidékekről jött, valamint a Strozzi-féle császári dandár az ő fővezérsége alá van rendelve. Mindenki tudja, mily fényes volt téli hadjárata, mely által a Szulejmán építette, Európában akkor páratlan nagyságú eszéki hidat fölégette. Hogy a török rendes hódító országútja még jobban bevágassék, földdel egyenlőkké tette a szomszéd kisebb erődöket s hogy tervét az utolsó következményekig végrehajtsa, fölégetett számos falut a szomszédságban. Montecuculi, leszámítván a sz.-gothardi ütközetet, melyet nem maga keresett, két év alatt sem mutat föl annyi tettet, mint Zrínyi ekkor egy pár hét alatt.

Habár Leopold császár békére hajlandó, s a hadfolytatásban is lassú és nem épen merész szellemű uralkodó volt, még azon későbbi időkben is, midőn fényes győzedelmeket nyertek volt hadai, — soha sem volt idegen a sokat merő és újító emberektől. A hiba most és későbben is abban állott, hogy valamint az udvari főtanácsnál, úgy a hadvezetésben is nemcsak megszenvedte, hanem mintegy kedvelte a minél különbözőbb gondolkodású és természetű embereket. Bizalmatlanságánál fogva helyesnek találta ez eljárást. Úgy vélte, hogy a vetélkedés által szebb tettekre ad buzdítást s a féltékenységnél fogva megszerzi a kölcsönös ellenőrzést. Alig volt minisztere és hadvezére, kinek élete nagy részét a társaival való folytonos küzdelem ne emésztette volna fel. Még a később oly híressé vált s kora legnagyobb hadvezére, Savoyai Eugen is, többet vesződött talán a haditanácscsal és a többi hadvezér-bajtársakkal való küzdésben, mint a haditervek készitésében.

Azonban az örökösen *deliberáló* s többnyire saját belátása szerint döntő fejedelem az elhatározó perczekben belátta a vezetés egységének szükséges voltát. Mihelyt 1664-ben az új török hadjáratról megbizonyosodott, a főparancsnokságot Montecuculira bízta, a mi vagy arra mutat, hogy már eleve nem volt meg a szándék a harcznak azon átalkodottsággal való folytatására, melyet Zrínyi sürgetett, vagy azon szintoly természetes meggondolásra, hogy egy nagy vállalatban inkább a már tökéletesen kipróbált, mint az egészen új tábornokra kell bízni a vezérletet.

Bármint legyen ez, a vasvári békekötést Zrínyi Miklós nemcsak hadi, hanem átalános politikai szempontból is csapásnak tekinthette. Már előbb is nemcsak a káros, hanem tán az előnyös békét is rosszalta a

törökkel. Harczot javasolt ellene minden áron, s a mi hatalmában állott, elkövetett mindent a török kihívására. S valóban szándékosan sérté meg a törökkel kötött béke egyik pontját. Saját birtokán új várat emelt, mit a szerződések tiltottak. Az a vár, mely Új-Zrínnek neveztetett, hadtani szempontból sem volt oly megvetendő, minőnek Montecuculi mondá, s ha utóbbi hadvezér elszántabb, tán ezen «juh-akol» sánczai körül fényesebb győzelmet nyernek a keresztyén seregek, mint Sz.-Gothárdnál; de a mi hadtani szempontból is kelepcze lesz vala, mindenesetre kelepcze volt a békepolitikára nézve. — Vasvárnál azonban Zrín várával együtt feláldoztatott a háború politikája is, melyet Zrínyi magáénak vallott.

Azonban fenmaradt számára egy nevezetes cselekvési tér, melyet, úgy látszik, élte fő feladatának tekintett; a magyar honvédelmi erő újjászervezése. — Ő nem elégedett meg többé azokkal a javításokkal, melyeket Eszterházy Miklós ajánlott volt, ki, mint láttuk, nem is újítást kivánt, csak a régi törvények felelevenítését. Zrínyi Miklós is ki akarta ragadni a honvédelmi rendszert abból a hanyatlásból, melybe a XVII. évszáz első felében jutott volt, még pedig egy lépéssel a legrendezettebb magyar hadsereget kívánta lábra állítni, mely az akkori Európában lehetséges volt. Nem csakhogy oly rendezett és fegyelmezett nemzeti katonaságot javasolt, minő a német birodalom legtöbb államaiban, s a császári örökös tartományokban volt, hanem mely bátran vetélkedett volna XIV. Lajos hadaival, — s melynek számát béke idején huszonnégyezerre szabta, oda nem számítván a hozzávaló tüzérséget és más járulékokat. — Az az ösztönszerű sürgetölődzés, melylyel ezt a reformot elő akarja mozdítni, nem egyebet czélozhatott, mint támadó háborút a török ellen, s ezt a czélt ő világos

szavakban is hirdeti. Úgy vélte, hogy az állandó magyar katonaság által a megerősödött nemzet mindjárt könnyebben talál idegen segítséget is a nagy vállalatra. S reménye nem volt alaptalan. Csak az a feltünő, hogy mindezt rögtön a harminczéves háború bevégezte után, 1650 körül kezdi hirdetni és javasolni, — harmincz évvel azelőtt, hogy a török elleni európai vállalatok csakugyan elkezdődnek. — Zrínyi azt akarta, hogy Magyarország fölszabadulásában magyar had legyen a seregek magva s az európai hadak csak segédül jőjenek, — a helyett, hogy idegen hadak képezték a főhadat s a magyar sereg csak egy kisebb-nagyobb mértékben alárendelt segéd-contingens szerepét játszsza.

Ily terv valósítására nagyon mostohák voltak az idők. Sem felül, sem alól nem volt biztos támasza. Egy állandó magyar hadsereget a rendek azért nem szerették, mert állandó zsoldos katonaság, a főkormány azért nem, mivel állandó nemzeti katonaság lett volna. Kölcsönös bizalmatlanság tette bajossá a létesítést. A császár tarthatott tőle, hogy ez a sereg kizárólag a rendek parancsai alatt hatalmát fenyegetné; a rendek azon aggódhattak, hogy a végrehajtó hatalom kezében új fegyverré válnék az alkotmányos és vallásos szabadság ellen. — A bizalmatlanság különben is nemcsak tartott, hanem erősbödött a XVII. évszáz második felében. A vallásos és politikai surlódás nemhogy kevesebbedett volna, hanem úgyszólván élére volt állítva az előbbi korszak minden ellenkezése. Második és harmadik Ferdinand Pázmánjai türelmes embereknek tűnhettek fel az I. Leopold király alatti ellen-reformatio bajnokaival összemérve, — sőt a katholikus párt immár az országgyüléseken is megsemmisitéssel fenyegető túlsúlyban volt. Már nem a kormány védszárnyai alatt buzgólkodó

egyesek hatalmaskodása volt napirenden, hanem a többség zsarnoksága, mely annyival parancsolóbban viselé magát, mivel nem korlátozták a vallásszabadságot biztosító bécsi és linczi szerződések. Ezen szerződéseket anyagilag biztosító belső hatalom, Erdély tehetlenné vált; a külső védhatalmak, Svédország és szövetségesei semlegesen viselték magokat, s végre maga a török, mely az előbbi korban támaszul szolgált, a Köprüliek alatt oly elbizakodott, hogy a mit a nagy szultán, Szulejmán meg nem vetett, eldobja magától bármely magyar párt szövetségét. De minél jobban diadalmaskodott a többség, minél kétségbeesettebbé lőn a protestans kisebbség helyzete, annál makacsabb ellenzéki állásba sánczolta el magát. Sérelmeinél egyébről hallani sem akart, s a szenvedélyek forrongása oly magas fokot ért, hogy 1662-ben, midőn Nagy-Várad már elveszett s a török hadikészületek nagyon valószínüvé tették az új háborút, az országgyülésen a protestansok, kik már azelőtt külön «rend»-nek nevezték magokat, tettleg elváltak s egy nagy óvással hagyták oda Pozsonyt, az országgyülés helyét, s Beszterczebányán összegyűlvén, érvénytelennek nyilvánították az országgyülés végzéseit.

Minden arra mutat, hogy most a katholikus többség sokkal merevebb volt, mint annakelőtte, s túlment a néhai Eszterházy Miklós szempontján, ki ugyanazon párt híve levén is, elismerte, hogy a sérelmek orvoslása és elenyésztetése az első lépés arra, hogy az ország minden tekintetben rendezhető és erősíthető legyen. — A versengés szakadásig vitele közben minden reformterv hiúbb kísérlet lesz vala, mint Eszterházy idejében, — s Zrínyi Miklós ezen szakadás idején írta intő szózatát a nemzethez, melyben a töröktől szenvedett romlást és várható nagyobb veszélyeket előadván, a magyart szélső

erőfeszítésére hivta föl az örökös ellenség ellen. Röpirat volt s nem országgyülési javaslat az a műve, mely hazafiságának, belátásának és ékesszólásának örökre maradandó emléke. — 1662-ben az együtt maradt katholikus rendek üdvös és szigorú törvényeket alkotnak a honvédelem rendezésére. De nincs törvény a Corpus Jurisban, mely gyümölcstelenebb volt volna, mint az 1662-iki honvédelmi czikkek. A felső megyék, kik óvást tettek ellenök, következő évben, a legnyilvánvalóbb veszélylyel szemben is tettleg mutatják ki ellenzéki szenvedélyöket. A nádor minden intő levele sem bírja nagy részöket fölkelésre buzdítni a török ellen.

Azonban bármily kétségbeejtők voltak a körülmények, Zrínyi jelleme és tehetségei a nagyságnak oly fokán állottak, hogy valószínüvé tették későbbi időkre a sikert. Mint buzgó katholikus s a királyi párt híve, a többségben elsőrendű szerepet játszhatott, s épen mivel a vallásos viszályok szenvedélye nem ragadta el, becsülést, a részrehajlatlanság tekintélyét szerezte meg mérséklete által, mi alkalmas időkben tán határozott uralomra is emelte volna e pártban. — Épen mérsékletével nyerte meg a protestansokat is, kik hozzá oly bizalommal fordultak, mintha felekezetökbeli volt volna. Zrínyinek minden pártnál nem az a népszerűsége volt meg, a mi a theatralis népszónokoknak szokott lenni: hanem azt a köztiszteletet és mind a jellemben, mind az észben vetett bizalmat mondhatta magáénak, minél fogva a közvélemény hallgatva is vezérének jelöl ki egy-egy kiváló egyéniséget, mielőtt forma szerint ki volna kiáltva. Ha hozzáveszszük katonai tehetségét, melyre nézve aligha volt párja legalább az egykorú magyar nemzetben, nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy kivált 1664-ben szerzett harczi babérjai után oly tekintély, sőt

hatalom nem volt volna Magyarországon, mint Zrínyi Miklós, kinek szavára mindenki hallgat vala. De egyszersmind aligha volt magyar, kinek a bécsi udvarnál is akkora befolyása volt volna, s ha Leopold császár még méltatlan tanácsosaihoz is, kiket egyszer bizalmában részesített, hasznavehetlenségük után is ragaszkodott egy ideig, azon hadi embereket, kik egyszer szolgálatában kitüntek, az ellenséges ármányok daczára sem dobta el magától.

Zrínyi Miklóst, mint hazafit és katonát mélyen bántá a vasvári békekötés; — de talán senki sem volt Magyarországon, ki a török újabb terjeszkedéséből származott rémületet arra ügyekezett volna fölhasználni, hogy a nemzetet még inkább a török ellen lázítsa s készszé tegye minden áldozatra a védelmi eszközök tárgyában.

Bőven szólottam e férfiúról, ki, ha nem is valósíthatta, kora halála miatt, a mire törekedett, s ki ennélfogva törekvéseiben több conjecturának, mint történeti elbeszélésnek ad tárgyat czéljaira nézve, de kivehető programmja egy különálló véleményt képez az akkori török-magyar kérdés megoldásában. Terve magában foglalja a magyar területnek oly módon való fölszabadítását, hogy a nemzet mit se veszítsen önállóságából és jogaiból. Mint valódi hadvezéri tehetség, a politikában is eltalálta azt a strategiai pontot, melyre egész erővel ráütvén, egy csapással kétféle diadal volt volna kivívható. Terve egyszersmind a legegyszerűbb, és a legkevesebb áldozatba kerülő lett volna.

Azonban a végzet más útat jelölt ki Magyarország fölszabadulásának a török járom alól. Bonyolultabb, zavarosabb, több vagyonba, katonába és martyrokba került az út; de talán az egyedüli volt, s meglehet, ez

is például hozható föl arra, hogy a világeseményeket vezérlő végzet bölcsebb a legbölcsebb államférfiúnál is.

Ha áll a velenczei követ fennidézett indokolása a vasvári béke megkötésére, ha a legjózanabbnak látszik is az a számítás, hogy minél nagyobb hódításokat fog tenni a török Magyarországon, a magyarok annál jobban feledni fogják a vallásos és alkotmányos sérelmek politikáját, hogy minden gondolkodásuk s egész szenvedélyük az örökös ellenség, a *török* ellen forduljon, mindjárt kitünt, hogy Bécsben rosszúl számítottak. Fontos erősségeink elvesztése s a vasvári szerződés egyebeket illető pontjai épen ellenkező hatást tettek Magyarországon, mint talán várták volna; de épen azt, a mit várhat vala mindenki, a ki egészen bele tudja magát képzelni a cselekvők helyzetébe, és a ki visszamegy a magyar nemzet történeteiben a XVI-ik évszáz eseményeire.

Tudni lehetett, mit tőnek a török megtelepedés idején a magyar főurak, midőn úgy vélték, hogy a német császártól, V. Károlytól, nem várhatnak segélyt a török ellen. Követni akarták Erdély példáját: Magyarországot részenkint török felsőség alá adni, s bizonyos adófizetéssel tenni magokat mentesekké a rablások, égetések és várfoglalások ellen. Most Újvár és Nagy-Várad elestében és a vasvári békekötésben a magyarok nem láttak egyebet, mint azt, hogy a török ellen segítségre, oltalomra nem számíthatnak Németországból, holott világos, hogy a török hódítási vágy még dölyfösebben fölemelte fejét, mint tán I. Szulejmán idejében. Azonban e segély kimaradása ellenére, mely vagy nem jött meg, vagy nem volt elég hathatós, a magyar nemzet már századok óta kitartott s nemzetileg nemhogy elfogadta volna a kétségbeesés ama politikáját, hanem az

ottani soha meg nem szünt tömérdek vér, a folytonos pusztulás és a legnyilvánvalóbb romlás elleénre állhatatosan folytatá szerepét: a keresztyénség bástyája volt a török ellen. Hogy most a kétségbeesés politikáját nem fenyegetésül, hanem tettleg elfogadta, hozzá kellett járulnia más oknak is a reménytelenségen kívül. Hozzájárult más ok is csakugyan, mi I. Ferdinand korában nem volt meg: a vallásos üldözés miatti elkeseredés, — s valóban az akkori protestans rendek azt kezdték mondogatni, hogy legszentebbnek vallott érdekök, a vallásgyakorlat szabadsága, jobban biztosítva lesz török védelem alatt.

És valóban most komolyabban kezdék tárgyalni ezt a tervet, mihelyt Zrínyi Miklós kimúlt, ki, a mennyire eddig ismerjük, örökké ellenezte volna a kétségbeesés politikáját. Tudva van, hogy az összeesküdtek: Zrínyi Péter, Nádasdy és Rákóczy Ferencz a magyar korona alatti területet magok közt olyforma külön fejedelemségekre osztva akarák török adófizető tartományokká tenni, minő Erdély volt. A Dunántúli, a felvidéki megyék magokban az akkori időben különben is más-más életet éltek s ama fölosztást nemcsak a személyes ambitiók, hanem a dolgok természete hozta volna magával, mihelyt kivitelre kerül a török védelem kiterjesztése egész Magyarországra. Ez a szándék annyival hasonlóbb a korábbi Nádasdy és Török Bálint tervéhez, mivel valamint I. Ferdinand alatt némely ausztriai tartományokbeli urak is egyetértének eme tervvel, úgy most is Stiria is bele volt vonva a combinatióba, hol egy főúr, Tattenbach egyetértett a magyar pártosokkal.

Nevezetes tünemény ebben a mozgalomban, hogy a török miatt vannak főkép elkeseredve a békétlenek, kit örökké gyűlöltek, mint annyi baj és pusztulás forrását,

s e szenvedély mégis csak fokozására szolgál ama másik ellentett irányúnak, mely a szellemi érdekek sérelmeiből támadt. Eme szenvedély fokáról semmi sem ád oly fogalmat, mint az, hogy indítóivá és vezetőivé épen a kormánypárt legbuzgóbbnak tartott emberei lesznek. Wesselényi nemcsak nádor, Zrínyi nemcsak horvát bán, Nádasdy nemcsak országbíró, hanem mindenik buzgó katholikus, kik ellen épen a protestansoknak volt panaszuk korábban, s ezenkívül Zrínyi és Frangepán nagyrészint horvát földbirtokosok is.

Ismeretes a nevezett főurak, ezen magyar *frondeurök* sorsa. Tudva van, hogy a mily merészek voltak a tervek forralásában, ép oly ingadozók s mintegy magok lelkiismeretében meghasonlottak akkor, midőn már tettre került volna a dolog. Különben sem volt külső támaszuk. A svédek, mint említém, megszüntek volt a magyar mozgalmakba avatkozni; — a franczia király, ki ezeket helyettesítendő volt, visszautasítólag válaszolt; Erdély nem mert mozdulni sem, s a mi a tervnek épen leglényegesebb részét semmisíté meg, a török porta nem fogadta el a tervet. Így ez az első forradalom meghiúsult, mielőtt Nádasdy, Zrínyi és Frangepán az ausztriai bíróság ítélete folytán kivégeztettek volna.

De tudva van, hogy ez az összeesküvés, melynek tragœdiája 1665-től 1671-ig foly le, csak előjátéka egy erősebb fölkelésnek, mely 1683-ig létesíti az egyelőre meghiúsult tervet; Tököli Imre már Erdély és a porta támogatásával s némi franczia befolyással is, Felső-Magyarország urává lesz s egyszersmind oly török vazallá, mint az erdélyi fejedelem, adófizetés fejében. Támadását azonban nemcsak a külső gyámolítás tette erőssé. Azok, kik nagy tényeket egy-két ember személyes dicsvágyának vagy önző érdekeinek szeretnek tulaj-

donítni, itt is rosszúl magyaráznák a történetet. A kurucz-háború meg volt már 1673-ban, minden szomorú iszonyatosságával, midőn Tököli még úgyszólván gyermek, csak tizenöt éves volt. Csak 1678-ban vévén át a kuruczok vezérletét, ő nem volt egyéb, mint némileg rendezője egy már régóta kitört polgárháborúnak. Ez kivált a Zrínyi és társai kivégzése után hevesen ütött ki. Zrínyi és Nádasdy elítéltetése után, mely maga is sérelmi pont volt, mivel magyar főurakra, bármily érdemlett büntetést, az ország határán kívül és idegen törvényszék által kimondani tiltottak a magyar törvények, — az országban nemcsak a protestansok erőszakos térítése nagyobb hévvel folyt, nemcsak a protestans papok börtönbe zárattak, vagy tömegesen gályarabokul adattak el, hanem tettleg fölfüggesztetett minden magyar törvény. Országgyülésen kívül, mely nem hivatott össze, szedték az adókat, s új szokatlan nemeik hozattak be: többek közt az accisa. Nemcsak hogy nádor ki nem neveztetett, hanem a méltóság és hivatal maga is tettleg eltörültnek mutatkozott azon tényben, hogy idegen nemzetbeli császári kormányzóra bízatott Magyarországnak minden katonai és polgári ügye. Ez az, mi később Tökölinek katonát, pénzt, élelmet, népszerűséget, szóval anyagi és szellemi hatalmat adott, nem pedig magában a külső gyámolítás. A küzdelem hasonló indokú volt ahhoz, mely Bocskay, Bethlen és Rákóczy György idejében fegyverre szólítá a feleket; de a harcz jelleme és folyama megváltozott, nem annyira tán a két kor vezéreinek különbsége, mint eszközeik természete miatt. A Bethlenek rendes hadsereget hoztak magokkal. Tököli nagyrészint a fő-, a közép- és alsó nemesség közfölkelésére támaszkodott, úgy hogy a küzdelem polgárháború volt. Az ellenfél is, különösen a vallás terén kiméletle-

nebb elnyomást és erőszakot gyakorolván, sok esetben valódi pórlázadás támadt a felső megyékben. Míg a Bethlenek alatt a harcz folytonos békehajlamok közt vivatott, most irtó háborúvá kezdett fajulni. Szóval Tököli idejében foly a *kurucz* háború, míg az előbbi korszak fegyveres küzdelme a nemzetközi párbajok szenvedélytelenebb, lovagiasabb szabályai szerint ment. A kurucz háborúkban a nép haragja, a Bethlen-félékben egy-egy higgadt diplomata volt a hadvezér.

Mindezen zavarokat főkép annak bizonyságáúl hoztam föl, mily kevéssé gondolt valaki nálunk a török elleni hadi készületekre azon időben is, mely úgyszólván előestvéje volt azon napnak, midőn a török kiűzetése bizonyosnak látszik hazánk földéről. A nemzetet templomainak elvétele s az alkotmányán ejtett sérelmek foglalták el egészen, s harcza közt nem ellenséget, hanem szövetségest látott a különben gyűlölt törökben. A mi a bécsi kormányt illeti, Magyarországon nem a szultánt, hanem a Tökölieket nézte természetes ellenségnek, kivált miután ezek már csaknem Pozsonyig terjeszkedének. Az őszintén vallásos, katholikus király, ki fiatal korában papnak neveltetett, ki nemcsak vérségi, hanem szellemi rokonságban állott a spanyol Fülöp királyokkal, legalább elfogadta kormányzatuknak s vallásbeli nézeteiknek összepontosító és felette szigorú traditióit, s kinek haditanácsán kívül voltak oly meghitt gyóntatói, hogy tanácsukat még hadi ügyekben is kihallgatta, nem ment ugyan oly messze, hogy állama és uralkodása más érdekeit föláldozza a tisztán egyházi szempontoknak; de kétségtelen, hogy megvoltak térítési szenvedélyei s Magyarországon még 1683 előtt a mi diadalt ügyekezett aratni, nem hadvezérei, hanem a püspökök és szerzetesek által vélte elérhetőnek, annyi-

val inkább, mivel szoros kapcsolatot látott a protestantismus és pártütés közt, mi abban a században uralkodó vélemény volt a nem protestans részen. Tudva van, hogy a spanyol inquisitió is ép oly mértékben volt világi, mint egyházi, s Caraffa későbbi eperjesi ítélőszéke, mely élet és vagyon felett határozott, mindenben ama spanyol földön kinőtt intézményhez hasonlított. — A mi a bécsi kormány külső ellenségeit illeti, ez időben folyvást nagyobb veszélynek tekinté XIV. Lajos nagyravágyását, mint a török hódítás föleleveneédését. I. Leopold király trónralépte óta 1683-ig folyvást arra törekedett, hogy a szultánnal mindenáron békében éljen, — s senki sem gyaníthatta még, hogy ő legyen arra rendelve a sorstól, hogy a törökön veendő fényes győzedelmek által örökítse meg nevét s szerezzen különösen a német nemzet vitézségének oly hírnevet, minőt azóta, ha némileg megközelített, bizonyára el nem ért (t. i. 1863-ig).

A török kiűzetése nem Bécsben készült tervekből indúl ki: a nevezetes fordulópontot maga a török idézi s késziti elő többnyire nem a magyar földön.

A török 1670 előtt a velenczei háborúban, Candia bevételével: 1670-en innen a lengyelországi háborúval volt elfoglalva, s habár valószínű volt, hogy nemsokára Magyar- és Németországon lesz a sor, s habár az intő szózatok, kivált magyar részről nem hiányoztak, Bécsben még mindig a török béke fentartásával kecsegtették magokat. A húsz évre kötött vasvári békeszerződés csak 1684-ben volt lejárandó, s addig azt lehetett remélni, új alkudozások által továbbra is meg lehet nyujtani a békét. A harczi szenvedélyek kizárólag a francia király ellen fordultak 1683 előtt s még a Tököli fölkelésben is, nem egészen alaptalanúl, inkább XIV. Lajos,

mint a szultán biztatásait s titkos segélyezését okolták. A jelszó az volt, hogy mindenáron fönn kell tartani a békét a törökkel, hogy a német császár egész erővel XIV. Lajos ellen küzdhessen, mire két hadsereg kellett, egyik a Rajna mellé, másik Olaszországba. A tanácsnokok úgy vélekedtek, hogy eddig is, ha a franczia király nem háborúskodik, véget lehetett volna vetni a magyarországi zavaroknak is, melyek folyton fenyegetőbbekké váltak.

Tököli elhatalmasodása után az őszinte kibékülés útja lőn megkisértve. Ha az 1681-iki országgyűlés, mely 1662 óta az első volt, a melyen nádor választatott s visszaadatott a nemzetnek alkotmányos és vallásos szabadsága, — bár az utóbbi hiányosan, sok hívet szerzett is a kormánynak, a kibékülési szándék későn jött. Még azon perczben is, midőn elkezdődik a töröktől való fölszabadulás korszaka, valamint Bécsben folyvást készületlenek, úgy a nemzet is ereje nagy részét nem a terület fölszabadítására, hanem intézményei fentartására fordítja.

A bécsi kormány, a német birodalom csak akkor rettent föl a veszélytől, mely régóta fenyegette, midőn egy roppant török hadsereg 1683 elején Drinápolyhoz gyülekezett. A mit a római császár tett, segítségkeresés volt. Szövetségre lépett a bajor, szász s más német fejedelmekkel; de szövetségre a lengyel királylyal, Szobieszki Jánossal is. Ez volt a legtermészetesebb szövetség.

Lengyelország, mint tudva van, szintén a «kereszténység védbástyájá»-nak neveztetett el. Ezt a megtisztelő czímet főkép 1670 óta érdemlette ki, midőn a török viszony azon stadiumba lépett, melyben a magyar-török viszony volt Hunyady János korában, kivéve, hogy most a török, bár fölébredtek hódítási vágyai, korántsem volt

többé abban az ifjúi életerőben, mely mintegy önkéntelenűl ragadta vállalatról-vállalatra a megfelelő jellemű harczias szultánok alatt az ozmán hadsereget. Szerencsére az ozmán hódítás veszélyei a hősi lengyel nemzetben is oly harczias és hazafias szellemet ébresztének, mint Hunyady János idejében a magyarnál, mi lehetségessé tette, hogy az egész Európából szintén magára hagyatott nemzet az egykori magyarokkal versenyezzen a vitézség csodatetteiben. Akadt a lengyelnek Hunyadyok is, Szobieszkiben. Önzéstelen lovagias jelleme, meggyőződés teljes ékesszólása a közvélemény előtt tekintélylyé, a tanácstermekben csaknem hatalommá tették személyiségét, mielőtt a gyönge király, Viszniovieczki Mihály Tamás megszünt volna uralkodni és élni; de mindezen tulajdonoknál nagyobb tekintélyt, hírt és dicsőséget szereztek neki hadvezéri tulajdonai. Értette az akkori hadtudomány fontolgató tartózkodását; de egyszersmind nem szalasztá el az alkalmas pillanatot, mikor is azon elszántsággal és gyorsasággal csapott az ellenségre, mely mutatta, hogy nem rabszolgája a Montecuculi-féle iskola tanainak, mely mielőtt egészen levetkezhette volna a középkor súlyos vasruháit, már is egy másik pánczélba, a merev szabályokéba nyügözé és zsibbasztá a hadvezérek és katonák vállalkozó szellemét és hősi lendületességét.

1672-ben indult volt IV. Mohammed személyesen Lengyelország ellen, mintegy százötvenezer emberrel, a tatárokat és moldva-oláhországi hadakat ide nem számítva. A szultán bevette Kaminieck várát, a lengyelek egy nevezetes erődét. Az ozmán törzserőnek negyedét sem tett lengyel had nem ereszkedhetett csatába. Csak a tatár-kozák hadakon nyert Szobieszki a lengyel királyi vezér egy fényes győzedelmet Lemberg alatt. Kami-

nieckkel a töröké lett Podolia tartománya s a kozákoké Ukránia. A török szultán őrséget hagyott Kaminieck várában és a foglalás biztosítására nyolczvanezer embernyi sereget, mely erős elsánczolt tábort ütött Choczimnál, nem messze Kaminiecktől, a Dnieszter jobb partján. A lengyel uralkodó, Mihály, megalázó békét kért. Nemcsak föláldozá az elveszett tartományokat, hanem adófizetésre kötelezte magát a portának.

Azonban a lengyel országgyülés, főleg Szobieszki szavára, ki könyek közt kérte a rendeket, ne ismerjék el a békeszerződést, kimondá a háború megújítását. Azon ellenvetésre, hogy nincs se hadsereg, se pénz, kimutatta az útat mindkettő előállítására. Volt Krakkóban a lengyel államnak egy régi idők óta halomba gyűjtött kincses háza, mely ékszerekkel és drágaságokkal tele, használatlanúl hevert. E féltett kincset, úgy vélte, jobb önoltalomra szánni, mint tétlenül az ozmánok kezére jutni engedni.

Szobieszki az úgyszólván maga teremtette hadsereggel, mely számra nézve még mindig csekély volt az időközben erősítéseket kapott ozmánokéval összemérve, 1673-ban november 11-én merész rohammal bevette a chozimi erősített tábor sánczait s egy csapással semmisítette meg az egész török hadsereget. A chozimi diadal napján hal meg Mihály, a lengyel király, s nemsokára Szobieszkit választják a lengyelek uralkodójokúl, III. János név alatt. A népszerű király még fényesebb diadallal gazdagította a lengyel hősiség krónikáját. 1675-ben a török roppant sereggel akar bosszút állani az 1673-iki vereségért: Lembergig, a lengyel földnek most legfontosabb végváráig, jut el a tengernyi ozmán had. Szobieszki nem kétkedik a Hunyady Jánoséhoz hasonló számú parányi haddal, mintegy tizenötezer emberrel, de

a magyar hőséhez hasonló elszántsággal az ellenséget megtámadni, s a lembergi győzelem, mely János király részere dőlt, a legfényesebbek közé tartozik az ozmán-keresztyén háborúkban. Nem annyira a szentgothárdi, mint a chozimi és lembergi diadalok voltak méltó bevezetései a Bécs alatti, budai, szalánkeméni és zentai megsemmisitő nagy csatáknak.

Szobieszki nemcsak hadvezéri tehetsége által volt a legméltóbb szövetséges az 1683-iki nagy katastrophára. Maga a lengyel nemzet a lehető legközelebbről volt érdekelve a török háborúkban. Mert ama fényes győzedelmek korántsem hárították el a török veszélyt. Az ozmán hadierő hanyatlása ellenére, nem volt állam az akkori Európában, mely egy tönkrejutott hadsereg helyett könnyebben tudjon mást állítni talpra. A fanatismus és a szabad rablás most is százezernyi rajokat gyűjtött a szultán szent zászlója alá. Még most is földrészünk keresztyénségének csaknem felére volt szükség, hogy a török határozottan visszaszoríttassék. — A lengyelek is ép úgy belátták elégtelenségöket, ha magokra hagyatnak, mint Németország császára. A veszély közösségének érzetét bizonyítja a szerződés egyik pontja, mely szerint a császár és lengyel király azon esetre kötelezik magokat kölcsönös segítségre, ha a török vagy *Bécset* vagy *Krakkót* fogná ostrom alá. A legérdekeltebb fél adta most is a leghathatósabb segítséget, a mi azonban nem von le semmit azon tény nagyságából, hogy mindenekfölött a lengyel király készsége és hadvezéri tulajdonai mentették meg Bécset 1683-ban a veszedelemtől.[1]

[1] A Szobieszkire vonatkozó fentebbi adatok ZINKEISEN-nél V. k. 71. és k. l. COYER után.

Midőn a nagyvezér már Magyarország déli vidékére érkezett, több mint kétszázezer emberből állott hadaival, Bécs még nem hitte, hogy ő legyen kiszemelve czélúl. 1664-ben jó korán menekült el a lakosság, s félelme alaptalannak bizonyulván be, most nem akarta a félénk nevet újra megérdemelni. Pedig a mostani nagyvezérnek épen az 1664-iki készületlenség és rémület adott egyrészben bátorságot azon nagy titokban készült tervre, hogy egyenesen Bécset támadja meg.

Csak midőn a Rába vizéig érkezett török hadak szokott előcsapatjai, a tatárok, már Ausztria széleit égették, tűnt ki az ozmán táborozás czélja. Még akkor is, julius tizenegyedike körül, csak a rendes városi helyőrség és egy sorezred volt Bécsben. A külső védművek rossz karban; csak pallizádok sem voltak leütve környöskörül. Már a város alá érkeztek a törökök, midőn a czölöpözést rögtönözve bevégezték. A készületlenség miatt a városi parancsnokság oly zavarban volt, hogy alig tudta, mihez fogjon.

Az udvar, a császárral és császárnéval julius 11-ikén költözött át Linczbe. Követte őket mindenki, ki csak mehetett, gyalog, kocsin és lóháton. Hire volt, hogy a tatárok már csaknem útját állották volt az udvarnak, s épen egy még fiatal Zrínyi árulása folytán. Azonban se egyik, se másik tény nincs bebizonyítva. A Bécsben visszamaradt nép lázongani kezdett a kormány készületlensége s a rossz kormányzat miatt. S jellemző, minő okát adta a veszedelemnek. Főkép a jezsuiták ellen zugolódott, kik rossz tanácsaik által a protestansokat megfosztották templomaiktól, — s így adtak okot a rettentő háborúra. A jezsuitáknak tulajdonították azt is, valahányszor a császár bocsánatot akart hirdetni az elégedetleneknek, vagy lebeszélték róla, vagy oly föltételeket szabattak,

melyeket az elégedetlenek el nem fogadhattak volna, végromlásuk nélkül.»[1]

A népből kitörhetett sok más panasz is a végső kétségbeesésben, mely rendes időkben csak halk rosszalás volt. De gyanítható, hogy a mire itt czélzás van téve, csak képzelt oka volt a háborúnak. Világos, hogy az idézett szavak Tökölire, a magyar protestansokra és elégedetlenekre czéloznak. Nem valószinűtlen hát, hogy az a hír lappang a sorok közt, mely nagyon el volt terjedve, mintha Kara Musthafa nagyvezér egyenesen Tököli tanácsára tűzte volna ki Bécset a hadjárat czéljának. — Ez a hír alig fogadható el alaposnak. A török hódítási vágy határozottabban és nagyobb mérvben mutatkozott a velenczei és lengyel háborúban, s Kara Musthafa, ha kisebb tehetségű, de tán nagyravágyóbb ember volt elődeinél, a Köprülieknél.

Azonban lehetett a bécsi nép zugolódásának egy alaposabb magyarázata is. Magyarország Tököli és az elégedetlenek által elveszettnek látszott merőben Leopold királyra nézve, kivált miután Kara Musthafa nagyvezér roppant hadseregével magyar földre lépvén, Tökölit Magyarország fejedelmének nyilvánította s fölszólítá a magyarokat, álljanak a fejedelemhez. Habár az 1681-iki országgyűlés után, mely a nemzet szabadságait nagyjában biztosította, némi fordulat állott be, mely a mily mértékben erősítette a király pártját, oly mértékben ritkítá Tököli Imre táborát, s habár az azon országgyűlésen választott új nádornak, Eszterházy Pálnak, sikerült nem kevesebb mint nyolczezer magyart egyesítni a török és a Tököliféle sereg ellen, utóbbinak anyagi és moralis tekintélye tetőpontot látszott érni egy pillanatra a xerxesi

[1] *Leopold des Grossen Leben und Thaten.* 825—826. l.

ozmán hadak közeledésével. Belátván, hogy az ellenállás lehetlenség, s belátván, hogy a vész nem valamely magyar vár, hanem Bécs ellen vonul fel, Eszterházy nemsokára magára hagyatott s a királypártiak közül számosak állottak Tököli részére. E szerint egy pillanatra egész Magyarország el látszott veszve lenni a bécsi kormányra nézve. A bécsiek hát úgy vélekedhettek, hogy ha a magyarokat vallásos és alkotmányos békétlenség nem viszi azon kétségbeesésig, mely a török karjaiba veti őket, most Kara Musthafa nagyvezér nem Bécset ostromlaná, hanem valamelyik nagy magyar várat, például Győrt, s mint annyi izben, most is egy-egy Jurisics vagy Zrínyi Miklós szolgálna Bécsnek villámhárítóúl. Mert megjegyzendő, hogy Németországon azok a magyar hősök állottak s állanak legnagyobb hírben, kik közvetlenül gátul szogáltak a Bécs ellen menni szándékozott ozmán hadaknak.

Öt-hat nappal azután, hogy Leopold császár elhagyta sietve Bécset, a török ostrom alá fogta a várost. Július 17-én történt ez. Ha a török nem késlekedik annyit a magyar földön s a császári fővezér, Lotharingiai Károly herczeg ügyes mozdulataival Győrtől Pozsonyig nem tartóztatja, Bécs könnyű martaléka volt volna a töröknek. Ha az ozmán sereg csak két nappal előbb érkezik, a mi könnyen megtörténhetik vala, Kara Musthafának sikerül vala az a vállalat, mely a sokkal nagyobb hadvezér, Szulejman szultán alatt két izben hiusult meg.

De Ausztriának ebben az időben kitünően rendezett katonasága s jeles hadvezérei voltak. Bécs őrsége hirtelenében mintegy tizennégyezer gyakorlott katonára emelkedett, melyből mintegy háromezer a polgári őrség. De a városi fiatalság és polgárság is fegyvert ragadván, a hasznavehető fegyveresek száma huszonkétezerre szaporo-

dott. A mi mindazon erőnek súlyt és lelket adott, egy kitünő vezér volt: Stahremberg Rüdiger, ki, ha a tervek merészségében, a találékonyságban s a nagyban való hadfolytatásra nézve nem versenyezhetett kora elsőrendű hadvezéreivel, bátorsága, szakértelme, tevékenysége nagyon alkalmassá tették egy várnak utolsó emberig való védelmezésére. A vár, az ő vezetése alatt, egy pár nap lefolyásában pallizádokkal, erődítvényekkel, s minden a védelemhez szükségesekkel el volt látva. A Bécset körülvett török erőnek mintegy ötvenhat napig állott ellen, míg a nagyon lassan összeállott fölmentő sereg elérkezett, szeptember 11-én, mikorra Bécs őrsége az ellenség és kórságok miatt már csak négyezer főre olvadt volt le. Stahremberg Bécs védelmével halhatlanítá nevét; de már azon ponton volt, hogy csak a szigetvári Zrínyi martyr-koszorúja marad fenn számára, midőn végre, csaknem utolsó perczben megérkeztek a császári, a németországi és lengyel szövetségesek hadai, melyek együttvéve is csak mintegy hatvanöt-, némelyek szerint nyolczvanezer embert tettek a kétszázötvenezerre, sőt némelyek által háromszázezerre becsült ozmán sereg ellen. Habár a szerződésben a császár hatvanezer embert igért, csak huszonhétezeret bírt síkra állítni; a lengyel király az igért negyvenezer helyett nem egészen harminczezret hozott magával. A többi sereg német-birodalmi volt, — kik közt a főszerep tizenegyezer szásznak jutott, kik fejedelmök vezérlete alatt jelentek meg. Ott volt a bajor uralkodó is tízezred magával, s nyolczezer frankoniai csapat, — úgy hogy külső Németország körülbelül annyit állított ki, mint a lengyel király.

Bécs fölmentését Szobieszki János és a lengyel hadak döntötték el. Talán nem csalatkozunk, hogy azt a gyorsaságot, melylyel a támadás történt, annak tulaj-

donítjuk, hogy az egyesült hadak fővezérévé a hős lengyel király neveztetett ki. A fontolgató vezérek közt fennforoghatott, hogy az a völgy, melyben most Bécs külvárosai s akkor a roppant török sereg tizenötezer sátra terült el, igen szűk egy nagy ütközetre. Talán kísérletek, csalogató sakkhúzások közt telt volna el az idő. De Szobieszki jelszava az volt: «gyengék vagyunk, gyorsasággal kell pótolnunk a hiányt».[1] Ez volt a lembergi és choczimi harczok vezérgondolata is. A haditanács előtt nyomatékos ok lehetett, hogy Bécs végveszélyben forog s csakugyan nincs veszteni való idő. Az akkori hadtudomány azon töprenkedését, hogy a meredek Kahlenbergre egy nagy hadsereget fölvinni sok nehézségekkel járna, elenyésztette a sürgető szükség.

A szövetségesek mozdulatainak gyorsasága és határozottsága becsületére vált volna későbbi, I. Napoleon korabeli hedvezéreknek is. Szeptember 9-én van együtt az összes szövetséges sereg a tulni mezőn, 10-én már útban van két hadoszlopban a Kahlenberg felé, 11-én megrakja eme hegyet, mielőtt a török észrevenné magát és útját állhatná, s 12-én reggelre van határozva a török tábor combinált megrohanása. Még az nap estig csakugyan össze-vissza verve szalad el a roppant ozmán sereg Bécs alól.

Vagy a fővezér előrelátása, vagy a véletlen úgy akarta, hogy a törökök első rohamát a szövetséges német és császári hadak vervén vissza, a nagyvezér alatt a roppant seregnek egész súlya a lengyelekre veti magát később, s a lengyelek hősi rohamán törik meg. A győzelem Szobieszkié volt, nemcsak mint fővezéré, hanem mint azon jobb szárny tábornokáé, mely ellen az egész

[1] *Leopold des Grossen Leben und Thaten.* 840. l.

ozmán erő egy végső nagy csapásra szedte volt össze magát. A győzelem nagyobbszerű és teljesebb, írá a lengyel király még a táborból, mint a choczimi volt. A török sereg színe a harcztéren halva maradt, a janicsárság majd mind sánczai közt vágatott össze. A zsákmány felülmult minden képzeletet.

Bécs lakosait és a szövetséges hadsereget nem csupán személyes hála és öndicsőítés ragadta leírhatatlan lelkesedésre. 1683 szeptember 12-ike az egész keresztyén világban a nagy napok egyike volt. Azelőtt kétszázhuszonhét évvel, 1456-ban volt hasonló ünnepe a keresztyénségnek, midőn Hunyady János a történetben és hadtudományban egyaránt is nevezetes s lángeszéhez, egész életéhez legméltóbb nagy tettét, Belgrád fölmentését vitte véghez. Világesemény volt mindkét fegyvertény s úgy ünnepelte a keresztyénség. Szobieszki ép oly kétségtelen hőse volt az ünnepnek, mint egykor Hunyady.

Habár a Bécs alatt jelen voltak nem látták be a hideg számító ész útján, mily roppant horderejű volt a szeptember tizenkettedikén vivott diadal, ösztönszerű érzelem sugallta, hogy a török hódítási vágy Bécs alatt adá ki végső lehelletét, eljött a keresztyénség diadalmának ideje, s a mi következik, nagyjából nem egyéb, mint vert hadak üldözése.

De politikai horderején kívül a bécsi győzelem hadtanilag annyival meglepőbb s egy-egy szinpadi váratlan csinyhez annyival inkább hasonlított, minél jobban különbözött a terv merészsége s a kivitel sikeres gyorsasága által a hadfolytatás akkori félénkségétől s vontatott unalmasságától. Montecuculi meghalt ugyan két évvel azelőtt, 1681-ben, s tanítványai minden váratlan siker daczára, melyet a vak szerencsének, isten csodá-

jának tekintének, hihetősen alig láttak egyebet a hadtani lángészben koczkáztató kalandornál. Szerencsére az ily tanítványok alárendeltebb szerepet vittek, hogy sem akár az ügyvezetésben, akár a koszorúosztásban dönthettek volna.

Ellenben voltak a szövetséges seregben számosan, kiknél a Bécs alatti hatalmas leczke magva fogékony földre talált.

Ott volt mindenekelőtt Lotharingiai Károly a császári hadak fővezére, ki habár Montecuculi iskolájában nőtt fel s elméletben és gyakorlatban a mester minden fogásait ismeré, volt érzéke az iskolán kívül eső tanok iránt is. A rendszernek használója volt, hol czélszerűnek látta, de nem rabja ott is, hol sikert nem várt tőle. Ismerte a Turenne és Condé alatt új lendületet nyert szabadabb seregvezetést nemcsak a franczia ellen folytatott háborúból, hanem már gyermek korából. Lotharingia, melynek herczege volt, tőszomszédja Francziaországnak s nyitva a franczia befolyásnak. — 1683-ban valószinűen a francziával tart, ha XIV. Lajos hódítási vágya meg nem fosztja családját országától, mely Francziaországba olvasztatott be. — Szobieszki nagy tisztelettel viseltetett e férfiú iránt, tán nemcsak hadvezéri képességeért, hanem azon jellemrokonságért, mely egyszerűségében nyilatkozott s a nagy lengyel király őszinte elismeréssel mondhatta Tulnban neki, midőn ifjú fiát, Szobieszki Jakabot bemutatta: «Ettől a nagy hadvezértől tanulj fiam, mint kell hadakat vezérleni». — Tudva van, hogy Lotharingiai Károly volt később Buda s más várak megvevője s nehány sík téri nagy csata megnyerője, melyek még mindig emlékeztetnek az iskolára, mely a várak ostromán kívül a sík téren inkább az óvatos védelmi állást ajánlja; de több határozottság és

gyorsaság van a magatartásban és mozdulatokban. — Ott volt az ő merő ellentéte, a vakmerő bajor fejedelem, Emmanuel, Belgrád megrohanója és meghóditója 1688-ban, ki elég merész a vár-résre kivont karddal rohanni az első sorban; habár a terv kigondolásában és végrehajtásában nem mutat nagy tehetséget. Részt vett a Bécs alatti harczban Badeni Lajos, ki Lotharingiai Károlytól eltanulta a hadvezetést s kit részint a Francziaországgal való szomszédság, részint a vele született erkölcsi tulajdonok oly fogékonynyá tettek a Szobieszki-féle példa utánzására, hogy midőn ő lett örökösévé Lotharingiai Károly fővezéri állásának és hirnevének, a szalánkeméni fényes győzedelem 1691-ben az ő nevét tette halhatatlanná. Ez lőn a fölszabadítási harczok legvéresebbike. Mind a már győzelemhez szokott keresztyén szövetségesek, mind a végső kétségbeesés dühével harczolt törökök átalkodottan vívtak. A szalánkeméni a század legnagyobb ütközetei közé méltán számíttathatik vala, ha az eredmény nagyságára, a vezérlet gyorsaságára, és teljesen öntudatos biztosságára nézve az 1697-diki *zentai* csata fölül nem mulja valamint a Lotharingiai Károly, úgy a badeni őrgróf valamennyi győzelmeit. A többi magyarországi nagy csaták csak kitünő tehetségű hadvezérek tetteinek, de a zentai ütközet biztosan intézett fejleményei egy lángész művének látszanak, s legközelebb rokonságot mutatnak fel Szobieszki éles pillantásával, határozott és gyors hadverési modorával.

És a zentai csata hőse élés szemmel s egész lelkesedéssel tanúja, részese volt a Bécs alatti harcznak és a győzelem megünneplésének.

Voltak Bécs alatt más, később nagy szerepet játszott vezérek is; de elég volt tán a budai és belgrádi ostrom, a szalánkeméni és zentai ütközetek halhatlan személye-

sítőit kiemelnem. A nevezett ostromok és harczok döntő momentumok azon török háborúban, mely Magyarország fölszabadulásával s az 1699-diki karloviczi békekötéssel végződik.

Ha már hadvezérek s hadvezetés dolgában is a bécsi győzelem mintegy bogját képezi a fölszabadítási háborúnak, átalános politikai tekintetben is itt volt a forduló pont.

A török hatalom, mely 1656 óta újra elkezdi hódítási politikáját, 1683-on innen, bár hősileg védte magát, természetével ellenkező önvédelemre, sőt folytonos visszavonulásra lőn kényszerítve. Tudva van, hogy Leopold császár nem bízván se saját erejében, se külső segítségben, egész ügyekezetét arra fordítá, hogy békés viszonyban legyen a szultánnal. Passivitásából nem birta kivenni, nemhogy Érsekújvár 1663-diki elvesztése, hanem az 1664-diki szentgothárdi győzelem is. Közvetlenebb, nagyobb veszélyre volt szükség, hogy elszánt háború indíttassék a török ellen.

S miután egyszer megindult ebben az irányban, se a franczia részről keletkezett háborúk, se vezéreinek és minisztereinek ellenkező tanácsa nem volt képes eltérítni a török elleni háborútól. Azon phlegmaticus s úgy szólván rest jellemek közé tartozott, kiknél a «vis inertiæ»-nál fogva nincs megállapodás, ha valamely eszme és szándék lejtőjén egyszer megindultak. Csak szükség, kényszerítő szükség, volt képes megfordítani.

Bécs ostroma egy tanulságot foglalt magában az egykorú magyarokra nézve a külső segély tekintetében. A külső hathatós segélyt csaknem háromszáz évig, Zsigmond király ideje óta, hiába várta a magyar nemzet ellen. Valameddig Magyarország még gátul szolgálhatott, legfeljebb részletes, hiányos volt Európa részvéte. Bár-

mily bölcsnek látszott Zrínyi Miklós állítása, mely szerint minél erősebb katonailag a nemzet, annál hizonyosabban fogják segíteni, — az volt beírva a végzet könyvébe, hogy csak azon pillanatban kezdődik fölszabadulásunk, midőn egész Magyarország a török hatalmában látszik lenni, hogy a vész közvetlenebbül fenyegesse a szomszéd nemzeteket. Ez történt 1683-ban.

Valamint Köprüli hódítási kísérleteinek lehet tulajdonítani azt, hogy a lengyel király Bécs segítségére jött nemzete nem kis áldozatával, úgy mindenekfelett Kara Musthafának lehet köszönni, hogy ausztriai tartományok és a német fejedelmek oly nemesen versenyzének a vész elhárításában, mi önvédelemnek volt már mondható.

Volt azonban a külső kényszerűségen és kihíváson kívül belső ok is, mely nemcsak a kezdeményre volt hatással, hanem azon lelkes tovább folytatásra is, melyet a sikerben vetett teljes bizalom is fokoz. A török hadsereg ebben az időben elhanyatlott volt s a keresztyén államokban egy korábbi átalakulás ujításai most nyertek nagyobb fejlődést. Az ausztriai örökös tartományokból toborzott zsoldos katonaság szigorúan volt szervezve és begyakorolva, — valamint a legtöbb európai államokban, még Angliát sem véve ki. Most nem a török hadaknál, hanem a keresztyének táborában voltak a janicsárok, melyek ezredei magok ujonczozták magokat. A többnyire nős legénység táborban fölnevelkedett gyermekei voltak az ujonczok, s még a főbb tisztségek is firól fira szálltak, úgyhogy az osztrák hadseregben, némi maradványai maig is megvannak az örökösödésnek s némely főtiszt szakadatlan lánczolatban viheti föl a családfát a hadsereg lajstromán I. Leopold idejeig. Ezenkívül a csaknem életfogytig szolgált veteránok közt volt egy oly szokás,

mely a janicsárok rendtartására emlékeztetett. Öt-öt legény külön csoportot képezett «kenyeres pajtás» név alatt. Az ujonczok úgy osztattak be, hogy minden ily pajtássághoz egy adatott, ki engedelmeskedni s szolgálni tartozott a kör idősbjeinek. A fegyelem szigorú, az ezred parancsnoka élet-halál ura volt, sőt egyedül az ezredes kezében állott a kegyelem joga is.

Az a pedans rendtartás, mely a XVII-ik évszáz elején uralkodott, csak hasznára vált a hadak belső szervezetének. Ha vakmerőségre nem szoktatták is az óvatos hadvezérek, megtanultak tűrni a legfáradalmasabb és leguntatóbb mozgások és veszteglések közt. Csak a hadvezérek szabadabb szellemétől függött, hogy több élet és elevenség párosuljon a szigorú renddel.

Az osztrák és németországi rendes katonaság keresztülment volt már a katona legalaposabb s egyetlen oskoláján, a komoly leczkéket osztó valódi harczokén is. A francziákkal a német birodalom területi épségének fenntartására folytatott háború volt ezen oskola, melyben az akkori világ legkitünőbb hadseregétől rendet, nagyobb gyorsaságot és elszántságot lehetett tanulni.

Azonban még a kor nem ért volt oda, hogy az állandó hadsereg számára elég zsoldot és élelmet tudjon előteremteni az állam. Spanyolország, melynek az amerikai gazdag aranybányák s a még gazdagabb hollandiak azon időkben hallatlan összegeket adóztak, folyvást adósságban volt s tönkre jutott a nagy hadsereg miatt. Egyedül Francziaország tudott a XVII-ik évszázban a hadsereg szükségeit rendesebben fedező financziát teremteni, de ez is az ellenség földén csakúgy zsákmányolt és pusztított, mint barbárabb szomszédai. Néhány középnagyságú német állam valódi zavarban volt hadseregével, melyre különben büszke volt, mint hatalma kép-

viselőjére. Volt oly fejedelem, ki örömest adta zsoldba idegen államnak hadait. Így Velencze a német közép államoktól átvett katonasággal folytatá török elleni harczait ezen korban. Most tehát a magyarországi hadjáratokra is örömestebb jöttek a német fejedelmek, kik egyidőre fölmentetének katonáik zsolddal és élelemmel tartásának gondja alól. Ausztriában is örökös volt ekkor a pénzügyi zavar. A jövedelem majd soha sem volt elég, s a nagy kamatlábon a zsidóktól fölvett kölcsönök nemhogy kisegítették volna a kormányt a zavarból, hanem jobban-jobban belebonyolították. — Ily helyzetben lehet érteni, miért hozott be Leopold király oly terhes adókat Magyarországra, melyeket erővel is szedetett, — s értjük azt is, hogy a sokszor zsold és élelmezés nélkül hagyott ezredekre miért oly sok a panasz a hallatlan zsarolások s néha fosztogatások miatt. A hadviselés terhei valóban végső pusztulás szélére juttaták az országot s csaknem koldusbotra a földbirtokos nemességet.

Az állam hatalmát ezen időben már különben is az öszpontosításban, a nagy adókban s a nagy katonaságban keresték. — Francziaországot utánozták, hol mindaz a nemzet jelleméből s a történeti viszonyok hosszú során keresztül fejlődött ki.

A XVII-ik évszázbeli keresztyén katona alig volt különb a janicsárnál és szpáhinál. A háborút azért óhajtá főkép, hogy alkalma lagyen idegen földön zsákmányolni s a szegény nép keresményét fölemészteni. Hozzávéve az uralkodók nagyhatalmi vágyait, a keresztyén világ igen harcziassá vált. A török szerencsétlensége volt, hogy épen akkor akarta föleleveníteni II. Mohammed és Szulejmán korát. Bécs megrohanásával veszte bizonyos volt. Ha Bécs elbukik is, a török ügye vesztve van. Nem volt titok Bécsben, hogy a franczia király kapott

volna az alkalmon. Kitünvén Németország tehetetlensége, XIV. Lajos akart lenni a keresztyénség megmentője, hogy hatalma és tekintélye a legmagasabbra emelkedjék. Végre még egy hatalmas indok működött közre azon nagy tényre, hogy Magyarország oly módon szabadult meg a töröktől, a mint megszabadult. Leopold császár megfelelő nyereményt várt a nagy áldozatokért és veszteségért, mikbe a török háborúk kerültek. E nyeremény pedig Magyarország és Erdély oly birtoklása volt volna, mint az örökös tartományoké. Reményeiben nagy szerepet játsztak a vallásos buzgalom tekintetei. Ama nagy területen széles mezeje nyilt a hit terjesztésének, s valóban első gondjai közé tartozott, hogy a viszafoglalt téren templomokat építsen, és 1693-ban ünnepélyes fogadalmat tesz Szent István templomában, hogy Magyarországon nyolczszáz elpusztult templomot fog újra építtetni a katholikus egyház részére.[1] Magyarországot hódításai nyomán, úgy vélte, méltán tekintheti hódított tartománynak s a szerint maga szabhat neki törvényt. A töröknek hódolt területen nem akart protestánsokat szendvedni meg s alig korábbi magyar birtokjogokat.

Az egykorúak világosabban belátták azt az indokot, mint mi elhalaványult emlékek és hideg reflexió útján fölfogni képesek vagyunk, s erejöket később leginkább ezen törekvés ellen fordították.

A nemzet hálával és örömmel üdvözlé a felszabadító harczok dicsőségét. Már Bécs ostromának fölszabadítása megtette hatását. Az 1683-ban csaknem egész Magyarország urává lett Tököli szeptember 12-ike után legfeljebb egy párttöredékre támaszkodhatik egy ideig.

[1] *Leopold des Grossen Leben und Thaten.* 139. l.

Mennyivel nagyobb lelkesedéssel üdvözlé azon felmentő hadsereget, melyben a híres vezérektől közlegényekig csaknem az egész keresztyén Európa képviselve volt, s mely, ha a katonai fény csillámain oly annyira gyönyörködő nemzet előtt magában népszerűvé nem válik, azzá lett volna mint Esztergom, Buda, Fehérvár, Eger, Várad, sőt Nándor-Fehérvár visszafoglalója. Az egy Buda 1686-ban történt bevételét azzal kivánta meghálálni a nemzet mindjárt következendő évben, hogy lemondott választásbeli szabadságáról s kimondá a fiú-örökösödést Magyarország trónján, — eltörlé továbbá a nemesek fegyveres ellenszegülési jogát a főhatalom ellen, ha ez a törvények ellen jár el. A nemzet nem áldozott ugyan föl ezzel valamely tényleges jogot, hanem az ajándék csaknem fölért a nyereménynyel. — A hadsereg iránt sem hiányzott az elismerés. Nem volt a szövetséges hadseregben tábornok s alig kitünőbb ezredes, kit a gyéren összehívott s sérelmek panaszaival teljes ország rendei ne iktattak volna Magyarország nemesei közé. Nagy részt vett a nemzet a fölszabadító harczokban is. A zsoldban többnyire nem részesített magyar hadak talán épen ezen áldozatkészség fejében nyerik azt a mellőztetést, hogy nem is igen számíttatnak be a fölmentő hadseregbe. Bár a rendes katonaság országgyűlési törvényeknél fogva csak 1715-ben állíttatik föl, már a fölszabadítás harczainak kezdetén találunk magyar tábornokokat, minők a Pálffyak a császári hadseregben, nem is említve Barkóczy és Zrínyi ezredeseket. Később a Pálffyak, Eszterházyak, Batthyány, Barkóczy, Gombos, Zichy, Kollonics, Czobor, Csáky, Ebergényi, Deák, Lehóczky huszárezredei és hajdui egy-egy töretett vár résein tüntetik ki magokat, majd egy-egy sík téri csatában versenyeznek a keresztyén hadak legvitézebbjeivel. Elég legyen felhoz-

nom Buda ostromát és szalánkeméni nevezetes csatát. Amott egy magyar tűzi ki az első lobogót, emitt Zichy és Batthyány huszárai Monaszterly ráczai adnak döntő fordulatot a harcznak egy válságos pillanatban. Könnyü lovasságunk kivált a hasonló török lovassággal szemben folytonosan oly szolgálatokat tett, a minőre a nyugati seregek nem voltak alkalmasak: az előörsön és kémszemlékben. Hadi szolgálatnak lehet beszámítni, hogy mindenütt a keresztyénekkel tartott hódolt nép önkéntes kalauza és kémje volt a hadaknak. Az öröm és hála érzelmei mindenütt kétségtelen tényekben nyilatkoztak, s az ország mintegy saját diadalát ünneplé minden új győzelemben. De fájdalom, vegyültek épen ellenkező érzelmek is a közörömbe, s a sugárzó arczokon könnyes szemek mutatták a belső meghasonlást. Ugyanakkor, midőn minden ajak köszönetre nyilt, hogy Európa végre meghálálta nemzetünknek, hogy oly sokáig minden áldozat és pusztulás mellett is állhatatos védfalul szolgált a török ellen, — az mondatott ki rá, hogy hódított tartomány és népe rab; — midőn valahára föl látszott szabadítva lenni a pusztulástól, akkor látszott ütni reá nézve a végromlás órája is; minden addigi szenvedés és baj csekélynek tetszett az ekkoriakhoz képest. A magyar nép egy személyben volt életet és vagyont bőven áldozott *szövetséges*, és sarczokkal s egy-egy ellenséges föld minden sujtoló nyomorával kinozott ellenség. Nagy adókat is fizetett s a zsákmány tárgya is az ő vagyona volt igen gyakran. Egyaránt fékezhetetlen két nagy hadsereg kicsapongásait tűrte: egyik egy győzedelmében elbizakodott, másik egy vereségei miatt elkeseredett had volt — egyik sem veszi számba a népek szenvedését. — Ha a magyar történetek a mohácsi vésztől Bécs fölmentéséig terjedt «siralmas króniká»-jában előfordul mind az a testi

és lelki szenvedés, mely egy nemzetet érhet, a befejező korszak minden nemben a legvégső fokra csigázta azokat. A török háborúk zajával vegyültek a polgárháború küzdelmei, hogy ne maradjon zug az országban, mely fenekestül föl ne zavartassék. A nemzet történetében ez a legzivatarosabb idő.

De ez sem merített el. A viharban edzett férfiak tájékozni birták magokat; a tűrni megtanult nemzet pedig hű maradt magához.

1715-ben, midőn már a török megszünt volt Magyarországon uralkodni s csak az egy Temesvár visszafoglalása volt hátra, midőn a Tököli- és Rákóczy-forradalmak lezúgtak, — annyi rom s oly nagy pusztulás közepett, melyet a török uralom s az utolsó háborúk dulásai hagytak a visszahódított területnél még tán nagyobb büszkeségül szolgált a nemzet vallásos politikai jogainak épségben maradása. Csak ekkor nyerte vissza minden elem azt az egyensúlyt, mely az annyi fáradalom utáni pihenésre és békés gyarapodásra szükséges. Az építés, mint mindig, lassabban folyt a rombolásnál. A török időkben épített számos magán- és végvár, mint már szükségtelenné vált védelem, hamar lerontatott. Sokkal lassabban haladt a török által pusztán és elhanyagolt, az utolsó ostrom által összerongált állapotban hagyott városok kiépülése. Könnyebb volt a kormánynak rendeletet adni ki, melynél fogva a hódolt helyek minden földesura addig nem helyeztetik vissza birtokába, míg oklevelekkel nem bizonyítja be tulajdonosi jogait, — s a birtok meghagyása esetében is csak a birtok fölmentésének hadi költségi fejében fizetendő összegért nyeri vissza: más szóval könnyebb volt birtoktalannak nyilvánítni minden alföldi nemest s «tabula rasá»-nak az alföldet, mint kiigazulni az ebből származott iszonyú

zavarból, a melyre kinevezett bizottságok harminczöt évig izzadtak, s mely tán még ötven év mulva is örökös perekre adott anyagot.

Bár szinte későre, de visszakerültek a tulajdonképi Magyarország s a koronájához szorosabban kapcsolt tartományok is. A bánsági régi rácz telepek kérdés tárgyai sem voltak. Némi zavar támadt ugyan egy I. Leopold alatt behozott új telepedéssel Albánia tájairól, a menyiben merőben katonai szervezetet nyertek a bejött néptörzsek. De ezek is később nagyrészben polgári életre térvén, megyei hatóságok alatt lettek egykor hegyi és katonai népből most a Bánság termékeny lapályainak szorgalmas mívelőivé. Horvátország megmaradt régi viszonyában, megyéivel, bánjával s a magyarországi országgyűlésen való képviseltetésével, — csak neve változott. Az egykori Horvátország egy részben török alatt maradván továbbra is, más részben katonai határőrvidékké alakíttatván, az egykori Szlavoniára ment által Horvátország neve. Mária Terézia alatt visszakerült a magyar tengerpart és Dalmátia is.

Elérkezettnek látszott az idő, hogy Erdély ismét szorosan a magyar koronához csatoltassék nem mint külön fejedelemség, hanem egy vajda, tehát csak ideiglen kinevezett kormányhivatalnok alatt. Láttuk fentebb, hogy a külön fejedelemséggé válás döntő oka Budának kézre kerülte volt, s hogy mindaddig míg az föl nem szabadul a török járom alól, az ország egyesítésére minden törekvés hiában való. S a felszabadulás története is bizonyítja ezt. Mihelyt 1686-ban Budát vissza vette Lotharingeni Károly, következő évben már megszüntnek tekinthetjük az erdélyi fejedelemség önállóságát. Egy ideig az Apaffyak még némi árnyékát megtartják a fejedelemségnek; később Rákóczy Ferencz nagy súlyt helyez arra, hogy Erdély

önálló magyar fejedelemség maradjon. De ez teljességgel nem maradhatott annak, mihelyt Buda a magyar királyé lett. Azonban a mintegy 200 éves külön válás szokása, a politikai fontosságra emelkedett egyházi tekintetek magokat az erdélyieket kevéssé hajlandókká tette a viszont egyesülésre s ezt a sajnos körülményt a bécsi kormány a magyar nemzet erejének megosztása szempontjából nem találta sajnosnak. Erdély vallásos és politikai szabadságait Leopold egy diplomában megerősítette, s bár Erdély a magyar korona kiegészítő részének lőn elismerve; de külön törvényhozás, külön kormányzat alatt maradt 1848-ig.

Megkönnyítette az egyesülést nemcsak a vezérnemzet, a magyar egysége, hanem a szokások, erkölcsök hasonlósága, melyek megmaradását nagy mértékben elősegítik az egy tőrül nőtt politikai intézmények. Nagy érdemet kell tulajdonítnunk ezen részben Werbőczy István hármas könyvének, mely szint úgy törvénycodexül szolgált Erdélyben, sőt Horvát-Tótországban is, mint Magyarországon.

Azonban korántsem szándékom a török kiűzetése utáni helyreállítás korát csak vázlani is. Ez külön kor s más könyv föladata. A török hódítások végének, mely e munka véghatára, évét s napját is meg lehet mondani. Ez a nap az 1683-ik év szeptemberének 12-ike.

Bécs fölszabadításával a török hódításoknak vége van s nemzetünk tettleg föl van már mentve azon addig teljesített kötelesség alól, hogy őrt álljon a keresztyénség végső határánál a a szomszéd tartományokat és Európát fenyegető ozmán hódítás vagy lassú terjeszkedés ellen.

Maga az a tény, hogy Európa oly ritkán gyámolította nemzetünket az egyenetlen harczban, s csak a

háromszáz év alatt oly sokszor meghiúsult remények után adott hathatós segélyt, bizonyság arra, hogy a magyar nép megállotta helyét. Váraink falánál nem egyszer tört meg a roppant sereggel s még nagyobb hódítási vágygyal jött szultánok minden törekvése.

De a valódi rendeltetés 1541-től 1683-ig, vagy ha úgy tetszik, Buda bevételeig, azon kicsiben való folytonos terjeszkedési törekvés meggátlása volt, mely a török hódításoknak és rablásoknak elejétől fogva szintoly tápot adott, mint az időnkénti nagy háborúk. A nagy török hadseregek visszaverése még magában meg nem gátolta volna, hogy a török lépésről lépésre keresztül ne harapódzék Magyarszágon a szomszéd országokba. Az a magyar politikai szervezet gátolta ezt, mely az önsegély elvén alapult.

A magyar végvárak, ha le nem rontották volna, kétségkívül nem lennének oly csodálat tárgyai, mint azon hollandiai gátak és zsilipek, melyek a víz eláradásából származható veszélyt hárítják el a kis országról. Korunkban pedig jobban szokták csodálni a holt anyagból készült mechanicai alkotásokat a szellemi intézményeknél. De a ki szereti elgondolni, mily szoros kapcsolatban állott Németalföldön a tenger elleni önvédelem szüksége a lakosok több csoportban való szövetkezésével, a ki tudja, hogy a különben is maroknyi nép több apró tartományra oszlása mellett mily mélyen meggyökerezteté a nemzetben az önkormányzat szeretetét, — az érteni fogja azt is, hogy hazánkban a török elleni védelem fenntartá, sőt nagyobb túlságra kifejté az önkormányzat hajlamát és az önsegélyt. A *megyék* önkormányzata és *kerületek,* melyek 1848-ig az országgyűléseken oly nagy szerepet játszanak, a török idők műve volt.

De azon kor kártékony hatásainak egész serege

volna felsorolható, melyeknek nyoma ma sem enyészett el. Elég legyen átalánosan utalni rájok. Politikában kifejtette az a kor a particularismust. Az ország különböző kerületeinek másfél századig különböző sorsa és élete volt. Ekkor vált külön Erdély a Tiszán túli s némely felvidéki megyékkel; ekkor kezdi az egykori Tótország, a haza ezen kiegészítő része, elkülönözni magát; — sőt a haza törzsterületén is a kerületek és megyék sok részben gátjai voltak nemcsak egy erős kormány, hanem erős nemzetgyűlés megalakulásának is. Egyik bár túlságos drágán fizetett, de jó következése volt a török időknek, hogy a népgyülésszerű rendetlen rákosi gyűlések lehetetlenné válván, a pozsonyi termekben tartott képviseleti és főrendi gyűlések elkerülhetetlenekké váltak. Ezen képviseleti gyűlesek félszegek maradtak a miatt, hogy a városok, s így a polgári rend elenyésző kisebbségben voltak.

Az országnak sok, s köztük legtekintélyesebb városait semmisítette meg a török foglalás: Budát, Pestet, Fehérvárt, Esztergomot, Pécset, Szegedet, Temesvárt, — s Erdélyhez szakította Gyula-Fehérvárt, Kolozsvárt, a gazdag Szebent, Brassót s más városainkat. — Politikai következménye volt az is a török uralomnak, hogy kivált a XVII-ik század eleje óta 1867-ig oly gyakran Ausztria látszott a monarchiában főtényező lenni. — Nem állítom azt, hogy a török veszély nélkül Ausztria és Magyarország soha sem került volna egy korona alá. A Budán uralkodott királyi családok kihaltával mondhatni elkerülhetetlen lesz vala, hogy előbb-utóbb a Habsburgi házból *válaszsza* királyát a nemzet. Csakhogy a török foglalás nélkül csaknem *conditio-sine-qua-non* lesz vala, hogy az uralkodó Budán, Pesten lakjék s onnan kormányozza német-cseh országait és tartományait

is. Abban az esetben az absolutismus is magyar színt öltött volna.

A mit a kőzmívelődés terén veszítettünk, az kiszámíthatlan. Két századdal vetette hátrább civilisatiónkat a török bennlakása, mint a fentebbiek eléggé mutatják. Egy valódi főváros kifejlődésének az 1526-iki katastropha véget vetvén, csak háromszáz év mulva jutott oda Buda és Pest, a hol akkor volt. S még akkor is közvetlen környékén csak messze földre következtek a faluk, mi által terjedésök lassúbbá lett. Mennyi közművelődési kincs veszett el Budán, Esztergomban, Kalocsán, Veszprémben és Pécsett! A magyar nemzetiség veszteségei is nagyok csak e városok elvesztésével. A már elmagyarosodott polgárság helyett merőben idegen s nem a legjobb elemeket kellett betelepítni a visszafoglalás után, melyek csak legújabb időben lettek hazafiakká.

Kereskedelmi, ipari, földmívelési viszonyaink fejlődésében a hátraesést egy eleven rajz mutatná, mely a XVIII. század elején való viszonyokat tüntetné fel, összehasonlítva a Mátyás király korában létezettekkel, pedig már azokon is meglátszott a török szomszédság hatása.

Szóval ha a török mentül kevesebb monumentumot hagyott hazánk földén, alig van még a mai távoli kornak is oly tárgya, mely a török korszaknak némi nyomát ne viselné magán, — s a kik a magyar nemzetet hátra maradásért korholták és lenézték, kivált a termékeny Alföld némely részben primitiv állapotjáért, mit sem tudtak vagy nem akartak tudni arról, hogy nekünk a XVIII. század eleje óta elől kellett kezdenünk az ország megalkotását s földje és népe civilisatióját.

FÜGGELÉK.

(Az alábbi két függelék a nemzeti muzeum kéziratai közt talált egykorú másolat után közöltetik s vonatkozik az ezen munka X-ik fejezetének végén mondottakra.)

I. SZÁM.

(Az 1627-iki békealkudozások okmányaiból.)

Gravamina Comitatuum.

Ezelőtt egynehány esztendőben a megholt Amhát török császárnak teljes hatalmából és akaratjából akkorbeli budai vezér az nagyságos Ali Bassa az mellette való főurakkal zsitvatoroki való frigy kötésben, az minemű végezéseket végezett a szent békességről a hatalmas fölséges római császárral, Magyarország koronás királyával s az egész keresztyénséggel, azoknak a végezéseknek többire való részei a magyar nemzettel való dologra, és Magyarország szükségeire lévén, végeztek, — mely frigy kötést a török részről Zsitva torki végezéseknek articulusit teljességgel felbontották, és violálták. Csak az szűdini[1] utolsó tracta után is mennyi siralmas kárvallásokat, rablásokat, romlásokat, öreg és gyermekek rabságra viteleket, és öldökléseket, hódolt faluknak summájoknak felyebb veréseket, hódolatlan faluknak erővel való behódolásokat, falu égetéseket, pusztításokat, a szegény községnek kegyetlenül való nyomorgatásokat, melyeket cselekedtenek ezideig:

[1] Az egykoruak a gyarmati 1625-iki békekötést gyakran nevezék sződényinek azaz szőgyényinek.

Bars vármegye.

Noha ennek a vármegyének romlását meg sem irhatni, sem az sok kárvallásokat, mert számlálhatatlanok, de mindazonáltal, melyet megszámlálhattunk, renddel így következnek:

Eleven embert, kit elvittenek rabságra városokról, mindenestől N. 1047.

Bujó vermekben füst miatt megfult és az kit levágtak 353.

Szarvas barmot, *ökröt,* tehenet, juhot és egyébféle marhát N. 13265.

Sződőnyi tracta után *falukat hódoltattak* be N. 9.

Ezen az vármegyében az hatvan falukhoz való faluknak summájokat feljebb verték ft. 1275.

Buzát és zabot vettek rajtok esztendőnkint sarlai szapuval N. 800.

Mézet és vajat vett pintet rajtok N. 513.

Szentegyházakat az egész vármegyében semmivé tették és sok harangokat elvittenek; falukat rész szerint kit egészben megégettenek az vármegyében N. 750. (?)

Ezenkivül minden munkára kergették az 60 falukat.

Ezenkivül a vármegyében summa szerint mennyi károkat cselekedtek az négy szolgabirák jószágában 4 száz és 49 ezer és 62 ft.

Nógrád vármegye.

Ebben az nógrádi vármegyében az utolsó sződényi tracta után az törökkel ab anno 1625, ez ideiglen mit cselekedtek: Fülök és Szécsen kivül való holdolatlan és holdolt faluból gyermekeket, kit elvittenek lopva és egyébképen az pribékek N. 70.

Nemes embereket, katonát és paraszt embereket, kiket levágtanak N. 25.

Falukat hódoltattanak be 26.

Ezen vármegyében az hatvan falukhoz tartozó faluknak summájokat augeálták kész pénzül ft. 10,006.

Buzát és zabot augeáltak minden esztendőnkint summájok felett sarlai szapuval 260.

Ajándékpénzt vesznek rajtok a hatvan falukhoz tartozóktól ft. 87.

Mindenféle munkára reá erőltetik a hatvan falukat, vajat és mézet augeáltak itczével N. 150.

Házakat égettenek meg az vármegyében N. 435.

Generaliter vallottanak kárt vármegyéstűl az török miatt 135,000 ft.

Gyömör vármegye.

Ezen vármegyében az egri törökök mit cselekedtek legyen, így következik:

Nemes és paraszt embereket elvittenek N. 13.

Az kit levágtanak N. 6.

Az holdolt faluknak summájokot verték feljebb, kit minden esztendőben ki kell szolgáltatni az szegénységnek N. 2734.

Falukat holdoltattanak N. 4.

Holdolt falukon buzát augeáltak adaját feljebb N. 833 ft.

Zabot augeáltak kilát N. 385.

Vajat és mézet augeáltak itczével N. 453.

Szénát augeáltak szekérrel N. 730.

Heves vármegye.

Ezen megyéből gyermekeket vittenek el. N. 3.

Az kiket levágtanak N. 3.

Szentegyházakat vertenek fel s marhát vittenek el N. 2.

Ez mostani háboruban vallottanak a török miatt kárt ft. 12,000.

Tornya vármegye.

A törvény szerint adajok felett az holdolt faluknak augeálták summájokat minden esztendőben, kész pénzül ft. 979.

Vajat és mézet augeáltak esztendőnkint, tesz itczével N. 313.

Nyitra vármegye.

Ebben az vármegyében mit cselekedtenek és eleven embert, kiket elvittenek az törökök N. 400.

Levágtak embereket N. 98.

Zabot augeáltak sarlai szapuval N. 98.

Ezen vármegyében kárt tettenek ft. 19,000.

A hatvan faluknak adójokat augeálták az kik az Nyitra vármegyében vannak, kész pénzül ft. 588.

Falukat égettenek és elpusztítottak N. 4.

Mézet és vajat, a kik feljebb vertek az holdolt faluknak, itczével N. 400

Buzát augeáltak sarlai szapuval N. 98.

Summa facit ft. 19000.

Komárom vármegye.

Az sződényi tracta után eleven embert elvittenek és levágtak N. 59.

A kit vontanak az szegénységben birságban ft. 1261.

Holdolt faluknak summájokat augeálták ft. 4500 (4900?)

Buzát és zabot augeáltak sarlai szapuval N. 42.

Ökröt, lovat, juhot, tehenet hajtottak el N. 1150.

Győr vármegye.

A sződéni tracta után mennyi embert vittenek el. N. 100.

Szarvas marhát és juhot elhajtottak N. 900.

Holdolt faluknak summájokat augeálták készpénzül N. 2529.

Vajat és mézet augeáltak adójok felett pintet N. 465.

Lisztet és árpát augeáltak sarlai szapuval N. 70.

Zabot augeáltak sarlai szapuval N. 110.

Lencsét, borsót augeáltak sarlai szapuval N. 70.

Szénát augeáltak szekérrel N. 220.

Beszperim vármegye.

Az sződényi tracta után eleven embert vittenek el. N. 3

Holdolt faluknak summájokat augeálták ft. 1939.

Bort vesznek rajtok akóval Nr. 10.

Buzát és zabot augeáltak sarlai szapuval, avagy somogyi kilával 1077.

Szénát augeáltak szekérrel 148.

Zabot és árpát augeáltak öreg kilával N. 115.

Mézet és vajat augeáltak somogyi pinttel N. 1029.

Summa facit 1939.

Szala vármegye.

Az sződényi tracta után a kit az Amhát békkel rablatott eleven embert vittenek és levágtanak Bottyany és Szécsi urak jószágában.

Vajat és mézet holdolt faluknak summájok felett augeáltak pint 842.

Summájokat kész pénzül augeálták ft. 15350.

Lisztet és buzát augeáltak somodi kilával N. 1161.

Zabot augeáltak adójok felett somodi kilával 110.

Muraközből *Zríni* jószágából mennyi embert vittenek el rabságra N. 124.

Az kit levágtanak N. 42.

Lovat vittenek el 13.

Falukban és városokban házakat égettenek N. 53.

Légrád mellől a vár alól vittenek el eleven embert N. 29.

Falukat Szala vármegyében holdoltattak N. 5.

Summa facit 15,150 (350)

Az török miatt vallottanak károkat in Summa ft. 100,000.

Verebél praedálása.

Eleven embert vittenek az Verebél prædálásakor N. 8.

Summájokat augeálták kész pénzül ft. 194.

Buzát, zabot augeáltak kilát N. 24.

Zólyom vármegye.

Falukat egészen és részszerint égettenek el mikor az vezér őnagysága Zólyom vármegyében volt N. 8.

Gravamina Confiniorum.

Győr.

In Anno 1626, szent Mária Magdalena asszon nap tájban az bozniai basa fel jővén három ezer magával, Győrre ütött ellenségképen. Vittenek többet száz rabnál. Juhot és szarvas-marhát többet vittenek kilencz száznál.

Csetnek.

Anno 1626, Sz. Mihály nap tájban az fehérvári és palotai törökök a vár alá ütvén, mind a kapitánynak, mind pedig a vitézlő rendnek többet hajtottanak el mindenféle marhájokban két száznál. Ugyanakkor két katonát is vittenek el . . . .-ben menetele után; ugyanazon esztendőben azon fejérvári és palotai törökök egy hajdut vágtanak le a vár alatt és aztot azon hajduval elevenen elvitték. (?) Itten ismét pünkösd nap tájban a vár alá ütvén egy hajdut vágtanak le.

Beszperim.

In anno 1626 úrnapja tájban a fehérvári törökök egy Kovács nevű tizedest vágtanak le útában és Tót Márton nevű katonát, kitől többet vettek el ft. 200 készpénznél. Item eodem anno Szent Márton tájban egy Szabó György nevü hajdut vágtak le a fejérvári törökök. Item eodem anno karácsonnap tájban az simon-tornyai bék tizennégy katonát fogatott meg a Sárréten alól egy faluban. Kapitány úr levelével némi nemü dologért mentenek volt alá, kiket úgy vagyon királyképe uram őnagysága irogatására elbocsátottak volt az budai basa; de

négy lovokat és minden szerszámokat mind oda vesztették ft. 300 érőt. Item eodem anno a tájban Nagy János hadnagynak három lovát, két szolgáját, Alföldy István hajdunak három lovát és egy fiát s hat ökrét Gerencsei Benedek hajdunak egyszersmind elvitték az fejérváriak.

Pápa.

In anno 1626, die 10 mai Kalmár nevű János katonának száz forint érő lovát elvitték a vár alól a fejérvári törökök. Item azon időtájban Posztómettő Istvánnak ft. 200 érő két lovát, katona Szabó Istvánnak egy lovát ft. 50 marhát elvittek és az szolgáját vágták le. Item Kalmár Jánosnak egy vejét levágták. Item eodem anno Sz. Mihály tájban Kis Benedek nevű hajdut debreczeni erdőtűl elvitték a fejérváriak, ki ft. 150 változott meg. Item eodem anno Szent György nap tájban Tót György nevű hajdut feleségestül elvitték a fejérváriak épen a vár alól lovával együtt ft. 366 változott ki.

Item eodem anno Szent Iván nap tájban az fejérvári Horvát Mihály nevű Pribik Kup nevű falutól, közel a várhoz hét mendicans diákot vittek el és a béknek adták. Item eodem anno Börölyéről, ki a vár töviben vagyon, egy embert vittenek el és a másikat levágták.

Tihany.

In anno 1627 pünkösd nap tájban a fejérvári törökök a várhoz tartozandó német faluból egy gyermeket vittek el a Balaton vizéről, tihanyi hajdunak a fiát. Második magával vitték el a kaposi törökök.

Szegliget.

In anno 1626. Szent Márton nap tájban Ederics nevű faluból közel a várhoz a fejérvári törökök három gyermeket vittek el.

A vármegyéből eleven embert, kiket rabságra vittenek a törökök N. 3316.

A kit levágtak 607.

A Dunán tul való végbűl, kiket elvittenek és levágtak N. 48.

A vármegyében menyi kárt tettenek in summa 3962 ft.

Összes kár.

Hétszer való száz ötven egy ezer hét száz harminczöt forint 7,0151,735 forint. (?)

Ökröt, juhot, tehenet, lovat kit elhajtottak tesz in summa N. 152,015.

Holdolt faluknak summájokat augeáltak, tészen in summa ft. 19,190 d. 50.

Buzával, zabbal, liszttel, az holdult faluknak summájok felett sarlai és somogyi szapuval, kilával in summa cub. N. 6028.

Vajat és mézet summájok felett, kit vettek rajtok, itczét, N. 41,641.

Falukat, a hatvan falu beadása után, a kit behódoltattanak 45.

Falukat égettenek rész szerint 102.

Házakat égettenek és pajtákat 488.

Szénát augeáltak szekérrel N. 1251.

II. SZÁM.

(Az 1642-iki békealkudozások okmányaiból.)

Libellus summarii gravaminum certorum Comitatuum et confiniorum (1642.)

Az szőnyi tracta után holdultatások és károsítások és egy esztendőbeli adófizetések az töröknek.

Thorna vármegye. Faluk holdultatási: Nr. 5. Rabok elvitele Nr. 20. Emberölés Nr. 11. Adófizetés fl. (forint) 46. d. (denar) 25. Kártétel ft. 32. d. 73.

Zemplin vármegye. Emberölés Nr. 26. Marhahajtás Nr. 2000. Rabok váltsága ft. 900. Kártétel ft. 16. d. 38.

Borsod vármegye. Faluk holdultatási Nr. 10. Rabok vitele Nr. 298. Emberölés Nr. 117. (et præter hos multi). Marha Nr. 9—51. Adófizetés ft. 665. Rabok váltsága ft. 1000 circiter Kártétel sok.

Apaujvár vármegye. Holdult faluk Nr. 48. Rab vitel Nr. 349. Emberölés Nr. 291. Marha Nr. 6000 circiter.

Gömör vármegye. Holdult faluk Nr. 47. Rabok elvitele Nr. 302. Emberölés Nr. 25. Marha Nr. 359. Adófizetés ft. 6866. Rabváltság ft. 9359. Kártétel ft. 6322.

Nógrád vármegye. Holdult faluk Nr. 54. Rabok elvitele Nr. 341. Emberölés Nr. 49. Adófizetés ft. 5535. Rab váltsága ft. 1100. Kártétel ft. 21,100. Faluk égetési Nr. 4.

Hont vármegye. Faluk holdultatási Nr. 51. Rabok elvitele Nr. 391. Emberölés Nr. 62. Marhahajtás Nr. 145. Adófizetés fr. 86,150. (?) Rabok váltsága ft. 10763. Kártétel ft. 18,935.

Zólyom vármegye. Faluk holdultatási Nr. 31. Rabvitel Nr. 70. Emberölés Nr. 18. Adófizetés ft. 1512. Marha Nr. 38. Rab váltsága ft. 1940. Kártétel Nr. 52,79.

Bars vármegye. Faluk holdultatásai Nr. 26. Rabvitel Nr. 212. emberölés Nr. 24. Marha Nr. 40 Adófizetés ft. 3484. Rabváltság ft. 57,25. Kártétel ft. 2200.

Nyitra vármegye. Faluk holdultatási Nr. 14. Rabvitel Nr. 428. Emberölés 45. Marha 2082. Adófizetés ft. 2802. Rabváltság ft. 10,631. Kártétel ft. 71,300.

Comárom vármegye. Faluk holdultatási 2. Rabvitel 36. Emberölés 71. Marhahajtás 196. Adófizetés ft. 180. Rabváltás ft. 7582. d. 50. Kártétel ft. 2582. d. 50. Faluk égése 2. Tardoskeddi nagyobba . . . .[1] Kishinden ház 7. Babindal ház 9. Ó-Berencz ház 7 (?)

Győr vármegye. Rabvitel Nr. 317. Emberölés Nr. 103. Marhahajtás Nr. 4232. Juh Nr. 2150. Rab váltsága ft. 747. Kártétel ft. 21,618.

Kis Csernetség (Csernefölde) Zala vármegyében. Holdult faluk Nr. 13. Rabvitel Nr. 151. Emberölés Nr. 23.

Felső-Csernetség Vas vármegyében. Holdult faluk Nr. 50. Rabvitel Nr. 726. Emberölés Nr. 69. Adófizetés ft. 2939. d. 25. Rabváltság ft. 1360.

Murközi gravaminák, kanizsai és a körülvaló török ellen ab anno 1627 usque 1641.

Rab vitele Nr. 351. Emberölés Nr. 110, ki levágatott ki elvitetett Nr. 224. Marhahajtás 1477. Égetés Nr. 6.

Kis-Komár ab anno 1632 usque 1640. Rabvitel 141. Emberölés Nr. 20. Ki levágatott, ki elvitetett Nr. 12. Marhahajtás Nr. 1557. Husz legény sarcza ft. 8000.

[1] A szélen egy pár betű le van vágva.

Pölöske ab anno 1632 usque 1640. Rabok elvitele Nr. 31. Emberölés Nr. 8. Marhahajtás Nr. 14.

Egervár ab anno 1637 usque 1640. Rab. Nr. 34. Emberölés Nr. 1. Marhahajtás Nr. 14.

Gencsi ab anno 1630 usque 1640. Rabvitel Nr. 41. Emberölés Nr. 27. Marhahajtás Nr. 56. Rabváltság ft. 1880.

Szécsisziget ab anno 1636 usque 1638. Rabvitel Nr. 39. Emberölés 7. Ki levágatott, ki elvitetett 32.

Kanyavár ab anno 1631 usque 1640. Rabok vitele Nr. 39. Emberölés 7. Marha hajtás Nr. 32.[1]

Szent Grót ab anno 1636 usque 1637. Rabvitel Nr. 13. Emberölés Nr. 1. Marhahajtás Nr. 16.

Egerszeg ab anno 1630 usque 1640. Rabok elvitele Nr. 62. Emberölés Nr. 29. Marhahajtás Nr. 69.

In summa az egész országban ab anno 1627.

Holdult faluk ...	Nr.	326.
Rabok elvitele ...	Nr.	4502.
Emberölés ...	Nr.	1194.
Marhahajtás ...	Nr.	13664.
Juh ...	Nr.	2150.
Adófizetés, egy esztendőbeli ...	ft.	35136.

Ezenkívül mennyi buzát, lisztet, zabot, vajat, mézet, tikot, ludat, báránt és külömb-külömbféle ajándékokat a (tarto-)zással együtt esnek a szegénységen, szénát és fát azonkívül szekérrel, gyaloggal való szolgáltatást cselekesznek velek, az megmondhatatlan, száma nélkül való sok.

Az rabok váltsága penig, csak a mely raboknak Pa-

[1] Nem tudom, a Szécsi-Sziget és Kányavár rovat alatti számok a régi másoló tévedéséből, vagy valóban is ennyire egyeztek.

latinus urunk őnagysága holdult levelet adott, teszen in summa 205,825.

A mellett a mi a beadott, vármegyéknek inquisitiájóból föltaláltatik az is tészen ft. 33,150 d. 50.

Mely összevettetvén tészen in summa 238,975.

Ezeken kívül pedig a győri generalissághoz tartozó végházakbul, ugymint Győr, Pápa, Veszprim, Tata, Gesztes, Tihan, Váson, Csesznek kivül, kinek is be vagyon gravamina (nája?) irva, Szegliget és Geszthely véghelyekbűl, a mellett a kassai és érsekujvári generalissághoz tartozó végházakbúl is semmi *inség* nincsen a rabok és megholt katonák felől, mely sok százra extendaltatik azokban a végházakban.

TARTALOM.

V. A mohácsi vész és előzményei.

VI. Magyarország megoszlása.

VII. Török békeügy.

VIII. Török hadügy s magyar honvédelem a XVI-dik században.

IX. Török városainkban.

X. Török adóztatás.

XI. Mozlim és keresztyén, szandzsák és megye.

XII. Szultán és király a hódoltságokban.

XIII. Magyar földesúr a török területen.

XIV. Az erdélyi fejedelmek kora.

XV. A török uralkodás utolsó szakasza.

Függelék.

[illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] – [illegible]
1880. [illegible] 27.
[illegible] – [illegible]